

Emir Vajzović, Mario Hibert, Lejla Turčilo, Vuk Vučetić, Lamiya Silajdžić

MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST: DIZAJN UČENJA ZA DIGITALNO DOBA

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXXIX

Biblioteka
DRUŠTVENA I HUMANISTIČKA ISTRAŽIVANJA

Medijska i informacijska pismenost

#2

Ova publikacija nastala je u okviru projekata „Izgradnja povjerenja u medije u Jugoistočnoj Evropi i Turskoj – Faza II“ koje su podržali EU i UNESCO.

Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su stavovi i mišljenja autora publikacije i ne odražavaju nužno stavove i mišljenja UNESCO-a i Evropske unije, niti partnera u projektu. Sadržaj publikacije isključiva je odgovornost autora. Tačnost podataka, koji su izneseni u ovoj publikaciji, isključiva su odgovornost autora publikacije. Izrazi koji se u ovoj publikaciji za fizičke osobe koriste u muškom rodu su neutralni i odnose se na osobe muškog i ženskog spola.

Emir Vajzović, Mario Hibert, Lejla Turčilo, Vuk Vučetić i Lamija Silajdžić

MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST: DIZAJN UČENJA ZA DIGITALNO DOBA

Sarajevo, 2021.

**INSTITUT ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA
FAKULTETA POLITIČKIH NAUKA
UNIVERZITETA U SARAJEVU**

Naslov

Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba

Autori

Emir Vajzović, Mario Hibert, Lejla Turčilo, Vuk Vučetić, Lamija Silajdžić

Biblioteka

Društvena i humanistička istraživanja

Edicija

Medijska i informacijska pismenost

Urednik

Emir Vajzović

Stručna saradnica za izdavačku djelatnost

Emina Adilović

Izdavač

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Za izdavača

Sead Turčalo

Recenzija

Petar Jandrić

Ana Milojević

Senada Dizdar

Lektura

Vesna Smital

Autorski i predmetni registar

Saša Madacki

Naslovnica, dizajn i DTP

Jasmin Hasanović

Štampa

Grafičar d.o.o.

Tiraž

400

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License –
Imenovanje-Nekomercijalno CC BY-NC

Ova licenca dopušta drugima da remiksiraju, mijenjaju i prerađuju ovo djelo u nekomercijalne svrhe, uz obavezu navođenja autora.

ISBN 978-9926-475-08-6

COBISS.BH-ID 43839750

SADRŽAJ

UVOD.....	7
-----------	---

I. DIO: OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE CURRICULUMA I KOMPETENCIJA NASTAVNIKA.....	22
--	-----------

1. Strateški pristup medijskoj i informacijskoj pismenosti za digitalno doba..... 22
2. Pet zabluda o konceptu medijske i informacijske pismenosti i kako ih prevazići sistemskim obrazovnim pristupom..... 47
3. Objedinjena predstava o medijskoj i informacijskoj pismenosti..... 59
4. Hibridni model višekomponentne integracije MIP-a u obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini..... 68
5. Otvorena učionica: Vođeno istraživačko učenje i metapismenost..... 80

II DIO: PROGRAM OBUKE MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI ZA DIGITALNO DOBA.....	96
---	-----------

- A. Modularni koncept programa obuke za medijsku i informacijsku pismenost** 102
- 1) Razumijevanje medijske i informacijske pismenosti..... 104
 - 2) Informacijsko društvo, ljudska prava i demokratski diskurs 119
 - 3) Informacijska pismenost i etika..... 135
 - 4) Društvena uloga medija 152
 - 5) Medijsko oblikovanje poruka..... 163
 - 6) Korisnička interakcija s medijima 188
 - 7) Internet, prilike i izazovi 199
 - 8) Digitalna ekologija i „pametno“ selo 218
 - 9) Podaci, algoritmi i umjetna inteligencija: pismenost za 21. vijek..... 233
 - 10) Medijska i informacijska pismenost u kontekstu sigurnosti 244
 - 11) Kritičko mišljenje 260
 - 12) Pismenost budućnosti 267

B. UNESCO pedagoški pristup, kompetencije i aktivnosti za podučavanje medijske i informacijske pismenosti.....	277
C. Model radionica zasnovanih na diskusiji koje kombiniraju sadržaje više modula.....	288
D. Izvori za dalje izučavanje i istraživanje.....	296
 INDEX RERUM ET NOMINORUM	 317
POPIS TABELA, GRAFIKONA I ILUSTRACIJA.....	324
 BIOGRAFIJE	 324

UVOD

Informirano, obrazovano i odgovorno donošenje odluka utemeljeno na kritičkom mišljenju je ideal i izazov s kojim se pojedinac i društvo kontinuirano susreću. Živimo doba tzv. *liminalnih trenutaka*, kada stara pravila prestaju da vrijede, a zajednice kojima ljudi pripadaju prestaju značiti ono što su nekada bile, vrijeme *liminalnog prostora* iz kojeg je izronila novomedijska zbilja upravljana vladajućom teorijom, tačnije uvjerenjem, kako će tehnološka organizacija informacija stvoriti red iz haosa. Ako su tehnološke platforme imale za cilj *organizirati svjetske informacije i učiniti ih univerzalno dostupnim i korisnim* (Google), *učiniti svijet otvorenijim i povezanim* (Facebook), zašto je sve onda toliko haotično? Ova dva navedena poslovna kreda, misije, poslovne filozofije, Googlea i Facebooka, direktno opisuju kako je upravljanje diskursom društvene disrupcije, tačnije *informacijskim neredom*² nastalim *digitalnim stanjem* (Stalder 2018) korporativna fantazma vrijednosti platformski posredovanog svijeta.

Fraze poput *ekonomija dijeljenja*, *digitalna revolucija*, *disruptivne inovacije* kao i mnogi drugi opisi recentnih transformacija interneta, prevashodno označavaju obećanja da će pojedinci, građani i potrošači, organizirani posredstvom online mreža, bivajući sve više neovisni o tradicionalnim institucijama (izdavačima, novinskim agencijama, sindikatima, bolnicama, pa na koncu i samim školama) moći autonomno upravljati svojim blagostanjem. Mogućnost zaobilaženja ili odabir odustajanja od oslanjanja na tradicionalne offline posrednike, nesumnjivo pruža višestruke prilike da se direktnim pojavljivanjem na online tržištu (ponudom proizvoda i usluga izvan klasičnog posredničkog aranžmana) aktivno učestvuje u tzv. *participatornoj kulturi*, gradi povezanost, stvara društveni kapital i proizvodi finansijska dobit, međutim, ne smijemo zaboraviti kako platformska povezanost u svijetu društvenih medija istovremeno stvara nove strukture i oblike postojanja koji traže

¹ Engl. Liminality - rubni prostor u kojemu se prelaze okviri društvenih struktura i privremeno dokidaju društvene norme i vrijednosti.

² Izvještaj Vijeća Evrope o informacijskom neredu (Wardle i Derakhshan 2017) registrira informacijsko zagađenje na globalnom nivou proisteklo iz savremene društvene tehnologije kao kompleksnu mrežu motivacija za stvaranje, diseminaciju i konzumiranje „onečišćenih poruka“ u bezbrojnim vrstama sadržaja amplificiranih tehnikama njegovog zadržavanja i reprodukcije unutar filtriranih mjehura platformi.

pomno razumijevanje i pažnju s obzirom na činjeničnost erozije privatnosti, pouzdanosti, povjerenja, sigurnosti, solidarnosti, transparentnosti, te općenito, sve evidentniji gubitak demokratske kontrole.

Neupućenost u opseg, intenzitet i prisutnost učinaka digitalne transformacije, posebno normi i vrijednosti upisanih u informacijsko-komunikacijsku arhitekturu tehnoloških giganta (Google, Facebook, Amazon, Apple, Microsoft) u konačnici onemogućava adekvatnu pripremljenost za život u *tehnopolu* u kojem obećanje da ćemo pristupom informacijama bolje upravljati svojim životima, ne samo da nije ispunjeno, naprotiv, događa se obrnuto, informacije su preuzele kontrolu nad nama. *Tehnopol* je društvo čija kultura „traži“ odobravanje kroz tehnologiju, zadovoljstvo kroz tehnologiju, te prima naredbe od tehnologije. Neil Postman (1993) upozorava na fundamentalnu pogrešku u vezi s mišljenjem da su informacije inherentno dobre (tj. da što ih više imamo očekivani ishod mora biti pozitivan), drugim riječima, da više informacija znači više razuma. Riječ je o upozorenju u vezi s tendencijama da od tehnologije očekujemo društveni prosperitet, tačnije da će s olakšanim pristupom informacijama (odnosno neprestanom potragom za novim), na koncu, naše postojanje dosegnuti red i smisao, na osnovu kojeg Postman zaključuje da informacijsko obilje, u svojoj krajnosti, dovodi do kolapsa u entropiji značenja, svrhe i smisla.

Upozorenja o kapitulaciji pred tehnologijom, na koje je davno uputio čuveni američki komunikolog Postman, danas ne samo da su se pokazala tačnima, već se izmiču i uporišta za suočenje s *bijelom laži*, *slatkim obmanom* tehnopola, dubokim uvjerenjem da se naše najdublje dileme mogu razriješiti tehničkim progresom kao najvišim dometom čovječanstva (Postman 1993, 71).

Činjenica da ova knjiga nastaje u trenucima kada se iskustva pandemije koronavirusa susreću s pritiskom očekivanja da se naučni pristup donošenju odluka sagledava unutar međuovisnosti informacije, biologije, politike i ekonomije (Peters, Jandrić i Hayes, 2021), njeno objavljivanje stavlja nas pred svjetlo delikatne zadaće da se ponudi oblik *dizajna učenja* medijske i informacijske pismenosti u susretu s odgovornostima balansiranja protekcionističkog i participativnog pristupa. Kako se preklapanje biologije i tehnologije (dijalektika pretvaranja biologije u digitalni kod i obratno) ne može direktno predstavljati kao predmet istraživanja medijske i informacijske pismenosti,

želimo naglasiti kako tehnoznanstvo 21. vijeka, ipak, moramo aktualizirati fokusom koji nas upućuje na to da poimanje slobode (informirano odlučivanje) i doživljaj (percepcija i recepcija) svijeta (medijatizirana interaktivnost) više ne mogu stajati izvan okvira tzv. postdigitalnog obrazovanja³ (Jandrić et al. 2018).

Postdigitalne nauke i obrazovanje istražuju na koji način nove tehnološke mogućnosti, suverene u svojim imaginarijima, upozoravaju na dijalektiku digitalne informacije kao biologije, ali i biologije kao digitalne informacije (Peters, Jandrić i Hayes 2021). U kontekstu pandemije koronavirusa to obavezuje na zapitanost u vezi s dvije izranjajuće paradigme: a) *bioinformacijska*, u uskoj vezi s virusnom biologijom, s jedne, te informacijskim naukama, s druge strane, da bi se kritički preispitivale paralelne strukture epidemije i *infodemije* u svijetu postistine. Nasuprot istraživanjima u području političke ekonomije i učinaka bioinformacijskog kapitalizma, kroz pristup b) *biodigitalne* paradigme, istražuje se razumijevanje digitalne manipulacije biološkim sistemima u računalnoj biologiji (Peters et al. 2020 prema Peters, Jandrić i Hayes 2021).

Stoga, metodološki utemeljiti pristup poučavanju učinaka integracije horizontalne razmjene elektronskih informacija (referencijalnost i komunalnost) i njihove vertikalne akumulacije (algoritimizacije) tehnikama i tehnologijama za prikupljanje, obradu i analizu velike količine podataka (engl. *Big Data*) ne znači samo razumjeti da sa sve jednostavnijom (digitalnom) komunikacijom i povezivanjem sama informiranost, paradoksalno, iščezava (dospijeva u drugi plan s obzirom na to da društvene veze postaju značajnije od istine) već naglašavati suodnose „dva osnovna postdigitalna izazova: prožetost naše svakodnevnice računalnim algoritmima (algoritamski izazov) i razliku između kontinuirane prirode našeg postojanja i diskretne („upali-ugasi“) prirode digitalnih tehnologija (biološki izazov)“ (Jandrić 2018).

³ „U suvremenom svijetu digitalne medije i tehnologiju nije moguće razdvojiti od čovjekova identiteta i društva. Ta činjenica inspirirala je pojavu novog koncepta – postdigitalnosti – koji se sve češće spominje u širokom spektru disciplina koji uključuje likovnu umjetnost, glazbu, humanistiku, društvene znanosti, biologiju, odgoj, obrazovanje, i brojna interdisciplinarna područja... Postdigitalni izazov teško je definirati. On je nepredvidiv; digitalan i analogan; tehnološki i netehnološki; biološki i informacijski. Postdigitalnost je istodobno prekid u dosadašnjim znanstvenim teorijama i njihov nastavak.“ (Jandrić 2018).

Antidruštvenost društvenih medija, kako poentira Vaidhyanathan (2018), međutim, potire svaki pokušaj da se građanska odgovornost prepoznavanja učinaka kulturalne normalizacije interaktivnosti proširi ili ugradi u sistem (61). Upravo iz tog razloga, medijska i informacijska pismenost treba biti sistemski instrument i resurs, okvir i poticaj, da se, prije svega, olakša kontekstualizacija razumijevanja *digitalnog stanja*, nikako da ponudi *univerzalni lijek* za nedaće tzv. „platformskog društva“ (Van Dijck, Poell i De Wall 2018). Društvenost društvenih medija tj. „*googleizacije svega*“ (Vaidhyanathan 2011) neupitno mora biti preispitivana spram upozorenja o manifestacijama *javnog poraza* koji se ne događa nužno zbog toga što država ne uspijeva biti adekvatan akter rješavanja određenog problema već kada se javni sektor sistemski rastače, degradira ili potplaćuje dok očekivanja ostaju velika. Javni poraz, potcrtava Vaidhyanathan (2011), posljedica je nemoći demokratskih, javnih institucija da reguliraju organizaciju i proizvodnju bogatstava, odnosno kada su javne institucije, koje bi trebale osigurati usluge, onemogućene da to rade uslijed čega privatni sektor popunjava nastali vakuum. Pod takvim okolnostima, poraz javnih institucija omogućava uspon cirkularne logike koja dominira političkom debatom, te one propadaju zbog načina na koji su dizajnirane, a ne zbog političkog izbora (41).

Paralela s godinom pandemije koronavirusa je ovdje direktna s obzirom na to da je upravo ona pokazala sva ograničenja, kako državne, tako i naučno-tehnološke moći: „Nauka ne može zamijeniti politiku. Kada dođe do odlučivanja o politici, moramo uzeti u obzir mnoge interese i vrijednosti, a kako nema naučnog puta da se odrede koji interesi i vrijednosti su važniji, nema ni naučnog puta da se odluči šta bismo trebali uraditi“ (Harari 2021). U tom kontekstu Harari pojašnjava:

„Na primjer, kada se donosi odluka o *lockdownu*, nije dovoljno zapitati se: ‘Koliko ljudi će oboljeti od COVIDA-19 ako ne donesemo odluku o zatvaranju?’ Potrebno se, također, zapitati: ‘Koliko ljudi će dospjeti u depresiju ako donesemo takvu odluku? Koliko ljudi će patiti od slabe prehrane? Koliko njih će izgubiti posao ili neće ići u školu? Koliko će ih biti mučeno ili ubijeno od supružnika?’ Čak i ako su svi naši podaci tačni i pouzdani, uvijek je potrebno zapitati se: ‘Šta je ono što računamo? Ko odlučuje šta se računa? Kako procjenjujemo brojke jedne naspram drugih?’ Ovo je mnogo više politički nego naučni zadatak. Političari su ti

koji trebaju balansirati medicinska, ekonomska i društvena razmatranja i donositi sveobuhvatne politike.“ (Harari 2021).

U okruženju koje vrvi od mrežnih stranica kreiranih da izgledaju poput profesionalnih trgovina ili medija, profila na društvenim mrežama koji diseminiraju sadržaje ispunjene govorom mržnje, klik-farmi koje generiraju manipulacije, općenito tehnologije automatiziranja laži, propagande, teorije zavjere, prevara, glasina i kognitivne pristranosti, potreban je integralan pristup izazovima digitalnog učenja u vremenu kada objektivne činjenice imaju manji utjecaj na oblikovanje javnog mnijenja nego emocije i reakcije u društvu tzv. *postistine*. Pri tome treba imati u vidu da se „digitalno odrastanje“ djece dešava najčešće bez plana, nadzora, usmjerenja i adekvatnog obrazovanja, te da istraživanja pokazuju da „s napunjenih 10 godina dijete možemo smatrati „digitalno punoljetnim“, jer praktično samostalno počinje u toj dobi konzumirati digitalni život“ (Vajzović 2020, 100).

Ova knjiga je izraz nastojanja da se u (javno) obrazovanje sistemski uvede način izučavanja medijske i informacijske pismenosti kao odgovor javne institucije, tačnije Univerziteta u Sarajevu, da okupljajući akademsku misao oko izazova učenja za digitalno doba, preispituje dominantne oblike instrukcija u vezi s načinima kako treba izgledati „dizajn“ medijskog i informacijskog opismenjavanja kojim se nerijetko dokidaju prostori dijalektike tehnologije i društva, drugačije rečeno, institucionaliziraju uvjerenja da je tehnologija „neutralna“, a posljedično tome i digitalno posredovano obrazovanje.

Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) od sedamdesetih godina prošlog vijeka aktivno podržava globalna istraživanja medijske i informacijske pismenosti, kao konkretan oblik podrške ljudskim pravima kroz različite instrumente zagovaranja, istraživanja, razvoja i učenja, kao i inicijative u području osnaživanja politika MIP-a⁴. Objavljivanjem knjige *Media and Information Literacy Curriculum for Teachers* (Medijska i informacijska pismenost: kurikulum za nastavnike⁵) (Wilson et al. 2011) UNESCO je ponudio važan resurs državama-članicama da neprekidno rade

⁴ UNESCO Media and Information Literacy program: <https://en.unesco.org/themes/media-and-information-literacy>

⁵ Prijevod na crnogorski jezik „Informaciona i medijska pismenost: program obuke nastavnika“ dostupan na: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971_cnr?posInSet=4&queryId=72067a18-c2ec-4830-8072-ee87ad221b40

na ostvarenju ciljeva proklamiranih u dokumentima koji se odnose na MIP: Grinvaldskoj deklaraciji (Grünwald Declaration 1982), Aleksandrijskoj deklaraciji (Alexandria Declaration 2005), i UNESCO-voj Pariskoj agendi (UNESCO Paris Agenda 2007). Publikacija *Medijska i informacijska pismenost: kurikulum za nastavnike*, nastala prije deset godina (2011), objedinjuje, s jedne strane, informacijsku pismenost naglašavanjem važnosti pristupa informacijama, vrednovanje i etičku upotrebu informacija, te, s druge, značaj razumijevanja funkcija medija, vrednovanje izvršenja njihovih funkcija i korištenje medija za svrhovito i odgovorno izražavanje. Iako je pomenuta publikacija ponudila sistematičan i sveobuhvatan okvir pristupa obuci nastavnika, pred nama su se od tada do danas ukazali i izazovi njegova restrukturiranja da bi se konvergencija, kao i sinergija različitih pojavnih medijskih oblika (štampa, radio, televizija) u sveprožimajući metamedij (internet), ne samo afirmativno elaborirale, već naglasile i one manje transparentne, nepoznate i/ili skrivene strane digitalnog doba. Drugim riječima, primarni cilj nije bio „dizajn“ programa obuke i razvoja MIP-a kao instrukcije za korištenje digitalnih alata, mrežnih usluga i aplikacija, niti stvaranje još jednog od mnogih priručnika o tome kako otkrivati lažne informacije i slično, već stvaranje resursa za osposobljavanje (kritičkog) mišljenja i razumijevanja taktičkih, operativnih i strateških pristupa obrazovanju u digitalnom dobu.

Budući da je upravo život u umreženom društvu ohrabrio vjerovanja da će hiperpovezane zajednice uživati blagodati medijskog ekosistema dostupnih informacija, tu idealiziranu viziju progresa je danas važno znati kritički propitivati (Hibert 2018; 2020). Živimo u informacijski (pre)zasićenom digitalnom društvu u kojem novostečene informacijske i komunikacijske slobode traže kritičko poimanje otvorenosti i interaktivnost kako ne bismo previdjeli da aktualno okruženje tzv. informacijskog obilja može biti jednako okruženju neslobode koja proističe iz (nekadašnjeg) okruženja informacijske nepristupačnosti, nedostatnosti, odnosno oskudice.

S obzirom na brojnost programa koji adresiraju medijsku pismenost, kao i nedosljednost u pristupima koji generiraju širok spektar različitih načina tretiranja ove složene problematike širom svijeta, opredjeljenje za koncept UNESCO-a, nije samo pragmatične naravi već proističe iz sugeriranja da se medijska pismenost predstavlja kao objedinjen i složen koncept kako je i

istaknuto u publikaciji *Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines* (Informacijska i medijska pismenost: Smjernice za politiku i strategiju⁶) (Grizzle et al. 2013). Kako harmoniziranje politika i strategija medijske i informacijske pismenosti predstavlja pretpostavku za oblikovanje, donošenje i usvajanje nacionalnih politika i strategije MIP-a, opisivanje procesa i sadržaja koji treba uzeti u obzir, prvenstveno pretpostavlja razumijevanje temeljnih polazišta za artikulaciju diskursa koje se utemeljuje kao pravo na slobodu izražavanja i pristup informacijama posredstvom informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Naime, argumenti ponuđeni u „Global Media and Information Literacy Assessment Framework: County Readiness and Competencies“ (Globalni okvir za procjenu medijske i informacijske pismenosti: kompetencije i pripremljenost zemalja) (UNESCO 2013) donosiocima odluka nude strateški okvir zasnovan na naučno-istraživačkim informacijama za preduzimanje konkretnih koraka da bi svi građani usvojili medijske i informacijske kompetencije na osnovu alata za procjenu u kojoj mjeri je njihova država spremna i sposobna da pruži građanima potrebne MIP kompetencije.

Imajući u vidu da model razumijevanja, razvoja i integracije medijske i informacijske pismenosti UNESCO-a ima za cilj preduzimanje akcija koje će državama članicama omogućiti sociokulturne, ekonomske i političke promjene, a ne samo tehnološki napredak, upravo je uvezivanje društvenog, institucionalnog i individualnog (makro, mezo i mikro) nivoa glavnih zainteresiranih strana (stakeholdera) sukus onoga što je predstavljeno ovom publikacijom. Ona bi trebala poslužiti 1) primarnim stakeholderima: a) donosiocima odluka odgovornim za strateško provođenje međunarodnih obaveza u oblasti obrazovanja, informacijskih i medijskih politika, razvoja informacijsko-komunikacijskih tehnologija i informacijskog društva, kao i evroatlantskih integracija; b) institucijama zaduženim za planiranje, razvoj i provođenje obrazovnih politika u formalnom i neformalnom obrazovnom okruženju (ministarstva obrazovanja, prosvjetno-pedagoški zavodi, istraživački instituti); c) svim građanima, posebno pojedinačnim nastavnicima (sadašnjim i onima koji se za tu profesiju školuju); 2) sekundarnim stakeholderima: a) profesionalnim zajednicama (bibliotekarima, informacijskim i medijskim stručnjacima) te istraživačima i akterima civilnog

⁶ Prijevod na crnogorski jezik dostupan na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000373593>

društva; b) studentima bilo kojeg nivoa obrazovanja i svim pojedinačnim korisnicima tj. građanima; c) poslodavcima i tržištu rada⁷.

U skladu s Deklaracijom o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2019), koju možemo smatrati lokalnom kontekstualizacijom UNESCO-ve objedinjene predstave i odnosa pojmova medijske i informacijske pismenost (MIP), ovdje zagovaramo, ne samo da se ovi pojmovi ne isključuju (da su komplementarni, nadopunjujući) nego da je kritičko korištenje informacija i medija zajedničko, a razlika je prvenstveno u tome da se informacijska pismenost najčešće upotrebljava u kontekstu obrazovanja (istraživanja, nauke), dok je medijska pismenost upućena na šire građanske kompetencije. Fundamentalna zajednička poveznica je učenje i informiranje iz pouzdanih i vjerodostojnih izvora, te autonomno, kritičko i kompetentno snalaženje u novonastalom tehnološkom okruženju, drugim riječima, da donošenje odluka na osnovu ovog kompleksnog procesa, zapravo, predstavlja razumijevanje promjena informacijskog i medijskog okruženja. Stoga je važno naglasiti da reduciranje i poistovjećivanje MIP-a s upotrebom digitalnih alata i tehnologija nije adekvatno, jer dominantno naglašavanje i isticanje učenja tehnika korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija (IKT-a) vodi ka svođenju, odnosno redukciji, procesa učenja na tehnodeterministički diskurs umjesto društveno-humanističkog razumijevanja promjena konteksta.

Fenomeni, vrijedni posebne pažnje, koji proističu iz sve bržeg i različitijeg pristupa informacijama putem digitalnih tehnologija upozoravaju kako na tzv. *kulturalno kašnjenje*⁸ (koje nastaje u društvenim sistemima kada stari ideali i društvene norme koji reguliraju život ne slijede, uglavnom, tehnološke promjene) tako i *tehnološki determinizam*⁹ kojim se koncept kulturalnog zaostajanja *de facto* hrani. Oni upozoravaju da medijska i informacijska pismenost

⁷ UNESCO. 2013. *Global Media and Information Literacy Assessment Framework: County Readiness and Competencies*. Vidi: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000224655>

⁸ Koncept „kulturalno kašnjenja“ (zakašnjenja, zaostajanja) prvi put je teoretizirao i skovao američki sociolog William F. Ogburn u knjizi „Social Change With Respect to Culture nad Original Nature“ 1922. godine. Njegova teza je da se određeni dijelovi moderne kulture mijenjaju brže (materijalna kultura – tehnologija, infrastruktura, fizički objekti) od drugih (nematerijalna kultura – rituali, običaji, institucije) te da to uvjetuje prilagodbu tih drugih dijelova koji „kulturalno kasne“ tj. da društvene norme obično nastoje stvoriti otpor promjenama (ili barem njihovo napredovanje usporiti).

⁹ Tehnološki determinizam se objašnjava kao koncept uzročno-posljedične veze tehnologije i društva koji priznaje isključivo jednostrano djelovanje medija/tehnologije na društvo, te se obično iz tog stanovišta javljaju dvije perspektive: tehnootimizam i tehnopesimizam.

treba, s jedne strane, osigurati razumijevanje da tehnologija nije jedina transformativna sila povijesti (uprkos obećanju univerzalne društvene emancipacije koja je danas, u kontekstu digitalnog stanja, kako tvrdi Stalder (2018), poprimila oblik postdemokratske degradacije) a, s druge, upozoriti na neodrživost zastarjele obrazovne paradigme koja utjecaj informacijsko-komunikacijske tehnologije na oblike i prakse znanja promatra bez metodološkog preoblikovanja tj. transformacije načina učenja i podučavanja.

Iako se može činiti da je težište ovdje predstavljenog naučnoistraživačkog rada fokusirano na njegove module Programa obuke (koji čine strukturu za personalizirano čitanje poglavlja i izgradnju masovnog/javnog otvorenog online kursa – MOOC: engl. *Massive Open Online Course*) u didaktičkom, kritičko-pedagoškom praksisu ovu bi publikaciju trebalo smjestiti u kontekst šireg pozicioniranja razumijevanja *društvenosti*, njegovog institucionalnog i vanistitucionalnog imaginarija, posebice kada je riječ o pedagoškom suodnosu nastavnika i učenika.

MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST: Dizajn učenja za digitalno doba, osim toga, nastaje i iz potrebe da se u obrazovnom procesu približe i učine vidljivim diskursno nerazumljivi i/ili teško uočljivi učinci nove infrastrukturne moći. Ova knjiga je, dakle, izraz potrebe da se objedine tri ključna alata¹⁰ UNESCO-a za razumijevanje, razvoj, integraciju i procjenu stanja medijske i informacijske pismenosti za prostor Jugoistočne Evrope, prije svega, Bosni i Hercegovini za 2021. godinu, imajući u vidu svu navedenu kompleksnost današnjeg okruženja.

Ovo je rezultat predanog višegodišnjeg rada¹¹ u Bosni i Hercegovini i regionu JIE. U početku s pojedinačnim naporima, a u proteklih pet godina na Univerzitetu u Sarajevu, u saradnji s drugim univerzitetima u Bosni i Hercegovini i regionu i uz podršku UNESCO-a, Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, zajedno s kolegama s Katedre za informacijske nauke Filozofskog fakulteta u Sarajevu, udružio je konstruktivne snage, te izgradnjom koalicija pojedinaca, institucija i ideja

¹⁰ Media and Information Literacy Curriculum for Teachers; Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines; Global Media and Information Literacy Assessment Framework: County Readiness and Competencies.

¹¹ Vidjeti na: <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>

ponudio rezultate združenog napora velikog broja istraživača, univerzitetskih profesora, bibliotekara, nastavnika u osnovnim i srednjim školama, novinara i urednika, studenata.

Rezultati napora sadržani su u naučnoistraživačkom radu, razvoju modela, metoda, tehnika, taktika, operativnih procedura i strateškog pristupa. Osnova je bila holistički pristup i razvoj akademske izvrsnosti u susretima različitih naučnih disciplina, te detaljnom analiziranju globalnih trendova s fokusom na bosanskohercegovačko društvo i obrazovne sisteme sa ciljem pronalaženja teoretskih, ali i praktičnih rješenja za izazove koje je digitalna transformacija društva nametnula. Suština je bila da rezultati ponude izvodiv i održiv način integracije medijske i informacijske pismenosti u obrazovne sisteme i društvo u cjelini.

Ova publikacija je namijenjena studentima, nastavnicima, bibliotekarima, roditeljima i svim drugima koji shvataju stanje svoje (građanske) potrebe za razvoj kompetencija medijske i informacijske pismenosti. Osim toga, ovaj je materijal i osnov za stvaranje masovnog/javnog otvorenog online kursa (programa) (MOOC) medijske i informacijske pismenosti na Univerzitetu u Sarajevu¹².

Knjiga je organizirana u dva dijela: *I DIO: Okvir za razumijevanje curriculum-a i kompetencija nastavnika* i *II DIO: Program obuke medijske i informacijske pismenosti za digitalno doba*.

Sadržaj u prvom dijelu rezultat je rada Instituta za društvena istraživanja FPN-a UNSA u razvoju i istraživanjima medijske i informacijske pismenosti. Sastavljen je od pet poglavlja i postavlja teorijsko polazište za razumijevanje razrađenog i prilagođenog koncepta, strateškog pristupa i modela, programa obuke i potrebnih kompetencija nastavnika.

Oslanjajući se na osnovne definicije i polazišta iz Deklaracije o značaju medijske i informacijske pismenosti u BiH (2019), prvo poglavlje predstavlja strateški pristup MIP-u u digitalnom dobu. Pored prikaza šireg konteksta putem tri ključne komponente - hibridnog modela višekomponentne integracije MIP-a; razvoja javnih politika i strateškog okvira MIP-a; te istraživanja i

¹² Pristup na: www.mip.unsa.ba

razvoja MIP-a, ovo poglavlje daje uvid u hronološki proces aktivnosti i rezultata kroz četiri faze strateškog pristupa medijskoj i informacijskoj pismenosti, kao i globalne trendove razumijevanja mjesta MIP-a u Agendi 2030. ciljeva održivog razvoja (UN) i WSIS¹³ akcionih linija.

Prateći potrebu za sistematičnim i kontekstualnim uvidom u multiperspektivnost i značaj medijske i informacijske pismenosti za savremeno društvo, drugo poglavlje u polemičkoj formi donosi objašnjene nekih od ključnih zabluda kada je riječ o razumijevanju i promišljanju MIP koncepta. U završnom dijelu drugog poglavlja ponuđeno je obrazloženje strateškog pristupa kao mogućeg načina za razrješavanje pet navedenih zabluda. Naime, kako potcrtavaju Jolls i Johnsen (2018), medijska pismenost nije odbacivanje medija iako uključuje njihovu kritiku, medijsku produkciju, također, ne možemo smatrati medijskom pismenošću (premda je on njen neizostavni dio), a podučavanje uz medije je sredstvo za (kritičko) podučavanje o medijima.

Nakon isticanja značajki medijske te informacijske pismenosti ponaosob, treće poglavlje opisuje odlike objedinjene predstave o medijskoj i informacijskoj pismenosti, značaju, te razlogu za promicanje ovakvog konsolidiranog modela u okviru nastavnog programa dovodeći ga u vezu s konceptima i preporukama UNESCO-a.

Četvrto poglavlje osvrće se na posebno značajan aspekt strateškog okvira za razvoj MIP-a, predstavljajući Hibridni model višekomponentne integracije medijske i informacijske pismenosti s fokusom na obrazovni sistem. Vodeći se usvojenim dokumentima i metodama UNESCO-a, drugih autora, kao i višegodišnjih naučnoistraživačkih procesa autora i Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, ovo poglavlje nudi pojašnjenja vertikalne i horizontalne integracije, te prikazuje značaj otvorenog pristupa i dinamičkih digitalnih objekata učenja za obrazovne procese.

Imajući u vidu prethodno predstavljeni model integracije MIP-a u obrazovni sistem, peto poglavlje pojašnjava principe vođenog istraživačkog učenja i metapismenosti za daljnji razvoj te implementaciju strateškog okvira. Osmišljen kao metoda razvoja kolaborativne istraživačke zajednice u školi, prikaz dizajna vođenog istraživačkog učenja u ovom poglavlju ukazuje na razloge za kurikularno

¹³ Svjetski samit o informacijskom društvu (WSIS - World Summit on Information Society)

osnaživanje cjeloživotnih vještina MIP-a, dok obrazloženje pedagoškog modela metapismenosti ukazuje na potrebu ovakvog tipa opsežnog okvira za učinkovito učestvovanje u društvenim medijima i kolaborativnim online zajednicama.

U narednom segmentu: *II DIO: Program obuke medijske i informacijske pismenosti za digitalno doba*, pored obrađenih, dorađenih, prilagođenih i regionalno kontekstualiziranih postojećih modula obuke MIP UNESCO koji su reorganizirani u prvih osam modula, uvrštena su četiri nova modula: (9) Podaci, algoritmi i umjetna inteligencija; (10) Medijska i informacijska pismenost u kontekstu sigurnosti; (11) Kritičko mišljenje; te (12) Pismenost budućnosti.

Bazirajući se na postojećim UNESCO-vim modulima obuke nastavnika, prvih osam poglavlja drugog dijela knjige nudi kontekstualizirani pogled na pojedine segmente i teme unutar samog koncepta MIP-a, poput njenog razumijevanja, sprege s ljudskim pravima i demokratskim diskursom, te značaja informacijske etike. Ovih osam modula, također, uključuje tematiziranje prilika i izazova medija u digitalnom okruženju, značaj i ulogu biblioteke za razvoj informacijske pismenosti, te modele predstavljanja, oglašavanja i jezika u medijima.

Deveti modul naglašava značaj razumijevanja funkcioniranja algoritama te korištenja podataka u kontekstu pismenosti umjetne inteligencije kao istinskog izazova za građansko obrazovanje, te informirano i obrazovano donošenje odluka u kontekstu daljnjeg učestvovanja u demokratskom diskursu.

S obzirom na to da se medijska i informacijska pismenost uglavnom sagledava u kontekstu medija ili demokratizacije društva, deseti modul fokusira se na uvide i promišljanje o medijskoj i informacijskoj pismenosti iz konteksta sigurnosti, obuhvatajući značajne aspekte digitalne transformacije sigurnosti i utjecaja na globalnom, državnom, korporativnom i individualnom nivou.

Jedanaesti modul posmatra kritičko mišljenje i njegovu svakodnevnu upotrebu kao osnovnu razvojnu komponentu potrebnu za unapređenje MIP kompetencija. Pojavljujući se u funkciji spone između MIP razvoja i procesa donošenja obrazovanih odluka, kritičko mišljenje u ovom poglavlju nije predstavljeno kao samodostatan oblik percepcije, već neizostavan koncept za unapređenje obrazovnih procesa i demokratskog diskursa.

Dvanaesti modul obrađuje *Pismenost budućnosti*, pretežno zasnovan na UNESCO-vom konceptu, kao univerzalno dostupnu vještinu koja se gradi na urođenoj ljudskoj sposobnosti da zamišlja budućnost, te se na osnovu toga nastoji razviti globalni laboratorij najmodernijih ideja ljudskog znanja s posebnim akcentom na činjenicu da bez obzira na to odakle dolaze, ljudi i zajednice jesu u stanju koristiti svoju imaginaciju iz različitih motiva, različitim metodama i u različitim kontekstima.

U dijelovima iza modula su razrađeni (B) UNESCO pedagoški pristup i aktivnosti za podučavanje medijske i informacijske pismenosti i (C) Model radionica zasnovanih na diskusiji koje kombiniraju sadržaje više modula. Ova dva dijela imaju za cilj izložiti mogućnosti primjene i prilagođavanja programa obuke za MIP i samog koncepta koji je predstavljen u ovoj knjizi. Završni dio knjige sastoji se od popisa izvora za daljnje izučavanje i istraživanje, nudeći kratki opis UNESCO publikacija, kao i knjiga drugih organizacija, te autora čiji su radovi značajni za razumijevanje i unapređenje bosanskohercegovačkog konteksta razvoja medijske i informacijske pismenosti.

Danas, u 2021. godini, deset godina nakon nastanka UNESCO-og curricula MIP-a za obuku nastavnika, jasno je da je digitalna transformacija društva donijela čitav novi skup izazova i prilika za ljudsku interakciju s dinamičnim informacijskim i medijskim okruženjem, procesima učenja i donošenja odluka. Pandemija je, pored epidemioloških izazova u svim sferama ljudskog djelovanja, generirala i prisilnu digitalizaciju, te svojevrsnu globalnu infodemiju, za koju „vakcina“ može biti samo medijski i informacijski osnaženo građanstvo.

Ova knjiga je rezultat razvoja ideja i sinergijske snage koja se primarno crpi iz bliske saradnje Fakulteta političkih nauka i Katedre za informacijske nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, zapravo spremnosti da se saradnički diskutira o silnicama koje oblikuju predmet istraživanja informacija, medija i političke odgovornosti društva znanja. Zahvaljujući podršci međunarodnih partnera: UNESCO-a i EU, kao i podršci Univerziteta u Sarajevu u razumijevanju važnosti sadržaja koje ovdje predstavljamo kako bi se unaprijedio razvoj medijske i informacijske pismenosti, ali i naglasilo da postojeći obrazovni standardi nisu dostatni za pripremu prosvijećene građanske participacije u digitalnom okruženju.

Posebnu zahvalnost upućujemo svim istraživačima, univerzitetskim profesorima i saradnicima Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, koji su proteklih pet godina predano radili na razvoju održivog i izvodivog modela integracije medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem, odlučno ulazili u izazove dosezanja akademske izvrsnosti kroz sučeljavanje kompartmentaliziranih disciplina, stavova i mišljenja, te u konačnici možda inicirali rađanje anti-disciplinarnog pristupa spram ove kompleksne oblasti obrazovnog, društvenog i političkog praksisa.

Mnogi istraživači koji su prethodili i oni koji danas razborito nose val promjena su znanjem i ulaganjem doprinijeli nastanku ove knjige. Razvoj strateškog okvira u ovoj oblasti i značaj medijske i informacijske pismenosti u digitalnom dobu kao nužnost su prepoznali i brojni relevantni donosioci odluka - nadležna ministarstava, regulatorna tijela, strukovna udruženja, organizacije civilnog društva – kojima dugujemo zahvalnost; kao i velikom broju nastavnika, bibliotekara i studenata, koji će, vjerujemo, imati najviše koristi od ove publikacije, te potaknuti procese horizontalne i vertikalne integracije profesionalnih kompetencija i osnaživanje aktivnog građanstva, društvene kohezije i metafizički ideal života dostojnog čovjeka.

Literatura

- Dijk, José van, Thomas Poell i Martijn de Waal. 2018. *The platform society: public values in a connective world*. Pristupljeno: mart 12. 2021.
<http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/oso/9780190889760.001.0001/oso-9780190889760>.
- Grizzle, Alton et al. 2013. *Media and Information Literacy. Policy and Strategy Guidelines*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: mart 12. 2021.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000225606>.
- Harari, Yuval Noah. 2021. *Lessons from a year of Covid / Free to read*. Februar 26. Pristupljeno: mart 15. 2021. <http://shorturl.at/adrsO>
- Hibert, Mario. 2018. *Digitalni odrast i postdigitalna dobra*. Zagreb: Multimedijalni institut i Institut za političku ekologiju. Pristupljeno: septembar 14. 2020.
http://ipe.hr/wpcontent/uploads/2019/01/Mario_Hibert-Digitalni_odrast.pdf.

- Hibert, Mario. 2020. „Mediji i društvena pismenost.“ Uredili Damir Arsenijević, Mario Hibert, Jasmina Husanović. *Društvena pismenost: kultura, ekologija, mediji* (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti; Front Slobode) 91-116.
- Jandrić, Petar, Jeremy Knox, Tina Besley, Thomas Ryberg, Juha Suoranta i Sarah Hayes. 2018. „Postdigital Science and Education,“ *Educational Philosophy and Theory* 50 (10): 893–99. <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1454000>.
- Peters, Michael A., Petar Jandrić, i Sarah Hayes. 2021. „Postdigital-Biodigital: An Emerging Configuration.“ *Educational Philosophy and Theory*, Januar, 1–18. <https://doi.org/10.1080/00131857.2020.1867108>.
- United Nations. 2015. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Working Papers*. Pristupljeno: mart 30. 2021. <https://EconPapers.repec.org/RePEc:ess:wpaper:id:7559>.
- Postman, Neil. 1993. *Technopoly: The surrender of culture to technology*. New York: Vintage Books.
- Stalder, Felix. 2018. *Digital Condition*. Cambridge: Polity Press.
- UNESCO. 2013. *Global Media and Information Literacy Assessment Framework: Country Readiness and Competencies*. Pristupljeno: mart 30. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000224655>
- Vaidhyanathan, Siva. 2011. *The Googlization of Everything (And Why We Should Worry)*. Berkeley: University of California Press.
- Vajdijanatan, Siva. 2018. *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio.
- Vajzović, Emir, ur. 2020. *Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Wardle, Claire i Hossein Derakhshan. 2017. *Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking*. Council of Europe, Strasbourg: Council of Europe. Pristupljeno: mart 18. 2021. <https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research/168076277c>.
- Wilson, Carolyn, Alton Grizzle, Ramon Tuazon, Kwame Akyempong i Chi-Kim Cheung. 2011. *Media and information literacy curriculum for teachers*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: mart 18. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>.

I. DIO: OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE CURRICULUMA I KOMPETENCIJA NASTAVNIKA

1. Strateški pristup medijskoj i informacijskoj pismenosti za digitalno doba

Strateški pristup i razumijevanje medijske i informacijske pismenosti (MIP) u ovoj publikaciji se naslanja na višedecenijski rad UNESCO-a, objedinjujući tri ključna alata za MIP: Media and information literacy curriculum for teachers (2011); Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines (2013); i Global Media and Information Literacy Assessment Framework: County Readiness and Competencies (2013), u kontekst koji je prilagođen prostoru Bosne i Hercegovine i regiona u 2021. godini, imajući u vidu sve specifičnosti.

Nadalje, ovdje predstavljen pristup je u skladu i sa: Poveljom OUN-a (1945), Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima (OUN 1948), generalno principima međunarodnog prava ljudskih prava, te operativno-taktički podržava Agendu 2030. za održiv razvoj Organizacije Ujedinjenih nacija (A/RES/70/1)¹⁴ koji naglašava da je „Agenda 2030. plan djelovanja za **ljude, planetu i prosperitet**. Njen cilj je da osnaži **univerzalni mir u većoj slobodi**. (...) Riješili smo da čovječanstvo oslobodimo tiranije, siromaštva i neimaštine, kao i da oporavimo i zaštitimo našu planetu.“ Ciljevi održivog razvoja predstavljaju transformativni plan za stvaranje bolje i održive budućnosti za cijeli svijet. Oni se bave izazovima s kojima se cijeli svijet suočava, uključujući siromaštvo, nejednakost, klimatske promjene, degradaciju okoliša, prosperitet, mir i pravdu. Agenda 2030. i Ciljevi održivog razvoja zasnivaju se na tri ključna principa:

Univerzalnost, koja podrazumijeva obavezu i spremnost svih zemalja za njihovu primjenu, uvažavajući unutrašnja uređenja i stepen razvoja koji

¹⁴ Vidi: <https://zamisli2030.ba/> ; „Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u BiH“ - dokument koji je Vijeće ministara Bosne i Hercegovine (BiH) usvojilo je na 32. sjednici od 08. 04. 2021. godine: <https://zamisli2030.ba/wp-content/uploads/2019/12/Okvir-za-realizaciju-Ciljeva-odrzivog-razvoja-u-BiH-latinica.pdf>

doprinosu sveukupnom naporu za održivi razvoj u svim kontekstima i vremenima;

Integracija svih aspekata održivog razvoja, što podrazumijeva ravnomjeran ekonomski rast uz zaštitu okoliša i prirodnih resursa, uz istovremeno kreiranje pravednog društva i smanjenje nejednakosti;

Princip „Niko ne smije biti isključen“, kojim se teže eliminirati multidimenzionalni uzroci siromaštva i nejednakosti kao i diskriminacija u svim oblicima. Uvođenje tog principa u praksu zahtijeva mehanizme upravljanja i odgovornosti na svim nivoima, od lokalnog do međunarodnog, da bi se osiguralo provođenje mjera za postizanje jednakosti.

Principi medijske i informacijske pismenosti kao krovne kompetencije za ljude u 21. vijeku je u potpunosti u skladu s navedena tri ključna principa i predstavljaju transformativni plan za stvaranje bolje i održive budućnosti za cijeli svijet na bazi osnaživanja građana za sposobnost razumijevanja, podržavanja i provođenja Agende 2030, kao i njegove održivosti, te iskorištavanje digitalne transformacije društva¹⁵ za pozitivni razvoj ljudi, planete i prosperiteta.

Media Ethics Lab, sa St. Michael's College na Univerzitetu u Torontu u decembru 2020. Objavio je izvještaj: SDG Digital Inclusion Framework Advancing UN Global Goals through Equitable Digital Access kojim daje komentar i preporuke o tome kako inicijative digitalne uključenosti i digitalne jednakosti grada Toronta mogu uskladiti i pomoći ubrzati napredak prema UN-ovim ciljevima održivog razvoja (SDG). U zaključcima studije navode preporuke za buduće aktivnosti:

Odgovorni smo osigurati da se svi u našim zajednicama mogu povezati na internet. Suočavanje sa socijalnim posljedicama izbijanja koronavirusa zahtijeva priznavanje digitalne nejednakosti i izgradnju mostova kako bi se prevladale prepreke za digitalno uključivanje. Naš glavni cilj bio je uskladiti ciljeve održivog razvoja Ujedinjenih nacija sa strategijama digitalne inkluzije koristeći ono što smo nazvali „Okvir digitalnog uključivanja SDG-a. (Granata 2020, 31)

¹⁵ Vidi: Granata 2020.

Agenda 2030. sastoji se od 17 ciljeva i 169 potciljeva održivog razvoja koji pokazuju opseg i težnju ove nove univerzalne Agende koja se temelji na milenijским razvojnim ciljevima i nastoji dovršiti ono što tim ciljevima nije postignuto. Nastoji se ostvariti ljudska prava za sve i postići rodnu ravnopravnost i osnaživanje svih žena i djevojčica. Kako se u samom dokumentu navodi: „cjeloviti su i nedjeljivi, te uravnotežuju tri dimenzije održivog razvoja: gospodarsku, društvenu i ekološku.“

Od 17 ciljeva održivog razvoja, medijska i informacijska pismenost daje podršku Cilju 4. *Osigurati uključivo i pravedno kvalitetno obrazovanje te promicati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve*, ali posebno potcilj održivog razvoja 16.10 prepoznaje važnost javnog pristupa informacijama i drugim temeljnim slobodama. Ovdje ćemo ići i dalje te insistirati da direktno ili indirektno MIP podržava i neophodan je i za sve ostale ciljeve kroz potrebu da MIP osnaženi, informirani i obrazovani aktivni građani, koji mogu samostalno kritični promišljati i navigirati u informacijskom, medijskom i platformskom okruženju, budu nosioci Agende 2030. ciljeva održivog razvoja.

Ilustracija 1: Ciljevi održivog razvoja (Izvor: www.ba.undp.org)

Kako bi proširili doseg i učinak MIP inicijativa na globalnoj razini, UNESCO i partneri osnovali su Globalnu alijansu za partnerstvo u medijskoj i informacijskoj pismenosti (GAPMIL - Global Alliance for Partnerships on Media and Information Literacy) 2013. godine. GAPMIL potkrepljuje i smisao cilja 17 koji

namjerava ojačati načine provođenja te učvrstiti globalno partnerstvo za održivi razvoj¹⁶.

Strateški pristup koje ovdje predstavljamo očigledno podržava stav UNESCO-a da su medijska i informacijska pismenost ključni za osnaživanje građanstava širom svijeta da teže visokom stepenu poštovanja ljudskih prava i sloboda, kao i za interkulturalni dijalog i društvenu koheziju. Nadalje, MIP omogućava građanima da budu svjesni svoje odgovornosti u kontekstu spomenutih prava i sloboda, ali i uključuje odgovornost za traženje kvalitetnih medija i informacijskih usluga te za etičku upotrebu informacija i tehnologije. To je u velikoj mjeri u skladu s Ciljem 16, ciljeva održivog razvoja, koji glasi: „Promovirajte u svrhe održivog razvoja, miroljubiva i uključiva društva, osigurati pristup pravosuđu za sve i izgraditi učinkovite, odgovorne i uključive institucije na svim razinama.“ MIP osnažuje građane, uključujući djecu i mlade, s kompetencijama vezanim za mediji, informacije, IKT i druge aspekte pismenosti koje su potrebne za 21. vijek (Singh et al. 2015, 21).

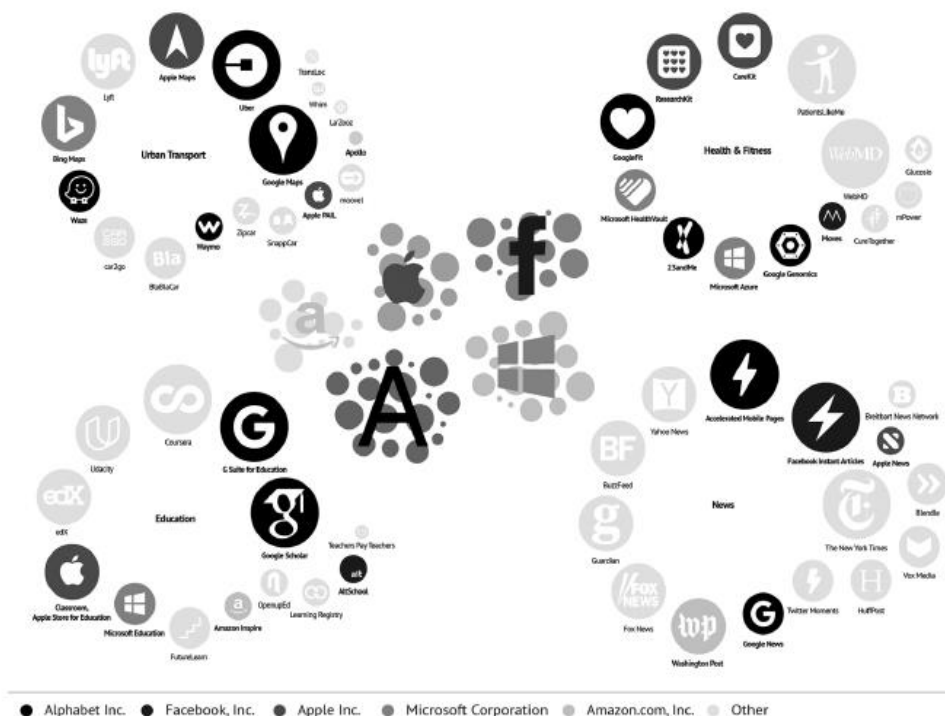
Imajući u vidu historijski, longitudinalni aspekt sagledavanja kako se civilizacija kroz vrijeme nosila s promjenama, ukazuje se na to da je svako doba razvoja društva i tehnologije imalo specifičnosti koje su savremenima izgledale kao neizvjestan linearni progres i dinamika puna nesigurnosti. U proteklih nekoliko vijekova, spomenut ćemo neke od tehničko-tehnoloških inovacija koje su oblikovale vrijeme i društvo: (*godina: inovacija*) 950: Vjetrenjača; 1044: Kompas; 1455: Štamparija; 1765: Parni motor; 1804: Željeznice; 1807: Parobrod; 1826/27: Fotografija; 1844: Telegraf; 1876: Telefon; 1876: Motor s unutrašnjim sagorijevanjem; 1879: Električno svjetlo; 1885: Automobil; 1901: Radio; 1903: Avion; 1926: Raketni projektili; 1927: Televizija; 1937: Računalo; 1942: Nuklearna energija; 1947: Tranzistor; 1957: Let u svemir; 1974: Osobno računalo; 1974: Internet; 2017: Umjetna inteligencija (Gregersen n.d.).

Ova odabrana, skraćena lista nekih od ključnih inovacija pokazuje trend uvezivanja (globalizacije) i (mas)komunikacije, koji se nastavio i do danas, s tim da je tehnološki napredak posljednjih godina sve više doprinosio nelinearnom dinamičkom razvoju društva i sve jačem utjecaju tehnologije na društveno-humanističku sferu života, pored tradicionalno tržišne i komunikacijske. Stvoreni platfo-

¹⁶ (Vidi: Singh et al. 2015).

rmski ekosistem (Dijck, Poell i Waal 2018) direktno, tehničko-tehnološki napredak ima paralelne implikacije na društveni, institucionalni i individualni nivo. Iz tog razloga, kao glavni *stakeholderi* (zainteresirane strane) za analizu, razvoj i apsorpciju medijske i informacijske pismenosti su: 1. na makro nivou – donosioci odluka i javnih politika; 2. na mezo nivou – institucije zadužene za obrazovno planiranje i realizaciju obrazovanja nastavnika; 3. na mikro nivou – pojedinačni nastavnici i svi ostali građani.

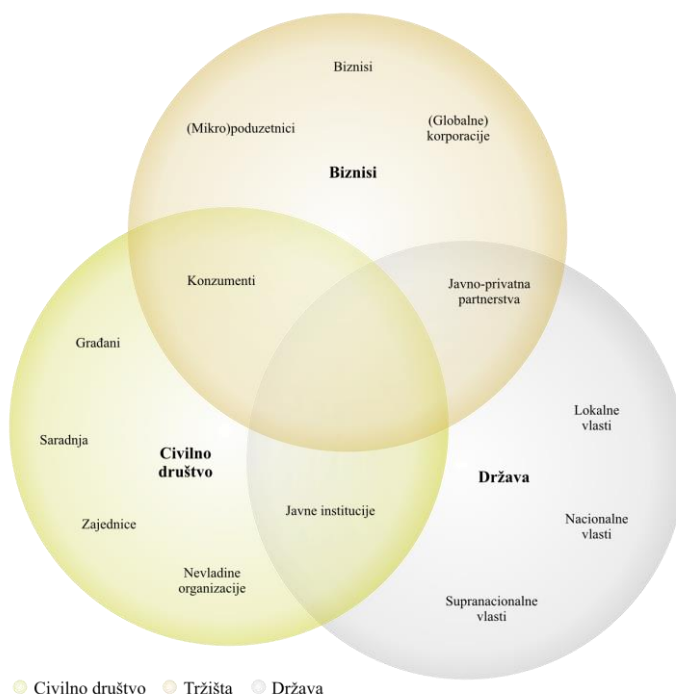
Sljedeća ilustracija prikazuje kako ekosustav platforme funkcioniра gotovo kao kosmički sistem koji se vrti oko nekolicine glavnih planetarnih „zvijezda“ na tehnofundamentalističkom „nebu“.

Ilustracija 2: Ekosistem platforme (Dijck, Poell i Waal 2018, 18)

Model razumijevanja, razvoja, sadržaj i primjena medijske i informacijske pismenosti, kako je predstavljena u ovoj publikaciji, obraća se svima u „platformskom društvu“¹⁷ (Dijck, Poell i Waal 2018). Platformska revolucija i obećanje platformi da nude personalizirane usluge i doprinose inovacijama i privrednom rastu, istodobno učinkovito zaobilazeći postojeće organizacije, glomazne propise i nepotrebne troškove, dovode do slabljenja klasičnih sistemskih filtera (*gate-keepers*) uslijed zaobilaženja korporativnih ili državnih posrednika u životima ljudi. Time se otvaraju brojne prilike, naprimjer, „ekonomija dijeljenja“ (Sundararajan 2017), ali i izazovi iz informacijsko, medijsko platformske nove realnosti, za koju građanin treba biti osnažen medijskom i informacijskom pismenošću da bi stremio zadržavanju svoje uloge suverena u demokratskom društvu, a ne manipulativni objekt u „platformskom društvu“.

Nadalje, sljedeća ilustracija skicira napetost između tržišnih, državnih i aktera civilnog društva - napetost koja se vrti oko vrijednosti.

Ilustracija 3: Shematski prikaz aktera tržišta, države i civilnog društva koji oblikuju platformsko društvo: privatni i javni akteri ne mogu se uvijek jasno razgraničiti i djelimično se preklapaju. Grafikon kreirao Fernando van der Viist (Dijck, Poell i Waal 2018, 21)

¹⁷ Izraz 'platformsko društvo' „se odnosi na društvo u kojem društveni i ekonomski promet sve više usmjerava (nadmoćno korporativni) globalni ekosustav mrežne platforme koji pokreću algoritmi i podstiču podaci.“ (Vidi: Dijck, Poell i Waal, 2018).

Kako Dijck, Poell i Waal (2018) navode, umreženi svijet treba ozbiljno preispitati svjetske internetske ekosisteme, zajedno s političkom i pravnom infrastrukturom putem koje stječu legitimitet (163-166). Velike tehnološke kompanije sve više imaju ekonomsku, ali i političku moć koja nadilazi same države. Artikuliranje različitih vrijednosti prvi je korak prema izumu ekosistema platforme koji štiti raznolikost, slobodu i solidarnost. Ključnu ulogu u kompleksnim, nelinearnim procesima igraju građani ili bi je svakako trebali imati prema osnovnim demokratskim principima. Jednako kako države gube moć prema velikim tehnološkim kompanijama, tako i građani imaju sve manje mogućnost i moć za usmjeravanje tih procesa.

Ilustracija 4: Pet zakona MIP-a (UNESCO 2017)

Jedan od moćnih alata koji je na raspolaganju građanima je medijska i informacijska pismenost, kao krovna i ključna kompetencija u 21. vijeku koja se, prije svega, treba posmatrati s aspekta ljudskih prava i demokratskog diskursa. Stoga UNESCO predlaže sljedećih pet zakona¹⁸ medijske i informacijske pismenosti (Grizzle i Singh 2016).

Zakon prvi: Informacije, komunikacije, biblioteke, mediji, tehnologija, internet, kao i drugi oblici pružatelja informacija, koriste se u kritičnom građanskom angažmanu i održivom razvoju. Oni su jednakog značaja i nijedan nije važniji od drugog i s njima se treba tako i postupati.

Zakon drugi: Svaki je građanin tvorac informacija/znanja i ima poruku. Moraju biti osnaženi za pristup novim informacijama/znanju, te samoizražavanje. MIP je za sve – žene i muškarce podjednako – spoj s ljudskim pravima.

Zakon treći: Informacije, znanje i poruke nisu uvijek vrijednosno neutralne ili uvijek neovisne o pristranosti. Svaka konceptualizacija, upotreba i primjena MIP-a trebala bi ovu istinu učiniti transparentnom i razumljivom svim građanima.

Zakon četvrti: Svaki građanin želi znati i razumjeti nove informacije, znanja i poruke, kao i komunicirati, čak i ako toga možda nije ni svjestan. Međutim, njegova/njena prava nikada ne smiju biti ugrožena.

Zakon peti: Medijska i informacijska pismenost ne stječe se odjednom. To je dinamično iskustvo i proces koji se proživljava. Zaokruženo je onda kada uključuje znanje, vještine i stavove, kada obuhvaća pristup, (pr)ocjenu, upotrebu, proizvodnju i komunikaciju informacija, medija i tehnoloških sadržaja.

Medijska i informacijska pismenost (MIP), kao cilj, termin, koncept i potreba u društvu koje je doživjelo digitalnu transformaciju, prisutna je globalno i lokalno. Cijenimo da strateški pristup nema alternativu za neophodno i neminovno uvođenje medijske i informacijske pismenosti u društvo i obrazovne sisteme. Razvijeni sadržaji, koncepti i modeli predstavljeni ovdje se naslanjaju na višedecenijski rad UNESCO-a, ali idu i korak dalje ka ispunjavanju ciljeva koje je Izvršni

¹⁸ Inspiracija i razvoj na osnovu Pet zakona bibliotekarstva koje je predložio S. R. Ranganathan 1931. Pet zakona MIP-a su smjernice, zajedno s ostalim UNESCO-vim resursima, za sve stakeholdere koji sudjeluju u primjeni MIP-a u svim oblicima razvoja.

odbor UNESCO-a naveo u zaključcima i preporukama na 210. zasjedanju (9. 10. 2020)¹⁹.

U izvještaju (210 EX/14) navodi se da je kao rezultat decenija kontinuiranog razvoja i napora, UNESCO postigao značajne rezultate radom u oblasti MIP-a. Kao polje koje se neprestano razvija, MIP biva prepoznat kao prioritet globalnih i nacionalnih programa. Međutim, jasno su identificirali neusklađenost između ovih rastućih potreba i trenutnog položaja MIP-a unutar UNESCO-a koji zahtijeva stratešku odluku o razini prioriteta i adekvatnosti resursa za postavljanje budućnosti UNESCO-vog rada u cjelovitijoj (holističkoj) i interdisciplinarnijoj perspektivi MIP-a.

Preporuke upućuju na strateško pozicioniranje ovog pravca rada sa ciljem iskorištavanja njegovog potencijala u doprinosu postizanju Agende 2030. za održivi razvoj kroz širok spektar tema kao što su privatnost podataka i veliki podaci (Big Data), mediji i područja slobode izražavanja. Usredotočenost na pristup temama poput: PVE (prevencija nasilnog ekstremizma) i izazova rastućeg problema dezinformacija, cjeloživotnog učenja i umjetne inteligencije pružit će priliku UNESCO-u da ostane predvodnik, te da zadrži i proširi intelektualnu i vizionarsku ulogu koju ima u području MIP-a. Ovom publikacijom djelimično pomažemo zacrtanim ciljevima iznesenim u izvještaju: *Ocjena UNESCO-vog rada u tematskom području medijske i informacijske pismenosti* Izvršnog odbora UNESCO-a.

Direktne veze između WSIS²⁰-ovih akcijskih linija i Ciljeva održivog razvoja presudne su za nastavak jačanja utjecaja IKT-a na održivi razvoj. Svaki voditelj Akcijske linije Ujedinjenih nacija analizirao je veze i odnose između njihovih odgovarajućih linija djelovanja i predloženih ciljeva održivog razvoja i njihovih ciljeva kako bi stvorio jasnu i direktnu vezu i izričitu vezu između ključnog cilja WSIS-a - iskorištavanja potencijala IKT-a za promicanje i realiziranje ciljeva održivog razvoja - i razvojnu agendu nakon 2015. godine da bi pridonijeli njihovoj realizaciji.²¹

UNESCO prepoznaje potencijal interneta za poticanje održivog ljudskog razvoja i izgradnju demokratskih društava, kao i za povećanje slobodnog protoka

¹⁹ (Vidi: UNESCO 210 EX/14 2020)

²⁰ World Summit on the Information Society

²¹ (Vidi: *WSIS Stocktaking Platform* n.d. i *WSIS Action Lines* n.d.)

informacija i ideja širom svijeta. Organizacija je dosljedno naglašavala da bi se mehanizmi upravljanja internetom trebali temeljiti na načelima otvorenosti, privatnosti i raznolikosti, obuhvaćajući univerzalni pristup, interoperabilnost, slobodu izražavanja i mjere za opiranje svakom pokušaju cenzure sadržaja. Također bi trebao poštovati kulturnu i jezičnu raznolikost, što je naglašeno i u „Preporuci koja se odnosi na promicanje i uporabu višejezičnosti i univerzalnog pristupa cyber prostoru“. Svi su se ti elementi činili ključnima da bi UNESCO mogao ispuniti mandat i misiju koju su joj povjerile države članice. U skladu s tim, UNESCO je aktivno dao doprinos međunarodnim raspravama o upravljanju internetom, posebno učestvovanjem na sastancima Foruma za upravljanje internetom (IGF). Uz to, države članice nedavno su zatražile od UNESCO-a da pojača učestvovanje u međunarodnoj raspravi o upravljanju internetom (Generalna konferencija 35 C / Rezolucija 62) i da, u kontekstu UNESCO-vih programa, produbi razmišljanje i analizu na internetu, kako je odlučeno na 185. sjednici Izvršnog odbora.

Upravo UNESCO kroz svoj rad ističe značaj dovođenja u ravnotežu interese korisnika (da pristupaju digitalnim resursima) s interesima onih aktera koji u slobodnom protoku informacija vide isključivo tržišno orijentirane interese, ideju digitalne ekonomije vođene privatnim IKT kompanijama i komercijalnim internetskim uslugama.

Naše shvatanje medijske i informacijske pismenosti je blisko i direktno međupovezano sa Ciljevima održivog razvoja i WSIS akcionim ciljevima, te razvijeni strateški pristup i hibridni model integracije (Vajzović 2020), iako primarno prilagođen Bosni i Hercegovini, jednostavno je prilagodljiv i drugim državama.

Značajno je naglasiti da UNESCO ima višegodišnju važnu ulogu u praćenju dinamike i konceptualizacije komunikacijskih kompetencija kroz refleksiju fenomena informacijskog društva, preciznije ciljeva društva znanja što je posebice naglašeno usponom digitalnih tehnologija. Ovo je najvidljivije u kontekstu ohrabririvanja i zagovaranja holističke perspektive kojom se proširuje sintagma „medijska pismenost“ na „medijska i informacijska pismenost“ uključivanjem šireg skupa kompetencija od tradicionalnog s obzirom na to da su specifičnosti informacijske pismenosti i uloga biblioteka još relativno slabo prihvaćene i prepoznate (Berger 2019, 25). Terminologija, drugim riječima, nije, kako

naglašava Berger, tek stvar nomenklature, način definiranja medijske pismenosti te za posljedicu ima način na koji se organiziraju i uokviruju rasprave, istraživačke agende i usmjerenja politike (Livingstone 2003 prema Carlsson 2019). Upravo iz tog razloga objedinjena predstava o medijskoj i informacijskoj pismenosti, koju razvija i zagovara UNESCO, osnov je za naš strateški pristup.

Definicija i razumijevanja medija i informacija kao i konceptualizacija pismenosti ima gotovo koliko i organizacija i pojedinaca koji se bave MIP-om na razne načine. Ovdje predstavljeni holistički strateški i razvojni pristup osigurava izvodiv i održiv način integracije i implementacije naučnoistraživačko utemeljenih pretpostavki MIP.

Za potpuno razumijevanje MIP-a u ovoj publikaciji, kao polaznu osnovu, koristit ćemo sveobuhvatnu definiciju iz Deklaracije o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2019):

Medijska i informacijska pismenost odnosi se na kognitivne, tehničke i socijalne vještine i sposobnosti građanki i građana da pristupaju, kritički ocjenjuju, koriste i doprinose informacijskim i medijskim sadržajima putem tradicionalnih i digitalnih informacijskih i medijskih platformi i tehnologija, uz razumijevanje kako te platforme i tehnologije djeluju, kako da prilikom njihovog korištenja upravljaju vlastitim pravima i poštuju prava drugih, kako da prepoznaju i izbjegnu štetne sadržaje i usluge, da svrsishodno koriste informacije, medijske sadržaje i platforme da bi zadovoljili svoje komunikacijske potrebe i interese kao pojedinci i kao pripadnici svojih zajednica, te da bi prakticirali aktivno i odgovorno učešće u tradicionalnoj i digitalnoj javnoj sferi i u demokratskim procesima.

Širi kontekst pristupa treba holistički gledati kroz tri ključne komponente:

- (1) Hibridni model višekomponentne integracije MIP-a;
- (2) Razvoj javnih politika i strateškog okvira MIP-a;
- (3) Istraživanje i razvoj MIP-a.

Sve tri komponente su međudopunjujuće i jedino cjelovito prihvaćene mogu podržati medijsku i informacijsku pismenost zasnovanu na „principima cjeloživotnog učenja, kao krovnu kompetencija koja se pretpostavlja u društvu

koje je doživjelo digitalnu transformaciju i očekuje od građanina da je dovoljno informisan i obrazovan kako bi bio ravnopravan učesnik u demokratskom diskursu, te kao proaktivni samostalni subjekt, konstruktivno i odgovorno donosio odluke i doprinosio društvu znanja.“ (Vajzović 2020, 7)

Strateški pristup i navedene komponente su detaljnije razrađene u knjizi Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj (Vajzović 2020), a ovdje ćemo ukratko predstaviti sažeti koncept:

Ilustracija 5: Grafički prikaz strateškog razvoja medijske i informacijske pismenosti: (Vajzović 2020, 14)

DDLO	<i>engl.</i> Dynamic Digital Learning Object – Dinamički digitalni objekt učenja
GID	<i>engl.</i> Guided Inquiry Design – Vođeno istraživačko učenje
OER	<i>engl.</i> Open Educational Resources – Otvoreni obrazovni resursi
MIL MOOC	<i>engl.</i> Media and Information Literacy Massive Open Online Course – Javni otvoreni online kurs medijske i informacijske pismenosti
DKRuDD	Društvo, kultura, religija u digitalnom dobu

- A. *Hibridni model višekomponentne integracije* MIP-a, kao jedinstveni inkluzivni model koji razvija Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu od 2017. godine, način je integracije medijske i informacijske pismenosti u društvo, ali, prije svega, u obrazovne sisteme koji uključuje i horizontalnu i vertikalnu integraciju. Medijska i informacijska pismenost je proces, a ne stanje i na tim postavkama je razvijen *Hibridni model*, a odbačena opcija uvođenja zasebnog predmeta u osnovnim i srednjim školama. Fokus je na principima i sadržajima za razvoj krovne kompetencije medijske i informacijske pismenosti u okviru (reforme) obrazovnog sistema i društva. Vertikalna integracija se odnosi na razvoj nauke, istraživanje i cjeloživotno obrazovanje budućih nastavnika, što će kroz nauku i istraživanje pružiti podršku donosiocima odluka, osigurati stručno i profesionalno usavršavanje, te rad s nastavnicima, bibliotekarima i ostalim akterima svih nivoa obrazovnog sistema. Horizontalna integracija podrazumijeva kroskurikularnu saradnju nastavnika i bibliotekara u okviru nastavnih programa i planova, te ishoda učenja. Integralni elementi neophodni za izvodiv i održiv proces u digitalnom dobu su: Dinamični digitalni objekti učenja; Otvoreni obrazovni resursi (engl. OER – Open Educational Resources); i metoda vođenog istraživačkog učenja – učenja kroz istraživanje koje je kao takvo prilagođeno razvoju kompetencija medijske i informacijske pismenosti.
- B. *Razvoj javnih politika i strateškog okvira*: Horizontalna i vertikalna integracija medijske i informacijske pismenosti u društvo, a, prije svega, u obrazovni sistem, kroz Hibridni model višekomponentne integracije je izvodiv i održiv proces kao optimalan model intervencije javne politike. Svakako, da bi ovakav model i zaživio u praksi, a ne samo ostao „mrtvo slovo na papiru“ nadležna ministarstva i zavodi (prosvjetno-pedagoške nadležnosti) trebaju napraviti stimulativan okvir za provođenje. Za svaku intervenciju ovog tipa je nužno imati dobro naučnoistraživačko utemeljenje za razvoj javnih politika, strategija, akcionih planova, te principa i načina realizacije u praksi na izvodiv i održiv način. Strateško promišljanje o unapređenju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini počiva na istraživanju i razvoju, te konsultativnom procesu s ključnim akterima u Bosni i Hercegovini tokom protekle četiri godine (2017-2020)

koje je vodio Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, te informacijama prikupljenim sveobuhvatnim naučnoistraživačkim radom. Konsultativni proces uključio je do sada više od 1.300 pojedinaca kroz različite oblike učešća u Banjoj Luci, Mostaru, Istočnom Sarajevu i Sarajevu, te u online prostoru u cijeloj Bosni i Hercegovini. Kao prirodan nastavak razvoja akademske izvrsnosti, na osnovu rezultata rada IDI FPN UNSA razvijena je i regionalna saradnja s akademskom zajednicom u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Njemačkoj. Već u 2018. godini konsultativni procesi su rezultirali objavom Pozicijske studije o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2018) i Pregledne studije o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2018). Za adekvatno praćenje dinamike u ovoj oblasti u 2020. godini obavljena je analiza prethodnih studija i trenutnog stanja uz isticanje potrebe za konačnim provođenjem usvojenih principa. Urađene su četiri nove studije: a) Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2020a); b) Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2020); c) Pozicijska studija - Uloga organizacija civilnog društva u provedbi strategija i politika medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2020b); d) Pozicijska studija – Medijska i informacijska pismenost u sistemima obrazovanja u Bosni i Hercegovini: Hibridni model višekomponentne integracije (2020c).

- C. *Istraživanje i razvoj MIP-a* – s početkom fokusiranog, timskog i strateškog razvoja MIP-a (od 2017. godine) kroz radne grupe, provođenje istraživanja, pilotiranja medijske i informacijske pismenosti radionicama u osnovnim i srednjim školama, organiziranje radionica pojedinačno prilagođenih za grupe kao što su: nastavnici, bibliotekari, novinari, studenti i održavanje okruglih stolova i konferencija, osiguralo je u konačnici da sva strateška promišljanja o medijskoj i informacijskoj pismenosti budu potkrijepljena naučnim istraživanjima, akademskim radom i konsultacijama s ključnim akterima. Sve radionice, webinar i pilot-obuke su korištene (pored očiglednog obrazovnog karaktera) u svrhu istraživanja i razvoja, boljeg razumijevanja potreba ciljnih grupa i nadograđivanja

sadržaja, metoda i metodičkih segmenata. Temelj je bio razvoj akademske izvrsnosti u susretima različitih naučnih disciplina i predanom analiziranju svjetskih trendova, ali s fokusom na Zapadni Balkan i bosansko-hercegovačko društvo, tj. na obrazovne sisteme sa ciljem pronalaženja teoretskih, ali i praktičnih rješenja za izazove koje je digitalna transformacija društva nametnula.

U nastavku iznosimo hronološki razvoj aktivnosti i rezultata kroz četiri faze strateškog pristupa medijskoj i informacijskoj pismenosti, pretežno kroz projekte²² Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka koje su podržali UNESCO, EU i UNICEF:

FAZA (I)

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu proveo je dio aktivnosti projekta „Izgradnja povjerenja u medije u Jugoistočnoj Evropi i Turskoj“ u saradnji s Organizacijom Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) i uz finansijsku podršku Evropske unije. Cilj ovog projekta je jačanje slobode izražavanja, slobodnog i pravovremenog pristupa informacijama, te jačanje kapaciteta slobodnih, profesionalnih medija i medijskog pluralizma. U okviru projektnih aktivnosti u ovoj fazi urađeno je sljedeće²³: Napisana Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini; Napisana Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini; U saradnji s Ministarstvom civilnih poslova Bosne i Hercegovine i Državnom komisijom za saradnju Bosne i Hercegovine sa UNESCO-om, organizirane su Konsultacije o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, sa ciljem podsticanja međusektorske rasprave o medijskoj i informacijskoj pismenosti u Bosni i Hercegovini kako bi se pokrenuo proces artikulacije strategije i politika o integraciji medijske i informacijske pismenosti, te se, kao krajnji cilj, ova važna oblast, najzad, uključila u sistem formalnog i neformalnog obrazovanja. Održana je radionica o medijskoj i informacijskoj pismenosti koja je okupila bibliotekare, informacijske i medijske stručnjake, nastavnike, predstavnike Ministarstva obra-

²² Voditelj navedenih i opisanih projekata je dr. sc. Emir Vajzović (emir.vajzovic@fpn.unsa.ba), rukovodilac Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

²³ Više informacija i svi materijali dostupni na mrežnoj stranici *Medijska i informacijska pismenost*: <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>

zovanja, (samo)regulatornih tijela i predstavnike civilnog društva, sa ciljem uspostave i jačanja dijaloga između učesnika, kao i zajedničkog sagledavanja stanja i perspektiva MIP-a u Bosni i Hercegovini.

FAZA (II)

Nastavak aktivnosti u oblasti medijske i informacijske pismenosti u okviru projekta „Izgradnja povjerenja u medije u Jugoistočnoj Evropi i Turskoj“, u saradnji s Organizacijom Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO) i uz finansijsku podršku Evropske unije. U okviru projektnih aktivnosti u ovoj fazi urađeno je sljedeće: Formirana Savjetodavna grupa za medijsku i informacijsku pismenost u BiH radi podsticanja međusektorske rasprave i promocije medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini. Cilj formiranja jedne takve grupe jeste pokretanje procesa artikulacije strategija i politika o integraciji medijske i informacijske pismenosti kako bi se ova važna oblast konačno uključila u sistem formalnog i neformalnog obrazovanja. Savjetodavnu grupu će činiti stručnjaci iz relevantnih sektora za razvoj medijske i informacijske pismenosti koji tragaju za novim, kreativnim i održivim mjerama unapređenja medijske i informacijske pismenosti. Usvojena je Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini. Održane radionice/sastanci u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci predstavnika akademske zajednice, donosilaca odluka i civilnog društva, na kojima su razmotreni najbolji koraci do implementiranja medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem. Održane pilot-radionice u jednoj osnovnoj i jednoj srednjoj školi u Kantonu Sarajevu, na osnovu UNESCO-vog curriculumu MIP-a za obuku nastavnika. Održana radionica s bibliotekarima osnovnih i srednjih škola u Kantonu Sarajevo, kako bi se predstavio model integracije MIP u obrazovni sistem s bibliotekom u fokusu. Provedeno je istraživanje stavova i kompetencija nastavnika i bibliotekara osnovnih i srednjih škola u KS čiji rezultati su objavljeni u časopisu Sarajevo Social Science Review.

FAZA (III)

Fakultet političkih nauka u 2019/2020. u okviru programa Dijalog za budućnost (UN agencije) realizira projekat „Medijska i informacijska pismenost u funkciji razvoja kritičkog mišljenja i zagovaranja mladih“. Opći cilj u ovoj fazi strateškog pristupa FPN-a je podizanje razine medijske i informacijske pismenosti među

novinarima, nastavnicima i učenicima, na ostvariv i održiv način, uz kontinuirani razvoj MIP-a, interkulturalni dijalog, povećanje kritičkog mišljenja u BiH, a sve na temelju naučnih istraživanja i podataka. Realizirane i planirane aktivnosti u ovoj fazi su: istraživanje stavova i kompetencija nastavnika i bibliotekara u osnovnim i srednjim školama u gradovima: Banja Luka, Bijeljina, Brčko, Bugojno, Doboj, Istočno Sarajevo, Kiseljak, Mostar, Sarajevo, Tešanj, Travnik, Trebinje i Tuzla. Istraživanje stavova i kompetencija roditelja i učenika u Kantonu Sarajevo. Radionice za novinare o ulozi novinara u promociji medijske i informacijske pismenosti održane su u Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru. Radionice za nastavnike i bibliotekare osnovnih i srednjih škola u Sarajevu i Istočnom Sarajevu o interkulturalnom dijalogu. Radionice za nastavnike i bibliotekare osnovnih i srednjih škola u Sarajevu i Istočnom Sarajevu o prevenciji nasilnog ekstremizma. Radionice za studente „Javno zagovaranje i procjena potreba zajednice“, održane su u Sarajevu, Istočnom Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru. Radionice za studente „Medijska i informacijska pismenost i razvoj kritičkog mišljenja“, održane su u Sarajevu, Istočnom Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru.

FAZA (IV)

Naučnoistraživački napor ka integraciji medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini, ali i podizanju razine medijske i informacijske pismenosti kod građana, nastavljani su i u 2020. godini projektima „Izgradnja povjerenja u medije u Jugoistočnoj Evropi i Turskoj – faza 2“ (UNESCO-EU), „Dijalog za budućnost: Jačanje dijaloga i socijalne kohezije između Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije“ (UNESCO, UNICEF i UNDP) i „Društvo, kultura i religija u digitalnom dobu.“ (UNICEF). Realizirane aktivnosti u ovoj fazi su: napisana Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (Vajzović et al 2020); Napisana Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (Ver. 2.0 – 2020); Napisana Pozicijska studija Uloga organizacija civilnog društva u provedbi strategija i politika medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini; Održane pilot-radionice medijske i informacijske pismenosti za nastavnike i bibliotekare Osnovne škole „Hasan Kikić“ u Sarajevu; Održana Stručna radionica u integraciji medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem; Održana Akademska platforma za razvoj medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini; Održana

radionica o ulozi organizacija civilnog društva u provedbi strategija i politika medijske i informacijske pismenosti; Održana radionica o ulozi bibliotekara u integraciji medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem; Održana radionica Jačanje kapaciteta medija za promociju medijske i informacijske pismenosti i pozitivnog pripovijedanja za novinare iz Zenice i Tuzle; Održana radionica Jačanje kapaciteta nastavnika i bibliotekara u promicanju kulturne raznolikosti, međukulturalnog dijaloga i tolerancije kroz medijsku i informacijsku pismenost za nastavnike i bibliotekare iz Zeničko-dobojskog kantona; Održan webinar Značaj medijske i informacijske pismenosti za realizaciju online nastave u Kantonu Sarajevo; Održana radionica za obuku trenera u okviru regionalnog projekta Dijalog za budućnost; Održana ekspertska radionica (Podgorica) u okviru regionalnog projekta Dijalog za budućnost; Održane fokus grupe s direktorima, bibliotekarima, nastavnicima i učenicima osnovnih škola u Kantonu Sarajevo, u okviru projekta Društvo, kultura, religija u digitalnom dobu; Odobreno uspostavljanje poddomene mip.unsa.ba za pokretanje masovnog otvorenog online kursa medijske i informacijske pismenosti (MOOC MIL); Kreirana pilot-stranica za OER (beta verzija); Kreirane dvije web-stranice za potrebe organiziranja i realizacije online aktivnosti (digitalni repozitorij za učesnike radionica).

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu kroz akademski, naučnoistraživački i pedagoški interdisciplinarni pristup razvija strateški okvir uključivanja medijske i informacijske pismenosti u formalno i neformalno obrazovanje, zasnovano na principima izvodivosti i održivosti. Kroz aktivnosti su razvijeni ljudski kapaciteti, metode, materijali, mreža ključnih aktera i stručnog kadra, te strateški koncept za sistemsko rješenje izazova digitalne transformacije društva kroz medijsku i informacijsku pismenost.

U našem radu vodili smo se time da se medijska i informacijska pismenost (engl. Media and Information Literacy) – MIP / MIL – odnosi na suštinski važne kompetencije (znanje, vještine i stavove) koje građanima omogućavaju da se djelotvorno odnose prema medijima i drugim snabdjevačima informacijama i da razvijaju kritičko mišljenje i vještine cjeloživotog učenja kao podrška razvoju aktivnog građanstva i jačanju demokratskog diskursa. Shvaćena kao složen koncept i na osnovu dosadašnjih rezultata UNESCO-a, medijska i informacijska pismenost obuhvata znanje, vještine i stavove koji omogućavaju građanima da:

1. razumiju ulogu i funkcije medija i drugih dobavljača informacija u demokratskim društvima,
2. razumiju uvjete pod kojima se te funkcije mogu realizirati,
3. prepoznaju i izraze potrebu za informacijama,
4. pronadu i pristupe relevantnim informacijama,
5. kritički vrednuju informacije i sadržaje koje pružaju mediji i ostali dobavljači informacija, uključujući one na internetu, u smislu nadležnosti, vjerodostojnosti i aktuelne namjene,
6. preuzimaju i organiziraju informativni i medijski sadržaj,
7. sintetiziraju ili rade na idejama koje su preuzeli iz sadržaja,
8. saopće svoje shvatanje kreiranog znanja publici ili čitaocima u odgovarajućem obliku, na odgovarajućem mediju i na etički i odgovoran način,
9. primijene svoje IKT vještine da bi rukovali informacijama i proizveli korisnički sadržaj,
10. pristupe radu s medijima i ostalim dobavljačima informacija, uključujući one na internetu, u cilju samoizražavanja, slobode izražavanja, interkulturalnog dijaloga i demokratskog učešća.

Kako se navodi u Preglednoj studiji o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2020) postoji mnogo razloga zašto su u Bosni i Hercegovini (pa i u drugim državama) neophodne politike i strategije medijske i informacijske pismenosti. One su neophodne, ne samo građanima već i vladama da bi mogle ispuniti svoje uloge u digitalnom svijetu. Ove politike trebaju dosegnuti do svih slojeva stanovništva i spriječiti procese koji vode raslojavanju društva i povećavanju digitalnog jaza među stanovništvom. Također, ove politike nude okvir za pronalaženje adekvatnih odgovora na sve aktualnije probleme širenja različitih oblika lažnih i iskrivljenih informacija na internetu. Politike medijske i informacijske pismenosti mogu doprinijeti osnaživanju sve većeg broja građanki i građana da diskutiraju i upravljaju javnim raspravama o relevantnim pitanjima. Ovo otvara prilike za smislen dijalog među građanima različitih etničkih, religijskih, ideoloških i političkih grupa. U procesu pridruživanja Evropskoj uniji otvaraju se različite mogućnosti za razvijanje MIP javnih politika u različitim sektorima. Nema sumnje da će Bosna i Hercegovina u budućnosti kroz svoju posvećenost evropskim integracijama morati staviti veći naglasak na medijsku i informacijsku pismenost, posebno kroz 10. poglavlje

Pravne tečevine EU – informacijsko društvo i mediji. Konačno, u svjetlu promjena u različitim društvenim sektorima, područje u kojem MIP djeluje neophodno je proširiti izvan obrazovanja tako da uključuje neke „nove aktere“ kao što su javne biblioteke, omladinski rad, kulturni i umjetnički sektor itd.

Medijska i informacijska pismenost gotovo da se ne spominje u dokumentima javnih politika u BiH. Ovo, ipak, ne znači da različiti aspekti medijske i informacijske pismenosti nisu obuhvaćeni zakonskim odlukama. Tako medijski zakonodavni okvir općenito promovira slobodu izražavanja, ograničava neprimjerene utjecaje na medije i uspostavlja odgovornost medija u pogledu prihvatljivih ograničenja slobode izražavanja. U određenim obrazovnim strategijama naglašava se potreba za promjenom pristupa predavanja u učionici, i to pomjeranjem fokusa s „nastavnika“ na „učenike“, te se implicitno referira na kompetencije MIP-a kao što su traženje i pristupanje informacijama, procjenjivanje izvora informacija i kritičko razmišljanje. U Politici razvoja informacijskog društva Bosne i Hercegovine ukazuje se na „nizak nivo digitalne pismenosti i vještina“ i naglašava potreba za razvojem aktivnosti koje će rezultirati smjernicama za pospešivanje digitalne pismenosti s izradom „okvira za prepoznavanje IKT vještina“. Zakoni koji se odnose na mlade i njihova pitanja naglašavaju prava mladih na obrazovanje, organiziranje i volontarizam, te pravo na zapošljavanje. Ovo znači da mladi imaju pravo na dobre uvjete života, kao i pravo biti uključeni u pitanja koja se tiču njihovih života, njihovog lokalnog okruženja i razvoja društva općenito. Zakonom o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini precizira se da svi imaju pravo pristupa medijima bez obzira na spol, te zabranjuje javno prikazivanje bilo koje osobe na uvredljiv, omalovažavajući ili ponižavajući način s obzirom na spol, kao i da su mediji dužni kroz programske koncepte razvijati svijest o ravnopravnosti spolova.

Unatoč razvoju novih tehnologija i rastućoj ulozi medija u društvu, u BiH ne postoji adekvatna javna diskusija o pitanjima povezanim s medijskom i informacijskom pismenošću. Čak i onda kad postoje rasprave i inicijative, one ne uključuju mnoge ključne aktere kao što su predstavnici odgovarajućih ministarstava, regulatornih tijela, industrije, akademske zajednice i nevladinog sektora.

U obrazovnom sektoru primijećena je nedovoljna zastupljenost časova posvećenih razvoju vještina MIP-a u nastavnim planovima i programima, a nastavni kadar

nema adekvatne vještine u oblasti edukacije medijske i informacijske pismenosti, kao ni mogućnost kvalitetnog usavršavanja. No, postoji nekoliko primjera novog pristupa obrazovanju koji pokazuju da se promjene dešavaju u percepcijama²⁴. Jedan od tih je i uvođenje predmeta Medijska i informacijska pismenost na Fakultetu političkih nauka (odsjek sigurnosnih i mirovnih studija) i Filozofskom fakultetu (Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke) Univerziteta u Sarajevu.

U medijskom sektoru glavni akteri na promoviranju MIP-a su Regulatorna agencija za komunikacije (RAK) i Vijeće za štampu i online medije (VZS). RAK ima određene aktivnosti u četiri područja: (1) pristup medijima i medijskim sadržajima, (2) analiza medija i medijskih sadržaja, (3) evaluacija medijskih sadržaja i (4) kreiranje medijske poruke, a VZS, pored rješavanja pritužbi građana na medijske sadržaje, organizira seminare i okrugle stolove, te producira radijsku emisiju u kojoj se građani informiraju i obrazuju o konceptima medijske pismenosti. Biblioteke nisu prepoznate kao institucionalna podrška ostvarivanju ciljeva informacijskog društva, a arhivističke i muzeološke studije u kontekstu informacijskih i komunikacijskih nauka ne postoje. Nevladin sektor na određeni način nastoji kompenzirati identificirane previde u sistemu formalne edukacije i to kroz neformalnu edukaciju, rasprave, seminare, obuke za edukatore, objavljivanje analiza i drugih publikacija o medijskoj pismenosti.

Strateški pristup medijskoj i informacijskoj pismenosti treba da ima u vidu i zasniva se na globalnim javnim politikama (prije svega Ciljevi održivog razvoja), detaljno sondira regionalni i lokalni kontekst, te kroz istraživanje i razvoj, konsultativne procese sa svim stakeholderima, razvija politike i strategije, metode i sadržaje stvori afirmativno okruženje za apsorpciju i realizaciji po principima izvodivosti i održivosti.

²⁴ Vidjeti: (1) Univerzitet u Sarajevu u realizaciji projekta ERASMUS + Capacity Building in Higher Education (CBHE) Library Network Support Services (LNSS): modernising libraries in Western Balkan countries through staff development and reforming library services 2016; (2) School Libraries as a Means to Develop a Democratic Society through Strengthening Information Literacy and Lifelong Learning; (3) TEMPUS: Developing information literacy for lifelong learning and knowledge economy in Western Balkan countries (517117-TEMPUS-1-2011-1-IETEMPUS-JPHES).

Literatura

- Alton Grizzle, Jagtar Singh. 2016. „Five Laws of Media and Information Literacy as Harbingers of Human Rights.“ U *Media and Information Literacy: Reinforcing Human Rights, Countering Radicalization and Extremism* uredili Paulette Kerr, Esther Hamburger Jagtar Singh, 25-40. UNESCO. Pristupljeno: mart 18. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246371>.
- Berger, Guy. „Whither MIL: Thoughts for the Road Ahead.“ U *Understanding Media and Information Literacy (MIL): A Question of Democracy*, uredila Ulla Carlsson, 25-36. Department of Journalism, Media and Communication (JMG), University of Gothenburg, 2019. Pristupljeno: mart 15. 2021. https://en.unesco.org/sites/default/files/gmw2019_understanding_mil_ulla_carlsson.pdf
- Carlsson, Ulla, ur. 2019. *Understanding Media and Information Literacy (MIL): A Question of Democracy*. Department of Journalism, Media and Communication (JMG), University of Gothenburg. Pristupljeno: mart 15. 2021. https://en.unesco.org/sites/default/files/gmw2019_understanding_mil_ulla_carlsson.pdf
- Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u BiH. 28. 1. 2019. Pristupljeno: mart 12. 2020. https://www.onlinepeticija.com/deklaracija_o_znacaju_medijske_i_informacijske_pismenosti_u_bih#form
- Dijck, José van, Thomas Poell i Martijn de Waal. 2018. *The platform society: public values in a connective world*. Pristupljeno: mart 12. 2021. <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/oso/9780190889760.001.0001/oso-9780190889760>
- Granata, Paolo ur. 2020. *SDG Digital Inclusion Framework Advancing UN Global Goals through Equitable Digital Access*. Media Ethics Lab, St. Michael's College, University of Toronto. Dostupno na: <http://mediaethics.ca/wp-content/uploads/2021/02/SDG-Digital-Inclusion-Framework.pdf>
- Gregersen, Erik. n.d. *History of Technology Timeline*. Pristupljeno: mart 16. 2021. <https://www.britannica.com/story/history-of-technology-timeline>.
- Grizzle, Alton et al. 2013. *Media and Information Literacy. Policy and Strategy Guidelines*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: januar 12. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000225606>.
- Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. 2018. *Pozicijska studija o politikama strategijama medijske i informacijske*

pismenosti u Bosni i Hercegovini: Medijska i informacijska pismenost: Vrijeme je za strateški pristup. Pristupljeno: decembar 1. 2020.
<https://fpn.unsa.ba/b/medijskai-informacijska-pismenost/>

Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
2020a. *Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini - Ver 2.0 (2020): Medijska i informacijska pismenost: Vrijeme je za implementaciju usvojenih principa.* Pristupljeno: decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>

Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
2020b. *Pozicijska studija. Uloga organizacija civilnog društva u provedbi strategija i politika medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini.* Pristupljeno: decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijskapismenost/>

Jagtar Singh, Alton Grizzle, Sin Joan Yee, Sherri Hope Culver, ur. 2015. *Media and Information Literacy for Sustainable Development Goals.* International Clearinghouse on Children, Youth and Media; Nordicom; University of Gothenburg. Pristupljeno: mart 16. 2021.
https://www.nordicom.gu.se/sv/system/tdf/publikationer-hela-pdf/milid_yearbook_2015.pdf?file=1&type=node&id=36183&force=0.

Jandrić, Petar, Jeremy Knox, Tina Besley, Thomas Ryberg, Juha Suoranta, i Sarah Hayes. 2018. „*Postdigital Science and Education*,“ Educational Philosophy and Theory 50 (10): 893–99. <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1454000>.

n.d. 2011. *Developing information literacy for lifelong learning and knowledge economy in Western Balkan countries.* Pristupljeno: april 20. 2021.
<http://www.erasmusplus.ac.me/?tempus-projekat=developing-information-literacy-for-lifelong-learning-and-knowledge-economy-in-western-balkan-countries&lang=en>

n.d. 2016. *Library Network Support Services (LNSS): modernising libraries in Western Balkan countries through staff development and reforming library services.* Pristupljeno: april 20. 2021. <https://lnss-projects.eu/bal/>

n.d. 2018. *School Libraries as a Means to Develop a Democratic Society through Strengthening Information Literacy and Lifelong Learning* Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.ff.unsa.ba/index.php/bs/projekti-centra-za-permanentno-usavrsavanje/4709-school-libraries-as-a-means-to-develop-a-democratic-society-through-strengthening-information-literacy-and-lifelong-learning>

- n.d. WSIS Action Lines. Pristupljeno: mart 18. 2021.
<https://www.itu.int/net/wsis/stocktaking/help-action-lines.html>.
- n.d. WSIS Stocktaking Platform. Pristupljeno: mart 18. 2021.
<https://www.itu.int/net4/wsis/stocktaking/>.
- Peters, Michael A., Petar Jandrić i Sarah Hayes. 2021. „*Postdigital-Biodigital: An Emerging Configuration*.“ *Educational Philosophy and Theory*, Januar, 1–18.
<https://doi.org/10.1080/00131857.2020.1867108>.
- Sundararajan, Arun. 2017. *The sharing economy: The end of employment and the rise of crowd-based capitalism*. Cambridge: The MIT Press.
- UNESCO 210EX/14. 2020. „Evaluation of UNESCO’s work in the thematic area of media and information literacy (MIL).“ Executive Board, Paris. Pristupljeno: mart 18. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374527>.
- UNESCO. 2013. *Global Media and Information Literacy Assessment Framework: Country Readiness and Competencies*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: januar 30. 2021. <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/global-media-and-information-literacy-assessment-framework-country-readiness-and-competencies-2013-en.pdf>.
- UNESCO. 2017. *Five Laws of Media and Information Literacy*. Pristupljeno: januar 16. 2021. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/media-development/media-literacy/five-laws-of-mil/>.
- United Nations. 2015. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Working Papers. Pristupljeno: januar 30. 2021.
<https://EconPapers.repec.org/RePEc:ess:wpaper:id:7559>.
- Vajzović, Emir et. al. 2020b. *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini - Ver 2.0 (2020)*. Pristupljeno: decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>
- Vajzović, Emir, Amer Džihana, Mario Hibert, Vanja Ibrahimbegović-Tihak, Feđa Kulenović i Sarina Bakić. 2018. *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Pristupljeno: novembar 29. 2020.
https://fpn.unsa.ba/b/wpcontent/uploads/2018/05/PreglednaStudija_MIP_BHS.pdf.
- Vajzović, Emir, ur. 2020a. *Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Pristupljeno: januar 20. 2021. <https://fpn.unsa.ba/b/wp->

content/uploads/2020/12/MEDIJSKA-I-INFORMACIJSKA-PISMENOST-ISTRAZIVANJE-I-RAZVOJ_e-izdanje-1.pdf

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine. 2021. *Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini*. 32. sjednica od 08. 04. 2021. godine. Dostupno na: <https://zamisli2030.ba/wp-content/uploads/2019/12/Okvir-za-realizaciju-Ciljeva-odrzivog-razvoja-u-BiH-latinica.pdf> i na: <http://www.dep.gov.ba/naslovna/?id=2456>

Wilson, Carolyn, Alton Grizzle, Ramon Tuazon, Kwame Akyempong i Chi-Kim Cheung. 2011. *Media and information literacy curriculum for teachers*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: januar 18. 2020. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>.

2. Pet zabluda o konceptu medijske i informacijske pismenosti i kako ih prevazići sistemskim obrazovnim pristupom

Čini se da u posljednjih desetak godina u Bosni i Hercegovini gotovo da nema teme koja je češće spominjana, ali i površnije razmatrana od medijske i informacijske pismenosti. Na izvjestan način kovanica „medijska i informacijska pismenost“ postala je takozvani *buzzword*, termin koji svi spominju i oblast kojom se mnogi bave bez šireg, sistematičnog, kompetentnog i kontekstualnog uvida u njegovu dubinu i širinu, multiperspektivnost, ulogu i važnost u savremenom društvu.

Brojni lokalni i međunarodni projekti, nevladinog sektora, akademske zajednice, individualni istraživački naponi, radionice i treninzi, analize i diskusije nastojali su osvijetliti ovaj fenomen i razvijati koncept na različite, manje ili više uspješne načine, manje ili više koordinirano i sinhronizirano. Izrodile su se iz toga određene potentne ideje, inicijative i iskristalizirala mreža aktera sposobnih da koncept razumiju, a procese vode i/ili u njima kompetentno učestvuju, te stoga možemo reći da je ovaj proces kristaliziranja stavova, sučeljavanja ideja, razvijanja koncepata i testiranja pristupa, premda je ponekad odavao dojam haotičnog i stihijskog, ipak, bio, ne samo potreban nego i poželjan. Kroz njega su ključni akteri razvoja medijske i informacijske pismenosti (MIP) u Bosni i Hercegovini, ipak, došli do svojevrsnog konsenzusa o tome kakva je strategija razvoja MIP za BiH poželjna i korisna, te uspostavili različite oblike saradnje na razvoju i primjeni te strategije. Riječ je, dakako, o dinamičnom procesu, koji još teče i moguće je očekivati da se diskusije i rasprave proširuju i produbljuju, no već sad možemo reći da se, konceptualno, iskristalizirao set postulata o kojima postoji saglasnost. Na ovom mjestu, a za potrebe i boljeg razumijevanja konteksta u koji se „uklapa“ UNESCO MIP program obuke, predstaviti ćemo ih u polemičkoj formi, u pokušaju da rasvijetlimo neke mitove i zablude o medijskoj i informacijskoj pismenosti, kakvim smo svjedočili tokom razvijanja ideje i koncepta.

Zabluda 1: Medijska i informacijska pismenost su sinonimi

Prve polemike vezane za koncept medijske i informacijske pismenosti odnosile su se i na definiranje samih pojmova, odnosno na shvatanje medijske i informacijske pismenosti kao sinonima. Argumentacijska linija iza ovakve tvrdnje slijedila je

logiku da je informacija „proizvod“ medija, te je, posljedično, medijska i informacijska pismenost istoznačna i jedinstvena oblast.

Budući da se cijeli UNESCO MIP program obuke detaljno bavi različitim aspektima medijske i informacijske pismenosti, na ovom ćemo mjestu tek ukazati na dvije definicije informacijske, odnosno medijske pismenosti, koje ukazuju na različitost značenja, ali istovremeno i na povezanost ovih pojmova.

Prema široko postavljenoj definiciji S. Dizdar: „Informacijska pismenost važna je kompetencija koja podrazumijeva sposobnost definiranja svoje informacijske potrebe, pristupanja, prikupljanja i procjene informacija, te njihovo etično korištenje, nužnih za uspješno funkcionisanje u društvu u kojem je svako od nas svakodnevno suočen s ogromnom količinom informacija i podataka. Ovladavanje dovoljnom količinom upotrebljivih informacija i njihovo transformiranje u znanje, uz poštovanje etičkih standarda, u osnovi je informacijske pismenosti.“ (Dizdar et al. 2012)

S druge strane, medijski pismena osoba definira se kao „osoba koja može pristupiti, analizirati, evaluirati i producirati štampane i elektronske medije, pri čemu je fundamentalni cilj medijske pismenosti kritički autonoman odnos prema svim medijima“ (Tajić 2013, 22).

Iz navedenih definicija možemo informacijsku pismenost smatrati širim, generičkim pojmom u odnosu na medijsku pismenost, iz čega proizlazi i njihova komplementarnost, odnosno potreba da se oba koncepta razvijaju paralelno i sinhronizirano. Takav integrativni pristup medijskoj i informacijskoj pismenosti, u određenoj mjeri, slijedi logiku da mediji jesu „proizvođači“ informacija koje građani koriste u zadovoljavanju svojih informacijskih potreba, no naglašava i da nisu jedini koji građanima te informacije obezbjeđuju. Otud potreba da se kroz koncept informacijske pismenosti stiču kompetencije ovladavanja i korištenja informacija iz raznorodnih izvora, uključujući i medijske i potreba povezanosti medijske i informacijske pismenosti, te razvijanja koncepata i strategija na jedan integralan način²⁵.

²⁵ Više je sadržaja i izvora koji se mogu konsultirati u pogledu definisanja informacijske i medijske pismenosti i razvoja koncepta, npr: Reineck D, Lublinski J. (2015). *Media and Information Literacy: A Human Rights Based Approach in Developing Countries*, ili S. Reljić (2018) *Bukvar medijske pismenosti*.

Zapravo bismo mogli reći da čvrste granice između pojmova informacijska i medijska pismenost ne postoje, između ostalog, zbog činjenice da im je kritičko korištenje informacija/medija zajedničko, uz napomenu da je ključna razlika među njima prvenstveno u tome što se informacijska pismenost najčešće upotrebljava u kontekstu obrazovanja (istraživanja, nauke) dok je medijska pismenost upućena na šire građanske kompetencije. Fundamentalna zajednička poveznica je učenje/informiranje iz pouzdanih i vjerodostojnih izvora, dok je razumijevanje promjena informacijskog i medijskog okruženja temeljna pretpostavka autonomnog, kritičkog i kompetentnog snalaženja u novonastalom tehnološkom okruženju.

Zabluda 2: Medijska i informacijska pismenost (samo) nas štiti od negativnih učinaka medija

Ovaj pristup, osim što slijedi logiku istoznačnosti pojmova medijska i informacijska pismenost, slijedi i takozvani diskurs opasnosti, odnosno protekcionistički pristup razvoju medijske pismenosti, prema kojem je publiku, odnosno korisnike medija i informacija, potrebno osvijestiti o svim negativnim aspektima interakcije s medijima, jer ih nisu svjesni u svim negativnim učincima, budući da je vide kao pasivnu i nezaštićenu (Kelner 2004).

Ovaj protekcionistički pristup samo je jedan od mnogobrojnih teoretskih pristupa medijskom odgoju i obrazovanju, no na ovom mjestu nazivamo ga zabludom u kontekstu integrativnog pristupa medijskoj i informacijskoj pismenosti kao konceptu koji treba da osigura kvalitetnu interakciju s medijima i kvalitetno korištenje informacija iz najrazličitijih izvora, te u tom smislu svođenje društvene uloge medija na isključivo negativnu nije uputno. Želimo li, u konačnici, dobiti kompetentnog, kritički osviještenog, ali i za društvenu interakciju putem različitih komunikacijskih kanala sposobnog građanina, diskurs opasnosti samo je jedan segment medijske pismenosti na koji mu treba ukazati, a ne jedini njen pristup medijima i informacijama.

Zabluda 3: Medijska i informacijska pismenost omogućava pojedincu niz znanja o medijima i informacijama

Koncept medijske i informacijske pismenosti baziran je, ne samo na stjecanju znanja o medijima i drugim izvorima informacija nego na sistemskom pristupu razvijanja znanja, vještina i kompetencija za kvalitetnu društvenu participaciju

zasnovanu na kvalitetnom prepoznavanju i zadovoljavanju individualnih i društvenih informacijskih potreba, te na uspješnom ostvarenju funkcionalne komunikacije i društvenog dijaloga²⁶. Tako koncipirana, medijska i informacijska pismenost podrazumijeva stjecanje znanja o medijima i informacijama, no to je samo jedna njena dimenzija. Možda najvažnija dimenzija medijske i informacijske pismenosti u ovom kontekstu je, zapravo, transformiranje informacija u znanje, što je misaoni, intelektualni proces za koji je potrebno (pod)učiti korisnike informacija. Upravo zbog tog procesa transformiranja informacija u znanje važno je shvatiti kako mediji nisu samo posrednici koji prenose informaciju/sadržaj već su oformili vlastitu socijalnu sredinu, zbog čega je razumijevanje informacijsko-komunikacijskog/medijskog okruženja (koje ne podrazumijeva samo „klasične“ medije: štampu, radio i TV, nego i online medije, ali i sve forme razvijajućih tehnologija, kao što su roboti, vještačka inteligencija, digitalni strojevi itd.) zapravo pismenost koju treba razvijati. Tzv. medijsko-ekološka pismenost (metapismenost) dopunjava tradicionalni semiotički pristup (interpretacija značenja) kognitivnom sposobnošću razumijevanja tehnologije/medija, a ne samo teksta (informacije, poruke).

Nije, dakle, svrha podučavanja medijske i informacijske pismenosti samo prenošenje (sa)znanja o tome kako funkcioniraju mediji i drugi izvori informacija, kakve informacije su nam na raspolaganju, ko ih kreira i kako ih tumačiti, nego razvijanje vještina kritičkog mišljenja i misaonog ovladavanja svijetom. Upravo iz tog razloga svođenje koncepta MIP-a samo na to šta znamo o izvorima informacija i koliko poznajemo način funkcioniranja medija predstavlja reduciran pogled na ovu oblast i utoliko ga smatramo pogrešnim.

Zabluda 4: Treba podučavati djecu i mlade medijskoj i informacijskoj pismenosti, za starije je kasno

U diskusijama i promišljanjima razvoja koncepta MIP akcenat se uglavnom stavlja na djecu i mlade, potencirajući kako je potrebno programe medijske i informacijske pismenosti (formalne i neformalne) početi uvoditi u obrazovanje od najranije dobi. No, gotovo se podrazumijeva da ti procesi završavaju s posljednjim stupnjem formalnog obrazovanja, odnosno sa završetkom univerzitetskog obrazovanja. Ovakav pristup isključuje pripadnike srednje i starije dobi iz obuhva-

²⁶ (Vidi: Kuznick i Zipfel 2006)

ta programa medijske i informacijske pismenosti. Gotovo intuitivno i bez dubljeg promišljanja kao *a priori* činjenica prihvata se da je za starije generacije već kasno razvijati programe medijske i informacijske pismenosti, jer je njihove korisničke navike u interakciji s medijima i drugim informacijskim izvorima nemoguće ili vrlo teško mijenjati. Doda li se tome i dominantan protekcionistički stav o potrebi „učenja“ djece i mladih kako da se zaštite od negativnih utjecaja medija, zavedeni smo na sasvim krivi trag u procesu razvoja koncepta medijske i informacijske pismenosti, koji je jednodimenzionalan i koji nije inkluzivan.

Savremeni pristup medijskoj i informacijskoj pismenosti, koji se slijedi i u UNESCO MIP programu obuke, upravo je suprotan: ovaj koncept treba razvijati za sve starosne, obrazovne, geografske i kulturološke grupe, na osnovu općeg konsenzusa da je medijska i informacijska pismenost usko povezana s konceptom cjeloživotnog učenja i kao takva primjenjiva na sve članove društva, neovisno o njihovoj dobi. Štaviše, i sama komunikacijska praksa savremenog doba, zasnovana na brzom i dinamičnom napretku informacijsko-komunikacijskih tehnologija, ukazuje na potrebu kontinuiranog učenja i adaptacije na primjenu tih tehnologija u životu čovjeka, kao i na potrebu kontinuiranog stjecanja vještina njihovog korištenja. Čak i ta tehnokratska vizura iz koje se može promatrati medijska i informacijska pismenost ukazuje na činjenicu da je nemoguće usmjeriti se samo na razvoj programa za određene, mlađe kategorije stanovništva, jer upravo brzi tehničko-tehnološki razvoj kojeg ne bi pratila i edukacija takozvanih *gray hair users* ili starijih generacija, isključuje te kategorije stanovništva iz kvalitetne informacijsko-komunikacijske i društvene participacije.²⁷

U ovom kontekstu važno je imati na umu potrebu za raznolikošću ne samo sadržaja obrazovne ponude iz oblasti medijske i informacijske pismenosti za različite starosne skupine, nego i potrebu za raznorodnošću metodičkih pristupa u njenom podučavanju. S jedne strane, MIP programi za djecu i mlade zahtijevaju specifične pedagoške pristupe i inovativne metode bliske generaciji Z ili *netizenima*, uz izbjegavanje patronizirajuće pozicije u kojoj se starije generacije nameću kao one koje jedine znaju šta mladima treba i uz razvijanje dijaloga s njima i kontinuirano istraživanje njihovih korisničkih navika i potreba. S druge, pak, strane, programi MIP-a za odrasle zahtijevaju specifične andragoške pristupe bazirane na utvrđi-

²⁷ (Vidi: Buljubašić i Turčilo 2018)

vanja iskustava odraslih u kontekstu zadovoljavanja njihovih informacijskih potreba.

Zajedničko u oba pristupa je pomjeranje fokusa s obrazovnog sadržaja (u ovom slučaju sadržaja vezanih za funkcioniranje medija i kvalitet informacija) na polaznike (odnosno njihove informacijsko-komunikacijske potrebe) i razvijanje programa i formalnog i neformalnog obrazovanja na toj osnovi.

Zabluda 5: Potrebno je uvođenje jednog predmeta medijske i informacijske pismenosti u osnovne i srednje škole

Medijska i informacijska pismenost se nerijetko posmatra i razmatra u rasponu od individualne kompetencije do društveno neophodne vještine korištenja i kreiranja informacija, koja je preduvjet odgovornih i funkcionalnih medija i društvene komunikacije uopće. U oba slučaja u njoj je osnovi kritičko mišljenje, odnosno ona je jedan od pristupa razvijanja kritičke svijesti i pojedinaca i društva. Upravo iz tog razloga jednom od najčešćih zabluda u pristupu medijskoj i informacijskoj pismenosti smatramo stav da ju je moguće razviti samo i isključivo kroz uvođenje jednopredmetne nastave u formalnom obrazovanju. Medijska i informacijska pismenost je kroskurikularna metakompetencija koja podrazumijeva promjenu načina razmišljanja o informacijskim potrebama, izvorima, sadržajima i njihovom etičkom korištenju na osnovu kojeg kompetentno participiramo u društvu/zajednici i to, bez sumnje, nije nešto što se može savladati kroz samo jedan, sadržajno-orijentiran predmet, s određenim fondom sati sedmično i samo u formalnom obrazovanju. Zapravo, preciznije bi bilo reći da je medijska i informacijska pismenost, kao kompetencija transformacije učenja, odnosno oblikovanja informacija u znanje (što je relativno pojednostavljena, ali dosta široka njena interpretacija) primjenjiva u svim predmetima u formalnom obrazovanju i kao takvu bi je trebalo i tretirati u školama, inkorporirajući je u sve predmete, ali i u neformalnom obrazovanju kroz različite trening programe.

Iako je UNESCO MIP program obuke kreiran kao modularni program, njegova je namjera da bude primjenjiv u formalnom i neformalnom obrazovanju, upravo prilagođavajući sadržaje modula specifičnim obrazovnim potrebama ciljnih grupa.

Strateški pristup kao odgovor na zablude

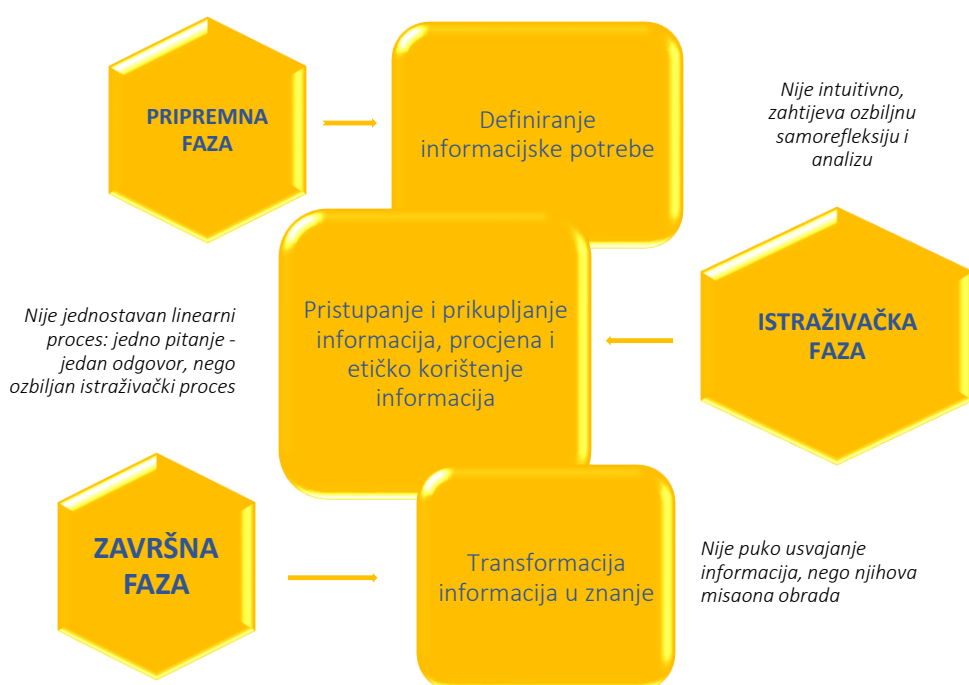
Kako je već rečeno, sve navedene zablude u nekoj su od faza promišljanja koncepta medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini bile su (ili još jesu) razmatrane kao potencijalno poželjni modeli razvoja ove oblasti. Budući se svaki od njih pokazao nedostatnim, čini se opravdanim na osnovu njih izvući neke generičke zaključke o najčešćim zabrudama u pogledu informacijske i medijske pismenosti. Na ovom mjestu, vraćajući se na njihove definicije, medijsku i informacijsku pismenost posmatrat ćemo odvojenim.

U kontekstu informacijske pismenosti, najčešće zablude odnose se na:

- (I) *Definiranje informacijske potrebe* – ona se nerijetko smatra intuitivnom aktivnošću, i upravo se iz tog razloga i dešava da se informacijska potreba zadovoljava prvim pronađenim, a ne najkvalitetnijim informacijama. Ova zablude ukorijenjena je u također pogrešnom viđenju istraživanja i traganja za informacijama kao linearnom, jednodimenzionalnom procesu u kojem je dovoljno da na jedno pitanje dobijemo jedan odgovor i time zadovoljimo svoju potrebu za nekom informacijom;
- (II) *Pristupanje i prikupljanje informacija* – u kojem je, kao zamjenu za biblioteku, naprimjer, glavni resurs postao Google (ili bilo koji drugi pretraživač). Ova zablude ukorijenjena je u pogrešnom viđenju biblioteke jedino i isključivo kao mjesta na kojem se posuđuju knjige, odnosno dolazi do sadržaja za učenje i saznavanje informacija, a ne resursnog centra i polazišta za istraživanje;
- (III) *Procjenu informacija* – koja se kreće u rasponu od potpunog povjerenja do potpunog nepovjerenja u izvore, bez jasno definiranih i na racionalnim argumentima zasnovanim kriterijima. Ova zablude ukorijenjena je u također pogrešnoj percepciji da svako od nas za sebe ima set vrijednosti i kriterija na osnovu kojih procjenjuje i izvore i informacije;
- (IV) *Etično korištenje informacija* – što postaje posebno problematično u dobu online izvora informacija i novog *mindseta* korisnika koji smatraju da sve informacije trebaju biti dostupne odmah, besplatno, pa čak i bez priznavanja zasluga onome ko ih je kreirao i stavio u javnu upotrebu;

- (V) *Transformaciju informacija u znanje* – što je, zapravo, refleksija duboko ukorijenjene, a suštinski pogrešne percepcije da je biti informiran o nečemu jednako znati nešto; u dobu naše zatrpanosti najrazličitijim informacijama gotovo da se dešava upravo suprotan proces: u beskonačnom iscrpljivanju površnim konzumiranjem informacija rijetko se dešava njihova misaona obrada i transformacija u znanje, koje je kvalitetno, dugotrajno i korisno.

Grafički predstavljena informacijska pismenost, suočena sa zabloudama, izgledala bi ovako:

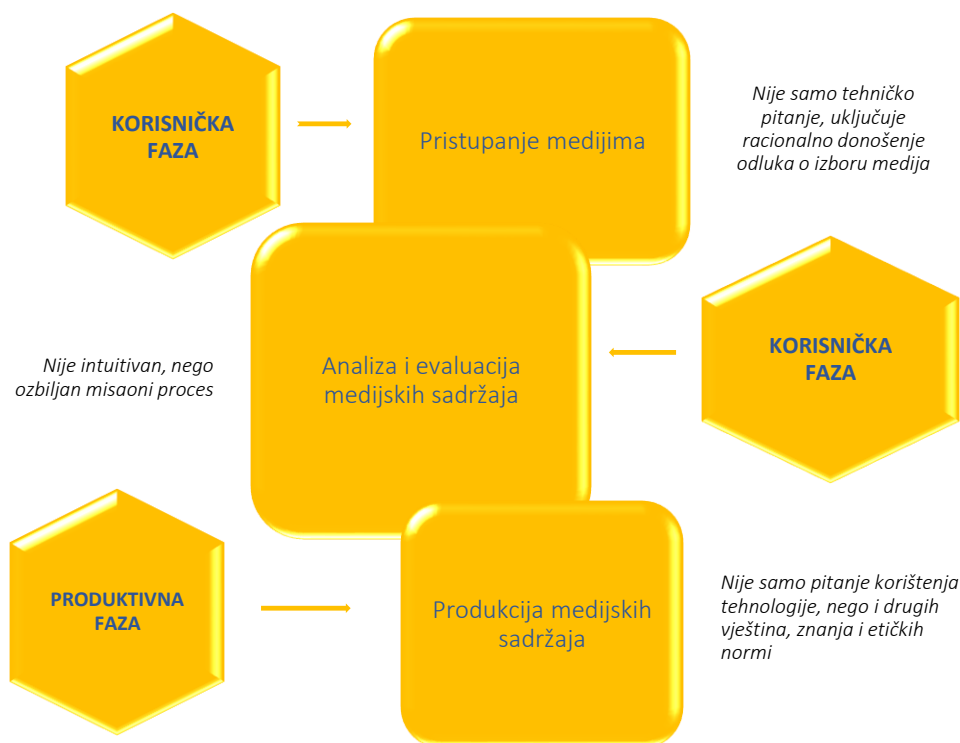
Ilustracija 6: Zablude u kontekstu informacijske pismenosti

U kontekstu medijske pismenosti najčešće zablude odnose se na:

- (VI) *Pristupanje medijima* – koje se nerijetko smatra tek tehnološkom kompetencijom, svodeći medijsku pismenost isključivo na ovladavanje tehničkim aspektima upotrebe, posebno online, medija. Ova zablude ukorijenjena je u, također, pogrešnoj percepciji da je pristupanje medijima tek tehnička stvar, a ne pitanje izbora i donošenja odluka o tome koji će medij u datom trenutku najbolje zadovoljiti određenu informacijsku potrebu;

- (VII) *Analizu i evaluaciju medijskih sadržaja* –koja se nerijetko, također, smatra intuitivnom, odnosno podrazumijeva da pojedinci evaluiraju medijske sadržaje uporedo s njihovim praćenjem, što isključuje ozbiljnu refleksiju ili se posmatra kao proces izrazito kritizirskog stava prema medijima, odnosno „lovljenja grešaka“ u medijima, što razvija izuzetno nepovjerenje prema njima. Ova zabluda ukorijenjena je u već opisanom diskursu opasnosti;
- (VIII) *Produkciju medijskih sadržaja* – koja se u vremenu *prosumerisma*, odnosno digitalnih mrežnih medija smatra, opet, tehničkom vještinom, a s jačanjem ideje o građanskom novinarstvu podrazumijeva da, osim te tehničke vještine, za medijsku produkciju sadržaja nisu potrebna druga znanja, vještine niti kompetencije (ova zabluda ukorijenjena je u također pogrešnoj percepciji da to što svi komuniciramo zapravo znači i da svi znamo i umijemo da komuniciramo).

Grafički predstavljena medijska pismenost, suočena sa zabludama, izgledala bi ovako:

Ilustracija 7: Zablude u kontekstu medijske pismenosti

Često medijsku informacijsku pismenost vidimo kroz sve navedene zablude, metode, sadržaje, poželjne ishode, ali je jednako značajno shvatiti da vještine i znanja iz MIP-a nisu svrha same sebi, ona imaju konačni cilj osnažiti aktivnu građansku ulogu u demokratskom diskursu, omogućiti da građani ulaze u proces političkog komuniciranja i donošenja odluka na informiran i obrazovan način. Medijska i informacijska pismenost bi trebala da umani demokratski deficit, poveća nivo političke pismenosti i participacije, podigne nivo otpornosti građana na nove sigurnosne izazove i rizike.

Ideal informiranog i obrazovanog aktivnog građanina jest osnov demokratske utopije društva koje teži prosperitetu, visokom stepenu ostvarivanja ljudskih prava i sloboda, životu dostojnom čovjeku i sve to u mirnom i sigurnom okruženju. Takav ideal implicira građanina koji ima razvijeno kritičko mišljenje i otpornost na medijsko-informacijske manipulacije (primarno političko-ekonomske), unutrašnje i vanjske. Takvo društvo ima pretpostavke da je izraz slobodne volje čovjeka autonomno razvijen i realizovan kao izraz nosioca suvereniteta u demokratskom društvu kojem je zagarantovana sigurnost. (Vajzović 2019).²⁸

Iz svega navedenog, više je nego jasno zašto je sistemski multidimenzionalni i multikomponentni pristup razvoju medijske i informacijske pismenosti, kao sam dizajn, pristup i način integracije, ključan u njenoj adekvatnoj primjeni u savremenom društvu, pa tako i u Bosni i Hercegovini. Naime, riječ je o modelu koji se odnosi, kako na uključivanje različitih aktera (s različitim vizijama, idejama i pristupima medijskoj i informacijskoj pismenosti, u čijem se međusobnom dijalogu kristaliziraju potencijalno kvalitetni i korisni modeli javnih politika razvoja MIP-a u BiH), tako i na uključivanje različitih sadržaja u obrazovnu ponudu za medijsku i informacijsku pismenost, kako u formalnom, tako i u neformalnom obrazovanju (ali i informalnom i samousmjerenom, u kojem i sami polaznici, spoznajom svojih nedostataka u pogledu MIP kompetencija, mogu razvijati te kompetencije putem pripremljenih sadržaja za samousmjereno učenje), ali i na uključivanje i testiranje različitih metodičkih pristupa (među kojima se trenutno kao najprikladniji pokazuje GID – *guided inquiry design*, odnosno vođeno

²⁸ (Vidi: Carlsson 2019)

istraživačko učenje²⁹). Budući da se medijska i informacijska pismenost vidi kao multidimenzionalna kroskurikularna kompetencija, razumljivo je i da ju je potrebno razvijati kroz multidimenzionalni pristup. Takav pristup ne odbacuje *a priori* bilo koji od pristupa, aktera ili sadržaja, nego stupa u dijaloški odnos s njima, nastojeći pomiriti njihove razlike i sučeljavajući ih ustanoviti koji su od njih primjenjivi i korisni, a koje je potrebno odbaciti kao zablude. Također, ovakav pristup zadržava temeljne postulate, principe i resurse u pogledu razvoja koncepta medijske i informacijske pismenosti o kojima je postignut konsenzus na globalnoj razini, ali ih i prilagođava lokalnom kontekstu i potrebama, smatrajući ih vrijednim resursima, ali ih i „uklapajući“ u specifične potrebe Bosne i Hercegovine. Ova publikacija, nastala adaptacijom, prilagodbom i nadgradnjom UNESCO MIP programa obuke i dosadašnjim naporima Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu na razvoju hibridnog modela višekomponentne integracije MIL u obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini mogu biti dobar ogledni primjer upravo takvog pristupa i potencijalni model kako ga razvijati u lokalnim kontekstima.

Literatura

- Buljubašić, Belma i Lejla Turčilo. 2018. „Važnost medijske pismenosti u bh. društvu i uloga centara za cjeloživotno učenje u razvoju ovog koncepta u Bosni i Hercegovini.“ Uredila Senada Dizdar. *Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu* (JU Bosanski kulturni centar Kantona Sarajevo; OJ Bosanski kulturni centar Sarajevo; Institut za međunarodnu saradnju Njemačkog saveza) XVIII (2): 57-74. Pristupljeno: mart 12. 2021. https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/casopis_ii_2018_web.pdf.
- Carlsson, Ulla, ur. 2019. *Understanding Media and Information Literacy (MIL) in the Digital Age*. Göteborg: UNESCO Chair on Freedom of Expression, Media Development and Global Policy; Region Västra Götaland; Swedish National Commission for UNESCO. Pristupljeno: mart 12. 2021. https://en.unesco.org/sites/default/files/gmw2019_understanding_mil_ulla_carlsson.pdf.
- Dizdar, Senada, Lejla Hajdarpašić, Lejla Turčilo, i Ešrefa Beba Rašidović. 2012. *Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Kelner, Daglas. 2004. *Medijska kultura*. Beograd: Clio.

²⁹ (Vidi: Kuhlthau, Maniotes i Caspari n.d.)

- Kuhlthau, Carol, Leslie Maniotes i Ann Caspari. n.d. *Guided Inquiry Design*.
Pristupljeno: decembar 5. 2021.
<http://wp.comminfo.rutgers.edu/ckuhlthau/guided-inquiry-design/>.
- Michael Kunczik, i Astrid Zipfel. 2006. *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*.
Zagreb: FES. Pristupljeno: mart 12. 2021. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/04582.pdf>
- Reineck, Dennis i Jan Lublinski. 2015. *Media and Information Literacy: A human rights-based approach in developing countries*. Pristupljeno: mart 12. 2021.
<https://www.dw.com/downloads/29875203/media-information-literacy.pdf>.
- Reljić, Slobodan, 2018. *Bukvar medijske pismenosti*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Tajić, Lea, 2013. *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews u Bosni i Hercegovini. Pristupljeno: novembar 1. 2020. https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/medijska_pismenost_u_bih.pdf.
- Vajzović, Emir, 2019. „Medijska i informacijska pismenost u sistemu cyber sigurnosti.“
Posebno izdanje časopisa Kriminalističke teme. Međunarodna konferencija Savremeni izazovi u cyber sigurnosti. Kriminalističke teme. Zbornik radova XIX (5): 529-543. Pristupljeno: mart 11. 2020.
<http://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/240/237>.

3. Objedinjena predstava o medijskoj i informacijskoj pismenosti

Razvojem informacijskog i medijskog okruženja, pojedini autori su još od 90-ih godina 20. vijeka nastojali definirati razlike između različitih tipova pismenosti koje su potrebne čovjeku. Možemo reći da danas prevladava mišljenje o nepostojanju čvrstih granica između pojedinih tipova pismenosti, osobito imajući na umu razvoj informacijskog društva i sve izraženiju konvergenciju medija i različitih informacijskih prostora. Stoga ovdje predominatno analiziramo i predstavljamo pristup UNESCO-a u objedinjavanju i ukrštavanju dva koncepta – medijske i informacijske pismenosti – u jedinstven koncept medijsko-informacijske pismenosti (engl. MIL: Media and Information Literacy). Medijska i informacijska pismenost (MIP) odgovor je na povećanje korisnički generiranih sadržaja, intenzivno korištenje virtualnih prostora, algoritama i umjetne inteligencije. Zasad je neizvjesno hoće li obrazovna i informacijska zajednica prihvatiti ovako široko postavljen koncept. Kako bi potaknuo interes za medijsko-informacijsku pismenost, omogućio njeno mjerenje, a time i integraciju u obrazovanje, UNESCO je 2013. godine objavio dokument kojim predlaže varijable i indikatore medijsko-informacijske pismenosti (UNESCO 2013).

Program obuke UNESCO-a kombinira dvije odvojene oblasti – medijsku pismenost i informacijsku pismenost – pod jednim krovim terminom: medijska i informacijska pismenost. On napušta pojedinačna značenja svakog od ovih termina, kako je prikazano na Ilustraciji 8, u pravcu objedinjene predstave koja sadrži elemente obje pismenosti i prenosi zadatke i ciljeve MIP-a.³⁰

Medijska pismenost

Poznavanje uloge i funkcija medija u demokratskim društvima	Shvatanje uvjeta pod kojima mediji mogu obavljati svoje funkcije	Kritičko vrednovanje medijskih sadržaja	Korištenje medija za samoizražavanje i demokratsko učešće	Vještine prikazivanja (uključujući IKT), potrebne za kreiranje korisničkih sadržaja
---	--	---	---	---

³⁰ Tabela prikaz objedinjene predstave o medijskoj i informacijskoj pismenosti preuzet iz UNESCO MIP: Programa obuke nastavnika. Vidi: Wilson, Grizzle, Tuazon, Akyempong 2011.

Informacijska pismenost

Definiranje i artikulacija informacijske potrebe	Lociranje i pristup informacijama	Procjena informacija	Etično korištenje informacija	Korištenje vještina IKT za obradu informacija
--	-----------------------------------	----------------------	-------------------------------	---

Ilustracija 8: Glavni ishodi/elementi medijske i informacijske pismenosti

S jedne strane, medijska pismenost naglašava sposobnost spoznaje medijskih funkcija, te sposobnost procjene kako se te funkcije ispunjavaju i kako se gradi razuman odnos prema medijima sa ciljem samoizražavanja. Informacijska pismenost, s druge strane, naglašava važnost pristupa informacijama, njihovo vrednovanje i etično korištenje. UNESCO Program obuke obuhvata oba koncepta. Razne definicije ili koncepcije obrazovanja u oblasti medijske i informacijske pismenosti bave se kompetencijama kod kojih je naglasak na razvijanju vještina ispitivanja i sposobnosti da se izgradi smislen odnos s informacijskim i medijskim kanalima, bez obzira na oblik i tehnologiju koju koriste.

Postoje dvije glavne škole mišljenja o odnosu između tih konvergentnih polja – medijske i informacijske pismenosti. Za neke, medijska pismenost je shvaćena kao šire polje, a informacijska kao njen dio, dok je za druge informacijska pismenost šire polje istraživanja, a medijska pismenost joj je podređena.

Međunarodna grupa stručnjaka, koje je okupio UNESCO, ukazala je na razlike, kao i povezanosti, između medija i drugih snabdjevača informacijama. Moguće je identificirati nekoliko različitih termina koji se koriste:

- Medijska pismenost
- Informacijska pismenost
- Pismenost za slobodu izražavanja i informacija
- Bibliotečka pismenost
- Žurnalistička pismenost
- Računarska pismenost
- Internetska pismenost
- Filmska pismenost

- Pismenost za računarske igrice
- Televizijska pismenost
- Reklamna pismenost
- Digitalna pismenost
- Metapismenost

Jasno je da između navedenih koncepata postoje veze koje se razrađuju u ovom okvirnom dokumentu. Neke od njih su predmet aktivnosti Modula 1 Programa obuke. Suština je da će nastavnici, kako budu više saznawali i učili o oblasti MIP-a, nailaziti na ove termine i važno je da im barem budu poznati. Mnogi od ovih termina se i dalje različito koriste i predmet su rasprava. Širom svijeta, mnoge organizacije koriste izraz medijsko obrazovanje (ME – *media education*) i on se ponekad usvaja kao zajednički izraz za medijsku i informacijsku pismenost. UNESCO koristi izraz MIP sa željom da uskladi različita shvatanja, uzimajući u obzir platforme za isporuku koje se slivaju u jednu.

Namjena ovog modela Programa obuke jeste da sistemima obrazovanja nastavnika u nerazvijenim i zemljama u razvoju, pruži okvir za izradu programa koji će proizvoditi medijski i informacijski pismene nastavnike. UNESCO također predviđa da će oni koji se bave obrazovanjem pregledati Nastavni program i okvir kompetencija i priključiti se kolektivnom procesu oblikovanja i obogaćivanja ovog Programa obuke, kao živog dokumenta. Zbog toga se Program obuke ograničava samo na osnovne potrebne kompetencije i vještine koje se mogu lagano uklopiti u postojeće obrazovanje nastavnika, bez prevelikog opterećivanja (već preopterećenih) studenata nastavničkih fakulteta.

Kada navodimo dobrobiti medijske i informacijske pismenosti i šta se od nje traži, možemo početi s upućivanjem da MIP povećava mogućnost ljudi da uživaju svoja osnovna ljudska prava, posebno ona koja su navedena u članu 19. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (1948) ili u članu 10. Evropske konvencije o ljudskim pravima (1950), gdje se navodi:

- (I) Svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu mišljenja i slobodu primanja i prenošenja informacija i ideja, bez miješanja javne vlasti i bez obzira na granice. Ovaj član ne sprečava države da zahtijevaju dozvole za rad od radio, televizijskih i filmskih kompanija.

Ali i stav II koji upućuje na ograničenja i obaveze:

- (II) Ostvarivanje ovih sloboda, budući da uključuje obaveze i odgovornosti, može podlijevati takvim formalnostima, uvjetima, ograničenjima ili sankcijama predviđenim zakonom i koje su neophodne u demokratskom društvu u interesu nacionalne sigurnosti, teritorijalnog integriteta ili javne sigurnosti, sprečavanja nereda ili zločina, zaštite zdravlja i morala, ugleda ili prava drugih, sprečavanja širenja povjerljivih informacija ili u interesu očuvanja autoriteta i nepristranosti sudstva.

Glavni dobici od MIP-a su:

- I. U procesu nastave i učenja, MIP nastavnicima daje više znanja o tome kako da osposobe buduće građane.
- II. Medijska i informacijska pismenost prenosi presudno važna znanja o funkcioniranju medija i informacijskih kanala u demokratskim društvima; ona pruža dovoljno znanja o potrebnim uvjetima da bi se te funkcije efikasno ispunjavale i pružale osnovne vještine koje su neophodne za vrednovanje rada medija i dobavljača informacija s obzirom na to kakvo funkcioniranje od njih očekujemo.
- III. Društvo koje je medijski i informacijski pismeno njeguje razvoj slobodnih, nezavisnih i pluralističkih medija i otvorenih informacijskih sistema.
- IV. Razumijevanje IKT okruženja u kontekstu digitalnog doba i umrežavanja mašina i ljudi.
- V. Razumije nastanak, prijenos i upotrebu informacija, kao i organizaciju znanja i upravljanje informacijama.

Da bi se uživale dobrobiti MIP-a, potrebno je da:

- se informacijska i medijska pismenost shvataju kao cjelina i da obuhvate kombinaciju kompetencija (znanja, vještina i stavova);
- program obuke za MIP osposobi nastavnike da podučavaju medijsku i informacijsku pismenost tako da učenici upoznaju vještine korištenja i snalaženja u medijskom i informacijskom okruženju, kao aktivni građani;
- građani posjeduju znanja o pronalaženju i korištenju informacija, kao i o njihovoj produkciji;

- žene, muškarci i marginalizirane grupe, kao što su osobe s invaliditetom ili etničke manjine, uživaju ravnopravan pristup informacijama i znanju;
- se MIP posmatra kao neophodno sredstvo za omogućavanje dijaloga među kulturama, uzajamno razumijevanje i razumijevanje kultura;
- se MIP shvati kao (cjeloživotni) proces.

Na osnovu preporuka UNESCO-ve grupe stručnjaka za MIP i modula koji su osmišljeni uz okvir nastavnog programa istaknute su tri ključne, međusobno povezane, tematske cjeline, kao šire oblasti Programa obuke prema kojima je postavljen ovaj okvir. To su:

- Poznavanje i razumijevanje značaja medija i informacija za demokratski diskurs i društveno učešće;
- Vrednovanje medijskih tekstova i izvora informacija;
- Proizvodnja i korištenje informacija i medijskih sadržaja.

Ove velike teme su povezane sa šest oblasti općeg obrazovanja i usavršavanja nastavnika da bi se vidjela povezanost i stvorio Okvir nastavnog programa za Program obuke nastavnika za medijsku i informacijsku pismenost UNESCO-a.

DIMENZIJE NASTAVNOG PROGRAMA			
Glavne oblasti nastavnog programa	Poznavanje medija i informacija za demokratski diskurs	Procjena medija i informacija	Produkcija i korištenje informacija i medija
Politika i vizija	Priprema medijski i informacijski pismenih nastavnika	Priprema medijski i informacijski pismenih učenika	Njegovanje medijski i informacijski pismenih društava
Nastavni program i vrednovanje	Poznavanje medija, biblioteka, arhiva i drugih dobavljača informacija, njihovih funkcija i potrebnih uvjeta za funkcioniranje	Poznavanje kriterija za procjenu medijskih tekstova i izvora informacija	Vještine istraživanja načina na koje se proizvode informacije i medijski sadržaji, društvenog i kulturnog konteksta medijske produkcije: kako ih građani koriste i u koje svrhe

Pedagoški pristupi	Integriranje medija i informacija u učionički diskurs	Vrednovanje sadržaja medija i drugih dobavljača informacija za potrebe rješavanja problema	Korisnički sadržaji i njihova upotreba u nastavi i učenju
Mediji i informacije	Printani mediji – novine i časopisi; dobavljači informacija: biblioteke, arhivi, muzeji, knjige, i drugo	Elektronski mediji – radio i televizija	Novi mediji – internet, društvene mreže; platforme za isporuku sadržaja (računari, mobilni telefoni, itd.)
Organiziranje i administriranje	Znanje o organizaciji rada u učionici	Saradnja kroz prakticiranje MIP-a	Primjena MIP-a u cjeloživotnom učenju
Profesionalni razvoj nastavnika	MIP znanja za građansko vaspitanje, učestvovanje u profesionalnoj zajednici i za vođenje strukovnih udruženja	Procjena i rukovanje medijima i izvorima informacija za potrebe stručnog usavršavanja	Liderstvo i uzorno građanstvo: zastupanje, promocija i prakticiranje MIP-a

Ilustracija 9: Okvir nastavnog programa MIP-a. Izvor: UNESCO (2011; 2015)

Da bi se osiguralo sistematsko i sve veće uključivanje MIP-a u sve nivoe obrazovnog sistema potrebni su odgovarajući programi za specifične obrazovne sisteme. Prvo se treba upoznati s obrazovnim politikama i zakonima koji omogućavaju slobodu izražavanja i slobodu informacija, kao i u drugim srodnim međunarodnim dokumentima koji se odnose na slobode, i ustanoviti gdje se ukrštaju s politikama iz oblasti medijske i informacijske pismenosti. Tamo gdje ne postoji politika MIP-a, treba postaviti pitanje: Koja je moguća uloga nastavnika u popularizaciji MIP-a? Ako postoji, koliko je relevantna i savremena? U kojoj mjeri prati međunarodne standarde i uzornu praksu? Kako se može osavremeniti? Stoga je glavni aspekt Programa obuke za MIP razmatranje „politike i vizije“ medijske i informacijske pismenosti i njihovog utjecaja na obrazovanje uopće te, posebno, na obrazovanje nastavnika. To razmatranje treba da vodi analizi politike i vizije i njihovog utjecaja na pripremu medijski i informacijski pismenih nastavnika i učenika. Konačno, ono treba da skrene pažnju na ulogu nastavnika u izgradnji medijski i informacijski pismenih društava.

Kroz ovu veliku tematsku oblast, stiće se uvid u to kako mediji i informacije povećavaju sposobnost nastavnika, učenika i građana uopće da se služe medijskim sadržajima, bibliotekama, arhivima i drugim dobavljačima informacija kao sredstvima za ostvarivanje slobode informacija, pluralizma, međukulturnog dijaloga i tolerancije i načinima da doprinesu demokratskoj debati i dobrom upravljanju.

Teško je postaviti noseće stubove dobrog upravljanja – transparentnost, odgovornost prema javnosti i građansko učešće – bez medijskih i informacijskih sistema. Ti sistemi služe da se podstakne dinamično društvo ili „građanska kultura“. Neke takve funkcije su:

- Pružanje informacija i znanja koji su razumljivi i važni različitim grupama ljudi;
- Izgradnja lojalnosti i trajne privrženosti vrijednostima i procedurama koje podupiru demokratiju i dobro upravljanje.

Mnogo je pitanja koja se odnose na funkcioniranje i važnost medija i informacija, a obuhvata ih ova tema. Izdvojit ćemo ih nekoliko: Otvaranje kanala za međusobnu komunikaciju građana; Širenje priča i informacija; Olakšavanje argumentiranih debata među različitim društvenim akterima; Pomaganje da se sukobi rješavaju demokratskim sredstvima; Obezbjedivanje mehanizama za kulturnu ekspresiju i kulturnu koheziju unutar jednog naroda i među narodima; Preuzimanje uloge faktora koji prati rad vlasti; Djelovanje u korist ekonomske efikasnosti; Omogućavanje pristupa informacijama; Pomoć u prevazilaženju digitalnog jaza davanjem pristupa najširoj publici; Utjecanje na to da se baštinske institucije (biblioteke, arhivi, muzeji) posmatraju kao informacijske agencije i centri obrazovnih izvora informacija; itd.

Nastavni program MIP-a nastavnicima nudi sadržaje koji im pomažu da razviju vještine potrebne za integriranje medijske i informacijske pismenosti u nastavnu praksu tako da se uvažava glas učenika i da tretman spolova bude ravnopravan. Postavlja se pitanje kako se pojedinac odnosi prema medijima i izvorima informacija da bi izrazio samog sebe i učinio da se njegov glas jače čuje, u okviru šireg cilja: razvijanja različitih shvatanja i stanovišta.

Kritičko mišljenje i rješavanje problema u središtu su svakodnevnog života, pa tako i učenja bilo kojeg nastavnog predmeta. U tom kontekstu, zadatak je povećati sposobnost nastavnika da procijene izvore i vrednuju informacije javnih sistema –

medija, biblioteka, arhiva, muzeja i drugih dobavljača informacija. Potom je zadatak da se nastavnici obuče da znaju šta se može preduzeti ako ti sistemi izađu iz svojih očekivanih uloga. Nastavnici trebaju naučiti kako se procjenjuju informacije koje dobijaju iz spomenutih sistema, te kako se općenito mediji i informacije mogu koristiti za različite svrhe.

Program obuke za MIP pruža nastavnicima kompetencije za rad s medijskim i informacijskim platformama, za kvalitetnu komunikaciju i samoizražavanje. Nastavnici treba da steknu sljedeće vještine: sposobnost da izaberu, prilagode i/ili izrade materijale i sredstva za MIP, za dati skup nastavnih zadataka, i za zadovoljenje obrazovnih potreba onih koji uče. Pored toga, treba da nauče kako da pomažu učenicima da ta sredstva i materijale iskoriste u učenju, posebno u vezi s analizom sadržaja, njihovoj proizvodnji i distribuciji. To treba poboljšati pedagoški postupak koji je usmjeren na učenika i koji podstiče samostalno učeničko istraživanje i promišljanje. Učenje kroz praksu je važan vid stjecanja znanja u 21. vijeku. Proizvodnja (medijskih) sadržaja direktno omogućava učenicima da se upuste u učenje kroz praksu tako što će kao učesnici izrađivati tekstove, slikovne ili audiovizuelne sadržaje. Ako je namjera da učenici razviju kompetencije za participativno učenje, nastavnici moraju imati aktivnu ulogu u ovom procesu kroz vođenje i proizvodnju (digitalnih) objekata učenja.

Okvir i prateći moduli nastavnog programa nisu obavezni, jer se mogu prilagođavati postojećim svjetskim, regionalnim i nacionalnim strategijama. Oni treba da budu dovoljno fleksibilni da se prilagode različitim obrazovnim i institucionalnim sistemima i skrojeni prema lokalnim potrebama. Ipak, UNESCO smatra da upoznavanje nastavnika s MIP-om mora sadržavati elemente koji naglašavaju temeljne slobode, onako kako su opisane u Članu 19. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (1948), i članu 10. Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950). Kako god da je prilagođen, program obuke za MIP treba da njeguje kod nastavnika uviđanje važnosti temeljnih sloboda i prava kao sastavnog dijela građanskog vaspitanja, prvo u učioničkim uvjetima, a onda i u lokalnim i globalnim razmjerama.

Program obuke za MIP značajan je za sektor tradicionalnih medija (printanih i audiovizuelnih medija, uključujući novine, knjige, elektronske medije), kao i online medija i drugih dobavljača informacija. Stoga obrazovanje nastavnika za MIP ne treba posmatrati kao da je rezervirano samo za one koji imaju pristup

naprednim (digitalnim) tehnologijama. Ono je podjednako primjenjivo i tamo gdje je prisustvo naprednih tehnologija ograničeno.

Literatura

- Catts, Ralph, i Jesus Lau. 2008. *Towards Information Literacy*. Paris: UNESCO.
Pristupljeno: april 1. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000158723>.
- Generalna skupština Ujedinjenih nacija. *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*. 1948. Pristupljeno: maj 15. 2020. https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf
- UNESCO. 2013. *Global Media and Information Literacy Assessment Framework*. Pristupljeno: april 20. 2021. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/resources/publications-and-communication-materials/publications/full-list/global-media-and-information-literacy-assessment-framework/>.
- Vijeće Evrope. 1950. *Evropska konvencija o ljudskim pravima*. Pristupljeno: maj 15. 2020. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf
- Wilson, Carolyn, Alton Grizzle, Ramon Tuazon, Kwame Akyempong i Chi-Kim Cheung. 2011. *Media and information literacy curriculum for teachers*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: mart 18. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000192971>.

4. Hibridni model višekomponentne integracije MIP-a u obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini

Strateško promišljanje o medijskoj i informacijskoj pismenosti (MIP) u Bosni i Hercegovini (BiH) je još u začecima. Javni sektor koji je zadužen za kreiranje mehanizama i uspostavu politika tek treba napraviti prve konkretne korake ka uspostavi strateškog okvira za unapređenje MIP-a u BiH. Univerzitet u Sarajevu, u saradnji s drugim javnim univerzitetima u BiH, uz podršku UNESCO-a, EU i OSCE-a, te partnera iz javnog sektora i civilnog društva pokrenuo je opsežne konsultacije i strategijama i politikama MIP-a u BiH od 2018. godine. Već 2018. godine je utvrđena potreba da se krene u proces izrade strateškog okvira na svim nivoima. Ipak, do sada nisu pokrenute aktivnosti na razvoju strategija. Razlozi za manjak konkretizacije koraka u izradi strategija mogu se pripisati mnogim faktorima koji su vezani za institucionalno i političko okruženje u kojem se strategije trebaju napraviti. Ipak, jedan od razloga je to što MIP nije još prepoznat niti kao esencijalan za potrebnu promjenu paradigme u pristupu obrazovanju u kontekstu digitalne transformacije društva, niti za dugoročnu demokratizaciju društva i preduvjet za održiv ekonomski razvoj.

Element urgencije oko MIP-a se nameće bosanskohercegovačkom društvu ako se uzme u obzir da je EU okarakterizirala MIP kao preduvjet održivog razvoja otvorenih, pluralnih, inkluzivnih i participativnih društava znanja, te građanskih institucija, organizacija, zajednica i pojedinaca koji čine ta društva. Ovo, ipak, ne znači da različiti aspekti medijske i informacijske pismenosti nisu obuhvaćeni zakonskim odlukama.³¹ Dugoročno gledano, nema sumnje da će BiH kroz

³¹ Medijski zakonodavni okvir osigurava slobodu izražavanja, ograničava neprimjerene utjecaje na medije i uspostavlja odgovornost medija u pogledu prihvatljivih ograničenja slobode izražavanja. Dio strategija obrazovanja prepoznaje potrebu za promjenom pristupa predavanja u učionici i to pomjeranjem fokusa s „nastavnika“ na „učenike“, te se implicitno referira na kompetencije MIP-a kao što su traženje i pristupanje informacijama, procjenjivanje izvora informacija i kritičko razmišljanje. Politici razvoja informacijskog društva BiH upućuje na nizak nivo digitalne pismenosti i vještina i naglašava potrebu za razvojem aktivnosti koje će rezultirati smjernicama za pospješivanje digitalne pismenosti zajedno s izradom okvira za prepoznavanje IKT vještina. Zakoni koji se odnose na mlade i njihova pitanja naglašavaju prava mladih na obrazovanje, organiziranje i volontarizam, te pravo na zapošljavanje. Ovo znači da mladi imaju pravo na dobre uvjete života, kao i pravo biti uključeni u pitanja koja se tiču njihovih života, njihovog lokalnog okruženja i razvoja društva općenito. Zakonom o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini precizira da svi imaju pravo pristupa medijima bez obzira na spol, te zabranjuje javno prikazivanje bilo koje osobe na uvredljiv, omalovažavajući ili ponižavajući način s obzirom na spol, kao i da su mediji dužni kroz programske koncepte razvijati svijest o ravnopravnosti spolova. (Pregledna studija o medijskoj i informacijskoj pismenosti u Bosni i Hercegovini 2018).

evropske integracije morati staviti veći naglasak na MIP, posebno kroz 10. poglavlje Pravne stečevine EU – informacijsko društvo i mediji.³²

Mnogobrojne aktivnosti civilnog društva u saradnji s proaktivnim javnim institucijama vezane za unapređenje MIP-a (koje su urađene ili još traju) pohvalne su, ali nedostaje dugoročni strateški okvir koji garantira održivost i izvodivost, te suštinsko rješavanje potrebe. Ovo sve, ne samo da je kreiralo situacije da donosioci odluka nemaju osjećaj urgencije koja je vezana za kreiranje strategije već nemaju ni adekvatne politike koje bi pojasnile neke od nedoumica, te mogle pomoći u definiranju strateških okvira za pojedine segmente i aspekte šireg konteksta MIP-a. Ovo se naročito odnosi na sistem obrazovanja gdje bilo kakve odluke moraju biti utemeljene na iscrpnim informacijama, analizama, istraživanjima, naučnim dostignućima, jer *ad hoc* intervencije mogu potencijalno imati negativne dugoročne posljedice koje će postati evidentne tek nakon deset ili dvadeset godina.

Kada razmatramo model integracije medijske i informacijske pismenosti, trebamo imati u vidu da je medijska i informacijska pismenost proces (a ne stanje) koji je potrebno društveno integrirati kako bi se osigurao kontinuitet razvoja i održivosti. UNESCO je kroz višedecenijski pristup globalne posvećenosti razvoju obrazovanja i medijske i informacijske pismenosti dao preporuke za različite modele i strategije integracije u publikaciji *Informacijska i medijska pismenost: Program obuke nastavnika* (Wilson et al. 2011, 53-54). Za integriranje Programa obuke nude se sljedeća rješenja:

- *Poseban kurs*: Program obuke za MIP može se ponuditi kao poseban kurs/predmet koji donosi kreditne poene. Može se ponuditi kao obavezan ili opcioni kurs, namijenjen svim nastavnicima. Za nastavnike koji već rade, program se može prilagoditi, kao akreditirani program za stručno usavršavanje.

³² BiH se kroz proces pristupanja EU približava standardima vezanim za MIP koji su jasno definirani. U procesu pregovora za članstvo, BiH preuzima pravnu stečevinu EU kojom su definirane smjernice za oblast elektronskih komunikacija, usluga informacijskoga društva i audiovizuelne politike, takozvano 10. pregovaračko poglavlje. Ovo poglavlje obezbjeđuje standarde slobodnih, nepristrasnih i profesionalnih elektronskih medija i medijski pismenog društva. EU prepoznaje sve veću važnost medijske pismenosti, tj. svih tehničkih, kognitivnih, društvenih, građanskih i kreativnih sposobnosti koje nam omogućavaju da pristupimo tradicionalnim i novim oblicima medija i služimo se njima s kritičkim razumijevanjem (Vijeće Evropske unije 2016/C 212/05). Ona je usko povezana s aktivnim sudjelovanjem u demokratskom životu, s građanstvom i sposobnošću kritičkog i neovisnog prosuđivanja, kao i razmišljanja o vlastitim postupcima gdje civilno društvo mora imati veliku ulogu (2016/C 212/05). Konkretno gledano, MIP u kontekstu EU integracija BiH može se najpreciznije definirati kroz preporuke Evropske komisije o medijskoj pismenosti iz 2009. godine (Vijeće Evropske unije 2009/625/EC).

- *Studijski pristup*: Podrazumijeva jednu do dvije sedmice intenzivne obuke uživo, poslije koje slijedi dodjela projektnog zadatka koji nastavnici treba da urade u roku od dva do tri mjeseca. Za ovakav program obuke, također, mogu se dodijeliti kreditni poeni.
- *Višekomponentna integracija*: Različite komponente Programa obuke mogu se integrirati u različite, srodne, već postojeće kurseve za nastavnike. Neki od primjera su: obrazovne tehnologije, pismenost, društvene studije itd. Ovo je vjerovatno najsloženija od predloženih strategija. Da bi integracija bila efikasna, potrebno je pažljivo planiranje i usklađivanje s općim ciljevima i procjenom obrazovnog programa.
- *Online kurs*: Ovakav kurs se može ponuditi i studentima nastavničkih škola i aktivnim nastavnicima. Može se ostvariti u partnerstvu s drugom institucijom, domaćom ili stranom. Važno je napomenuti da institucija koja školuje nastavnike ne mora kreirati sopstveni kurs, nego se može povezati s nekim drugim univerzitetom koji već ima spremne resurse za održavanje online kurseva. Ta institucija može kurs ponuditi kao program sa certifikatom, diplomom ili stjecanjem stepena/zvanja.

Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu je tokom četverogodišnjeg rada (2017-2020) zasnovan na postulatima (a) *izvodivosti* - kao opći princip, ali i specifično primjenjiv u Bosni i Hercegovini, uvažavajuću društveno-politički razvoj i digitalnu transformaciju društva, stanje i komponente obrazovnih sistema i odgojno-obrazovnog procesa; (b) *održivosti* – dugoročno projicirane, modularno nadogradive i procesno usavršavane. Na osnovu analize stanja (Vajzović, et.al 2018; 2020b), te kompleksnog procesa istraživanja i razvoja i holističkog multidisciplinarnog pristupa (Vajzović, 2020a), razvijen je Hibridni model višekomponentne integracije medijske i informacijske pismenosti. Polazna tačka je razvoj akademske izvrsnosti i multidimenzionalni pristup razumijevanju MIP-a.

Za razmišljanje o strateškim smjernicama za modeliranje MIP intervencija u sisteme obrazovanja, iniciran je i usvojen, strateški instrument: „Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini“ (2019). Dokument nudi osnovne smjernice za MIP-ov strateški okvir u sistemu obrazovanja, jer jasno navodi da je ključ bilo kakvog daljeg promišljanja osigurati pozitivne ishode učenja. Uzimajući u obzir da je neophodno definirati strateški pristup

u razvoju MIP-a u sistemima obrazovanja koji uzimaju u obzir i obaveze prema EU standardima kao i održivost i provodivost konkretnih aktivnosti, Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu je, vođen usvojenim dokumentima i metodologijama UNESCO-a, kao i drugih autora, ponudio okvir koji treba razmotriti pri izradi strategije. Ovaj strateški okvir za razvoj medijske i informacijske pismenosti u velikoj mjeri počiva na **hibridnom modelu višekomponentne integracije medijske i informacijske pismenosti** s fokusom na razvoj obrazovanja koje se, u umreženom dobu, između ostalog, temelji na dinamičkim digitalnim objektima učenja i vođenim istraživačkim učenjem (vidi: Ilustracija 5, str. 33). Ovo je jedinstveni inkluzivni model koji razvija Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu od 2017. godine, kroz blisku saradnju s Katedrom za informacijske nauke, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Hibridni model višekomponentne integracije kao način integracije medijske i informacijske pismenosti u obrazovne sisteme uključuje i horizontalnu i vertikalnu integraciju. Vertikalna integracija podrazumijeva razvoj nauke, istraživanja i cjeloživotno obrazovanje budućih nastavnika, što će kroz nauku i istraživanje pružiti podršku donosiocima odluka, osigurati stručno i profesionalno usavršavanje, te rad s nastavnicima, bibliotekarima i ostalim akterima svih nivoa obrazovnog sistema. Horizontalna integracija podrazumijeva kroskurikularnu saradnju nastavnika i bibliotekara u okviru nastavnih programa i planova, te ishoda učenja. U tom kontekstu fokus je na principima i sadržajima za razvoj medijske i informacijske pismenosti, kao krovne kompetencije, u okviru obrazovnog sistema i društva.

Dinamičke digitalne objekte učenja možemo smatrati nezaobilaznim i nužnim iskorakom u kontekstu digitalne transformacije obrazovanja. U najširem smislu govorimo o digitalnim nastavnim sadržajima (digitalnim izvorima koji se koriste u učenju i podučavanju) dok u užem smislu to predstavljaju digitalni sadržaji izrađeni za učenike konkretne škole u svrhu njihovog korištenja, ali i modifikiranja, distribuiranja, kopiranja i slično u procesu učenja. Najčešći digitalni nastavni sadržaji, konkretnije, dinamički digitalni objekti učenja, jesu elektronička knjiga, online kursevi, prezentacije, testovi, animacije, općenito multimedijalni izvori i sadržaji. Temelj razvoja digitalnog nastavnog sadržaja je planiranje instruktorskog dizajna kao procesa u kojem se primjenjuju teorije učenja i

pedagoške teorije (kao i različiti principi, tehnike i metode izvođenja nastave) u cilju djelotvornog planiranja i izrade materijala za učenje kako bi se time i oblikovao sam proces poučavanja i učenja u konkretnim nastavnim predmetima i lekcijama (Jandrić, Tomić i Kralj 2016). Ovaj princip, kao temelj uspješnog e-učenja, u konačnici podržava uspostavu dinamičnog obrazovnog okruženja koji čine sistemi za upravljanje učenjem, sistemi za upravljanje sadržajem, virtualna okolina za učenje.

Dinamični digitalni objekt za učenje predstavlja svaki digitalni sadržaj koji se pohranjuje u repozitorij zajedno sa skupom metapodataka koji ga opisuju, drugim riječima, digitalni obrazovni sadržaj je svaki sadržaj u digitalnom obliku namijenjen učenju i podučavanju, koji se koristi na računalu ili nekom mobilnom uređaju. Posebno je važno napomenuti kako svaki digitalni objekat učenja mora pratiti metapodatkovni standard za opisivanje objekata učenja i drugih sličnih resursa korištenih u učenju i podučavanju, a u svrhu olakšavanja njihova pronalazjenja te omogućavanja optimalne interoperabilnosti. Sljedeća karika koja prati ovaj proces jeste koncept tzv. otvorenog pristupa obrazovnim sadržajima.

Otvoreni pristup (engl. Open Access) definiran je kao slobodan, besplatan i neometan mrežni pristup digitalnim (naučnim) informacijama koji omogućava čitanje, pohranjivanje, distribuciju, pretraživanje, dohvaćanje, indeksiranje i/ili drugo zakonito korištenje. Otvoreni obrazovni sadržaji ili resursi (engl. Open Educational Resources – OER) pojam je koji se odnosi na „poduku, učenje i obrazovne materijale u bilo kojem mediju, digitalnom ili drugačijem, koji se nalaze u javnoj domeni ili su dostupni uz otvorenu licencu koja omogućava besplatan pristup tim materijalima, njihovo korištenje, adaptaciju i redistribuciju, bez ograničenja ili uz limitirana ograničenja, te da se takvo otvoreno licenciranje utvrđuje unutar postojećih prava s obzirom na intelektualno vlasništvo, koja su već definirana u relevantnim međunarodnim konvencijama te kao takva, poštuje autorstvo svakog rada“ (UNESCO 2012).

Na idejama Otvorenog pristupa (digitalnim) obrazovnim sadržajima koji doprinose unapređenju kvalitete obrazovnog procesa i omogućavaju dostupnost obrazovanja svima pod jednakim uvjetima i Otvorenom pristupu koji ubrzava dostupnost i protočnost znanja i informacija svima bez ograničenja na globalnoj razini, te omogućava vidljivost, evaluaciju i unapređenje istraživačkih procesa i rezultata, zasnivaju se demokratizacijski principi obrazovanja. Stoga je izgradnja,

odnosno uspostava digitalnih repozitorija (spremište digitalnog, elektroničkog materijala; zbirka digitalnih obrazovnih materijala koja omogućava sistematsko upravljanje procesima objavljivanja, pristupa i pohrane nastavnog/obrazovnog sadržaja) temeljna pretpostavka uključivanja u procese kolaborativne proizvodnje znanja. UNESCO, u skladu sa svojom misijom razmjene znanja, kroz svoj portal Otvoreni pristup publikacijama (Open Access Publications portal) omogućava pristup svim svojim nalazima i postignućima koji potiču društveni razvoj, te koji mogu biti korisni širokoj javnosti.³³ Na ovom repozitoriju moguće je pronaći ogroman broj slobodno dostupnih i korisnih izvora (knjige, časopisi, video-prezentacije i ostale oblike informacija) o pismenosti, rodnoj problematici, okolišu, turizmu, mladima, umjetnosti i drugim disciplinama koje su direktno ili indirektno povezane s problemima društvenog razvoja.

S obzirom na to da MIP treba smatrati oblikom društvene prakse, a ne autonomnog i izoliranog skupa kompetencija, uspostava kolaborativne zajednice učenika, nastavnika i bibliotekara je osmišljena primjenom Vođenog istraživačkog učenja (*Guided Inquiry Design*) koje Kuhlthau, Manitoes i Caspari (2019) baziraju na timskom pristupu istraživačkom procesu kojim se potiču i razvijaju pedagoške prakse autonomije učenja, ali i daje podrška učenicima u korištenju širokog spektra (multimedijalnih) informacijskih resursa, njihovo dubinsko razumijevanje, uz poticanje osobnih perspektiva gledanja na problem. Za realizaciju ovakvog oblika rekonceptualizacije podučavanja (medijske i informacijske) pismenosti međuprofesionalna saradnja bibliotekara i nastavnika kao i institucionalno partnerstvo je nužan oblik podrške procesima razvoja i stimuliranja novih obrazovnih politika stručnog usavršavanja. U konačnici, hibridni model višekomponentne integracije tako držimo strateškim modelom razvoja profesionalnih kompetencija u području informacijske i medijske pismenosti (u obrazovnom sistemu BiH) koji je održiv, primjenjiv i prilagodljiv. Za primjer može poslužiti primjena ovog modela na predmetu Društvo/Kultura/Religija u Kantonu Sarajevo za osnovne škole predstavljen u knjizi Odrastanje učenja: Društvo, kultura, religija u digitalnom dobu (Vajzović i Hibert 2021).

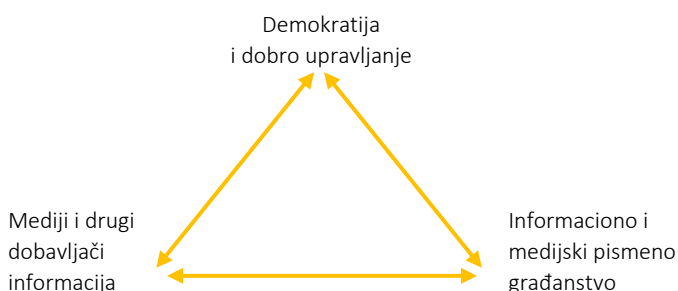
³³ Open Acces Publications portalu UNESCO-a moguće je pristupiti putem linka: <https://en.unesco.org/open-access/about>

Pojam Mreže kojim se ističu konektivni kapacitet umreženosti poslužio je kao važan okvir za razumijevanje aktivnosti učenja u digitalnom dobu. Otvoreno obrazovanje tako dobija na sve većoj važnosti pri čemu posebnu ulogu ima aktualizacija tzv. masovnih otvorenih online kurseva (Massive Open Online Courses – MOOCs) koji doprinose pristupu obrazovanju te postaju izazov pretpostavljenim načinima funkcioniranja obrazovnih institucija (Bayne et al. 2015). Masovni otvoreni online kursevi imaju značajnu ulogu u širem kontekstu pokreta za „otvoreno obrazovanje“ s obzirom na mogućnosti ukidanja geografskih, vremenskih i ekonomskih barijera pristupa obrazovanju. Masovni otvoreni online kursevi nastaju kao podrška formalnom i informalnom učenju, međutim, ne treba zaboraviti kako samo učenje ne podrazumijeva tek korištenje digitalnih medija, riječ je o aktivnosti koja se odvija u društvenom kontekstu čak i kada se odvija virtualno.

Digitalne tehnologije mogu osnažiti procese učenja uspostavljanjem veza između samih učenika, učenika i nastavnika, kao i stvoriti zajednice učenja (nastavnika, učenika i resursa), ali ih ne treba gledati kao zamjenu za tradicionalne oblike učenja već mogućnost unapređenja postojećih iskustava učenja. Kombinacija razredne i online nastave se smatra najboljim načinom redistribucije vremena učenja, ali se fleksibilnost otvorenog načina učenja danas obično smatra iznimno pozitivnim utjecajem s obzirom na mogućnost participacije, kolaboracije, distribucije itd. Međutim, planiranje online učenja predstavlja mnogo više od identifikacije digitalnih sadržaja. Kako će se organizirati podrška različitim tipovima interakcija važnim za proces učenja pretpostavlja razumijevanje kako je učenje i društveni i kognitivni proces, a ne tek puki čin prijenosa informacija (Hodges et al. 2020). Važna prednost online kurseva je u tome da dozvoljavaju dizajn personaliziranih smjerova učenja da bi se postigli posebno prilagođeni ciljevi, doprinijelo preraspodjeli vremena koji učenici posvećuju učenju, transformirale metode podučavanja itd., međutim, ne treba smetnuti s uma kako su pristupi otvorenom obrazovanju, odnosno reorganizacija obrazovanja oko učenika vođeni pretpostavkama da učesnike učenja posmatramo unutar kategorija racionalnih, samousmjerenih i visoko motiviranih pojedinaca. Drugačije rečeno, ako su pojedinci po prirodi otvoreni, ali ih institucije discipliniraju i zatvaraju (Bayne et al. 2015) mogli bismo zaključiti da upravo škole i obrazovni sistemi koje sa skepsom gledaju na digitalne tehnologije kao dio iskustva učenja i nisu spremni

digitalnu transformaciju vidjeti kao priliku i izazov za unapređenje obrazovnog procesa.

Kada se shvati da su medijska i informacijska pismenost cjelina i da obuhvata kombinaciju kompetencija znanja, vještina i stavova koje dugoročno garantiraju održiv razvoj cijelog društva (Ilustracija 10) može se razumjeti zašto je važno da se osigura da model integracije MIP-a u sistem obrazovanja bude suštinski, a ne samo deklarativan.

Ilustracija 10: Važnost MIP-a

Bilo kakav model suštinske integracije MIP-a u sistem obrazovanja mora imati strateške smjernice koje **osiguravaju: I) pozitivne ishode učenja, II) finansijsku isplativost, III) ne predstavljaju dodatno opterećenje za učenike (pa ni nastavnike), IV) razuman vremenski okvir za uvođenje, te V) održivost.**

U optimalnom modelu pozitivni ishodi učenja se osiguravaju tako što strateške smjernice nalažu medijsku i informacijsku pismenost kako učenika tako i nastavnika. Okosnica strateškog promišljanja je u osposobljavanju nastavnika i bibliotekara za izgradnju medijski i informacijski pismenog društava. Kroz programe obuke za MIP osposobljavaju se nastavnici da u okviru svojih matičnih predmeta podučavaju medijsku i informacijsku pismenost tako da učenici upoznaju osnovne alatke za kontakt s medijskim i informacijskim kanalima, kao autonomni i razumni mladi građani. Finansijski je prihvatljivije, jer ne iziskuje dodatno budžetsko opterećenje za zapošljavanje nastavnika MIP-a, a samim tim i eliminira zaseban predmet koji bi dodatno opteretio učenike. U nastavku je tabelarno predstavljena analiza različitih modela kroz elemente: ishodi učenja, cijena modela, opterećenje curriculuma, vremenski okvir, održivost i reforma obrazovanja.

	Model 1 – deklarativna integracija	Model 2 – djelimična integracija	Model 3 – polovična integracija	Model 4 – optimalna integracija	Model 5 – maksimalna integracija
Ishodi učenja	nepostojeći	minimalni	djelimični	potpuni	potpuni
Cijena modela	visoka	visoka	niska	niska	niska
Opterećenje kurikuluma	da	ne	ne	ne	ne
Vremenski okvir	kratak	dug*	kratak**	kratak	dug***
Održivost	ne	ne	ne	da	da
Reforma obrazovanja	ne	ne	ne	ne	da

* vremenski okvir je dug, jer se osposobljavaju nastavnici za novi predmet MIP

** vremenski okvir je kratak, jer se MIP integrira u jedan, već postojeći predmet

***vremenski okvir je dug zbog vremena neophodnog za reformu obrazovanja

Ilustracija 11: Okvir nastavnog programa MIP-a. Izvor: UNESCO (2011; 2015)

Ono što je bitno naglasiti za ovaj model je što on **jedini nudi održivost** intervencije kroz tzv. hibridni model višekomponentne integracije gdje je biblioteka definirana kao centralna tačka MIP-a u sistemu obrazovanja. Model je zasnovan na UNESCO-vom integralnom pristupu i curriculumu za nastavnika, gdje biblioteka postaje centar aktivnosti vezanih za MIP za nastavnike, učenike i roditelje, uz izvođenje cjelogodišnjih radionice za nastavnike, osiguranim materijalima za MIP u biblioteci i podrška procesu sa online materijalima, kao i centru za različita istraživanja nastavnika i učenika.

Kroz hibridni model višekomponentne integracije, iskorištava se biblioteka koja je već integralni dio svih škola u Bosni i Hercegovini te se osigurava da se kapacitet biblioteke i bibliotekara adekvatno iskoristi za potrebe MIP-a. Pošto je MIP potrebno integrirati u obrazovanje putem kroskurikularne integracije i zajedničkog rada svih nastavnika, biblioteke s bibliotekarima se nude kao prirodno mjesto gdje se ovo odvija. Također, osigurava se da pristup učenju kroz istraživanje postane životni stil i opredjeljenje učenika. Bitno je naglasiti i da je podizanje kompetencija nastavnika (i roditelja) zadatak svih nivoa obrazovanja i relevantnih institucija, a ne isključivo biblioteke i bibliotekara. Posebna pažnja se mora posvetiti obrazovanju budućih nastavnika (visoko obrazovanje), cjeloživotnom učenju i profesionalnom usavršavanju nastavnika i profesora koji trenutno rade u obrazovanju (prosvjetno-pedagoški zavodi, ministarstva). Hibridni model višekomponentne integracije podrazumijeva različite komponente programa obuke koje se mogu integrirati u različite, srodne, već postojeće kurseve za nastavnike kao npr. obrazovne tehnologije, pismenost, društvene studije, itd. Bitno je napomenuti da bi integracija bila efikasna, potrebno je pažljivo planiranje i usklađivanje s općim

ciljevima i procjenom obrazovnog programa. Podizanje svijesti donosilaca odluka o značaju razvoja MIP u bosanskohercegovačkom društvu također mora postati strateško opredjeljenje svih faktora uključenih u strateško promišljanje o integraciji MIP-a u sisteme obrazovanja.

U kontekstu daljnjih koraka i preporuka, strateške odrednice o integraciji MIP-a u sistem obrazovanja u konačnici trebaju doprinijeti harmonizaciji obrazovnih politika. Budući naponi trebaju biti usklađeni s gradnjom kapaciteta onih koji će provoditi te smjernice u obrazovnoj praksi. Ovo uključuje obuku svih grupa stručnjaka u ovoj oblasti. Pored toga, dugoročno je neophodno uložiti dodatne napore na zagovaranju MIP pristupa i reformi koje MIP donosi u obrazovni sistem da bi ih prihvatili donosioci odluka, ali i nastavno osoblje.

Koraci za kratkoročni period:

- Detaljnije razraditi model integracije MIP-a kroz reviziju postojećih nastavnih planova i programa osnovnih i srednjih škola, odnosno pedagoški i metodički pristup prema Hibridnom modelu.
- Detaljno razraditi okvire za nadgledanje i evaluaciju kako učinka tako i utjecaja uspostavljanja MIP-a u sisteme obrazovanja.
- Identificirati i obučiti eksperte koji mogu voditi proces izmjena nastavnih planova i programa, odnosno pedagoški i metodički pristup prema Hibridnom modelu.
- Integrirati MIP u školske vannastavne aktivnosti kako bi se dopunilo formalno okruženje učionica (MIP klubovi, školski digitalni mediji).
- Razvijanje školskih biblioteka na svim nivoima obrazovanja kao ključnih mjesta za akumulaciju znanja, istraživanja i analize svih dostupnih informacija i medija.
- Obuka bibliotekara i aktivno djelovati kod nadležnih ministarstava, PPZ i školskih uprava da se prihvati ovakav koncept biblioteka.
- Razvijanje i realizacija pilot-projekata koji će uključiti nastavni plan i program i smjernice za profesionalce, uključujući nastavno osoblje. Demonstrirati da MIP može pospješiti nove metode podučavanja i učenja u učionicama, dok se istovremeno kreiraju veze sa svakodnevnim životom van učionice. Nadopuniti s kontinuiranim monitoringom, evaluacijom i unapređenjem.

Koraci za dugoročno održavanje Hibridnog modela:

- Kontinuirano profesionalno usavršavanje bibliotekara i nastavnika.
- Kontinuirano ostvarivanje stimulativnog okvira za razvoj i uključivanje nastavnika i bibliotekara.

Hibridni model višekomponentne integracije medijske i informacijske pismenosti prije svega podrazumijeva razumijevanje i zainteresovanost donosioca odluka da shvate, prihvate i adekvatno djeluju u pravcu implikacija digitalne transformacije na društvo i obrazovanje, ali i aktivnog građanstva koje treba insistirati na održivom razvoju i kvalitetnom obrazovanju.

Literatura

- Bayne, Siân, Jeremy Knox, Jen Ross. 2015. „Open education: the need for a critical approach.“ *Learning, Media and Technology* 40 (3): 247–250. Pristupljeno: januar 20. 2021. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17439884.2015.1065272>.
- Commission Recommendation of 20 August 2009 on media literacy in the digital environment for a more competitive audiovisual and content industry and an inclusive knowledge society. (2009/625/EC) *Official Journal of the European Union* L 227. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009H0625>
- Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u BiH. januar 28. 2019. Pristupljeno: april 12. 2020. https://www.onlinepeticija.com/deklaracija_o_znacaju_medijske_i_informacij_ske_pismenosti_u_bih#form
- Hodges, Charles, Stephanie, Moore, Barb, Lockee, Torrey, Trust, i Aaron Bond. 2020. *The difference between emergency remote teaching and online learning* 27.3. Pristupljeno: januar 20. 2021. <https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between-emergency-remote-teaching-and-online-learning>.
- Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. 2018. *Pozicijska studija o politikama istrategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini: Medijska i informacijska pismenost: Vrijeme je za strateški pristup*. Pristupljeno: decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijskai-informacijska-pismenost/>
- Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. 2020a. *Pozicijska studija o politikama istrategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini - Ver 2.0 (2020): Medijska i informacijska pismenost: Vrijeme je za implementaciju usvojenih principa*. Pristupljeno:

- decembar 1. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>
- Jandrić, Petar, Vesna Tomić i Lidija Kralj. 2016. *E-učitelj – suvremena nastava uz pomoć tehnologije*. Zagreb: CARNet. Pristupljeno: mart 22. 2020. https://mooc.carnet.hr/pluginfile.php/178536/mod_resource/content/2/Prirucnik_e-Ucitelj-1.pdf
- Kuhlthau, C., Maniotes, L., Caspari, A. 2019. *Vođeno istraživačko učenje – učenje u 21. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga.
- UNESCO. 2012. *Paris OER Declaration*. World Open Educational Resources (OER) Congress UNESCO, PARIS, JUNE 20-22, 2012. Pristupljeno: april 20. 2021. http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/Events/Paris%20OER%20Declaration_01.pdf
- Vajzović, Emir. et. al. 2020b. *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini - Ver 2.0 (2020)*. Pristupljeno: januar 12. 2020. <https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>
- Vajzović, Emir i Mario Hibert. 2021. *Odrastanje učenja: Društvo, kultura, religija u digitalnom dobu*. Sarajevo. Fakultet političkih nauka.
- Vajzović, Emir, ur. 2020a. *Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Pristupljeno: april 20. 2021. http://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2020/12/MEDIJSKA-I-INFORMACIJSKA-PISMENOST-ISTRAZIVANJE-I-RAZVOJ_e-izdanje-1.pdf
- Vajzović Emir; Amer Džihana; Mario Hibert; Vanja Ibrahimbegović-Tihak; Feđa Kulenović i Sarina Bakić. 2018. *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Pristupljeno: novembar 29. 2020. https://fpn.unsa.ba/b/wpcontent/uploads/2018/05/PreglednaStudija_MIP_BHS.pdf
- Vijeće Europske Unije. 2016. *Zaključci Vijeća od 30. 05.2016. o razvoju medijske pismenosti i kritičkog mišljenja putem obrazovanja i osposobljavanja (2016/C 212/05)*. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2016:212:FULL&from=DE>
- Wilson, Carolyn, Alton Grizzle, Ramon Tuazon, Kwame Akyempong i Chi-Kim Cheung. 2011. *Media and information literacy curriculum for teachers*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: januar 18. 2020. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>

5. Otvorena učionica: Vođeno istraživačko učenje i metapismenost

Prilagođavanje nastavnog procesa tehnološkom napretku, najčešće se predstavlja kroz izazove korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija, odnosno novomedijskih, digitalnih alata za obrazovanje, e-platформи, softverskih rješenja itd. Kako se obrazovanje u 21. vijeku još snažno oslanja na tradicionalne teorije o učenju (bihejvioristička teorija – razumijevanje i pamćenje; kognitivistička teorija – analiziranje i primjenjivanje) svaki pomak prema osnaživanju kompetencija informacijske i medijske pismenosti zapravo traži i prati odnos prema načinima učenja i podučavanja koji prate teoriju umreženog društva. Konstruktivistička teorija (vrednovanje i stvaranje) koja se općenito smatra izuzetno pogodnom za digitalno učenje (Jandrić 2014) kao i relativno novija teorija pod nazivom konektivizam (povezanost, odnosno umreženost procesa učenja u digitalnom okruženju) direktno drže da obrazovanje nije prijenos informacija i znanja već uključuje njihovo stvaranje, razmišljanje i kritičku svijest čime su direktno naglašeni argumenti za aktualizaciju informacijske i medijske pismenosti u učionicama.

Digitalne tehnologije, informacije i mediji u školskom curriculumu nemaju svoje vlastito predmetno područje. Kako formalno obrazovanje u kontekstu rapidno mijenjajućeg informacijskog i medijskog pejzaža traži transformativne pristupe učenju, primjena novih pedagoških modela korištenja, pronalaženja, upravljanja, distribucije i evaluacije informacija predstavlja iznimno velik izazov za škole, obrazovne zajednice uopće. Informacijska i medijska pismenost, kao uvjet cjelovite kompetencije, ne upućuju tek na korake stjecanja vještina upravljanja razumijevanjem medijskih sadržaja i korištenja informacija već procese izgradnje vrijednosti, stavova, vještina, znanja i kritičkog razumijevanja učenja kao puta transformacije od pasivnog do aktivnog građanstva. Drugim riječima, digitalna tehnološka paradigma današnjice tako pred nastavno-istraživačke zajednice postavlja izazov da u okruženju *tzv. onlife* postojanja budu aktivirane kolaborativne prakse kreiranja i dijeljenja znanja kroz iskustva učenja. Za generacije kojima je digitalni prostor prirodno okruženje, koje ne pravi razliku između online i offline prostora, L. Floridi (2014) konstruira termin *onlife*. Upravo interdisciplinarna grupa naučnika, koju je sazvala Evropska komisija i koja je okupljena oko *tzv. Onlife inicijative*, u publikaciji pod nazivom *Onlife Manifesto* postavlja pitanje „Šta znači biti čovjek u eri hiperkonektivnosti?“, adresirajući posebno

pitanje o „čuvarima kapija“ (engl. *gatekeepers*) i kreatorima politika kako bi promislili aktuelne nejasnoće između analognog i digitalnog. Inicijativa je ponudila četiri nivoa konceptualnih promjena u načinu prepoznavanja izazova u promišljanju društva: a) pomućenost distinkcije između realnog i virtualnog; b) pomućenost distinkcije između ljudi, mašina i prirode; c) obrat od informacijske oskudice ka informacijskoj prezasićenosti; d) pomak sa suštine na interaktivnost (Floridi 2014).

Izostankom propitivanja društvenih normi i kulturnih vrijednosti digitalnog doba, kompetencije informacijske i medijske pismenosti, za koje vjerujemo da smo ih povjerili školama, ne samo da ostaju izvan dohvata obrazovnog procesa i curriculuma već društva u cjelini. Iako izgradnja istraživačkih zajednica, stručnim i kritičkim razumijevanjem sadržaja, nije isključiva odgovornost ni nastavnika niti nastavnog plana i programa, njezina aktualizacija je supstancijalno neodvojiva od procesa ostvarivanja interakcije između sadržaja curriculuma, metodološkog pristupa nastavnika i radoznalosti učenika. Istraživačka učionica i interkulturalni dijalog bi stoga trebali postati noseći elementi uspostave pedagoških praksi učenja u digitalnom okruženju koje učenike, nastavnike i bibliotekare smještaju u središte tzv. umrežene društvenosti. U konačnici, otvaranjem prilika za dizajniranje takve učionice, škole ne samo da bi demonstrirale svoju opredijeljenost da u informacijskoj i medijskoj pismenosti utemeljuju svoje ishode učenja (vrednuju sposobnosti prenošenja vještina stečenog znanja učenjem izgradnje istraživačkih zajednica) već bi se na taj način direktno uključile u procese osavremenjavanja metoda učenja koje mogu doprinijeti izgradnji društvene odgovornosti, obrazovanju aktivnih građana.

Konektivizam, kao nova paradigma, predstavlja teoriju koja učenju i znanju pristupa iz konteksta tehnološkog napretka³⁴. Za razliku od teorija učenja koje potiču shvatanje da se učenje odvija unutar pojedinca (bihejviorizam, kognitivizam, konstruktivizam) konektivistička teorija obuhvata učenje koje se odvija izvan pojedinca (tj. učenje koje je pohranjeno i upravljano tehnologijom). Siemens (2005) drži kako se učenje dešava u zajednici pojedinaca zainteresiranih za određenu temu, te, između ostalog, smatra da kao pojedinci više nismo u stanju osobno doživjeti i steći znanje koje trebamo iskazati već naše sposobnosti

³⁴ Začetnik konektivističke teorije učenja je G. Siemens. Datira iz 2004. godine, a obuhvata ideje iz teorije haosa, samorganizacije i mreže.

izvodimo iz stvaranja mreža. Na taj se način naglašava tzv. akcijsko znanje koje proces učenja usmjerava ka povezivanju u mreže i njihovo održavanje. Učenjem kroz stalnu izgradnju društvenih veza se hoće naglasiti kako je kapacitet za učenje važniji od trenutnog znanja, te da početna tačka učenja nije sadržaj već kontakt s osobama, grupama i čvorovima za učenje. Premda se konektivizam smatra teorijom učenja za digitalno doba nerijetko se i dalje smatra pedagoškim pristupom, a ne teorijom učenja³⁵. Teorija konektivizma prema kojoj znanje obuhvata umrežene odnose, a učenje obuhvata sposobnost uspješnog kretanja kroz mreže (Transue 2013) svakako tvori izuzetne mogućnosti oprobavanja novih modela i okvira za uspostavljanje inovativnih, tzv. otvorenih (obrazovnih, pedagoških) praksi koje u fokus stavljaju učenika, potičući principe otvorenog obrazovanja i izgradnju (korisničkih) zajednica. Nova kultura učenja nastala razvojem Web 2.0. alata od sredine prve dekade 21. vijeka fokusirana je na otvorene obrazovne prakse uključivanje u otvorene i kolaborativne mreže, zajednice, te otvoreno dijeljenje repozitorija informacija. Otvorene obrazovne prakse konstituiraju širok opseg praksi koje se odnose na stvaranje, korištenje i upravljanje obrazovnim resursima u cilju unapređenja kvaliteta i inovativnosti obrazovanja (OPAL 2011). Naime, samu bit tzv. otvorene pedagogije čine otvoreni obrazovni resursi (engl. Open Educational Resources – OER) odnosno mogućnost da se sadržaji učenja pristupi slobodno uz mogućnost njegovog ponovnog korištenja, prerađivanja, modificiranja i redistribuiranja (Hegarty 2015). Kolaborativno stvaranje i otvorena dostupnost, kako objekata učenja, tako i okruženja učenja, jedna je od temeljnih pretpostavki uključivanja, odnosno davanja podrške pokretu za Otvorene obrazovne sadržaje (Open Educational Resources) kojim je u proteklih dvadeset godina stvorena prilika za transformativne procese učenja i podučavanja. Hegarty izdvaja osam atributa otvorene pedagogije: 1) participatorne tehnologije (Web 2.0. društvene mreže, mobilne aplikacije); 2) ljudi, otvorenost, povjerenje (razvijanje povjerenja, samopouzdanja, te otvorenosti za rad s drugima); 3) inovativnost i kreativnost (ohrabrivanje spontane inovativnosti i kreativnosti); 4) dijeljenje ideja i resursa (slobodna diseminacija znanja); 5) umrežena zajednica (participacija u umreženoj zajednici profesionalaca); 6) sadržaji koje proizvode učesnici u procesu učenja (podupiranje

³⁵ Kritika konektivizma počiva na stavu kako je riječ o pedagoškom modelu, a ne teoriji učenja budući da se ne pokušavaju objasniti procesi putem kojih ljudi uče, drugim riječima, da akcijsko znanje naglašava samo rezultate, a ne i proces učenja. (Verhagen 2006). *Connectivism: A new learning theory?*

i olakšavanje stvaranja otvorenih obrazovnih sadržaja koje proizvode učesnici u procesu učenja); 7) refleksivna praksa (uključivanje u prilike za refleksivne prakse); 8) recenziranje (doprinos otvorenom komentiranju radova drugih). U okruženju otvorenih mreža i digitalnih tehnologija, nove vještine i pristupi učenju, dakle, postaju nezaobilazne tačke participacije, te nadogradnja koncepta informacijske pismenosti nerijetko uključuje razumijevanje pojmova poput npr. metapismenost (Mackey i Jacobson 2011; 2014; 2019) i vođeno istraživačko učenje (Kuhlthau, Maniotes i Caspari 2015; 2019).

Metapismenost³⁶ je pedagoški model koji promiče razmišljanje i saradnju u digitalnom dobu pružajući opsežan okvir za efikasno učestvovanje u društvenim medijima i kolaborativnim online zajednicama. Koncept metapismenosti postavlja izazove tradicionalnim pristupima informacijskoj pismenosti, a nastao je iz potrebe da se unaprijede uočeni nedostaci definicije informacijske pismenosti koju je dala Američka biblioteka asocijacija (American Library Association). U cilju efikasnog osnaživanja učenja u digitalnom okruženju Thomas P. Mackey i Trudi E. Jacobson nude koncept i pojam metapismenost kao dizajn inovativnog, saradničkog i otvorenog online okruženja učenja, utemeljen na ciljevima i ishodima učenja kao značajan potencijal za razvoj samostalne, globalne zajednice onih koji uče primjenom ovakvog objedinjenog i kolaborativnog okvira (Mackey i Jacobson 2019). Prema riječima idejnih tvoraca metapismenosti, Mackey i Jacobson (2011³⁷; 2013; 2014; 2019) radi se o načinu preoblikovanja odnosno modifikacije tradicionalnog pristupa informacijskoj pismenosti prepoznavanjem drugih, srodnih vrsta pismenosti, značaja novih tehnologija te poticanja na kritičko razmišljanje i saradnju u digitalnom dobu. Bit ideje metapismenosti čini kontinuirana refleksija učenika na vlastiti proces razmišljanja i prakse učenja da bi se definirale efikasne strategije samostalnog stjecanja znanja, a upravo je to ono što pojedince priprema da budu informirani potrošači i odgovorni proizvođači informacija u različitim društvenim zajednicama, uključujući one koje su posredovane tehnologijom, ali ne ograničavajući se samo na njih

³⁶ Kako bi se proširila vidljivost i doseg modela metapismenosti, kao centralni izvor informacija stvorena je mrežna stranica Metaliteracy.org

³⁷ U članku iz 2011. godine, „Reframing Information Literacy as a Metaliteracy“, Thomas P. Mackey i Trudi E. Jacobson metapismenost definiraju kao sveobuhvatan i samoreferencijalni okvir koji integrira nove tehnologije i ujedinjuje više vrsta pismenosti. Ovo redefiniranje informacijske pismenosti proširuje opseg shvaćanja informacijskih kompetencija s posebnim naglaskom na proizvodnju i dijeljenje informacija u participativnim digitalnim okruženjima. Autori naglašavaju kako koncept metapismenosti pruža integriranu i sveobuhvatnu jezgru za digitalno informacijsko okruženje.

(Mackey i Jacobson, 2019). Riječ je o pristupu koji pomjera naglasak s jednostavnog pretraživanja i pronalaženja informacija ka njihovoj kolaborativnoj proizvodnji i dijeljenju. Metapismeni učenici i građani, prema Mackey i Jacobson (2019), oni su koji kao informirani potrošači evaluiraju autentičnost informacija i pažljivo istražuju pristranost izvora dok reflektiraju svoje vlastite predrasude, razumijevaju vrijednost saradničkog rada u socijalnim okruženjima da bi postigli zajedničke ciljeve, konzistentno doprinose svojim zajednicama promišljenom participacijom, te preuzimaju aktivno vodstvo spram vlastitih strategija učenja, te su konačno, kao odgovorni građani posvećeni konstruktivnom djelovanju, kako lokalno, tako i globalno³⁸. Metapismenost čine četiri domene: bihejvioralna (aktivnosti koje učenici trebaju znati činiti po završetku uspješnih aktivnosti učenja, odnosno stečene vještine i kompetencije), kognitivna (znanja koje učenici trebaju usvojiti po završetku učenja, odnosno obuhvaća razumijevanje, organizaciju, primjenu i vrednovanje), afektivna (promjene u emocijama ili stavovima pri učenju) i metakognitivna (obuhvaća ono što učenici „misle o svom mišljenju“, odnosno obuhvaća reflektivno razumijevanje samog učenja). Učenik se nalazi u centru domena koje dinamički obuhvataju međupovezan skup ciljeva i zadataka učenja koji vode do osnaživanja određenih uloga, a cilj im je priprema za aktivno djelovanje u informacijskom okruženju. Metapismen učenik je autor koji „pripovijeda“ u različitim formatima (tekst, slika, audiodokumenti i multimedija) koje je sposoban kritički koristiti, stvarati nove informacije, uključiti se u dijalog s drugima na smislen način, efikasno koristiti tehnologiju razumijevajući njezine komunikacijske efekte, a također i tumačiti ideje iz jednog ključa ili platforme u drugi prilagođavajući sadržaj iz jednog medija u drugi. Učenika se dakle osnažuje da dijeli znanje što ga ujedno stavlja u ulogu nastavnika, poziciju da samostalni rad pretače u timski, te se uloge proizvođača, izdavača informacija i saradnika međusobno povezuju. U konačnici, prema Mackey i Jacobson (2019), metapismen učenik postaje informiran istraživač, sposoban da postavlja pitanja i izražava ideje u mnogim formatim doprinoseći, kako formalnim, tako i neformalnim, naučnim razgovorima. Revizijom ciljeva i ishoda učenja metapismenosti, Mackey i Jacobson (2019) navode i naglašavaju nove izazove: a) razlikovanje mišljenja o nečemu i činjenica, što stoji u direktnoj vezi sa tzv. svijetom postistine, a tiče se aktivne evaluacije sadržaja uz istovremenu evaluaciju vlastitih pristranosti

³⁸ Metapismene osobe su prilagodljive promjenjivom tehnološkom okruženju, otvorene novim kontekstima i okolnostima učenja s drugima, te posvećeni stvaranju i dijeljenju novog znanja.

(kognitivna pristranost odnosno sklonost potvrđivanju³⁹ tj. traženje informacija koje potvrđuju vlastite predrasude); b) etično i odgovorno odnošenje u vezi s intelektualnim vlasništvom koje stoji u vezi s etikom proizvodnje i dijeljena sadržaja (razlikovanje originalnog sadržaja od sadržaja promijenjene namjene, kao i etično korištenje otvoreno licenciranih sadržaja namijenjenih ponovnom korištenju, te njihovo ispravno atribuiranje); c) odgovorno i savjesno stvaranje i dijeljenje informacija u saradničkom, participatornom okruženju; d) razvijanje strategije učenja usaglašenih sa ciljevima cjeloživotnog obrazovanja, kako na ličnom, tako i na profesionalnom planu, što omogućava otvorenost za novo znanje, prilagođavanje stalno mijenjajućim tehnologijama učenja i primjenu metapismenosti kroz kontinuiranu praksu.

Dizajn „vođenog istraživačkog učenja“ (Kuhlthau, Maniotes i Caspari 2015; 2018)⁴⁰ osmišljen je kao metod uspostavljanja kolaborativne istraživačke zajednice učenika. Riječ je inovativnom timskom pristupu istraživačkom procesu kojim se potiču i razvijaju pedagoške prakse autonomije učenja. Njegovu bit čini „proces traženja informacija“ (Information Search Process) kojim C. Kuhlthau (2004) opisuje misli, osjećanja i akcije učenika koje pri istraživanju informacijskih izvora konstruiraju njihovo znanje. Stavljajući akcenat na „digitalno stanje“⁴¹ (Stalder 2018) s jedne strane, te s druge, izazov da se konstruktivističkim teorijom reformira pristup učenju (naglašavanjem značaja osnaživanja kompetencija za autonomno usmjeravanje istraživačkog procesa) ovaj pristup se direktno metodološki pozicionira kao model preoblikovanja načina na koji se u učionici mogu razvijati kompetencije informacijske pismenosti. Vođeno istraživačko učenje ima čvrstu teoretsku osnovu u konstruktivističkom pristupu učenju.

³⁹ Ljudski mozak je neprestano pod utjecajem tzv. kognitivnih pristranosti koje utječu na naše razmišljanje, prosudbe i odluke. Tendencija pod nazivom „sklonost potvrđivanju“ (confirmation bias) opisuje fenomen prema kojem osobe prilikom obrađivanja novih informacija fokusiraju na informacije koje potvrđuju već formirana mišljenja i stavove, dok informacije koje pobijaju već utvrđene stavove trivijaliziraju ili u potpunosti odbacuju.

⁴⁰ Carol C. Kuhlthau jedan je od vodećih svjetskih stručnjaka u području školskog bibliotekarstva, profesorica emerita bibliotečkih i informacijskih znanosti na Univerzitetu Rutgers, New Jersey u SAD-u. Poznata je po istraživanjima o procesu traženja informacija i modelu afektivnog, kognitivnog i fizičkog aspekta u traženju i korištenju informacija u šest stupnjeva. Autorica je *Seeking meaning* (2004) i *Teaching the Library Research Process* (2004). Objavljivala je radove u najcjenjenijim časopisima i zbornicima iz područja informacijskih znanosti. Dobitnica je brojnih priznanja te je gostovala kao predavač u visokoobrazovnim ustanovama širom svijeta. Knjigu *Guided Inquiry* napisala je u saradnji s kćerkama. Leslie K. Maniotes je vrsni stručnjak za čitanje s doktoratom o konceptu „third space“ u kojem je istražila načine motivacije za učenje, a Ann K. Caspari je muzejski pedagog s bogatim iskustvom u korištenju izvora učenja iz okruženja i učenja temeljenom na predmetima.

⁴¹ Tri aspekta digitalnog stanja, prema Stalderu su, referencijalnost, komonalnost i algoritmičnost.

Zasniva se na radovima vodećih teoretičara i istraživača obrazovanja uključujući imena kao što su Dewy, Bruner, Kelly, Vygotsky i Piaget koji naglašavaju pristupu učenju prema koje se znanje gradi dovođenjem učenika u izazovne susrete s informacijama i idejama uz izravnu aktualizaciju vlastitog razumijevanja. Konstruirajući značenje na osnovu onoga što već znaju, stvarajući svoje vlastito viđenje svijeta, učenici ulaze u stalan proces učenja koji se nastavlja cijeli život.

Pored namjere da se naglasi nužnost opredjeljenja za kurikularno osnaživanje cjeloživotnih vještina sticanja znanja, vođeno istraživačko učenje sugerira značaj konstruktivističke teorije koja se oslanja na uključivanje postojećeg razumijevanja tematskih jedinica kod učenika kao baze za nova otkrića. Učenici konstruiraju osobno znanje koristeći široki opseg informacijskih izvora uz kreativno oblikovanje i dijeljenje otkrivenog znanja i značenja. U kontekstu tradicionalne paradigme nastavnici se, uglavnom, vode zadaćama koje od učenika očekuju samostalno traženje i izdvajanje informacija kako bi onda, sastavljajući svoje zadaće i prezentacije, demonstrirali da su kompiliranjem pronađenih izvora ovladali predviđenim gradivom. Leslie K. Manitoes i Carol C. Kuhlthau (2014) precizno pojašnjavaju kako uobičajeni pristup nastavnika istraživačkom zadatku pokazuje nerazumijevanje istraživačkog procesa: „prvog dana kada zada zadatak, učenicima se da tema ili im se kaže da izaberu temu s pripremljene liste. Dobiju parametre zadatka, broj traženih izvora, stranica i rok. Tada oni posjećuju školsku biblioteku, dobiju kratko uputstvo kako da pronađu i navode izvore i vrijeme da počnu prikupljati informacije. Nakon toga se očekuju da sami zvrše zadatak“ (9). Dakle, ono što se kod tradicionalnog način rješavanja istraživačkog zadatka previđa jeste da ono zapravo kod učenika ne podržava proces učenja: „tipični zadaci ograničavaju sposobnosti učenika da uče iz različitih izvora i najčešće rezultiraju prostim kopiranjem vježbe“ (10). Kako se fokus stavlja na predstavljanje zadataka i ocjenjivanje ishoda, takvim pristupom gotovo u potpunosti ostaje izostavljen čitav proces koji se odvija između ta dva segmenta što onda ima za posljedicu da učenici ne dobijaju nikakvu podršku za kritičko propitivanje jedinica nastavnog gradiva. Posljedično tome, obično izostaje dublje povezivanje sa sadržajem koje upravo ovisi o sposobnostima za formuliranje istraživačkih pitanja. Također, analiziranje informacijskih potreba učenika potpuno je isključeno iz procesa uobičajenog načina učenja. Učenici su, uglavnom, prepušteni vlastitoj procjeni informacijskih resursa bez kritičkog propitivanja značenja što najčešće ishoduje prikupljanjem i akumuliranjem činjenica bez

obraćanja pažnje na faze istraživačkog procesa. Ukratko rečeno, nedostatnost kompetencije informacijske pismenosti (kao alata za konstrukciju znanja) rezultira neadekvatnom osposobljenošću za rješavanje stvarnih životnih problema. Preoblikovanje odnosa nastavnika i učenika, što čini jednu od temeljnih odrednica kritičke pedagogije, želi se postići integriranjem informacijske i medijske pismenosti u curriculum na način koji neće unaprijed privilegirati pozicije ni nastavnika, ni bibliotekara, ni učenika, već učionicu, odnosno učenje sadržaja kroz istraživački proces što je zapravo i sam smisao vođenog istraživačkog učenja. Upućenost na izvorni kontekst u kojem istraživačka zajednica uči kao i posvećenost interesima učenika (tzv. pozadinskom znanju prije nego što se fokusira na oblikovanje istraživačkog pitanja) prema Kuhlthau, Maniotes i Caspari (2018) upravo i jeste osnovna pretpostavka njihovog aktivnog i dubinskog uključivanja, prvenstveno njihove pažnje, a potom i radoznalosti kroz poveznice njihovog svijeta s onim vanjskim. Istraživanja modela procesa traženja informacija (Information Search Process – ISP 2004) koji je prethodio vođenom istraživačkom učenju (Guided Inquiry Design – GUID) C. Kuhlthau je prepoznala kako međudjelovanje misli, osjećanja i akcije utječe na afektivne, kognitivne i fizičke aspekte istraživačkog procesa, te da se autentično istraživačko pitanje ne pojavljuje na početku već u njegovoj sredini. Tek sa učenjem postavljanja pitanja dolazi do povezivanja sa sadržajima curriculumu, što je pretpostavka da se istraživanje uopće počne dešavati. Vođeno istraživačko učenje se stoga kao okvir utemeljuje na kontekstu u kojem se iskustvo učenja oblikuje u osam koraka: otvaranje, uranjanje, istraživanje, identificiranje, prikupljanje, kreiranje, dijeljenje i evaluiranje. Otvaranjem se postavlja „scena“ za široku temu kojom se privlači radoznalost učenika s ključnim pitanjem izvedenim iz sadržaja tematske jedinice curriculumu. Nakon takvog „otvaranja“ procesa učenja slijedi „uranjanje“ tj. intenzivnije unošenje u pozadinsko znanje učenika kako bi se na osnovu toga generirale interesantne ideje za istraživanje. Ovaj korak uključuje čitav razred (posjeta muzeju, čitanje knjige, gledanje filma, razgovor s autorom i sl.) kako bi se oblikovalo zajedničko „pozadinsko“ znanje. Tek kada svaki učenik dođe do interesantne ideje koju želi dodatno istražiti moguće je doći i do važnih, autentičnih pitanja koja će odgovarati učeničkim stvarnim interesima. Upravo je to pretpostavka koja će ih potom navoditi da dođu do što preciznijeg formuliranja istraživačkog pitanja. U toj je fazi potom potrebno proći kroz pregledavanje i odabir većeg broja izvora za čitanje i razmišljanje kako bi se identificiralo

konkretno istraživačko pitanje. Tek potom se može krenuti dalje, u prikupljanje informacija koje se odnose na specifičnost postavljenog konkretnog istraživačkog pitanja. Otkrivanje novog što se želi prezentirati i podijeliti s drugima tako postaje upravo ono što učenicima zapravo i jeste bitno da bi se tek na zadnjem koraku kroz evaluaciju cjelokupnog procesa, razmišljanjem o tome šta se naučilo, krug potpuno zatvorio.

Vođeno istraživačko učenje, dakle, čini osam koraka ili faza: 1. **OTVORI** (poziv na istraživanje, stimuliranje radoznalosti, kreiranje „pozornice“ za učenje; ključna pretpostavka prvog koraka otvaranja je inicirati razgovor jednostavnim i inspirativnim uvodom); 2. **URONI** (ohrabrivanje učenika na otkrivanje interesantnih ideja na osnovu zajedničkog pozadinskog znanja; kako bi se učenike dublje povezalo sa sadržajem, nastavnici omogućavaju uranjanje kroz iskustvo čitanja, gledanja, posjeta, razgovora, eksperimenata itd. u cilju otkrivanja interesantnih ideja koje se žele dalje istražiti); 3. **ISTRAŽI** (učenici pregledaju različite izvore kako bi došli do smislenog istraživačkog pitanja; cilj je da učenici samostalno otkrivaju koje im se ideje čine lično zanimljivima); 4. **IDENTIFICIRAJ** (formuliranje istraživačkog pitanja od interesa na osnovu razgovora o informacijskim izvorima); 5. **PRIKUPI**⁴² (otkrivanje, vrednovanje i korištenje pretraživanih informacija i bilježenje onoga što se otkrilo); 6. **KREIRAJ**⁴³ (razgovor o novim informacijama koje su dobijene iz istraživačkog procesa i dogovor oko načina prezentacije ideja za odabranu publiku); 7. **DIJELI**⁴⁴ (kolaborativno učenje dijeljenjem, odnosno pričanjem priče o onome što se istraživalo i u procesu naučilo; tzv. komunikacijska strategija); 8. **OCIJENI** (evaluacija postignuća u odnosu na postavljene ciljeve). Praćenje učeničkog interesa i podrška formiranju njihovog samopouzdanja u istraživačkom procesu te asistiranje u korištenju odabranih izvora predstavlja vođenje kroz proces učenja što je dijametralno različito od usputnih istraživačkih zadataka. Osnaživanjem vještina fokusiranja na istraživački zadatak prebacuje se težište s usmjerenosti na sadržaj tematskih jedinica nastave na razvoj vještina informacijske pismenosti kao

⁴² Renee Hobbs (2011) kroz tzv. AACRA model (pristupi, analiziraj, kreiraj, reflektiraj, djeluj) naglašava kako analiza informacijskih sadržaja treba uključivati motive, pretpostavke i svjetonazore autora koje se istražuje.

⁴³ Koji su najbolji načini predstavljanja znanja i učenja? Kako ljudi stvaraju, razvijaju i izražavaju kreativne ideje? Koji tip medija najbolje odgovara ciljnoj publici, tački gledišta, rokovima, vještinama i sredstvima? Kako autori digitalnih sadržaja organiziraju i evaluiraju izvore kako bi kreirali koherentnu medijsku poruku?

⁴⁴ U ovom koraku je od posebne važnosti praćenje reakcija publike kao i dokumentiranje utjecaja i vrijednosti proizvedenog sadržaja.

kompetencije cjeloživotnog učenja. Informacijska kompetencija prevashodno pretpostavlja jasno i duboko razumijevanje korištenja različitih vrsta (relevantnih) informacija. Lociranje, evaluacija i korištenje informacija upotrebom širokog spektra medija osnažuje učeničke strategije i vještine u istraživačkom procesu. Stvaranje poticajnog i dinamično okruženja za učenje, učenike uključuje u procese određivanja značaja i značenja istraživačkog procesa čime se sadržaji curriculumuma povezuju s njihovim svijetom i dublje razumijeva tema o kojoj se uči. Vodeći se iskustvom istraživanja „procesa pretraživanja informacija“ (Information Search Process – ISP), i koncepta „trećeg prostora“ (Third Space), metodologija „vođenog istraživačkog učenja“ naglašava značaj osobne relevantnosti subjekata učenja i konstruiranja novog razumijevanja u kolaborativnom procesu pronalaženja i korištenja informacija iz višestrukih izvora: „nije riječ o prostom odgovaranju na pitanja i davanju ispravnih odgovora; ona uključuje, motivira, potiče učenike da povežu svoj svijet s curriculumom. Ova metodologija nije sama sebi svrha već je utemeljena na sadržajima iz nastavnog plana i programa te učenike potiče da propituju, istražuju i stvaraju nove ideje. Unaprijeđena je socijalnom interakcijom u istraživačkoj zajednici u kojoj svaki učenik uči jedan od drugoga. Ovakav način učenja priprema učenike da samostalno razmišljaju, donose promišljene odluke, razvijaju stručne vještine, te uče kroz vlastite živote.“ (Kuhlthau, Maniotes i Caspari 2015, 4).

Proces pretraživanja informacija (ISP - Information Search Process) proistekao je iz dvodecenijskog istraživanja i proučavanja procesa učenja kod učenika na osnovu različitih informacijskih izvora kojim je C. Kuhlthau (2004), u šest koraka, opisala afektivne, kognitivne i fizičke komponente učenja zasnovanog na istraživačkom procesu: a) započinjanje (initiation) / davanje učenicima istraživačkog zadatka; b) odabir (selection) / izbor teme na osnovu sadržaja curriculumuma; c) istraživanje (exploration) / kreiranje pozadinskog znanja, susret s mnogostrukošću perspektiva; d) formuliranje (formulation) / odabir centralnog pitanja; e) prikupljanje (collection) / pristup i korištenje složenih informacija; f) predstavljanje (presentation) / predstavljanje ishoda istraživanja; g) ocjenjivanje (assessment) / refleksija na proces i efekte učenja.

Treći prostor predstavlja jedan od suštinskih pojmova vođenog istraživačkog učenja. Sama sintagma potiče od H. Bhabhe koji u svom djelu „Location of Culture“ opisuje „treći prostor“ kao prostor „između“ u kojem se ljudi oslanjaju

na jezik i kulturalne izvore iz mnogostrukih konteksta da bi kreirali značenje sadašnjeg svijeta. Socikulturalne perspektive L. Vygotskyog i M. Bakhtina, između ostalih, doprinijele su stanovištima o oblikovanju autentičnih društvenih interakcija (treći prostor) kroz hibridizaciju različitih glasova. Govorimo o kulturalno osjetljivoj pedagogiji koja na organski način povezuje koncepte jednakosti u obrazovanju. Riječ je, dakle, o stvaranju pretpostavki da svaki učenik proizvodi značenje, da se izražava iz mjesta svoje pozicije kulture uz nastavnike koji potiču dijalog. Na taj način se pomaže učenicima da koncepte i teme o kojima se uči razumijevaju i povezuju sa svojim iskustvom, uključuju u tzv. „treći prostor“, stvara okruženje učenja u kojem učenici iskustvo života izvan škole smislaono povezuju sa kurikularnim sadržajem. Na ovaj način se kod učenika potiče radoznalost, pa tako onda kreira i okvir za „dizajniranje učenja“ koje obično nije prisutno u tradicionalnom školskom okruženju.

Pored toga, cilj je da učenici nauče upravljati nesigurnošću koja je inherentna u konstrukciji znanja na osnovu informacijskih izvora⁴⁵. Na taj način se informacijska pismenost (koncept lociranja, evaluiranja i etičkog korištenja informacijskih resursa), samostalno istraživanje povezano s osobnom interakcijom s gradivom, interpretacija, sinteza i primjena kurikularnog sadržaja, te socio-emotivne navike saradničkog rada povezuju u cjelinu istraživačkog iskustva.

Okosnicu realizacije vođenog istraživačkog učenja čini timsko djelovanje nastavnika i bibliotekara koji prate procesa selekcije izvora i oblikovanja pitanja, diskutiranje tema od učeničkog interesa te asistiraju u njihovom dubljem proučavanju i prenošenju otkrivenog znanja. Na taj način se, sinergijom predmetnih, pedagoških i stručnih kompetencija, gradivo može prenositi u procesu onoga što učenici samostalno istražuju, pretražuju i upoređuju, te konačno, pretvaraju u izlaganja i prezentacije. U tom se svjetlu, pored ostalog, reaktualizira, kako sama profesionalna zadaća bibliotekara (da u komunikaciji s korisnicima asistira u odabiru pouzdanih informacijskih izvora kao i informacijskih sadržaja povezanih s temom/predmetom istraživanja) tako i uspostavlja snažnija veza između nastave i biblioteke kroz saradnički, timski angažman. Takva učionica, između ostalog, demonstrira opredijeljenost savremene škole da u informacijskoj i medijskoj

⁴⁵ Potrebno je, također, napomenuti kako istraživački vođeno učenje nije jedina postojeća pedagoška praksa koja podupire razvoj kompetencija informacijske pismenosti. Kao jedan od jednako značajnih primjera je i model osobnog digitalnog istraživanja (Personal Digital Inquiry) autorice Julie Coiro (2016).

pismenosti utemeljuje svoje ishode učenja (vrednuje sposobnosti prenošenja vještina stečenog znanja istraživačkim učenjem) te na taj način doprinosi društvenoj odgovornosti obrazovanja budućih aktivnih građana. Kako navodi R. Hobbs (2011): „Vješti komunikatori su otvoreni, aktivni slušaoci. Oni unose duh dobre volje u svoje interakcije s drugim ljudskim bićima, traže prilike za produblјivanje razumijevanja postavljanjem dobrih pitanja. Oni su radoznali, otvoreni i duboko uronjeni u potragu za znanjem“. Transformativan pristup obrazovanju kao aktivnom učenju, povezivanjem sadržaja učenja sa stvarnim životom učenika (priprema za život, radno mjesto i aktivno građanstvo) tako ujedno predstavlja i uvažavanje identiteta učenika kao (digitalnih) građana. Drugačije govoreći, strategija osnaživanja medijske i informacijske pismenosti oživljava se u projektnom zadatku čiju osnovu čini timski rad. Tim nastavnika i bibliotekara inkorporira sadržaje curriculuma prema ciljevima koncepata informacijske i medijske pismenosti, odnosno učenike vodi kroz osam faza istraživačkog procesa svojim intervencijama, procjenama i strategijama u svakoj pojedinačnoj fazi učenja. Od izuzetnog je, također, značaja da u podršci učenicima tim struktura iskustvo učenja balansirajući odnos kreativne slobode i kreativne kontrole. Zajedničko planiranje poučavanja, pomaganja i praćenja učenika u procesu otkrivanja i rješavanja autentičnih, smislenih zadataka, testiranje refleksije iskustva učenja, oblikuje metodološki okvir za implementaciju modela dizajniranog na konceptu poučavanja oko istraživanja. Kako bi se potencijali transformativne pedagogije sagledavali u kontekstu strateškog opredjeljenja obrazovnog curriculuma za ishode učenja informacijske i medijske pismenosti od presudne je važnosti naglašavati slobodu izražavanja učenika (njihovo kreativno izražavanje), drugim riječima, posmatrati je kao izraz opredjeljenosti za afirmiranje intelektualne slobode samih subjekata obrazovanja. Ako se prisjetimo kako „stvaranje i učestvovanje čine suštinu konstrukcije znanja i razvoja identiteta s obzirom na to da se istraživanjem pomiče s učenja o, na učenje kako postojati/biti“ (Dewey 1938) čin participacije predstavlja ključnu kariku u istraživačkom procesu.

Participatorna kultura digitalnog doba pretpostavlja sposobnost kreiranja i dijeljenja (izražavanja ideja) u različitim medijskim formatima. Znanja i vještine stvaranja različitih medijskih oblika (blog, video, prezentacije, infografike, animacije, podcaste, memeovi itd.) istovremeno razvijaju komunikaciju, kritičko mišljenje, kreativnost i saradnju. Pisanje sastava, eseja, seminarskih radova itd.

tradicionalan su oblik predstavljanja učenja i znanja. Kritička analiza medijskih sadržaja, s druge strane, intenzivira intelektualnu radoznalost, te digitalnim alatima potiče proizvodnju vlastitih medija čime učenje postaje aktivnije. Učenici upotrebom digitalnih alata i tehnologija stvaraju nove sadržaje da bi na taj način izrazili razumijevanje sadržaja učenja, ali također i promišljali izbore koje su donosili u istraživačkom procesu da bi unaprijedili buduće prakse učenja i samoizražavanja. Za H. Rheingolda (2008) to je pretpostavka za javnu participaciju i društvenu akciju te je ovakav način kultiviranja digitalnog građanstva, tačnije mrežnih građana (Hauben i Hauben 1997) izazov svakoj školi u 21. vijeku. Informacijska i medijska pismenost su bit društvene moći, a upravo bi škole trebale biti mjesto podrške intelektualnoj radoznalosti, saradničkom etosu i društvenoj odgovornosti. Cilj integracije tehnologije u nastavu je da se redefiniraju načini podučavanja i učenja. Imajući u vidu kako digitalne tehnologije mijenjaju načine učenja (a nerijetko i same vode do zanemarivanja i preskakanja faza istraživačkog procesa, kao i slabljenja sposobnosti postavljanja složenih, dubinskih pitanja) procjenjivanje nivoa informacijske i medijske pismenosti učenika jedna je od temeljnih pretpostavki za kontekstualizaciju digitalne kompetencije u umreženom istraživačkom okruženju. Opće digitalne kompetencije čine skup znanja, vještina i stavova koji uključuju sposobnosti, strategije, vrijednosti i osviještenost, koji su potrebni prilikom korištenja digitalnih tehnologija i digitalnih medija za obavljanje zadataka, rješavanje problema, komunikaciju, upravljanje informacijama, saradnju, stvaranje i dijeljenje sadržaja, a upravo se u tome ogleda i izazov implementacije predloženog modela. Drugačije rečeno, namjera je doći do integracije nastavnog sadržaja, ishoda učenja i autentičnog načina podizanja nivoa cjeloživotnih kompetencija podupiranjem strukturiranog kritičkog mišljenja informacijskom i medijskom pismenošću. Napredne digitalne kompetencije edukatora, prema Hobbs i Coiro (2018) ogledaju se u refleksijama u vezi s motivacijom za korištenje tehnologije, stvaranju prilika za kolaborativno propitivanje iskustva učenja.⁴⁶

⁴⁶ „Područja su instrumentalnog znanja proizvodnja, rad, znanost i tehnologija, takvo se znanje razvija i provjerava putem eksperimenta i logike, te spada u teorijski okvir logičkog pozitivizma...Područje praktičnog znanja jest interpretacija, odnosno razumijevanje instrumentalnog znanja. Do takva znanja dolazimo pomoću kritike, individualnog pristupa i osjećaja, a ono spada u teorijski okvir interpretativizma...Emancipatorno znanje bavi se odnosima moći, društvenim strukturama i emancipacijom pojedinca, uključuje instrumentalno i praktično znanje, te ih postavlja u širi kontekst društvene kritike“ (Jandrić 2014, 49).

U novonastalom tehnološkom okruženju tradicionalni načini učenja ne prestaju biti relevantni, međutim, nove mogućnosti, perspektive i ciljevi suvremenog obrazovnog sistema traže snažniji naglasak, kako na korištenje tehnologije u nastavi, tako i na nove metode učenja. Premda koncept vođenog istraživačkog učenja primarno nije oblikovan oko digitalnih alata kao instrumenata poduke već kontekst u kojem se učenje događa, njegova primjena omogućava i suočenje s mitom kako samo umreženo okruženje osigurava pretpostavke za izgradnju vještina pronalaženja, korištenja i evaluacije informacija. S obzirom na to da su koncepti informacijske pismenosti inkorporirani u istraživački proces vođenog učenja, učenici ih ne savladavaju kao izolirane vještine, naprotiv, njihovim korištenjem stvaraju se pretpostavke za izgradnju zajednice koja uče, te je ovaj model zapravo najefikasniji, kako autorice i potcrtavaju, kada je uklupljen u cjelokupan curriculum, a ne zaseban predmet. Iako informacijske i komunikacijske tehnologije zauzimaju centralno mjesto savremenih školskih reformi, insistiranje na društvenoj ulozi škole, njegova odgojno-obrazovna reforma ne može biti adekvatna bez postizanja ravnoteže između tehnologija, učenika, nastavnika, učionice, škole i društva. Razvojni pristup curriculumu, kako naglašava Jandrić (2014) utemeljuje se na procesu međudjelovanja učenika, nastavnika i nastavnog sadržaja, stoga bismo vođeno istraživačko učenje mogli slobodno okarakterizirati kao iznimno važnu komponentu planiranja razvoja (digitalnog) obrazovanja kao i pripreme nastavnika za informacijsko i medijsko opismenjavanje učenika, odnosno aktivno učestvovanje u informacijskom društvu.

Literatura

- Dewey, John. 1938. *Experience and Education*. New York: Macmillan Company.
- Floridi, Luciano, ur. 2015. *The Onlife Manifesto. Being Human in a Hyperconnected Era*. Springer International Publishing.
- Hegarty, Bronwyn. 2015. „Attributes of Open Pedagogy: A Model for Using Open Educational Resources.“ *Educational Technology* 55 (4): 3-13.
- Hauben, Michael i Ronda Hauben. 1997. *Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet*. Los Alamitos: IEEE Computer Society Press.
- Hobbs, Renee i Julie Coiro. 2018. „Design features of a professional development program in digital literacy.“ *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 50(3): 304-334.
- Hobbs, Renee. 2011. *Digital and Media Literacy*. Thousand Oaks: Sage

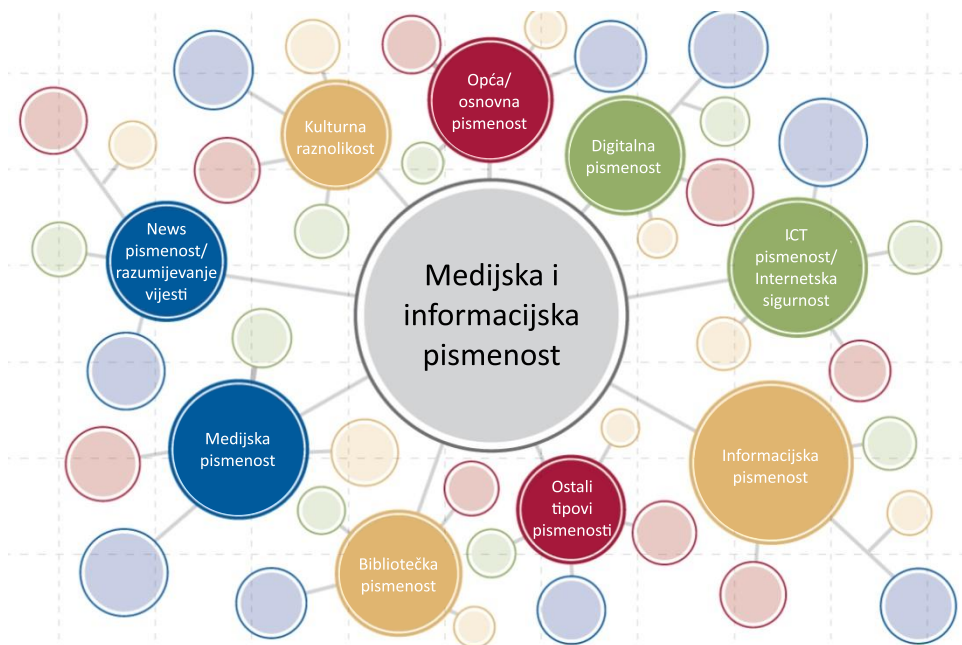
- Jandrić, Petar. 2014. *Digitalno učenje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Julie Coiro, Jill Castek i David Quinn. 2016. „Personal Inquiry and Online Research.“ *The Reading Teacher* 69 (5): 483-492. doi:<https://doi.org/10.1002/trtr.1450>.
- Kuhlthau, Carol. 2004. *Seeking meaning: A process approach to library and information services*. Westport: Libraries Unlimited/Greenwood Press.
- Kuhlthau, Carol, Leslie Maniotes, Ann Caspari. 2012. *Guided Inquiry Design: A framework for inquiry in your school*. Santa Barbara: Libraries Unlimited.
- Kuhlthau, Carol, Leslie Maniotes, Ann Caspari. 2015. *Guided Inquiry: Learning in the 21st Century*. Santa Barbara: Libraries Unlimited.
- Kuhlthau, Carol, Leslie Maniotes. 2014. „Making the Shift. From Traditional Research Assignment to Guided Inquiry Learning.“ *Knowledge Quest* 43 (2): 8-17.
- Kuhlthau, Carol, Leslie Maniotes, Ann, Caspari. 2019. *Vođeno istraživačko učenje – učenje u 21. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mackey, P. Thomas, i Trudi E. Jacobson. 2011. „Reframing Information Literacy as a Metaliteracy“ *College & Research Libraries* 72 (1): 62-78.
- Mackey, P. Thomas, i Trudi E. Jacobson. 2013. „Proposing a Metaliteracy Model to Redefine Information Literacy.“ *Communications in Information Literacy* 7 (2): 84-91.
- Mackey, P. Thomas, i Trudi E. Jacobson. 2014. *Metaliteracy: Reinventing Information Literacy to Empower Learners*. Chicago: Neal-Schuman/ALA Editions; London: Facet.
- Mackey, P. Thomas, i Trudi E. Jacobson, ur. 2019. *Metaliterate Learning for the Post-Truth World*. Chicago: ALA Neal-Schuman.
- OPAL. 2011. *OEP Guide: Guidelines for Open Educational Practices in organisations*. Open Education Quality Initiative (OPAL).
- Rheingold, Howard. 2008. „Using Participatory Media and Public Voice to Encourage Civic Engagement.“ U *Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth*, uredio W. Lance Bennett, 97-118. Cambridge: The MIT Press. doi:10.1162/dmal.9780262524827.097.
- Siemens, George. 2005. „Connectivism: A learning theory for the digital age.“ *International Journal of Instructional Technology & Distance Learning* 2(1): 3-10. Pristupljeno: januar 22. 2021. <https://lidtfoundations.pressbooks.com/chapter/connectivism-a-learning-theory-for-the-digital-age/>
- Stalder, Felix. 2018. *Digital Condition*. Cambridge: Polity Press.
- Transue, Beth. M. 2013. „Connectivism and information literacy: moving from learning theory to pedagogical practice.“ *Public services quarterly*, 9(3): 185–195.

Verhagen, Plon. 2006. Connectivism: a new learning theory? Novembar 11. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.scribd.com/doc/88324962/Connectivism-a-New-Learning-Theory>.

II DIO: PROGRAM OBUKE MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI ZA DIGITALNO DOBA

„Dijete budućnosti će programirati svoju svijest
onako kako mi programiramo curriculum“
Marshall McLuhan (1964).

Istraživanje i poučavanje informacijske i medijske pismenosti vuku korijene iz različitih akademskih disciplina. Medijska pismenost nastala u okviru studija medija i građanskih studija, informacijska pismenost proizašla je iz bibliotekarstva i informacijskih nauka. UNESCO je u knjizi: *Global Media and Information Literacy Assessment Framework: country readiness and competencies* (UNESCO 2013) dodatno objasnio složeni objedinjeni koncept medijske i informacijske pismenosti (MIP), a koji je prethodno razrađen u Programu obuke nastavnika (Wilson et al 2011). UNESCO (2013) definira MIP kao „skup kompetencija koji građanima omogućava pristup, pronalaženje, razumijevanje, procjenu i upotrebu, stvaranje, kao i razmjenu informacija i medijskih sadržaja u svim formata, koristeći razne alate, na kritičan, etičan i učinkovit način, kako bi sudjelovali i aktivno djelovali u osobnim, profesionalnim i društvenim aktivnostima.“

Ilustracija 12: Složeni koncept medijske i informacijske pismenosti, izvor: Global Media and Information Literacy Assessment Framework (2013). str. 31.

UNESCO smatra informacijsku i medijsku pismenost, zajedno s IKT-om i digitalnom pismenošću, kao niz drugih, komplementarnim i objedinjenim unutar složenog koncepta. Istodobno, UNESCO prepoznaje da su te vrste pismenosti neovisne, s vlastitim integritetom i identitetom, te u paralelnom razvoju, zajedno s drugim, ali i unutar svog miljea. UNESCO (2013) objašnjava holistički pristup i složeni koncept MIP-a, te navodi da se razne vrste pismenosti preklapaju u sljedećim segmentima:

Predmet interesiranja: Informacijska pismenost bavi se načinom na koji se upravlja podacima i informacijama u bilo kojem obliku i formatu, koristeći različite tehnološke alate. Medijska pismenost usredotočena je na medije radi kvaliteta demokratije/vladavine i općeg razvoja. Budući da su masovni mediji i informacijske i komunikacijske tehnologije pretežno prisutni u svakodnevnom životu, potrebno je manje truda za traženje i pronalaženje informacija, jer sadržaj pružaju medijske institucije i drugi proizvođači. Trenutno postoji teoretska i empirijska konvergencija, koja kombinira medijsku pismenost, informacijsku pismenost, ICT pismenost i digitalnu pismenost, što zahtijeva novi i kombinirani skup kompetencija i mehanizama saradnje.

Pristup zasnovan na pravima: Sve četiri vrste pismenosti potiču promicanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, posebno slobode izražavanja i pristupa informacijama (Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija, član 19; Evropska konvencija o ljudskim pravima, član 10.). Medijska pismenost posebno se bavi slobodom izražavanja, slobodom štampe i pluralizmom medija, dok informacijska pismenost podcrtava pravo traženja, primanja i prenošenja informacija i ideja putem bilo kojeg medija i bez obzira na granice. Digitalna pismenost odnosi se na (digitalne) informacije i otvorenost, pluralnost, uključenost i transparentnost bilo koje informacijske i komunikacijske tehnologije, posebno interneta.

Kritičko i reflektivno razmišljanje: ranije spomenute pismenosti ističu kritičku procjenu informacija i medijskog sadržaja, kao i zahtjeve razumijevanje funkcija medija i pružatelja informacija (proizvoda, usluga i procesa) u društvu.

Kultiviranje kompetencija: Sve pismenosti dijele zajednički cilj njegovanja sposobnosti ljudi da pristupaju, procjenjuju, stvaraju i dijele informacije i medijske poruke na bilo koji način, uključujući IKT. Iako je važno prepoznati

različito porijeklo tih konstrukata, očito je da su oni komplementarni i kompatibilni.

Utjecaj na lični, socijalni i profesionalni život: prethodno navedene vrste pismenosti ključne su za sve građane, a posebno djecu, mlade, žene i djevojke, osobe s invaliditetom, autohtone skupine i etničke manjine, jer im omogućavaju informiranje, uključivanje i angažiranje u društvenom, ekonomskom i političkom razvoju kao ravnopravni doprinosioci. Informacije, medijski sadržaji i bilo koji digitalni proizvodi / usluge, također, imaju ogroman utjecaj na osobni, društveni i profesionalni život. Medijska pismenost ima snažne društvene konotacije, dok se informacijsko opismenjavanje bavi stvaranjem i uporabom znanja, kao i informiranim procesima učenja. Oba koncepta uključuju pojam MIP-a i za razonodu, posebno pomoću digitalnih IKT-a.

Interdisciplinarni / antidisciplinarni pristup: Informacijska pismenost i medijska pismenost pomažu u osposobljavanju ljudi s kompetencijama potrebnim za život 21. vijeka i potrebom suočavanja s ogromnim brojem podataka, informacija i medijskih poruka koje dolaze iz različitih komunikacijskih i informacijskih platformi i pružatelja usluga. Logično je kombinirati ove konstrukte (medijska pismenost i informacijska pismenost) s drugim komplementarnim konstrukcijama, poput IKT-a i digitalne pismenosti, koje bi se mogle koristiti za razvoj skupa kompetencija potrebnih u novom tehnološkom okruženju i koje bi se mogle zajednički olakšati. Ova integracija može pomoći ljudima da lakše učestvuju u društvima znanja.

Kako smo prethodno navodili, MIP treba gledati kao na konstrukt koji se razvija u dinamičnom tehnološkom, političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom okruženju. MIP je, također, usko povezan s kulturnom i jezičnom raznolikošću kao među kulturnim kompetencijama koje pomažu u poticanju međukulturnog dijaloga i olakšavaju kulturu mira, tolerancije i nenasilja, ali i razvoju demokratskog diskursa, razumijevanju utjecaja novih tehnologija, algoritama i umjetne inteligencije u informacijskom, medijskom i platformskom okruženju, te saodnosa građana i države, ali sve više i građana, države i velikih tehnoloških kompanija spram inicijalne postavke društva (npr. spram Teorije društvenog ugovora).

Digitalnom transformacijom društva, razvojem tehnike i tehnologije kojima dominira internet, koji je sve više približen / integriran s mobilnom tehnologijom, otvorio je nove mogućnosti i oblike (pozitivne i negativne) za angažiranje, učestvovanje i uključivanje građana, kao i za učenje, upravljanje, privredu i kulturu. Konvergirano platformsko društvo, masovno prikupljanje, generiranje, obrada i globalna razmjena informacija (podataka i metapodataka) i medijskih sadržaja stvorili su zasebni virtualni svijet ili novu stvarnost koja se danas vodi načelima, vrijednostima, praksama i ponašanjem drugačijim od onih iz fizičkog svijeta.

Vrlo je značajno shvatiti da je MIP ključan za razvoj i razumijevanje na svim nivoima kao cjeloživotna kompetencija, ali i cilj, vizija, misija. Kada promatramo prednosti i zahtjeve MIP-a, prvenstveno treba donosiocima javnih politika i odluka smatrati glavnim stakeholderima (dionicima) na nacionalnoj (ili nižim (polu)autonomnim administrativnim jedinicama), regionalnom i međunarodnom nivou. Potom, ne manje značajne za MIP integraciju i realizaciju, profesionalne / institucionalne stakeholdere, poput donosilaca obrazovnih politika, planova i programa obrazovanja, te institucija za obrazovanja nastavnika. Na kraju, kao neka vrsta baze MIP piramide, suštinski oslonac za primjenu potrebne MIP paradigme u društvu su institucionalni / pojedinačni stakeholderi (koji čine individualno i u prethodno navedene dvije kategorije): nastavnici (koji se školuju za poziv, ali i oni koji su trenutno u nastavi) i građani (prije svega, značajni u ovoj potkategoriji su roditelji). Kroz navedene nivoe i subjekte, možemo jednako sagledati i prednosti za druge stakeholdere, pogotovo u konceptu Hibridnog modela i horizontalne i vertikalne integracije: istraživačke zajednice, civilno društvo, poslodavci i studenati, da navedemo samo neke.

Program obuke je posebno značajan kada sagledamo koje su glavne prednosti MIP-a, ali i šta je sve potrebno da bi se one ostvarile. UNESCO (2013, 36) navodi glavne prednosti, ali i uvjete koji su potrebni da bi se te prednosti uspjele realizirati, te ćemo ih ovdje predstaviti uz razrađivanje konteksta u 2021. godine sa svim što ona i vrijeme od 2013. nosi. Kao glavne prednosti možemo navesti: razumijevanje i poštovanje ljudskih prava i sloboda, ali jednako i osnaživanje za građane da stanu u zaštitu ljudskih prava i sloboda te da donose utemeljene odluke; pruža sveobuhvatan okvir za njegovanje kompetencija 21. vijeka potrebnih za odgovor na nove izazove, rizike, prijetnje i mogućnosti, s obzirom na značajan utjecaj informacijskog, medijskog i platformskog okruženja na sve sfere osobnog, društvenog i

profesionalnog života; pomaže u podizanju svijesti, razumijevanja i znanja o funkcijama medija i pružatelja informacija u demokratskim društvima; pruža razumijevanje uvjeta potrebnih za efikasno i odgovorno obavljanje tih funkcija; pomaže građanima u stjecanju osnovnih kompetencija potrebnih za pristup informacijama i medijskim sadržajima, procjenu efekta medija i pružatelja informacija u svjetlu očekivanih funkcija te stvaranje i razmjenu znanja na efikasan i etičan način; pomaže u jačanju kompetencija za MIP na institucionalnom i pojedinačnom nivou stvaranjem povoljnog okruženja na nacionalnim razinama. Shodno tome, razvojem MIP kompetencija povećava se potražnja za poboljšanim okruženjem i s njime povezanim rezultatima, kao što su novi sadržaj, usluge i proizvodi, kao i zapošljavanje, interkulturalna razmjena i dijalog, što dovodi do održivog razvoja i mira; medijska i informacijska pismenost poboljšava proces poučavanja i učenja koji pružaju nastavnici mladim građanima pomažući im da postanu neovisni, kritični i reflektivni mislioci, kao i učinkoviti radnici u svim domenama koji kroz kreativno znanje i kreativno zamišljanje budućnosti doprinose društvu znanja i životu dostojnom čovjeka.

Ipak, da bi navedene prednosti i blagodeti MIP-a mogli biti ostvareni, potrebni su sljedeći uvjeti: jedinstven pristup pismenosti, jer osnovna pismenost ne podržava i uključuje sve stakeholdere koje smo neveli; MIP treba promatrati, razvijati i strateški pozicionirati kao skup kompetencija koji se sastoji od znanja, vještina i stavova; svi bi građani, uključujući marginalizirane grupe, poput osoba s invaliditetom, manjine (etničke, rasne, regionalno statističke, itd), trebali imati jednak pristup informacijama i znanju, ali, prije svega, pristup internetu po principima univerzalne usluge i osnovnog ljudskog prava; stvaranje povoljnog okruženja i izgradnja kapaciteta MIP-a za sve građane ključni su za izgradnju društava znanja; posebna pažnja potrebna je za profesionalno usavršavanje za MIP nastavnicima koji kao apomedijatori, savjetnici koji usmjeravaju u procesu podučavanja i usvajanja znanja (umjesto prethodno čuvari znanja – gatekeeperi) značajno doprinose osnaživanju mladih građana.⁴⁷

Program obuke koji slijedi je zasnovan na ideji, konceptu i donekle materijalima knjige: *UNESCO Medijska i informacijska pismenost: Programa obuke nastavnika* (2011), a ipak na osnovu višegodišnjeg intenzivnog rada na istraživanjima i razvoju MIP-a, združenim akademskim naporima autora (ali i

⁴⁷ Više u: (UNESCO 2013).

brojnih drugih kolegica i kolega iz akademske zajednice, stručnjaka iz prakse i više od 1.300 učenika u procesu istraživanja i razvoja) – predstavljamo koncept i materijal koji je prilagođen društvu koje je doživjelo digitalnu transformaciju i pandemijsku infodemiju.

U prvom dijelu *A: Modularni koncept programa* medijska i informacijska pismenost je predstavljena kroz sadržaj 12 modula koje treba holistički posmatrati i sagledavati, jer samo tako će omogućiti razvoj kompetencija MIP-a i podržati strateški razvoj MIP-a u društvu.

U drugom dijelu: *B: UNESCO pedagoški pristup, kompetencije i aktivnosti za podučavanje medijske i informacijske pismenosti*, dati su potrebni pristupi, objašnjenje kompetencije i predložene aktivnosti za podučavanje MIP-a prema ovom programu obuke. Značajna prednost ovakvog modela je njegova prilagodljivost i podložnost stalnom unapređenju i razvoju.

U trećem dijelu: *C: Model radionica zasnovanih na diskusiji koje kombiniraju sadržaje više modula*, izloženi su prijedlozi na osnovu iskustava Instituta za društvena istraživanja u organizaciji radionica za različite ciljne grupe, vremenske okvire trajanja radionica, kao i očekivane rezultate.

U četvrtom dijelu (D) navedeni su izvori za dalje izučavanje i istraživanje, gdje je napravljen uži izbor materijala koji mogu biti početna tačka za razumijevanje, istraživanje i razvoj MIP-a.

Literatura

Generalna skupština Ujedinjenih nacija. *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*.

1948. Pristupljeno: maj 15. 2020. https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cnr.pdf

UNESCO. 2013. *Global Media and Information Literacy Assessment Framework: Country Readiness and Competencies*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: mart 30. 2021. <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/global-media-and-information-literacy-assessment-framework-country-readiness-and-competencies-2013-en.pdf>.

Wilson, Carolyn, Alton Grizzle, Ramon Tuazon, Kwame Akyempong i Chi-Kim Cheung. 2011. *Media and information literacy curriculum for teachers*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: mart 18. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000192971>.

A. Modularni koncept programa obuke za medijsku i informacijsku pismenost

Uzimajući u obzir činjenicu da je izvorna publikacija *Media and Information Literacy: Curriculum for Teachers* (Wilson et al. 2011), nastala prije deset godina, cijenimo da u cilju podizanja kvaliteta zaslužuje adaptaciju i kratki osvrt na teme i fenomene koji se praktično razvijaju svakodnevno i koji do prije nekoliko godina nisu ni postojali na radaru istraživača, teoretičara medija, komunikologa, politologa, informacijskih stručnjaka, u oblastima sociologije, sigurnosnih i mirovnih studija, socijalnog rada, ekonomije, pedagogije, psihologije, i srodnih disciplina.

Program obuke je sveobuhvatan i cjelovit, te ga kao takvog treba i shvatiti. U njemu se ne insistira na propisanim rješenjima ili slijepom slijeđenju okvirnog narativa, već se ostavlja mogućnost prilagođavanja i preoblikovanja što, u svjetlu duha medijske i informacijske pismenosti, zapravo i odgovara dinamičnim karakteristikama, kako informacijsko-komunikacijskih tehnologija, tako i otvorenom karakteru nauke i društvenih odnosa.

Program obuke izložen je u obliku modula, koji su ovako kako su ovdje predstavljeni doživjeli adaptaciju, doradu, kontekstualizaciju i ažuriranje, kako bismo s distance od deset godina, odgovorili potrebama učenja za digitalno doba koje nas intenzivno primorava na promišljanje promjena u obrazovanju.

Bitno je naglasiti važnosti da se obrazovne politike suoče s nedostatnošću razumijevanja utjecaja tehnologije na društvo, a današnji intenzitet prisustva informacijsko-komunikacijskih znanja neminovno traži promjenu obrazovne paradigme, dizajn učenja za digitalno doba. Često se, pogotovo u tzv. *zemljama u razvoju*, (nekritički) preuzimaju modeli i rješenja, gdje se odgovori na izazove razvoja i jačanja demokratskog diskursa traže u informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, odnosno informatizaciji društva, njegovih institucija, pa tako i samih škola. Tako često, obrazovne politike miješaju podučavanje kako koristiti tehnologije s obrazovanjem o tehnologiji. Ovaj obrat za nas jasno pokazuje relevantnost i važnost toga uvida, da obrazovanje o tehnologiji ne smije biti puki tehničko-tehnološki predmet izučavanja već da pristup prvenstveno mora biti društveno-humanistički. Obrazovanje o tehnologiji u kontekstu digitalne transfo-

rmacije *a priori* ne implicira negativan stav prema informacijsko-komunikacijskim tehnologijama već zahtijeva proces medijskog i informacijskog opismenjavanja kao pretpostavke, kako za kritičko promišljanje, tako i borbu za moć i značenje u umreženom društvu.

MODUL 1:

1) Razumijevanje medijske i informacijske pismenosti

Svako otvoreno, inkluzivno demokratsko društvo, temelji se na dobro informiranim, uključenim, obrazovanim, kritički osposobljenim građanima. Njihova je uloga u demokratskom društvu isuviše značajna i važna da bi se perspektive demokratizacije mogle zamišljati kao dostižne bez osnaživanja kompetencija medijske i informacijske pismenosti (MIP), kojima se dakako ne mogu riješiti problemi koji terete savremena društva, međutim, mogu unaprijediti sposobnosti nošenja sa izazovima koje uživanje sloboda proisteklih iz veće mogućnosti pristupa informacijama kao i njihovom stvaranju, istovremeno donosi i opasnosti širenja dezinformacija, zloupotrebe ličnih podataka, općenito navigiranja u kompleksnom novomedijskom, informacijskom prostoru. Zbog toga MIP treba shvatiti kao dugoročnu korist, investiciju, a ne kao kratkoročno rješenje.

U širem smislu, MIP je dio razvoja medija, informacijskog okruženja i procesa demokratizacije - koji uključuje sve ljude širom svijeta (Carlsson 2019, 19). Kako se informacijsko-medijski „pejsaž“ u protekloj deceniji iznimno brzo promijenio (umjetna inteligencija, algoritmi, robotizacija, block-chain tehnologija itd.) društveni izazovi su zahvaćeni nizom transformativnih procesa političkih, kulturnih i ekonomskih mijena. Pitanja koja ovaj razvoj pokreće su hitna i postavljaju još ozbiljnije zahtjeve za medijskom i informacijskom pismenošću u građanskoj i demokratskoj perspektivi. Nesumnjivo da je fokus na pouzdanost, kredibilitet, istinitost informacija kao i povjerenje u medije od toliko velike važnosti da je prvo potrebno razumjeti kako je tzv. digitalna transformacija, prije svega, prouzrokovala neravnotežu koja se ogleda u informacijskom neredu budući da je uloga tradicionalnih „čuvara kapija“ (engl. *gatekeepers*) koji su nadzirali i filtrirali informacije znatno oslabljena kako je proizvodnja i distribucija informacija sve intenzivnije dospijevala u ruke korisnika interneta.

Čovjek je oduvijek unapređivao svoju potrebu da svoja opažanja predstavi u obliku informacije (počevši od pećinskih crteža, glinenih ploča itd.), prenosi znanje i usavršava iskustvo komunikacije. Pojednostavljeno govoreći, informacijsku i medijsku pismenost oduvijek prati potreba za specifičnim skupom kompetencija.

Izazovi današnjeg obrazovnog sistema su utoliko složeniji i veći, jer osposobljavanje učenika za život, učenje, napredovanje i snalaženje u globalnom medijskom prostoru podrazumijeva online i offline kategorije postojanja. Kako svijet u kojem živimo pokreće ubrzana proizvodnja i distribucija informacija koje se multipliciraju i šire posredstvom informacijsko-komunikacijskih tehnologija, njihova organizacija, mudro konzumiranje, aktivna proizvodnja i odgovorna distribucija pretpostavljaju konzistentne medijsko-pedagoške prakse koje obuhvataju razumijevanje utjecaja medija, sposobnost informiranog i neovisnog donošenja odluka, kritičko mišljenje, sigurno i odgovorno korištenje medija kao alata kreativnog samoizražavanja u duhu demokratske participacije u globalnoj informacijskoj mreži. Sveprisutnost medija, odnosno različitih formi informacijskih i komunikacijskih tehnologija kao i njihov utjecaj na privatne i profesionalne živote u tzv. informacijskom društvu, traži razvijanje kompetencija (znanja, vještina i stavova) koje stoje u vezi sa starim i novim medijima, ali i osnaživanje pozicija tradicionalnih dobavljača informacija (biblioteke, arhivi, muzeji).

Šta je informacija? Odgovor ovisi o kontekstu postavljenog pitanja. Istraživači u području bibliotekarstva i informacijskih znanosti, filozofi, komunikolozi, psiholozi itd. dali su desetine definicija i koncepata u nastojanjima da odgovore na ovo pitanje. Informacija je bilo koja činjenica, ideja, znanje ili iskustvo koje ljudima olakšavaju donošenje odluka. Informacije nastaju u procesu informiranja ili učenja nečega novog, a mogu poprimiti oblik znanja o činjenicama, događajima ili ljudima te ih je moguće predstaviti na strukturiran način npr. kao naučni članak, blog, e-mail poruku, prezentaciju itd. Oni koji imaju privilegij pristupa, stvaranja i diseminiranja informacija te su im u prilici pridavati važnosti (utjecati na publiku) ne samo da izravno oblikuju društvenu dinamiku već potvrđuju kako je organizacija znanja imanentno političko-ekonomska aktivnost.

Koncept DIKW-hijerarhije (Podaci-Informacije - Znanje-Mudrost; engl. Data-Information-Knowledge-Wisdom hierarchy) osmišljen 80-ih godina prošlog vijeka da bi na što jednostavniji način oslikao odnose između ključnih pojmova u bibliotekoj i informacijskoj znanosti. Kako objašnjava B. Bosančić (2016; 2017) Hijerarhija ili Piramida znanja se smatra kako simbolom tako i modelom koji pojašnjava: **podatak**, kao sirovi materijal i činjenicu, **informaciju** kao obrađeni podatak stavljen u kontekst koji donosi spoznajni novum, **znanje** kao sposobnost

primjene analizirane i sintetizirane informacije u određenom kontekstu i **mudrost** koja nastaje vrednovanjem razumijevanja. Piramida (ili trokut) najčešći je grafički oblik koji u literaturi reprezentira DIKW-hijerarhiju, a prvenstveno služi tome da omogućiti kontekstualizaciju odnosa koji vladaju između DIKW-koncepata (Bosančić 2017) te se često dovodi u vezu s općenitim načinom stjecanja znanja i mudrosti o svijetu koji nas okružuje.

Ilustracija 13: Piramida podatak-informacija-znanje-mudrost (prema Lasić-Lazić 1996)

Mediji su kanali kojima se informacije razmjenjuju tj. omogućavaju susrete sa činjenicama, idejama i iskustvima te kao takvi imaju ključnu ulogu u društvu. U skladu s latinskim korijenom riječi (*lat. medium*) i iz njega izvedene definicije, mediji su posrednici ili oni koji se nalaze u sredini. Preciznije, mediji su sredstva pomoću kojih se distribuiraju informacije između pojedinaca ili grupa/ zajednica. Mediji su i institucije, to jeste organizacije koje imaju svoje ustrojstvo, hijerarhiju i principe djelovanja. Izumom štamparske prese i štampanjem prvih novina u više primjeraka, mediji su postali dostupni velikom broju ljudi, odnosno masovnoj publici, te je postepeno rastao i njihov značaj i utjecaj u društvu. Primarna funkcija medija u društvu je bila omogućavanje komuniciranja i sporazumijevanja među ljudima, a danas razlikujemo tradicionalne dobavljače informacija (tradicionalni mediji: štampa, radio, TV; informacijske institucije: biblioteke, arhivi, muzeji; te digitalne tehnologije i nove mediji poput tehnoloških giganta Google, Facebook, Amazon, YouTube, Twitter itd.) S vremenom se povećavao broj funkcija koje mediji imaju, pa se u literaturi spominju razne medijske uloga i funkcija u društvu, kao što su: informiranje, obrazovanje, zabava, definiranje važnih tema, socijalizacija, vodstvo, kritika, kontrola, integracija, čuvari demokratije.

Medijska i informacijska pismenost su oduvijek bile povezane, ali tek s većom dostupnošću sadržaja putem interneta i mobilnih platformi njihova međuprožetost je postala nerazdvojiva. Informacijska pismenost naglašava važnost pristupa informacijama, evaluaciju i njihovo etično korištenje, a dok se uobičajava smatrati kako fokus informacijske pismenosti čine prevashodno recenzirane, stručne i naučne publikacije, opseg pojma informacijske pismenosti se danas proširio gotovo na sve tipove izvora i sadržaja. Razvoj medija i informacijskih sistema učinio je neizostavnim kritičko znanje o funkcijama i sadržajima medija, a pojavom interneta su pitanja o kompetencijama potrebnim za snalaženje u rapidno mijenjajućem informacijsko-komunikacijskom okruženju, s jedne strane, završavala s naglaskom na tehnologijama, a s druge, na pristupu sadržajima. Pristupi kojima se naglašavala važnost koncentriranja na pitanja etike, upravljanja i razvoja u informacijskom društvu nerijetko su ostajala marginalizirana te se upravo naponi UNESCO-a usmjeravani ka stvaranju strateškog okvira za integraciju ekspertiza stručnjaka iz različitih disciplina i profesija kako bi se omogućilo provođenje ciljeva objedinjenih u ishodima učenja medijske i informacijske pismenosti.

Prema tradicionalnim komunikološkim teorijama, mediji su oni koji nas informiraju o svijetu koji nas okružuje, educiraju nas i zabavljaju, ali prate i drže odgovornim izabrane demokratske predstavnike i institucije (tzv. *Watchdog* funkcija). Mediji stavljaju „na dnevni red“ teme o kojima promišljamo, te nas tako vode kroz društvenu zbilju i socijaliziraju. Pomoću medija saznajemo informacije o drugim društvenim sistemima – političkom, ekonomskom, zdravstvenom i sl., te u skladu s dobijenim informacijama iz medija, donosimo odluke. Mediji su i čuvari kapija, odnosno oni koji od velikog broja informacija selektiraju one koje su najznačajnije javnosti, odnosno koje su u javnom interesu. Mediji, dakle, imaju značajnu ulogu u prenošenju informacija i znanja koja su izvan našeg neposrednog iskustva.

Osim činjenice da su mediji sveprisutni u našim životima danas, jasno možemo uočiti da **informacije** o svijetu koji nas okružuje dobijamo i putem drugih kanala (a kojih je također sve više), kao što su knjige, biblioteke, muzeji, bilbordi, arhivi, videoigre, i sl. Kako se navodi u UNESCO-vom programu obuke medijske i informacijske pismenosti za nastavnike (2011; 2015), mediji i drugi dobavljači informacija su od suštinskog značaja za demokratiju i dobro upravljanje,

podjednako kao prostori za demokratski diskurs i kao snabdjevači informacijama i znanjem. Medijska i informacijska pismenost stoga nije samo sposobnost korištenja medija i drugih izvora informacija, već je sposobnost kvalitetnog učestvovanja u društvenom životu i životu zajednice, na način da se odluke o toj zajednici i sebi u njoj donose takozvanim informiranim izborom.

Pojavom interneta i sveopćom digitalizacijom, jasno je, uzdrmao se svijet i pozicija pojedinca u njemu. U odnosu na raniji period kada su mediji s publikom komunicirali jednosmjerno (*one to one* ili *one to many*), XXI vijek je doba u kojem je pojedinac, odnosno recipijent medijskih i drugih sadržaja, dobio mogućnost da i sam traži, kreira i razmjenjuje informacije s drugima. Od pasivnog posmatrača i konzumenta, postao je aktivni učesnik u društvenom komuniciranju putem novomedijskih kanala. Međutim, ta uloga za pojedinca predstavlja i blagoslov i izazov – pred njim je okean informacija, ali bez preciznih uputstava kako njime navigirati, tačnije, kako odgovorno učestvovati u prometu koji daje slobodu da se krećemo bez „položenog vozačkog ispita“. Novi mediji bezopasna „vozila“ po okolinu, a razlog za ovakvu tvrdnju danas možemo izvesti iz činjenice da je količina opasnog, lažnog, neprovjerenog sadržaja na društvenim medijima toliko velika da su alarmi upozorenja po demokratiju upaljeni gotovo na svakom mogućem mjestu. U nedavno objavljenom članku pod nazivom „Zašto bi za korištenje Facebooka i YouTubea trebalo polagati test medijske pismenosti“ (Sullivan 2021) autor ide čak toliko daleko da smatra kako bi društvene mreže trebalo zakonom natjerati da od korisnika traže pohađanje kratkog kursa medijske pismenosti kao i polaganje testa prije dobijanja dozvole za korištenje digitalnih usluga. Sullivan nam, između ostalog, nastoji također pojasniti kako je oslanjanje na moderatore sadržaja⁴⁸ da bi se stvorio učinkovit oblik filtriranja (lociranja, označavanja i brisanja) nepouzdatih, lažnih i manipulativnih sadržaja na društvenim platformama iznimno neučinkovito, pa čak i naivno ako ne razumijemo kako se profit generira upravo na činjenici da dezinformacije na društvenim medijima jesu izvor zarade. Naime, upravo su netačne ili poluistinite informacije one koje pribavljaju najviše lajkova, komentara i dijeljenja, drugim riječima, osiguravaju „gledanost“ što je zapravo za klik-biznis model izuzetno poželjno i važno. S druge strane, potrebno je imati na umu također razloge tehničke i logističke prirode koji onemogućuju da broj urednika (cenzora) sadržaja bude u

⁴⁸ Autor naglašava također kako je oslanjanje na algoritamsko moderiranje sadržaja također problematično te posebno neučinkovito kad su u pitanju memeovi i video sadržaji.

proporciji sa ogromnim brojem korisnika (Facebook npr. danas broji gotovo tri milijarde). Zbog toga, kao moguće rješenje se upravo i predlaže medijsko opismenjavanje korisnika (čak izravno unutar prostora sami društvenih mreža) što bi onda omogućavalo konzumentima sadržaja društvenih medija da i sami direktno detektiraju, označavaju i odbacuju pogrešne informacije.

Uspori i sve snažniji utjecaj tehnoloških korporacija i digitalnih platformi je svijet u kojem živimo učinio iznimno kompleksnim. Sama činjenica da tradicionalni mediji više nisu u poziciji da dominantno diktiraju „dnevni red“ informacija, te da i oni sami danas egzistiraju u digitalnom prostoru nastojeći se poput novih medija boriti za pažnju korisnika/publike, dovodi do toga da se i mainstream agenda starih medija sada usmjerava na reagiranje na neprovjerene sadržaje koji se diseminiraju na društvenim medijima (provjeravanje lažnih vijesti i činjenica) čime se borba između rivalskih industrija dodatno zaoštava: „sadržaj novih medija oblikuje i preoblikuje sadržaj starih medija“ (Miroshnichenko 2020). Kanala komunikacije je iznimno mnogo, publika je fragmentirana i kontinuirano migrira na digitalne platforme, te je borba za korisničku pažnju postala jedna od ključnih koje se vode u digitalnom dobu. Osim toga, možda i jedna od najvećih „bitki“ odigrava se izvan dometa razumijevanja prosječnog korisnika. Riječ je o odnosu oblikovanom nevidljivim djelovanjem algoritama koji filtriraju informacije (proizvode i organiziraju pažnju) na osnovu digitalnog otiska korisnika platformi i pretraživača. Ove nevidljive sile automatiziranja čovjekovog reagiranja i ponašanja zapravo djeluju kao „antidruštvene sile“ (Vaidhyanathan 2018). Naime, vezanost za društvene mreže otkriva kako je njihov dizajn zapravo takav da vezuju našu pažnju sofisticiranim načinima zadržavanja pažnje budući da se s povećanjem broja korisnika povećava i utjecaj platforme kojoj na taj način raste profit. Osim što se način funkcioniranja digitalnih tehnologija nedovoljno razumijeva, činjenica da se uzimaju „zdravo za gotovo“, drugim riječima, da ih nosimo na dlanu, potvrđuje McLuhanovu davno iznesenu tezu da su mediji čovjekovi produžeci. Ipak, sve više izgleda kako je čovjek postao produžetak medija, a ne obratno.

Prevladavanje prethodno navedenih **izazova** upravo **omogućava medijska i informacijska pismenost**, koja pomaže građaninu da adekvatno prevaziđe izazove digitalne transformacije društva i bude njegov konstruktivni proaktivni član.

Medijska i informacijska pismenost (MIP) obuhvata široku lepezu znanja i vještina koje treba posjedovati u cilju boljeg snalaženja u savremenom svijetu. Ovdje se izdvajaju osnovna tri stuba MIP-a, a to su:

Pristup: Pod pretpostavkom da ima mogućnost (tehničku, ekonomsku, političku), pojedinac, prije svega, treba da zna kako da pristupi medijima i drugim izvorima informacija, odnosno kako da pronađe vjerodostojne izvore informacija. U tom smislu mora da poznaje ulogu biblioteka kao jednog od najvažnijih dobavljača vjerodostojnih informacija. Također, u kontekstu pristupa informacijama, pojedinac mora biti u stanju da prepozna razliku između javnih i komercijalnih medija (kao i raznih hibridnih i novih modaliteta), kako bi znao kakvu vrstu informacija i sadržaja može i mora da očekuje od njih. Konačno, važno je da pojedinci posjeduju znanja i vještine dolaska do vjerodostojnih izvora informacija u online sferi, što je posebno važno usljed ekspanzije različitih anonimnih i tzv. divljih web-portala koji objavljuju sadržaje koji:

- nisu filtrirani ni na koji način, pa korisniku treba više vremena da ih pronađe,
- nisu uvijek napisani jasno i kvalitetno, pa korisnicima treba više vremena da ih razumiju,
- često sadrže faktofske greške ili nekonzistentnost, pa korisnicima treba više vremena i dublje istraživanje da ih provjeri (Dizdar et al. 2014, 68).

U tom smislu, postojanje impressuma može biti jedan od osnovnih pokazatelja vjerodostojnosti online medija. Ukoliko ne postoji impressum, odnosno osnovni podaci o uredničkoj i/ili vlasničkoj strukturi, onda se takav medij već može označiti kao problematičan u pogledu vjerodostojnosti i profesionalizma. Medijski i informacijski pismeni pojedinci moraju posjedovati vještine da bi se snašli u toj „informacijskoj džungli“.

Neki od potencijalnih rješenja informacijske prezasićenosti su:

1. provođenje manje vremena u pronalaženju i prikupljanju informacija koje je korisno znati, a provođenje više vremena u pronalaženju informacija koje moramo znati;
2. fokusiranje na kvalitet informacija, a ne kvantitet;

3. učenje kako tražiti informacije, odnosno koja pitanja postaviti kako bismo dobili odgovore;
4. konsultiranje više izvora, ali na način da se svakim sljedećim izvorom prvobitna informacija provjeri i dopuni, a ne da se pažnja korisnika skreće na druge teme i pitanja (Dizdar et al. 2014, 69-70).

Ovdje treba istaknuti da pristup informacijama često zavisi od postojeće (tehnoške, ali i političke) infrastrukture. Pristup informacijama u nekim autoritarnim sistemima može biti ograničen zbog političkih razloga. Također, u nekim slabije razvijenim i siromašnim zemljama tehnologija nije dovoljno razvijena, pa je samim tim i pristup informacijama putem digitalnih medija onemogućen. Podaci pokazuju da oko 40% svjetskog stanovništva krajem 2020. godine⁴⁹ nema pristup internetu, što stvara nove nivoe nejednakosti i podjela – digitalnu podijeljenost. Dodatno, ta distribucija je još nepovoljnija u nerazvijenim područjima i državama u razvoju.

Analiza sadržaja: Pojedinaac treba da poznaje osnovne mehanizme dekonstrukcije medijskih i drugih sadržaja, odnosno da je sposoban prepoznati razliku između informacije i reklame, da zna da klasificira informacije prema značaju i vrijednosti, da prepozna satiru, ironiju, humor, odnosno da može uočiti različite forme dezinformacija, propagande, teorija zavjere, te naposljetku da zna kontekstualizirati sadržaje koje prima putem medija i drugih kanala. Dobro informirani građani, koji znaju kritički da valoriziraju izvore informacija, ali i da dekonstruiraju medijske sadržaje koje primaju, neće biti lagan plijen različitih oblika medijskih manipulacija ili propagandnih političkih ili vjerskih utjecaja.

Da bi se za neki medijski sadržaj reklo da je profesionalan, nužno je analizirati zadovoljava li taj sadržaj osnovne kriterije i postulate profesije, donosi li nove, istinite i provjerene informacije, te da li su te informacije bitne za javnost. Selekcijom informacija i vijesti koje će plasirati javnosti, mediji nameću određeni sistem vrijednosti, pogled na svijet, pa i praktični odnos spram stvarnosti (Kurtić 2009).

⁴⁹ Podaci za kraj 2020. godine pokazuju da je gotovo 4,66 milijardi ljudi aktivnih korisnika interneta od kraja 2020, što je obuhvaćalo 59 posto svjetske populacije. Mobilne mreže su sada postale najvažniji kanal za pristup internetu širom svijeta, jer korisnici mobilnog interneta čine 91 posto ukupnih korisnika interneta (Johnson 2021).

Iako je cilj medijsko-informacijskog opismenjavanja podstaći kritičko vrednovanje poruka, nije cilj razviti skeptičan odnos prema medijima niti zagovarati medijsku apstinenciju. Naprotiv, cilj je unaprijediti kompetencije građana za razlikovanje kredibilnih od nekredibilnih medija, odnosno kvalitetnih od nekvalitetnih medijskih sadržaja.

Kreiranje sadržaja: Produkcija sadržaja tiče se samoizražavanja pojedinaca, što predstavlja značajan stub MIP-a. MIP je, dakle, mnogo više od kritičke analize medijskih i drugih poruka i tehnologija radi zaštite od manipulacija. Naime, MIP treba da podstakne građane da postanu aktivni kreatori sadržaja, odnosno da koriste nove i tradicionalne medije za samoizražavanje, kreativnost i veće demokratsko učešće u svojoj zemlji, kao i u globalnoj informacijskoj mreži. Sloboda mišljenja i izražavanja mišljenja su značajne poluge funkcioniranja demokratije. Zbog toga je veoma važno da su građani sposobni da sami (uz pomoć pametnih tehnologija, ali i tradicionalnih kanala komunikacije) izraze stav. Nije važno samo znati koristiti tehnologiju kako bi se neki sadržaj kreirao, već je neophodno da se to radi u skladu s profesionalnim (etičkim) standardima i pravilima ponašanja na mreži. U tom smislu važno je poznavati osnove autorskih prava, Creative Commons licence, poštovanja ljudskih prava i slično.

Rad na najvećoj svjetskoj online enciklopediji Wikipediji je dobar poligon za medijsko i informacijsko opismenjavanje. Još Wikipedia nije prihvaćena kao najrelevantniji izvor informacija (pogotovo u akademskoj zajednici), što, ipak, ne znači da treba na sve načine podržavati mit nepovjerenja prema Wikipediji. Uređivanje tekstova na Wikipediji zahtijeva od autora poznavanje i poštivanje određenih pravila. Pravila se, između ostalog, tiču načina selekcije tema koje će biti obrađene, odnosno kreiranja i objavljivanja sadržaja, pri čemu teme koje se obrađuju moraju imati određenu enciklopedijsku vrijednost. Tokom pisanja, od autora se očekuje da zna pronaći relevantan izvor informacija kojim će potkrijepiti navode u tekstu. Osim toga, važno je ispoštovati jasno definiranu i prepoznatljivu strukturu teksta na Wikipediji. Wikipedijanci se mogu smatrati kritički osviještenim pojedincima koji su u stanju da prepoznaju pouzdanost i vjerodostojnost određenog izvora na internetu, da prave jasnu razliku između važnih i manje važnih sadržaja, te koji su sposobni da argumentirano brane svoje stavove. Suštinski, ove kompetencije zapravo čine medijski i informacijski pismenog pojedinca u 21. vijeku (Vučetić 2020).

Ono što je, ipak, najvažnije razumjeti jeste kako mediji odavno nisu samo posrednici koji prenose neki sadržaj, već su oformili vlastitu socijalnu sredinu (postali dio našeg vlastitog prirodno-umjetnog okruženja) zbog čega je njihovo definiranje potrebno proširiti na razumijevanje uloge medijskog okruženja. U okruženju digitalne tehnologije (internet, www, pametni telefoni, apps, društveni mediji, pa do virtualne stvarnosti, proširene stvarnosti, umjetne inteligencije, kinestetička sučelja itd.) sasvim je jasno da bit novomedijskog okruženja nije isključivo prenošenje poruke. Drugim riječima, vraćanjem na McLuhana i čuvenu frazu „medij je poruka“ (sadržaj medija nije samo poruka već i ono što podsvjesno utiče na korisnika neovisno o informaciji koja se prenosi) podsjećamo se na temeljnu lekciju njegove zaostavštine: da mediji nisu samo komunikacijski mediji već sve forme tehnologije (Berger, Ringel i Miroshnichenko 2019). Za McLuhana su mediji i tehnologija ekvivalenti, a njihovi učinci, da stvaraju novo okruženje i skupove senzibiliteta, upozoravaju nas da medije ne bismo smjeli reducirati na komunikacijske medije već sve forme tehnologije. Drugačije govoreći, u mcluhanovskom smislu, medijska i informacijska pismenost se ne ograničava na komunikacijske medije, ona predstavlja mnogo više od pristupa, analize, evaluacije i stvaranja medijskih oblika, te ju je potrebno razumijevati ekološki kao razumijevanje i istraživanje (digitalnog) okruženja stvorenog informacijskim i komunikacijskim tehnologijama. Razumijevanje medija kao okruženja, prema tome, može poboljšati razumijevanje kako pristupiti, interpretirati, kritički promišljati i smisleno stvarati sve medije (uključujući izgovorenu riječ, pisanu riječ, audio-vizuelni medij, digitalne medije, društvene medije). Kako ističu Berger, Logan, Ringel i Miroshnichenko (2019) medijsko-ekološka pismenost dopunjava semiotički pristup s kognitivnom sposobnošću razumijevanja tehnologije/medija, a ne samo teksta. Kritička svijest o učincima informacijsko-komunikacijskog, novomedijskog okruženja (od ličnog preko preko političkog, ekonomskog, estetskog, psihološkog, etičkog, društvenog utjecaja medija kao tehnologija) kao i opći društveno-kulturni razvoj od alata (usmenog, pismenog, elektronskog i digitalnog doba) do platformi nije moguće razumijeti bez medijsko-ekološkog pristupa.

Naime, tradicionalni (semiotički⁵⁰) pristup pismenosti odgovara instrumentalnom pristupu medijima: medij je semantički⁵¹ instrument koji pre/nosi značenje. M. McLuhan (1962-1964) pomjera ovakvo shvatanje svojom čuvenom frazom „medij je poruka“ kojom ukazuje na utjecaj medija bez obzira na sadržaj koji prenosi zbog čega „praktičari“ medijske ekologije⁵² tretiraju medije kao okruženje, a ne tek kao instrumente. Drugim riječima, koncept pismenosti je zbog toga potrebno pomjeriti s instrumentalne paradigme (kako koristiti) na ekološku paradigmu (kako se orijentirati – živjeti – u odnosu s tehnologijama/medijima). Cilj ovakvog pristupa nije u tome kako korisnika (učenika) obučiti za korištenje nekog digitalnog alata, društvene mreže i sl. nego kako razvijati kritičku svijest o tehnologijama, odnosno razviti metapismenost. Metapismenost podrazumijeva, ne samo operiranje značenjem već intencijama (namjerama) medija drugim riječima, nije tek riječ o znanju i sposobnosti dekonstrukcije medijskog sadržaja (poruke) već prosuđivanje (promišljanja) tehnologija u društvenom kontekstu. Savremeni digitalni mediji ne traže od korisnika učenje njihovog korištenja, sučelja (interface) su intuitivna, prilagođena korisnicima, zbog čega možemo reći kako je kritička medijska i informacijska pismenost u razumijevanju kako „ne (treba) koristiti medije“ tj. kako ih koristiti mudro – i kao korisnici, i potrošači, i proizvođači i kao proizvod!

Kako se u novomedijskom (digitalnom) okruženju vodi „borba“ za ljudsku pažnju (i vrijeme), obratom čuvenog McLuhanovog uvida (1964) da su mediji produžeci čovjeka (čovjekovih osjetila) dolazimo do nove pozicije razumijevanja medija: korisnicima (digitalnih tehnologija) kao njihovih produžecima. Korisnici su, drugim riječima, postali medij tj. proizvod digitalnih platformi koje upravljaju našim digitalnim otiskom (podacima). Utjecaj digitalnih tehnologija na ljudsko ponašanje, tačnije, inkorporiranje elemenata bihevioralne nauke u inteligentni dizajn informacijsko-komunikacijske infrastrukture⁵³, nerijetko izostaje iz curriculum

⁵⁰ Semiotika je nauka koja se bavi proučavanjem znakova. Ona je rasprostranjena u književnosti (semiologija), u duhovnosti, umjetnosti, itd. Semiotički postupak je slanje kodirane informacije s pošiljaoca na primaoca i njeno dešifriranje i interpretiranje.

⁵¹ Semantika se odnosi na aspekte značenja koji su izraženi u jeziku, kodu ili nekom drugom obliku predstavljanja.

⁵² Možemo reći da medijska ekologija je poučavanje medija kao okruženja koja objašnjava utjecaj medija na ljudsku percepciju, razumijevanje, osjećaje, vrijednosti. Postman (1971) je medijsku ekologiju opisao kao proučavanje transakcija između ljudi, njihovih poruka i poruka njihovih sistema.

⁵³ Kako navodi N. Eyal (2014) društveni mediji su postali navika, jer su dizajnirani da to postanu. U knjizi „Hooked: How to Build Habit-Forming Products“, Eyal opisuje usavršenost tehnike kreiranja adiktivnih (ovisničkih) društvenih medija kojima je omogućeno da dizajneri softvera stvaraju tzv. *habit-forming* proizvode za biznis.

medijske pismenosti unatoč recentnim upozorenjima kako obrazovni cilj medijskih studija jeste „otkrivanje često nevidljivih struktura kako bi stasavali pažljivi kupci, skeptični posmatrači i dobro informirani građani“ (Bulger i Davison 2018).

Digitalna pismenost (digitalne vještine i znanja) se kao sintagma nerijetko sugerira kao rješenje za probleme snalaženja u okruženju umreženog globalnog sela za koje je i sam M. McLuhan upozoravao kako neće biti mjesto mira i harmonije. Algoritamska kontrola, dezinformacije i emocionalna manipulacija, kao i mnogi drugi fenomeni koji proističu iz digitalnog okruženja, neprestano se nastoje „ukrotiti“ insistiranjem na vještinama ovladavanja digitalnim alatima. Iz toga nerijetko proističe ubjeđenje kako rješenje problema treba tražiti u tehnodeterminističkom⁵⁴ pristupu kojim se zagovara „još alata“, a ne „više obrazovanja“. Usljed takvog pristupa se često pojavljuje sintagma „digitalna pismenost“ koja se pogrešno (sinonimno) koristi za medijsku i informacijsku (pismenost). Takvim, reduciranim pristupom razumijevanju značaja informacija i medija u demokratskom društvu, uspostavlja se dojam kako je korištenje i upotreba digitalnih alata dostatna za umreženu participaciju u globalnom društvu.

Nesumnjivo, naše društvo postaje sve više digitalizirano, društvene funkcije digitalno podržane, međutim, upravo to i jeste razlog zbog čega naglasak na razumijevanju (a ne tek upotrebi) digitalnih tehnologija jeste ključna diferencijacija koja se hoće i treba naglasiti kada se govori o medijskoj i informacijskoj pismenosti. Za razliku od digitalnih industrija koje trebaju novu vrstu rudara, rudare podataka (engl. *data miners*), digitalno građanin bi trebao biti u stanju vidjeti „širu sliku“ informacijsko-komunikacijskog pejzaža „proširene čovječnosti“ (Miroshnichenko 2020), te također kritički prozrijeti „zamku“ obrazovnog marketinga koji digitalnu pismenost stavlja ispred medijske i informacijske. Riječ je, dakle, o dubljem razumijevanju društveno-političkog krajolika modernih demokratskih društva u kojima je informirano građanstvo u aktivnoj interakciji s medijima te učestvuje u donošenju političkih odluka, što čini i osnovu funkcionalnih demokratskih sistema. Optimizam u vezi s digitalnom demokracijom u ovom trenutku je mnogo manji nego prije dvadeset godina kada je izgledalo da će digitalne tehnologije animirati građanski potencijal u aktivnu demokratsku

⁵⁴ Tehnodeterminizam je pojam kojim se najčešće želi istaći jednodimenzijski primat tehničke sile oblikovanja društva.

supstancu. Danas, kada interaktivnost prerasta u interpasivnost (click, comment, share, like) unutar platformi društvenih medija koje korisnike pretvaraju u živi kapital digitalne ekonomije podataka, neophodno je upozoravati upravo na apolitični⁵⁵ karakter digitalne pismenosti prema kojem bi se aktivnim digitalnim građanima mogli pogrešno smatrati svi korisnici društvenih medija. Stoga bi se moglo zaključiti kako istinsku obuku u domenu medijske trebalo tražiti u:

reintegriranju pojedinca u sociopolitičku arenu naglašavanjem važnosti razumijevanja unutarnjih mehanizama rada medijske industrije i njezinog digitalnog potomstva, veza između aktivnog građanstva, odgovornog konzumiranja medija i historije medijske industrije. Trening iz medijske pismenosti bi se više trebao fokusirati na izgradnju interdisciplinarnog razumijevanja uloge medija, a manje na to šta pojedinci misle i osjećaju u vezi sa medijima. Upravo to ostavlja dojam kako je pojedinac jedini odgovoran za čitav proces medijske (samo)regulacije što je u stvarnosti daleko od istine. Nadalje, percepcija lične odgovornosti bez bilo kakve systemske podrške kao jedini način uticanja ili participiranja u demokratskom društvu negira i dalje dekonstruira ulogu institucija koje postoje upravo iz tog razloga. Interdisciplinarni pristup je važan jer uključuje socio-psihološke aspekte mas-medijske proizvodnje i potrošnje. Trenutno aktualan tehnodeterministički pristup ignorira oba i utire put promociji lažnih idola razvoja – nove tehnologije, novi algoritmi, novi alati koji će stati na mjesto naših kritičkih i kognitivnih sposobnosti. Jedino uz interdisciplinarni pristup možemo prikazati vitalne socio-političke funkcije masovnih medija u našem društvu, ulogu građana-potrošača i međupovezanost mreže oglašivača i medijskih proizvođača. Izazovi multidisciplinarnog pristupa se daju nazrijeti. Potrebni su instruktori sa specifičnim skupom vještina i znanja koji obuhvataju raspon od informacijskih tehnologija do sociologije i komunikacijskih studija. Potrebni su školski programi koji dozvoljavaju izvedbu istog kurikulumu kroz niz školskih predmeta kako bi se podcrtao isti problem iz različitih uglova. Potrebna su odobrenja. Potrebna je volja za koordinacijom. Za inovacijom. Računica uspješnog inoviranja je bitna. Ona nudi potpunu promjenu paradigme kojom se konačno može istovremeno informirati i interpretirati, ponuditi šire i dublje razumijeva-

⁵⁵ Grci su idiotima (idiotes) nazivali privatne građanine bez javnih obaveza, dakle, one stanovnike polisa koji se ne bave javnim poslovima već su usmjereni isključivo na svoje lične interese.

nje današnjih društvenih izazova. Uzmimo za primjer naše osobne podatke koji se poslovično smatraju naftom informacijskog doba. Znanje o osobnim podacima isključivo iz tehnokratske perspektive učenicima neće pružiti dovoljno znanja da shvate izazove i svrsishodna rješenja za zagonetku privatnih i javnih prostora. Istovremeno učenje o osobnim podacima samo iz sociološke perspektive neće biti dovoljno za razumijevanje biti mehanike prikupljanja podataka i njihovog procesiranja koje su čisto tehničke procedure. Jedino ćemo kombinacijom alata demistifikacije učinjene preko informacijskih tehnologija i šireg društvenog pojašnjenja upotrebe pomenutih alata dobiti dovoljno znanja da učestvujemo u političkoj debati o našem društvu, našim normama i razvojnim trendovima. Jedino ćemo kombinacijom razumijevanja alata i njihovih gospodara biti spremni učestvovati u političkoj raspravi o ovim izazovima i prihvatiti odgovornost odlučivanja koje će se reflektirati na naše svakodnevne živote (Savič 2019).

Literatura

- Berger, Eva, Robert Logan, Anat Ringel i Andrey Miroshnichenko. 2019. „MEDIACY: A way to enrich media literacy.“ *Journal of Media Literacy Education* 11(3): 85-90. <https://doi.org/10.23860/JMLE-2019-11-3-8>.
- Bosančić, Boris. 2016. „Proces stjecanja znanja kao problem informacijskih znanosti.“ *Libellarium* 9 (1): 31-58.
- Bosančić, Boris. 2017. „DIKW – hijerarhija: za i protiv.“ *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 60 (2-3): 1-24.
- Bulger, Monica i Patrick Davison. 2018. *The Promises, Challenges and Futures of Media Literacy*. New York: Data and Society Research Institute. Pristupljeno: mart 19. 2021. <https://digitalcommons.uri.edu/jmle/vol10/iss1/1/>
- Carlsson, Ulla, ur. 2019. *Understanding Media and Information Literacy (MIL) in the Digital Age A Question of Democracy*. (UNESCO) Department of Journalism, Media and Communication (JMG), University of Gothenburg. Pristupljeno: mart 18. 2021. https://en.unesco.org/sites/default/files/gmw2019_understanding_mil_ulla_carlsson.pdf
- Dizdar, Senada, Turčilo, Lejla, Ešrefa Rašidović, Beba, Hajdarpašić, Lejla. 2014. *Informacijska pismenost: smjernice za izradu inovativnih mrežnih modula* (drugo izdanje). Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Eyal, Nir i Ryan Hoover. 2014. *Hooked: How to Build Habit-Forming Products*. New York: Portofolio/ Penguin.

- Hodgkinson, Mike. 2021. *How the world caught up with media visionary Marshall McLuhan*. South China Morning Post. januar 21. Pristupljeno: februar 22. 2021. <https://www.scmp.com/magazines/post-magazine/long-reads/article/3118630/how-world-caught-media-visionary-marshall>
- Johnson, Joseph. 2021. *Global digital population as of January 2021 (in billions)*. mart 5. Pristupljeno: mart 19. 2021. <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/#:~:text=The%20global%20internet%20penetration%20rate,general%20population%2C%20ranking%20last%20worldwide.>
- Kurtić, Najil. 2009. *Osnovi pisanja za medije*. Sarajevo; Tuzla: Media plan institut; Colosseum.
- Lasić-Lazić, Jandranka. 1996. *Znanje o znanju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet.
- McLuhan, Marshall. 1964. *Understanding media: The extensions of man*. New York: McGraw-Hill.
- Miroshnichenko, Andrey. 2020. *Postjournalism and the Death of Newspapers*. SAD.
- Postman, Neil. 1971. *Soft Revolution: a Student Handbook for Turning Schools Around*. Doubleday.
- Postman, Neil. 1995. *The End of Education*. SAD: Knopf.
- Savić, Domen. 2019. *Media literacy – a citizen's duty*. januar 25. Pristupljeno: mart 19. 2021. <https://www.dsavic.net/2019/01/25/media-literacy-a-citizens-duty/>.
- Schulz, Winfried. 2004. „Reconstructing Mediatization as an Analytical Concept.“ *European Journal of Communication* 19 (1): 87–101.
- Sullivan, Mark. 2021. *Why using Facebook and YouTube should require a media literacy test*. februar 16. Pristupljeno: mart 18. 2021. <https://www.fastcompany.com/90602689/facebook-youtube-media-literacy>.
- Vaidhyathan, Siva. 2018. *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*. Oxford University Press.
- Vučetić, Vuk. 2020. *Wikipedijske dileme: Treba li tvrdnja da je nebo plavo biti potvrđena citatom ili ne?* Februar 14. Pristupljeno: januar 8. 2021. <https://analiziraj.ba/2020/02/14/wikipedijske-dileme-treba-li-tvrdnja-da-je-nebo-plavo-biti-potvrđena-citatom-ili-ne/>.
- Wilson, Carolyn, Alton Grizzle, Ramon Tuazon, Kwame Akyempong i Chi-Kim Cheung. 2011. *Media and information literacy curriculum for teachers*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: mart 18. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>.

2) Informacijsko društvo, ljudska prava i demokratski diskurs

S razvojem informacijskog društva i digitalnom transformacijom, razumijevanje značaja demokratskog diskursa i ljudskih prava i sloboda sve je više vezano za medijsku i informacijsku pismenost. Informacijsko društvo je termin kojim se najčešće opisuje najrecentniji stadij društvene historije, razvijajući se na osnovama prethodnog industrijskog društva i agrarnog društva. Život u digitalnog dobu označava svjedočenje o transformacijama pod utjecajem novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija koje su od industrijskih društava načinila informacijska. Pojmom informacijsko društvo se također označava globalni, nadnacionalni sistem društvene organizacije potaknut digitalnim tehnologijama, a najuprošćenije govoreći, informacijsko društvo bi se moglo definirati kao ono u kojem temeljni diskurs ne čine samo koncepti, ideje i narativi o upotrebi informacija i informacijsko-komunikacijskih tehnologija već su korištenje informacija i efikasna primjena informacijsko-komunikacijskih tehnologija ključna razvojna odrednica. Ekonomska globalizacija i nagli razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija, informacijskom društvu primarno sugeriraju određenje pojma informacija kao ekonomskog resursa (robe), međutim, sintagma informacijsko društvo također sadrži koncepte održivosti, sigurnosti, socijalne pravde, demokratije, biotehnološke fuzije i slično, te uporedo sa sintagmom „informacijsko društvo“ (koja je najčešće dominirala diskusijama vođenim krajem prošlog i početkom novog vijeka), prepoznamo i slične koncepte poput „postindustrijsko društvo“, „umreženo društvo“, „društvo znanja“, „digitalno društvo“, „podatkovno društvo“, koji se razlikuju prema tome koji se aspekti istog fenomena naglašavaju. Javno korištenje pojma „informacijsko društvo“, kako ističu Hofkirchner i Burgin (2017) denotira reduciranu predodžbu o široko rasprostranjenoj primjeni informacijsko-komunikacijskih tehnologija da bi se olakšalo upravljanje fenomenom poznatijim kao „informacija“, dok za naučnu konceptualizaciju ove transformacije nije bilo dovoljno vremena da se razvije u „nauku o informacijskom društvu“:

...to kašnjenje nauke za društvom i tehnologijom je posebice kritično s obzirom da nas je aktualni tehno-društveni razvoj odveo u sve zaoštreniju

neodređenost. S jedne strane, tehnološka istraživanja informacijskih procesa su sve raširenija i raznovrsnija u mnogim disciplinama. Kao rezultat toga, postoji bogato znanje o različitim aspektima informacija, a u mnogim slučajevima se došlo do vrijednih nalaza. Međutim, informacijske studije su, s druge strane, često nezainteresirane za fokus u vezi s urgentnim potrebama civilizacije u krizi; istraživanja i razvoj usmjereni na kratkoročne ekonomske ciljeve, jednostrane vojne ili političke ciljeve i sebične kulturalne interese predstavljaju prepreku širem mišljenju što onda priječi i društveni razvoj (2).

Za UNESCO, informacijsko društvo⁵⁶ predstavlja izazov i priliku ostvarenja temeljne misije koja se tiče slobodne razmjene ideja i znanja⁵⁷. Sama sintagma „informacijsko društvo“ ne referira ni na kakav precizno definiran koncept društva, prije bismo mogli reći kako se radi o metafori koja ukazuje na važnost upotrebe informacija kao osovine osobne i društvene transformacije. Devedesetih godina prošlog vijeka ustanovljena je prva vizija globalnog informacijskog društva kao globalne informacijske infrastrukture⁵⁸. Nadanja kako će nove informacijsko-komunikacijske tehnologije potaknuti ekonomski razvoj umnogome su doprinijela strukturiranju inicijativa i politika razvoja nacionalnih informacijskih infrastrukture. Ideja prosperiteta viđena kroz liberalno-tržišni pristup telekomunikacijama i prednosti digitalnih tehnologija, kao i učestale teorijske i akademske diskusije o informacijskom društvu, širile su ambicije u vezi s globalnim informacijskim prostorom, te utopijskim rješenjima za problem savremenog društva (okoliš, edukacija, zdravlje, globalno tržište, demokratizacija). Informacijsko društvo je sagledavano kao pretpostavka održivog razvoja, ali i pokretačka sila novog svjetskog poretka. Dok se, s jedne strane, primarni fokus stavljao na razvoj infrastrukture, s druge je fokus na društvene aspekte znanja u prvi plan isticao pravo na informaciju kao jedno od najvažnijih ljudskih prava. Problematika informacijskog usluživanja i ravnopravnog pristupa informacijama

⁵⁶ U svom ranom pozicijskom izvješću o informacijskom društvu iz 1996. godine, pod nazivom „UNESCO i informacijsko društvo za sve“ naglašena je potreba za efikasnom primjenom IKT-a za razvoj sa fokusom na unaprjeđenje ljudskih kapaciteta da na najbolji način koriste informacijske tehnologije, doprinose slobodnom toku informacija potrebnih za boljitak obrazovanja, nauke, kulture, mira i demokratije. (UNESCO 1996).

⁵⁷ (Vidi: UNESCO 1998)

⁵⁸ Obično se vezuje za govor američkog potpredsjednika Al Gora iz 1994. godine: „Globalna informacijska infrastruktura ... opasat će zemljinu kuglu s informacijskim supercestama po kojima će svi ljudi putovati. Ove prometnice – ili preciznije, mreže distribuirane inteligencije – omogućit će nam da dijelimo informacije, da se spojimo i komuniciramo kao globalna zajednica.“ (Hamelink 2000).

(informacije kao resurs) s rapidnom ekspanzijom interneta umnožavala se u nizu etičkih dilema u vezi s utjecajem informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Digitalni jaz u informacijskom društvu postaje žarišni etički izazov. Širenjem interesa, ne samo za problematiku kompjuterske etike (pitanja iz domena IT struke u kojoj se informacija dominantno konceptualizira i tretira kao roba odnosno proizvod koji ima određenu vrijednost koja se kao takva može individualno i profesionalno konzumirati i stvarati), već za različite aspekte proizvodnje, potrošnje, dijeljenja, distribucije i kontrole informacija (od uloge intelektualnog vlasništva u digitalnoj sferi, preko propagande, dezinformacija itd.)⁵⁹, informacijska etika (etičke norme i principi u vezi s digitalnim informacijama i infrastrukturom) kao „kritička refleksija vizija i mogućnosti za bolji život u digitalno doba“ (Capurro i Britz 2010) postaje ključna problematska karika istraživanja informacijskog društva. Kako pojašnjava J. Pohle (2015), krajem devedesetih UNESCO je postupno proširivao svoja stanovišta u vezi s etičkim vrijednostima informacija, ispostavljaajući informacijsku etiku kao predmet diskusija međunarodne politike⁶⁰. Između 1997. i 2000. godine UNESCO je organizirao niz konferencija o etičkim i pravnim aspektima informacijskog društva pod nazivom INFOethics, u cilju kontinuiranog propitivanja posljedica utjecaja ICT-a na ljudske živote i društvo, dok se osnivanjem UNESCO programa Informacija za sve (Information for All Programme) 2001. godine, kao platforme za učešće u debatama o politikama i smjerovima akcija u domenu pristupa informacijama i znanju, informacijsko-etički diskurs i pristup politici informacijskog društva institucionalizirao vodeći ka dva Svjetska samita o informacijskom društvu (Ženeva 2003 i Tunis 2005).

Otvaranje vrata kritičkoj raspravi o globalnim etičkim vrijednostima u okruženju pod rastućim utjecajem digitalne informacijske ekonomije doprinijelo je daljnjem razumijevanju utjecaja informacija i informacijskih infrastruktura na društvo. Vjerojatno najutjecajniji mislilac umreženog društva M. Castells, predlaže holistički pristup njegovim strukturalnim karakteristikama (1996; 1997; 1998). Opisujući moderno društvo kao umreženo društvo u kojem su društvene,

⁵⁹ Kako navodi P. Sturges (2013), pod rastućim utjecajem računalnih znanosti i medijskih studija, etički diskurs o informacijama otvorio je nove vrste pitanja u vezi s pristupom i vlasništvom koja su također nadišla disciplinarne okvire bibliotekarstva i informacijskih znanosti unutar kojih je diskurs informacijske etike i začeo.

⁶⁰ Potreba za strukturalnim institucionalnim reformama kako bi se uživali potencijali digitalnih tehnologija na globalnoj razini je 1999. godine adresirana i od strane UNDP gdje se u Izvješčaju o ljudskom razvoju ističu upozorenja na rastuće globalne ekonomske, političke, društvene i kulturne nejednakosti (UNDP 1999).

ekonomske i političke sfere međupovezane iznutra, Castells je bio među prvim autorima koji, ne samo da je pokušao objasniti utjecaj digitalnih mreža, odnosno globalizacijske procese već je u informacijskom kapitalizmu (informacionalizmu) ustanovio uzrok strukturalnih nejednakosti naglašavajući da globalna međupovezanost nije omogućila tek veću integraciju ljudi u umreženo društvo nego dovela do fragmentacije i dezintegracije, tačnije, isključivanja onih koji nisu u mogućnosti da participiraju u mrežama koje utiču na njihove živote, što ima implikacije na stanje ljudskih prava i demokratskog diskursa. Činjenica da postoji digitalni jaz (engl. *Digital Divide*: digitalna nejednakost, digitalna podjela) shvaćanje je postojanja razlika između onih koji imaju pristup informacijsko-komunikacijskim tehnologijama (IKT) i sadržajima i onih koji ga nemaju. Sam digitalni jaz dolazi s dva aspekta izazova: prvi se odnosi se na različite mogućnosti pristupa internetu i digitalnim tehnologijama (tehnološki aspekt), koji je rezultat ekonomske snage i tehnološke infrastrukture, a drugi, puno kompleksniji i zahtjevniji za prevazići, a odnosi se na različite mogućnosti korištenja interneta, tehnologije i sadržaja, te adekvatno razumjevanje i korištenje informacija. Ovaj drugi aspekt (društveno-obrazovni), značajno kompleksniji i s dubljim posljedicama što je povezano s obrazovanjem, interesom pojedinca, društveno-političkim razvojem, stanjem ljudskih prava i drugo. Može se promatrati na nivou pojedinca, regije, države, pa i kontinenta. Države nastoje digitalni jaz smanjiti većom tehničkom dostupnošću interneta, tj. potrebne infrastrukture na područjima gdje usluga nije komercijalno isplativa. Ovim se donekle odgovara na izazov tehnološkog aspekta digitalne nejednakosti, ali društveno-obrazovni je značajno teže prevazići. U ovom pogledu, smatramo da je jedan od ključnih aspekata sistemska integracija i razvoj medijske i informacijske pismenosti.

Digitalni pristup informacijama i sadržajima u javnoj domeni se ne smatra tek pretpostavkom slobode govora već i važnim alatom borbe protiv siromaštva i društvenog isključivanja. U tome, i javne biblioteke se smatraju institucijama nositeljima demokratske odgovornosti, jer po svojoj izvornoj ulozi, osiguravaju univerzalan (jednak, ravnopravan i nediskriminirajući) pristup informacijama i znanju.

Upravo UNESCO kroz svoj rad ističe značaj dovođenja u ravnotežu interese korisnika (da pristupaju digitalnim resursima) s interesima onih aktera koji u slobodnom protoku informacija vide isključivo tržišno orijentirane interese, ideju

digitalne ekonomije vođene privatnim IKT kompanijama i komercijalnim internetskim uslugama. Kako ističe J. Pohle (2015) „dok mnoge zemlje u razvoju nisu bile u potpunosti svjesne potencijala i rizika nove digitalne tehnologije, većina industrijaliziranih i visoko razvijenih zemalja su bile (a i još su) bezrezervno entuzijastične u vezi s mogućnostima koje nudi IKT; prihvatanjem tehnodeterminističkog uvjerenja da tehnološki progres automatski vodi ekonomskom napetku, te boljem životu za sve, ove je zemlje bilo teško ubijediti da promišljeno ograniče sredstva njihove komercijalne eksploatacije“. E. Morozov (2009; 2011) isto dovodi u kontekst s tehnodemokratizacijom kroz termin cyber-utopizam koji se odnosi na uvjerenje da su komunikacijske tehnologije same po sebi politički alat za demokratiju i emancipaciju stanovništva, što se pokazalo kao netačno. Ovo oduševljeno viđenje internetskog prostora, koje brani da korporativna moć mnoštvu prodaje svog grobara u obliku tehnologije, prisutno je na internetu od samih početaka, ali posebno od razvoja Weba 2.0.

Imaginarij informacijskog društva je, međutim, i danas dominantno određen tržišnim, a ne etičkim principima. Ideja informacije kao javnog dobra dostupnog svima dijametralno je različita društvenom imaginariju u kojem računalni inženjeri i tehnološki stručnjaci (kreatori inovativnih tehnoloških rješenja) definiraju društveno dobro. Zajedničko vlasništvo, dijeljene informacija i suradnički etos, ideje koje daju alternativnu viziju informacijskog društva, a stoje u kontradikciji s društvenim imaginarijem koji cilj dosezanja dobrog, pravednog i inkluzivnog društva utemeljuje kroz pristup na ekonomskoj vrijednosti informacija ili tehnološkoj infrastrukturi, R. Mansell (2012) opisuje kroz dva paradoksa: „paradoks informacijske oskudice“ i „paradoks kompleksnosti“ koje je potrebno imati na umu pri kreiranju politika. Prema Mansellu, paradoks informacijske oskudice sastoji se iz kontradikcije prema kojoj je, u jednu ruku, ispravno reći „informacija je inicijalno skupa da bi se proizvela te prava intelektualnog vlasništva stvaraju optimalne inicijative za kreativnost, raznolikost i razvoj“, dok je, s druge strane, jednako ispravno reći „informacija je virtualno bez cijene reprodukcije te je optimalan poticaj za kreativnost, raznolikost i rast njezina slobodna distribucija“ (179). S druge strane, paradoks kompleksnosti se odnosi na viziju interneta kao složenog tehnološkog sistema sa samoprihvatajućih mehanizmima za koje se čini da ih čovjek nije u mogućnosti kontrolirati, odnosno mijenjati razvoj ovoga sistema, zbog čega Mansell napominje kako je od iznimnog

značaja razumjeti važnost aktivnog interveniranja umreženih korisnika tj. građana u oblikovanju interneta.

Ova dva paradoksa čine osnovu UNESCO-ve beskrajne borbe između, s jedne strane, monopolizacije te, s druge strane, socijalizacije informacija, oko čega i same zemlje članice UNESCO-a imaju različite pozicije (Pohle 2015). Kako i jedna i druga škola mišljenja imaju svoje snažne argumente (s jedne strane IT stručnjaci koji vjeruju kako tehnologija nosi ogromne mogućnosti za društvo no da njezina kompleksnost izlazi iz ljudske kontrole, te da uprkos tome tehnološki napredak treba ostaviti silama tržišne samoregulacije tj. da se vlade ne bi smjele miješati svojim normama i regulativama; dok se, s druge strane, tek u ravnopravnom pristupu informacijama i tehnologiji vide puni potencijali informacijskog okruženja sagledani „odozdo“ kako bi se nejednakost i društvena nepravda smanjivale kroz saradničku proizvodnju vrijednosti) teška potraga za globalnim konsenzusom o etičkim aspektima informacijskog društva (njegovoj ispravnosti, kakvo bi trebalo biti, itd) nije završena. Naprotiv, u međunarodnim diplomatskim i političkim kontekstima je od presudnog značaja nastojati pronaći ravnotežu između različitih perspektiva informacijskog društva koje karakteriziraju paradoksi.

Ako, znači, informacijsko društvo čine izgrađena tehnološka infrastruktura, formalni protok informacija i tehnološki nesmetan pristup, te integriranost informacijsko-komunikacijske tehnologije (u obrazovni sistem, radna mjesta itd.) onda društvo znanja, kao kvalitativno nadređen pojam, ne čini tek raspoloživa tehnološka infrastruktura već ona koja se svrsishodno koristi, drugim riječima, gdje postoji vještina i sposobnost transformacije informacije u znanje (kritičkim odabirom, vrednovanjem, te korištenjem za osobni i društveni napredak) stvara se i poluga razvoja društva znanja (Špiranec i Banek 2008, 9).

Obimnost literature o transformativnom i rastućem utjecaju informacija, znanja i digitalnih tehnologija na sve sfere društvenog života, tačnije, informacijsko društvo ovdje ne dozvoljava upuštanje u elaboraciju diverziteta pristupa i načina mišljenja o značaju i determinantama utjecaja informacijsko-komunikacijskih tehnologija na društvo, međutim, potrebno je razumjeti da se teorije informacijskog društva uglavnom diferenciraju, kako objašnjava Hofkirchner (2010), spram toga da li se kao neovisna varijabla uzima tehnološki ili netehnološki društveni faktor: teorije koje se utemeljuju na premisi da je informacijsko-

komunikacijska tehnologija ta neovisna varijabla označavamo kao redukcionističke odnosno tehnodeterminističke (budući da je cijelo društvo reducirano na jedan njegov aspekt), dok se, za razliku od njih, teorije koje društveni faktor uzimaju kao neovisnu varijablu klasificiraju kao projektivističke (tehnologija se drži za društveni konstrukt, te informacijsko-komunikacijskim tehnologijama pripisuje varijabla ovisnosti, dok se neovisnim varijablama smatraju okoliš, ekonomija, politika, kultura ili njihovi dijelovi). U opoziciji s ove dvije perspektive stoje, kako naglašava Hofkirchner (2010), one teorije koje ne priznaju nikakav determinizam (niti ovisnost o informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, niti bilo kojem društvenom faktoru), a nazivaju se disjunktivističke teorije proistekle iz postmoderne filozofije. Konačno, teorije koje smatraju kako odnos informacijsko-komunikacijskih tehnologija nije ni striktno određen niti jednim niti drugim faktorom niti u potpunosti neovisan jedan od drugog, odgovaraju načinu mišljenja koji nazivamo integrativizam⁶¹. Teorije informacijskog društva, ne samo da objašnjavaju odnos ICT-a i društva već taj odnos evaluiraju. Shodno tome, one teorije koje potcrtavaju mogućnosti informacijskog društva nazivamo utopijskim, dok one koje potcrtavaju rizike nazivamo distopijskim (Hofkirchner 2010)⁶².

Iako je informacijsko društvo, kako smo vidjeli, omogućilo drugačije viđenje i funkcioniranje društva, glavni polazni elementi bi trebali uvijek biti jednaki: građanin kao nosilac suvereniteta u demokratskom društvu i osnov za razumijevanje demokratije i ljudskih prava.

Prvo polazište je da su ljudska prava su urođena, neotuđiva prava svih ljudi, moralnog su porijekla i u sferi morala i etike njihovog razumijevanja i borbe za prava i slobode, ona su normirana kroz međunarodno pravo ljudskih prava, ustave, zakone i podzakonske akte. Suštinski, treba svakodnevno preispitivati poštivanje ljudskih prava i sloboda prema ideji i vrijednostima, univerzalnosti i

⁶¹ Teorije informacijskog društva ne samo da objašnjavaju odnos ICT-a i društva već taj odnos evaluiraju. Shodno tome, dodaje Hofkirchner (2010), one teorije koje potcrtavaju mogućnosti informacijskog društva nazivamo utopijskim, dok one koje potcrtavaju rizike nazivamo distopijskim. U slučaju utopizma napredak se drži neizbježnim pa ili tehnološki progress proizvodi društveni ili društveni proizvodi tehnološki progress. U distopijskom kontekstu se regresija uzima kao neizbježna pa s tim u vezi ili tehnološka regresija uvjetuje društvenu i obrnuto.

⁶² Kako navodi Hofkirchner (2010), u slučaju utopizma napredak se drži neizbježnim, pa ili tehnološki progres proizvodi društveni ili društveni proizvodi tehnološki progres, dok se u distopijskom kontekstu regresija uzima kao neizbježna, te s tim u vezi tehnološka regresija uvjetuje društvenu ili društvena tehnološku.

sveobuhvatnosti, te shodno tome korigirati donosiocje odluka u normiranju i njihovom provođenju.

Pristup medijskoj i informacijskoj pismenosti (MIP) u oblasti ljudskih prava treba sagledavati u tri segmenta: (1) vlast, (2) pojedinačni građanin i (3) mediji. Država je osnovni obveznik ljudskih prava (nosilac dužnosti/obaveze). Nasuprot tome, građani su nosioci ljudskih prava – ovlaštenici. Pri tome treća strana, kao posrednici, su mediji⁶³.

U međunarodnom pravu ljudskih prava i kroz historiju čovjek se borio za priznanje i ostvarenje prava i sloboda, te uspio doseći nivo univerzalnosti s usvajanjem Povelje OUN-a (1945), Deklaracije o ljudskim pravima (1948), te u konačnici za područje Evrope, tj. Vijeća Evrope, napravi efikasan mehanizam zaštite kroz Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (1950), te za Evropsku uniju kroz Povelju EU o temeljnim pravima. Svi ovi dokumenti se naslanjaju na prethodne, i što se tiče zemalja članica Vijeća Evrope (čiji je i BiH članica, kao i ostale države JIE), ona je temelj za razumijevanje i zaštitu osnovnih prava čovjeka, među kojima značajno mjesto zauzima pravo na slobodu izražavanja. Osim što je sloboda izražavanja značajna za ostvarivanje ljudskih potencijala, ovo pravo smatra se značajnim i kao ključni temelj demokratije, jer osigurava preduvjete za napredak demokratskih društava. U osnovi, ljudsko pravo je relacija između pojedinca i države, pri čemu je država dužna da zaštiti određena ljudska prava koja su uvjet slobode, jednakosti i digniteta čovjeka, a medijska i informacijska pismenost je osnov da građanin razumije, razvija i bori se za visok stepen poštivanja ljudskih prava i sloboda.

Podsjetimo, član 10. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda garantira pravo na slobodu izražavanja na sljedeći način izraženim u stavu (I):

(I) Svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu mišljenja i slobodu primanja i prenošenja informacija i ideja, bez miješanja javne vlasti i bez obzira na granice. Ovaj čin ne sprečava države da zahtijevaju dozvole za rad od radio, televizijskih i filmskih kompanija.

⁶³ Vidi: Reineck i Lublinski (2015).

Ipak, sloboda izražavanja nije apsolutno pravo i dolazi, pored prava i s ograničenjima, obavezama i odgovornostima, navedenim u stavu (II) koji se često stavlja u drugi plan:

(II) Ostvarivanje ovih sloboda, budući da uključuje obaveze i odgovornosti, može podlijevati takvim formalnostima, uvjetima, ograničenjima ili sankcijama predviđenim zakonom i koje su neophodne u demokratskom društvu u interesu nacionalne sigurnosti, teritorijalnog integriteta ili javne sigurnosti, sprečavanja nereda ili zločina, zaštite zdravlja i morala, ugleda ili prava drugih, sprečavanja širenja povjerljivih informacija ili u interesu očuvanja autoriteta i nepristranosti sudstva.

U načelu, zaštita po članu 10. odnosi se na svako izražavanje, bez obzira na njegovu sadržinu, koje distribuira neki pojedinac, grupa ili vrsta medija. Jedino ograničenje u smislu sadržine koje je primjenjivao Sud za ljudska prava (Sud) je u smislu širenje ideja kojima se promovira rasizam i kojima se podstiče na mržnju i rasnu diskriminaciju. Sud se oslanja na član 17. Konvencije i zaključuje da se sloboda izražavanja ne smije koristiti na način da dovede do poništavanja prava i sloboda koje se štite Konvencijom.⁶⁴ U ovim slučajevima primjenjuje se „teorija paradoksa tolerancije: apsolutna tolerancija može da dovede do toleriranja ideja kojima se promovira netolerancija i one zatim mogu da unište toleranciju.“ (Bychawska-Siniarska 2017, 14) U kontekstu slobode izražavanja, posebno u digitalnom prostoru, bitno je naglasiti razumijevanje da sloboda izražavanja nije istovjetno pravu da se (neprovjereni) sadržaj (algoritamski) dostavi korisnicima mreža: slobodni govor nije isto što i slobodan doseg (*Free Speech Is Not the Same As Free Reach*)⁶⁵.

U principu i u skladu s praksom Suda, države imaju obavezu da opravdaju svako miješanje u bilo koju vrstu izražavanja (političko, komercijalno, umjetničko, itd.), sredstva za širenje izražavanja (lično, putem različitih medija i platformi, itd.) i publiku (odrasli, djeca, šira javnost, posebna grupa). Prema praksi Suda i „istinitost“ izražavanja ima različit značaj prema ovim kriterijumima. (Bychawska-Siniarska 2017, 14)

⁶⁴ Vidi: Garaudy protiv Francuske, 24. jun 2003. (odluka), prema Bychawska-Siniarska (2017).

⁶⁵ Vidi: DiResta (2018).

Da bi sloboda izražavanja bila djelotvorna, trebaju joj javne platforme koje dozvoljavaju razmjenu informacija i ideja. Tu je ključna uloga medija kao onih koji obezbjeđuju takve platforme, to jeste, štite pravo svakog građanina da slobodno prima i prenosi informacije. Ova medijska uloga obavezuje novinare i medije da postupaju etično, da uvažavaju i štite prava građana kojima prenose informacije. Ukratko, da rade u javnom interesu. Nadalje, sve je više problematizirana i odgovornost tehnoloških platformi, društvenih mreža u ovom smislu. Iako i dalje kompanije i servisi, poput Facebooka, Instagrama, Twittera, i drugih, kontinuirano insistiraju da su oni samo tehnološke platforme. Ipak, kroz poslovne modele, uslove korištenja usluga (*terms of service*), algoritamsko uređivanje sadržaja, ali i donekle političke i sigurnosne odluke⁶⁶, to sve više postaje predmetom naučnih, ali i pravnih diskusija i procesa, te sugerira da su oni, ipak, više od samo platforme.

Nadalje, u kontekstu digitalne transformacije i digitalnog doba i ostala prava i slobode treba sagledavati s aspekta principa i moralnog porijekla, a posebno sljedeće članove: 8. Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života; 9. Sloboda misli, savjesti i vjeroispovijesti; 11. Sloboda okupljanja i udruživanja; 14. Zabrana diskriminacije; 15. Odstupanje u vanrednim okolnostima; te Protokol 1. član 2. Pravo na obrazovanje; član 3. Pravo na slobodne izbore; Protokol 12. član 1. Opća zabrana diskriminacije. Ljudska prava i slobode koje vezuju pravo pristupa i korištenja informacija su u direktnoj vezi s razvojem obrazovanja i društvom znanja, ali i očuvanja privatnosti u konektiranom svijetu. Praktično, u cijelom kontekstu ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava (Međunarodni pakt o ESK pravima) medijska i informacijska pismenost se u informacijskom društvu provlači kao ključni segment.

U odgovoru na izazove za ljudska prava i slobode u kontekstu digitalnog doba, EU je tokom posljednjih nekoliko decenija donijela niz zakonodavnih akata u svrhu zaštite ličnih podataka, a glavni od njih jest direktiva o zaštiti podataka iz 1995. Međutim, od stupanja na snagu Ugovora iz Lisabona zaštita ličnih podataka postala je temeljno pravo u skladu s pravom EU, a priznaje se i u Ugovoru o funkcioniranju Evropske unije i Povelji EU o temeljnim pravima. To znači da EU sada ima posebnu pravnu osnovu za donošenje zakonodavstva u svrhu zaštite tog temeljnog prava. Brz tehnološki razvoj u posljednje dvije decenije stvorio je nove izazove za zaštitu ličnih podataka dok je raspon razmjene i prikupljanja (digi-

⁶⁶ Npr. vidi: Fung (2021); McNamee (2021).

talnih) podataka znatno povećan. Potrebno je osigurati visok nivo zaštite ličnih podataka, istovremeno omogućavajući slobodno kretanje takvih podataka za potrebe razvoja ekonomije i tržišta. U isto vrijeme, postoji sve veća potreba da tijela država članica obrađuju i razmjenjuju podatke kao dio borbe protiv transnacionalnog kriminala i terorizma. U tom su kontekstu jasna i dosljedna pravila o zaštiti podataka na nivou Ea ključna za poboljšanje suradnje među tim tijelima⁶⁷.

Medijska i informacijska pismenost građana je ključna u razumijevanju adekvatnog balansa između navedenih potreba za upotrebom ličnih podataka i njihove zaštite, ali isto tako spram vlastite svijesti o svom digitalnom tragu, cyber higijeni i nadzoru i kontroli države (ili naddržavnih tijela) u (zlo)upotrebi njihovih podataka, te adekvatnom regulatornom okviru spram visokotehnoloških kompanija, algoritmima i umjetnom inteligencijom.

Slobodu u demokratskom društvu omogućava informiranost (obaviještenost), mediji koji društvo čine transparentnim, te pristup informacijama i informacijsko-komunikacijskim tehnologijama. Demokratsko društvo je komunikacijsko (vjeruje se da su ljudi u stanju dekodirati manipulaciju) te od sposobnosti i mogućnosti pristupa, analizi, evaluaciji i kreiranju medija u različitim formama (od štampe, videomaterijala do interneta) preko razumijevanja uloge medija, te vještina kritičkog mišljenja de facto ovisi građanski suverenitet.

Savremena demokratska društva, ne mogu se zamisliti bez medija i informacijsko-komunikacijskih tehnologija. U tom smislu, demokratska participacija građana nemoguća je bez potrebnih vještina pristupu informacijama, kritičkog mišljenja i interpretacije sadržaja, kao i slobode kreativnog izražavanja. Samo građani koji imaju neophodne medijske i informacijske kompetencije mogu donositi kvalitetne političke odluke i na taj način biti proaktivni punopravni članovi demokratske zajednice. Putem medijskog i informacijskog opismenjavanja kreiraju se preduvjeti da ljudi u svim sferama života budu osposobljeni da efikasno traže, vrednuju, koriste, kreiraju i plasiraju informacije kako bi ostvarili svoje lične, društvene, profesionalne i obrazovne ciljeve. To je osnovno ljudsko pravo u digitalnom svijetu i promovira društvenu (demokratsku) participaciju. Ipak, ako mislimo da će razvoj vještina MIP-a, samo sebi biti svrha i stoga (automatski) pozitivno doprinositi društvu, te moći raspoznati važnost informacija za

⁶⁷ Više na: <https://www.consilium.europa.eu/hr/policies/data-protection-reform/>

demokratsko društvo, Kapitzke (2003) taj koncept smatra obrazovno ispraznim, beskorisnim i čak podmuklim, ukoliko kroz njega nije moguće eksplicitno raspoznati sociopolitičke i ideološke dimenzije informacija. Medijsko-informacijsko opismenjavanje služi za razvoj svijesti o postojanju i značaju prava, kao i mehanizmima njihove zaštite, posebno proz pravo na slobodu (kvalitetnog) informiranja i pravo na slobodno izražavanje mišljenja.

Medijska i informacijska pismenost posebno naglašava značaj etičke dimenzije. Naime, neophodno je da sa slobodama, stiže i veća odgovornost i obaveze, a koje se, prije svega, tiču odgovornog korištenja tehnologija, medija i informacija. Odgovornost, koja je sastavni dio kompetencija savremenog pismenog građanina, povlači i veći stepten tolerancije i razumijevanja prema Drugom i Drugačijem. Razvoj zdravog dijaloga među različitim kulturama, religijama, nacijama je posebno važno, pogotovo u eri „nereguliranog“ interneta, sve većeg širenja govora mržnje, različitih teorija zavjere i sl. Problem širenja govora mržnje postao je aktuelniji razvojem novih tehnologija i ekspanzijom interneta i društvenih medija. Shvaćen kao najdemokratičniji medij, internet je postao mjesto gdje se često zaboravlja da uz prava idu i odgovornosti. Obradović internet naziva Divljim Zapadom, zato što „na tim nepreglednim prostranstvima i bespućima vlada zakon jačega. Skriveni anonimnošću i lažnim imenima ili zaporkama, pojedinci pokazuju niske strasti i vrijeđaju druge zbog njihove rase, vjere, narodnosti, političkih uvjerenja, svjetonazora, stoga što pripadaju manjinskim skupinama (ne samo u etničkom, nego općem smislu) ili samo zato što misle drukčije“ (Obradović 2006, 304).

Jasno je da su nove tehnologije ubrzale svakodnevnu komunikaciju, srušile postojeće prostorne i vremenske barijere, te omogućile komunikaciju u realnom vremenu (ovdje i sada), zbog čega je svijet sveden na „globalno selo“. Međutim, tehnološki bum se desio bez najave i preko noći su nove tehnologije postale sastavni dio društvene svakodnevne. Osim pozitivnih aspekata novih tehnologija, dakako, postoje i negativne posljedice razvoja tehnologija, prije svega, po funkcioniranje demokratije. Kontrola podataka korisnika, preusmjeravanje njihove pažnje, razni oblici manipulacije i slično, samo su neki od mehanizama kojima se građani onemogućavaju da kvalitetno promišljaju društvenu stvarnost oko sebe. Tim prije se medijsko i informacijsko opismenjavanje i razvoj kritičke svijesti javlja kao dio svakodnevne „lične higijene“ svakog građanina. Razvoju većeg

stepena građanske participacije pomaže postojanje svijesti kod građana o tome na koji način mediji kreiraju sadržaje, značenja i vrijednosti, kao i svijest o tome na koji način se mediji mogu koristiti kao alati za promociju ljudskih prava (slobode izražavanja, pluralizma, kulturne raznolikosti), također i svijest o skrivenoj agendi u kontekstu poznavanja izvora, povezanosti s političkim i drugim centrima moći, i sl. Postojanje svijesti o ovim i sličnim aspektima svakodnevnog medijskog djelovanja bi svakako pomoglo većoj demokratskoj aktivnosti i participaciji građana. Također, samo medijski i informacijski pismeni građani mogu zahtijevati od medija da što bolje obavljaju svoju funkciju četvrtog stuba demokratije. U tom smislu razvoj medijske i informacijske pismenosti se direktno tiče kvalitetnijeg funkcioniranja demokratije i aktivne participacije građana u društvenoj zajednici.

Isticanje strukturalne uloge informacija za razvoj društava znanja⁶⁸, problematiziranje jednodimenzionalne, liberalno-tržišne perspektive razvoja informacijskog društva, te sagledavanje izazova digitalno međupovezanog svijeta čine sukus pristupa razumijevanju odnosu između informacija, tehnologija i društva, pa time i demokratskog diskursa i ljudskih prava. Algoritamska amplifikacija novih komunikoloških, društvenih, demokratskih i sigurnosnih specifičnosti uvjetuje razumijevanje nove dimenzije društveno-političko-tehnoloških odnosa, koje možemo obuhvatiti sintagmom *algoritamska demokratija* i koju je potrebno razumjeti kroz međupovezanost svih ovdje izloženih modula medijske i informacijske pismenosti. Samu *algoritamsku demokratiju* možemo „definirati (i) kao oblik tvorbe političke volje i donošenja odluka, gdje jednu od ključnih pozicija u informativnom, obrazovnom, pa i političkom procesu preuzimaju algoritmi i umjetna inteligencija (umjesto prethodno: masovni mediji i njihova komunikacijska pravila), koji su tijesno povezani sa stepenom bioinformatičke fuzije čovjeka i tehnologije, medijske i informacijske pismenosti, neovisnosti regulatora (ne samo sektora komunikacija, nego prije svega prikupljanja i korištenja podataka, nadzora i kontrole nad algoritmima), općeg socio-ekonomskog stanja u državi i stepena digitalne transformacije društva“ (Vajzović 2020, 11).⁶⁹

⁶⁸ http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/wsis_geneva_prep_background_paper.pdf

⁶⁹ Kao primjeri za analizu mogu poslužiti slučajevi Cambridge Analitika sa projektima Brexit i Trump (izbori, trajanje i sam kraj predsjedničkog mandata) (Podumljak 2018; Graham-Harrison i Cadwalladr 2018).

Literatura

- Bychawska-Siniarska, Dominika. 2017. *Protecting the right to freedom of expression under the European Convention on Human Rights: A handbook for legal practitioners*. Strasbourg: Council of Europe.
- Capurro, Rafael, and Johannes B. Britz. 2010. „In search of a code of global information ethics: The road travelled and new horizons.“ *Ethical Space: The International Journal of Communication Ethics* 7 (2/3). Pristupljeno: mart 19. 2021. http://www.communicationethics.net/journal/v7n2-3/v7n2-3_feat2.pdf.
- Carole Cadwalladr, i Emma Graham-Harrison. 2018. *Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach*. Mart 17. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>.
- Castells, Manuel. 1998. *End of Millennium*, vol. 3, Oxford. Blackwell.
- Castells, Manuel. 1996. *The Rise of the Network Society*, vol. 1, The Information Age: Economy, Society and Culture. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel. 1997. *The Power of Identity*, vol. 2, The Information Age: Economy, Society and Culture. Oxford. Blackwell.
- DiResta, Renee. 2018. *Free Speech Is Not The Same As Free Reach*. August 30. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.wired.com/story/free-speech-is-not-the-same-as-free-reach/>.
- Dizdar, Senada, Lejla Hajdarpašić, Lejla Turčilo, i Ešrefa Beba Rašidović. 2014. *Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Fung, Brian. 2021. *Facebook bans Trump from posting for remainder of his term in office*. Januar 7. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://edition.cnn.com/2021/01/07/tech/facebook-trump-restrictions/index.html>;
- Greenfield, Adam. 2013. *Against the Smart City*. London: Verso.
- Hamelink, Cees. 2000. *Cyberspace as Public Domain: The Role of Civil Society*. For UNESCO, InfoEthics 98, final report. Paris: UNESCO. Pristupljeno: mart 19. 2021. <https://dare.uva.nl/search?identifier=2250f821-a178-4734-8079-cd08bld7efaf>
- Hofkirchner, Wolfgang i Mark Burgin. 2017. *The Future Information Society*. <https://doi.org/10.1142/10015>.
- Hofkirchner, Wolfgang. 2010. „A Taxonomy of Theories about ICTs and Society“. TripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a

- Global Sustainable Information Society 8 (July). <https://doi.org/10.31269/vol8iss2 pp 171-176>.
- Huemer, Hermann. 2017. *UNESCO and Information Literacy – A Review*. novembar 24. Pristupljeno: mart 30. 2021.
- Kapitzke, Cushla. 2003. „(In)formation literacy: a positivist epistemology and a politics of (out)formation.“ *Educational Theory* 53 (1): 37-53. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://eprints.qut.edu.au/5876/>.
- Mansell, Robin. 2012. *Imagining the Internet: Communication, Innovation, and Governance*. SAD: Oxford University Press.
- McNamee, Roger. 2021 *Platforms Must Pay for Their Role in the Insurrection*. Januar 7. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.wired.com/story/opinion-platforms-must-pay-for-their-role-in-the-insurrection/>
- Morozov, Evgeny. 2011. *The Net Delusion: the dark side of the internet freedom*. New York: Public Affair.
- Morozov, Evgeny. 2009. *RSA ANIMATE: The Internet in Society: Empowering or Censoring Citizens?* https://www.youtube.com/watch?v=Uk8x3V-sUgU&feature=emb_logo
- Obradović, Đorđe. 2006. „Etika u internetskim glasilima.“ *Informatologia* 39 (4): 301-304. Pristupljeno: decembar 6. 2021. <https://hrcak.srce.hr/9260>.
- Podumljak, Munir. 2018. *TRUMP'S CODE: Making Money on Populist Disorder*. Zagreb: Partnership for Social Development (PSD). Pristupljeno: januar 7. 2021. https://www.researchgate.net/publication/327906573_Making_Money_on_Populist_Disorder
- Pohle, Julia. 2016. *UNESCO and INFOethics: Seeking Global Ethical Values in the Information Society*. august 22. Pristupljeno: mart 19. 2021. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2827690.
- Reineck, Dennis i Jan Lublinski. 2015. *Media and Information Literacy: A human rights-based approach in developing countries*. Pristupljeno: mart 12. 2021. <https://www.dw.com/downloads/29875203/media-information-literacy.pdf>.
- Sturges, Paul. 2013. „Information Ethics in the Twenty First Century.“ *Australian Academic & Research Libraries* 40 (4): 241-251. <https://doi.org/10.1080/00048623.2009.10721415>
- UNDP. 1999. *Human Development Report 1999*. New York: Oxford University Press.
- UNESCO. 1996. *UNESCO and an Information Society for all, CII-96/WS/4*. Paris: UNESCO

UNESCO. 1998. *Implementation of 151 EX/Decision 3.4.3 concerning the challenges of the Information Highways: The role of UNESCO, 154 EX/15*, mart 18. UNESDOC.

Vajzović, Emir (2020) *Digitalna transformacija sigurnosti i algoritamska demokratija*. Sarajevo Social Science Review 9 (2), 2020.

3) Informacijska pismenost i etika

Informacijsko doba primarno karakterizira vrednovanje informacija i znanja kao resursa zbog čega informacijsko-komunikacijska tehnologija postaje centralno mjesto redefiniranja načina poslovanja, učenja, mišljenja i međuljudskih odnosa. Kako stvaranje znanja nije više isključivo vezano za formalno okruženje škole, težište se premješta s nastavnika na proces učenja (tj. učenika i nove tehnologije, odnosno medije proizvodnje i distribucije informacija). U tom svjetlu, škole kao institucije mijenjaju svoj oblik s obzirom na to da oslanjanje na informacijsko-komunikacijsku tehnologiju i njenu uspješnu integraciju u proces poučavanja postaje pretpostavka za svrsishodnu i učinkovitu upotrebu informacija. Informacijska i medijska pismenost nam je stoga potrebna da bismo učili kako donositi informirane odluke, stvarati novo znanje, razvijali se kao osobe, te produktivno i etično učestvovali u demokratskom društvu.

Svi imamo osnovno razumijevanje pismenosti, u najužem smislu „znati čitati i pisati“ je obično ono što najprije pomislimo, no šira definicija pismenosti podrazumijeva obrazovanu osobu. Šta, međutim, znači biti obrazovan u današnje vrijeme? Imamo više informacija, više tehnologije, više načina za komunikaciju. Očigledno je da pojam pismenosti znači puno više. Pojam informacijska pismenost se ponekad miješa sa sintagmom „bibliotečka instrukcija“ no odavno je semantičko polje ovog pojma znatno šire. Informacijsku pismenost možemo smatrati naporom koji ulažu bibliotekari, medijski stručnjaci i općenito edukatori širokog spektra zanimanja da inkorporiraju elemente medijske pismenosti i kritičkog mišljenja (kao skup integriranih vještina, znanja, praksi i dispozicija) u osposobljavanje učenika i studenata da otkrivaju, interpretiraju i stvaraju informacija na etičan način kao i da kritički razumijevaju informacijske sisteme s kojima ulaze u interakciju da bi kreirali informacije i znanje.

Informacijska pismenost, kao kompetencija cjeloživotnog učenja, predstavlja sposobnost da se prepozna informacijska potreba, pronađe relevantna i pouzdana informacija, te potom evaluiira, upravlja, sintetizira odnosno efikasno i etično koristi kako bi se odgovorilo na informacijsku potrebu. Sve to zahtijeva poznavanje alata korištenih u procesu zbog čega su neophodni informacijski izvori i

istraživački alati da bi se pronašle kvalitetne informacije što istovremeno uključuje vještine njihovog kritičkog tumačenja i vrednovanja, kao i evaluacije cjelokupnog istraživačkog procesa. Kritičko mišljenje podrazumijeva analiziranje, komparaciju, usporedbe, generalizacije, ispitivanje, eksperimentiranje, kreiranje, konceptualizaciju, sintetiziranje i evaluaciju informacija kako bi se riješio problem, planirao smjer djelovanja odnosno efikasno obavio istraživački zadatak. Informacijska pismenost je kao takva pretpostavka participacije u istraživačkim zajednicama, preduvjet stvaranja informacijski pismenog građanstva i djelatnog civilnog društva. Riječ je o preduvjetu za donošenje informiranih odluka, stvaranje novog znanja, osobni razvoj, te produktivno i odgovorno sudjelovanje u otvorenom, demokratskom društvu: informacija, kako navodi J. Gleick (2011) „(p)okreće svijet, ona je krv, gorivo i vitalni princip“ (8). Mogli bismo, čini se, slobodno ustvrditi da smo (informacijska) bića sagrađena iz informacija, pokrenuta informacijama, dakle, ne samo njihovi pasivni konzumenti već aktivni proizvođači i distributeri. Informacijska pismenost je, prema tome, kako se najčešće i opisuje, način učenja (Bruce 2008) zbog čega se i izravno povezuje sa cjeloživotnim učenjem.

Pojam informacijska pismenost prvi put je upotrijebio Paul Zurovski 1974. godine kako bi ukazao na značaj utjecaja informacija na ekonomske i društvene živote pojedinaca, definirajući je kao „učinkovito korištenje informacija u kontekstu rješavanja problema“ (Grassian i Kaplowitz 2001). Drugim riječima, informacijski pismenim osobama su označene one koje su usvojile tehnike i vještine korištenja širokog spektra informacijskih alata kao primarnih izvora u oblikovanju informacijskih rješenja za probleme. Zurkowski zapravo identificira potrebu za uspostavom koncepta koji podcrtava kako učenje i efikasno pronalaženje potrebnih informacija, njihovo organiziranje i korištenje u odgovarajućim formatima prema potrebama korisnika, ali i indeksiranje i arhiviranje za kasniju upotrebu, što predstavlja neizostavnu komponentu suvremene pismenosti. Među bibliotekarima i u bibliotekama ovaj koncept, premda nije bio nazivan „informacijska pismenost“, poznat je od ranije s obzirom na to da povijest bibliotekarstva pokazuje kako su tzv. bibliotečna orijentacija, bibliotečna instrukcija ili bibliografska instrukcija, još prije ulaska informacijsko-komunikacijskih tehnologija u živote ljudi, korisnicima omogućavale da identificiraju, opišu i artikuliraju informacijsku potrebu kao bi se učinkovito pro-

nalazila korisna informacija⁷⁰. Kako se s računalnom i telekomunikacijskom revolucijom potreba za relevantnim informacijama povećavala, ali i broj bespotrebnih i nepouzdanih informacija, vještine informacijskih stručnjaka su dobijale na cijeni: „pored tradicionalnih informacijskih stručnjaka, bibliotekara, arhivista, kuratora, dokumentalista i eksperata za upravljanje dokumentima, pojavila se čitava nova porodica informacijskih brokera i informacijskih savjetnika različitih profila, različitih zvanja, praktičara u domenima različitih tržišnih niša, od naučnih i tehnoloških informacija, vladinih informacija, biznis i industrijskih informacija, zdravstvenih i medicinskih informacija itd.“ (Horton 2013, 17). U kontekstu današnje izloženosti okruženju obilja informacijskih i komunikacijskih izbora, upotrebe različitih digitalnih tehnologija i alata, odnosno tehnika pronalaženja, korištenja i upravljanja umreženih informacija, vrednovanja i primjene mrežnog znanja, to što često zovemo „digitalna pismenost“ u biti počiva na ključnim pretpostavkama informacijske pismenosti koju čine svjesno prepoznavanje potrebe za informacijom, pronalaženje one koja može riješiti problem, njezino organiziranje i vrednovanje odnosno učinkovito korištenje (Eisenberg, Lowe i Spitzer 2004, 4). Horton (2013) navodi kako je na renesansu i „formalizaciju“ koncepta informacijske pismenosti sa kraja prošlog i početkom novog vijeka u velikoj mjeri doprinio susret bibliotekarstva i informacijskih nauka s računalnim naukama, telekomunikacijama, komunikacijama, menadžmentom informacija i znanja, e-učenjem, online obrazovanjem, softverskom industrijom, medijskim tehnologijama, pretraživačima, mobilnim uređajima, kao i ostalim bliskim, srodnim i razvijajućim disciplinama, područjima, idejama i teorijama (18). Informacijska pismenost je, dakle, „ključna kompetencija potrebna za cjeloživotno obrazovanje i posljedično ugrađena u polazišta suvremenih nacionalnih prosvjetnih politika i međunarodnih dokumenata iz područja obrazovanja kao jedan od raznovrsnih oblika opismenjavanja za 21. stoljeće“ (Špiranec 2003), preduvjet za sticanje znanja, a programi i obuke najčešće obuhvaćaju sljedeće sadržajne cjeline: definiranje informacijskog problema, vrste informacijskih izvora i njihovo korištenje, pronalaženje izvora, strategije pretraživanja,

⁷⁰ Sporom prihvatanju sintagme „informacijska pismenost“ u široj javnosti doprinijelo je i uvjerenje da se informacijama kao nečim amorfnim, neodređenim, bezobličnim i nestrukturiranim ne može upravljati, dakle kontrolirati i planirati kao ostali organizacijski resursi: „Ne radi se o ljudskim bićima, novcu, zgradama, zalihama ili opremi, zemlji, drveću, konkretnog oblika i opipljive forme koje je moguće, uz različite stepene uspjeha, korištenjem različitih specializiranih metoda i tehnika, dodirnuti, omirisati, osjetiti, ali također čuti i vidjeti.“ (Horton 2013, 16)

informacije na Mreži, vrednovanje informacija, etično korištenje informacijskih izvora. Fraza „učiti kako učiti“ stoga vjerovatno najbolje sažima samu njenu bit.

Informacijska potreba proističe iz pitanja na koje treba dati ili pronaći odgovor. Svako pitanje može zadobiti različite oblike, od prostih ka složenim. Poriv za pronalaženjem informacije je pokretačka snaga istraživanja. Informacijska potreba može proisteći iz tzv. deficita u znanju ili informacijske želje (radoznalosti), ali i iz okolnosti susreta s nekom informacijom (koja se onda želi potvrditi ili se o njoj želi saznati više). Informacijska potreba aktivira tzv. pozadinsko znanje, odnosno sve ono što već od ranije znamo o nekoj temi (ako već imamo neko predznanje informaciju možemo kontekstualizirati, a također i znati gdje možemo tragati za novim informacijama; s druge strane, ako nemamo potrebno predznanje, potrebno je kreirati pozadinsko znanje kako bismo kontekstualizirali potragu za novim informacijama). Potreba za saznavanjem može biti inicirana izvana (npr. zadatak za istraživanje) ili iznutra (unutarnja motivacija za saznavanjem informacija), a ono što se hoće saznati vodi do specifičnog pitanja na koje se želi odgovoriti. U tom trenutku se određuje opseg, količina i tip potrebnih informacija. Inicijalno otkrivanje informacija, ovisno o složenosti informacijske potrebe, omogućava sagledavanje istraživačke teme, ali i vodi ka koraku kojim počinje istraživački proces. Šta ćemo učiniti s informacijom ovisi o tome da li vjerujemo ili ne informacijskom izvoru, ali također i o socijalnom kontekstu (npr. šta moji prijatelji misle o toj informaciji bez obzira na to da li je ona tačna ili nije) što može zaustaviti istraživački proces. Osim toga, informacija može potvrditi naša očekivanja, „uklopiti se u našu shemu“, no isto tako biti potpuno izvan našeg „horizonta znanja“ što može onda potencijalno dovesti do kreiranja novog razumijevanja, novog konteksta za njezino uključivanje. Precizno i jasno formulirano istraživačko pitanje je polazna tačka interakcije sinformacijskim okruženjem. Kategorija (primarne, sekundarne, naučne, popularne, tekuće, povijesne), format (fizički ili digitalni) i tip informacije koju trebamo ovisi o istraživačkom pitanju a tek njegova adekvatna formulacija omogućava dubinsko poniranje do pronalaženja odgovora (ali i novih pitanja)⁷¹.

Informacijske izvore dijelimo u tri kategorije: primarne, sekundarne, tercijarne. Primarni izvori informacija su originalni, izvorni autorski radovi koji ne sadrže

⁷¹ Nerijetko je modificiranje početnog pitanja način da se suzi fokus na što specifičnije aspekte, te je ujedno potrebno razumjeti kako je svako istraživanje zapravo iterativan, ponavljajući proces.

interpretirane informacije već neposredne rezultate naučno-istraživačkog rada (nova saznanja ili nove interpretacije već poznatih ideja i činjenica). To su članci publicirani u naučnim časopisima, doktorske disertacije, izvještaji, zbornici radova, patent. Sekundarni izvori (bibliografije, kazala, katalozi, citatne baze) upućuju na primarne te pružaju interpretiran, analiziran i/ili sažet kratki opis sadržaja i lokaciju izvora informacija. Tercijarni izvori predstavljaju akumulirano znanje izvedeno iz primarnih dokumenata u oslanjanje na sekundarne (npr. enciklopedije, leksikoni, rječnici, priručnici, udžbenici)

Jedan od najčešće korištenih modela za informacijsku pismenost je tzv. Šest velikih vještina ili Big 6, koji su razvili Eisenberg i Berkowitz (1990) u okviru projekta kojim su ispitivali potrebu za pronalaskom modela rješavanja problema. Model se sastoji od nekoliko koraka pomoću kojih se učenici osposobljavaju za rješavanje problema i zadataka te za donošenje odluka kroz šest koraka ili faza: definiranje zadatka, strategije pretraživanja, pretraživanje i pristup, vrednovanje, korištenje i sinteza.

UNESCO program IFAP (*Information For All* n.d.) namijenjen poticanju razvoja informacijske pismenosti, između ostalog, ispituje i razvija indikatore utvrđivanja informacijske pismenosti pojedinca, određenih društvenih grupa i cijelog društva. Tako je utvrđeno pet temeljnih elemenata informacijske pismenosti: 1) prepoznavanje informacijskih potreba; 2) lociranje i procjena kvalitete informacija; 3) pohranjivanje i ponovno korištenje informacija; 4) efikasna i etična upotreba informacija; 5) upotreba informacija za konstruiranje i komuniciranje znanja (Catts i Lau 2008).

1) Prepoznavanje informacijskih potreba

Važno je da postoji razvijena svijest o tome da je pojedini podatak, odnosno informacija u određenoj situaciji potrebna za rješavanje problema, postizanje razumijevanja i sl. Navedeno je da je svjesnost o potrebi za informacijom početak diferenciranja razvijenih sposobnosti informacijske pismenosti od tek pasivnog primanja pruženih informacija. Naime, kada su ljudima pojedine informacije potrebne, oni ih odlučuju prihvatiti kao takve ili shvate da ih treba preispitati traženjem dodatnih informacija ili potvrđivanjem istinitosti poznatih informacija.

2) Lociranje i evaluacija kvalitete informacija

Nužne vještine, lociranje i evaluacija kvalitete informacija, ovise o kontekstu u kojem osoba aplicira svoju informacijsku pismenost. Informacije se nalaze u priručnicima, udžbenicima, zakonicima i brojnim izvorima koji, uglavnom, daju određenu garanciju kvaliteta izvora informacija koje su u njima pohranjene. Unatoč tome, sve se češće događa da se informacije prikupljaju iz različitih internetskih baza podataka, gdje često ne postoji filter koji procjenjuje kvalitet lociranih informacija. Iz tog razloga, potrebno je obrazovanje i obuka kako bi ljudi razvili vještine potrebne, ne samo za lociranje već i za primjereno vrednovanje različitih izvora informacija.

3) Pohranjivanje i ponovno korištenje informacija

Važnost pohranjivanja informacija prepoznata je još u prapovijesti. Naime, ljudi su shvatili da na taj način mogu kasnije ponovo koristiti iste informacije za vlastite potrebe ili radi njihovog prenošenja na buduće generacije (npr. slikovni zapisi u špiljama, pisani podaci uklesani u kamen ili utisnuti u glinene pločice itd.). Danas se različite vrste informacija spremaju, pohranjuju u mnogim oblicima. Navedenim se dolazi do toga da je jedno od osnovnih obilježja informacijske pismenosti i mogućnost pohranjivanja te ponovne i naknadne upotrebe informacija.

4) Efikasna i etička upotreba informacija

Kako bi se informacije efikasno koristile, važno je imati razvijene vještine rješavanja problema, kritičkog mišljenja, komunikacijske vještine i sl. Također, nužno je i da postoji razvijena svijest o etičkoj dimenziji upotrebe informacija. Naime, kako je unutar obrazovnih sustava uočeno povećanje plagiranja provode se obuke o upotrebi informacija koje naglašavaju njihovo etičko korištenje te se na taj način smanjuje pojava plagiranja.

5) Upotreba informacija za konstruiranje i komuniciranje znanja

Kada se informacije koriste za konstruiranje i komuniciranje znanja, to se naziva produkt prakse informacijske pismenosti zato što je cilj informacijske pismenosti da omogući ljudima stvaranje i korištenje novih znanja.

Informacije imaju mnogo strana i važno je razumjeti kako njene aspekte tj. komponente kritički vrednovati prilikom pristupa i evaluacije izvora koji se

odabiru kako bi se poduprijeli argumenti. Informacijski izvori se nalaze u različitim formatima (knjige, elektronske knjige, stručni i naučni članci, audio i video zapisi, objave na blogu itd.). Bez obzira na format, svaki informacijski izvor ima atribute koje je moguće identificirati te na osnovu njih odrediti da li je izvor relevantan ili ne. Asocijacija američkih visokoškolskih i istraživačkih biblioteka (Association of College and Research Library ACRL) je 2016. godine usvojila Okvir za informacijsku pismenost u visokom obrazovanju gdje se govori o spektru sposobnosti, praksi i navika koje proširuju i produbljuju učenje kroz angažman u informacijskom ekosistemu. Šest polaznih okvira za informacijsku pismenost čine sljedeći elementi:

1. Autoritet je konstruiran i kontekstualan.

Informacijski izvori reflektiraju stručnost i kredibilitet njihovih tvoraca, a evaluiraju se na osnovu informacijske potrebe i konteksta u kojem će informacija biti korištena. Autoritet je konstruiran utoliko da različite zajednice mogu prepoznati različite tipove autoriteta. Autoritet je kontekstualan utoliko da informacijska potreba može pomoći određivanju nivoa autoriteta koji je potreban.

Prakse znanja (vještine i sposobnosti) u ovom kontekstu informacijski pismenoj osobi omogućavaju da definira različite tipove autoriteta, koristi istraživačke alate i indikatore autoriteta kako bi se odredio kredibilitet izvora, razumjela društvena priroda informacijskog ekosistema, poštivalo intelektualno vlasništvo itd, ali također razumjela važnost procjenjivanja sadržaja sa skepsom, te sa sviješću o vlastitim pristranostima i svjetonazorima.

2. Kreiranje informacija kao proces

Informacija u bilo kojem formatu je proizvedena da bi prenijela poruku te bila podijeljena s drugima, odabranim metodom distribucije. Ponavljajući proces istraživanja, kreiranja, revidiranja i diseminiranja informacija varira, a konačan proizvod reflektira ove razlike.

Informacijski pismena osoba, drugim riječima, kada odabire izvore za korištenje gleda dalje od formata, razumije kako specifičnost informacijske potrebe određuje na koji način će se izvor koristiti, shvata kako se informacije vrednuju različito u različitim kontekstima (akademske, poslovne i sl.) odnosno prepoznaje značaj

procesa stvaranja kako bi se donosili sofisticirani izbori kada se informacija povezuje s informacijskom potrebom.

3. Informacija ima vrijednost

Informacija ima nekoliko dimenzija vrijednosti, kao roba, kao sredstvo obrazovanja, kao instrument utjecaja, kao instrument pregovaranja i sredstvo za razumijevanje svijeta. Pravni i socioekonomski interesi utiču na proizvodnju i diseminaciju informacija.

Informacijski pismene osobe razumijevaju prava i odgovornost kada je u pitanju korištenje tuđih radova (citiranje, poštivanje autorskih prava, otvoren pristup, pravična upotreba, javna domena), razumijevaju problematiku u vezi s mogućnošću i nemogućnošću pristupa informacijskim izvorima itd.

4. Istraživanje kao postavljanje pitanja (propitivanje)

Istraživanje je iterativno i ovisi o postavljanju rastuće kompleksnih ili novih pitanja čiji odgovori onda razvijaju dodatna pitanja ili pozicije propitivanja u bilo kojem području istraživanja.

Informacijski pismene osobe istraživanje razumiju kroz pitanja unutar istraživačkih disciplina ili odnosa između njima, uviđaju postojanje sumnji koji se manifestiraju kroz diskusije o otvorenim i neriješenim problemima. Pitanja se reformulira kako bi istraživanje bilo okrenuto i prema konfliktnim informacijama, koriste se različite istraživačke metode, smisleno organiziraju informacije, sintetiziraju ideje iz različitih izvora, izvode razložni zaključci na osnovu analize i interpretacije informacija.

5. Učenje kao razgovor

Zajednice istraživača, akademskih radnika ili profesionalaca se uključuju u stručne i naučne diskurse s novim uvidima i otkrićima koja se s vremenom dešavaju kao rezultat različitih perspektiva i interpretacija.

Istraživački rad je diskurzivna praksa gdje se ideje formuliraju, diskutiraju, odmjeravaju jedna u odnosu na drugu, pa se umjesto traganja za izoliranim odgovorima na kompleksne probleme informacijski pismena osoba smatra i onom koja razumijeva konkurentske perspektive pregovaranja o značenju, odnosno

traže se različite perspektive značenja, a ne samo one sa kojima je već upoznata čime se onda ulazi u područja stalne naučne komunikacije.

6. Pretraživanje kao strateško istraživanje

Pretraživanje informacija je često nelinearno i ponavljajuće te traži evaluaciju opsega informacijskih izvora i mentalnu fleksibilnost da se upušta u alternativne puteve onako kako se razvija novo razumijevanje.

Informacijski pismena osoba razumije kako je pretraživanje kompleksno iskustvo koji utječe ili je pod utjecajem kognitivnih, afektivnih i društvenih dimenzija onoga ko vrši pretraživanje, razumije kako su informacijski sistemi organizirani da bi se došlo do relevantne informacije, koriste različite strategije pretraživanja ovisno o izvoru, opsegu i kontekstu informacijske potrebe ili traži vodstvo i podrška stručnjaka (bibliotekara, istraživača itd.).

Savremene ideje o učenju pretpostavljaju ulogu informacijske pismenosti za kompetentno i samostalno učenje (ovladavanje informacijskim procesom, tj. snalaženje, razumijevanje i kritičko preispitivanje kao ishod informacijske pismenosti). Pored toga, razumijevanje uloge i funkcije medija u informacijskom društvu, medijskih navika, kritičke analize medijskih sadržaja, odnosno snalaženje u digitalnom ekosistemu, zapravo pokazuje kako jasne granice između kompetencija informacijske i medijske pismenosti zapravo više ne postoje, odnosno da se ovi pojmovi međusobno ne isključuju već nadopunjavaju. I informacijskoj i medijskoj pismenosti je zajedničko kritičko korištenje informacija, a razlika je u svrsi (informacijska pismenost koristi izvore u obrazovne i naučne svrhe, a medijska pismenost je usmjerena na kompetencije građanstva da se informiraju iz različitih medijskih izvora i poruka). Pojednostavljeno govoreći, medij informacijske pismenosti su naučni podaci i informacija (stručne i naučne publikacije), a medijske pismenosti masovni mediji i novi mediji, a obje podrazumijevaju korištenje pouzdanih i vjerodostojnih informacija tj. medijskih sadržaja. Nasuprot konceptima koji ističu digitalnu pismenost kao krovnu kompetenciju, te je stavljaju isključivo u domenu vještina primjene informacijsko-komunikacijskih tehnologija, informacijsku i medijsku pismenost treba razumjeti kao područje humanističkih i društvenih nauka, a ne isključivo tehničku vještinu. U doba široko prisutne i dostupne informacijske i komunikacijske infrastrukture učenje uz pomoć informacijsko-komunikacijskih

tehnologija traži da se obrazovanje za rad s računalima upotpuni širim odgojem za tehnologije, te informacijska pismenost stoga obuhvata i sve razine čovjekova međudjelovanja sa informacijskim i komunikacijskim tehnologijama (Jandrić 2014, 17-18). Budući da je sama razlika između pojmova informacijska i digitalna pismenost gotovo zanemariva (naime, sintagma „digitalna pismenost“ također obuhvata sposobnost pronalaženja, razumijevanja i vrednovanja informacija, ali je fokus na mrežnim informacijama) kompetentno ovladavanje informacijskim procesom i samostalno učenje u digitalnom okruženju ne mijenja ishod informacijske pismenosti već dodatno naglašava spremnosti obrazovnog sistema da se transformira prema principima cjeloživotnog učenja. Drugim riječima, obrazovni sistemi nisu tu da pojedince pripremaju kako da postanu stručnjaci već kako da uče kao stručnjaci. Upravo iz tog razloga, učenje za digitalno doba, podrazumijeva integraciju novih pedagoških modela koji potiču samoaktualizaciju kroz proces ovladavanja kompetencijama informacijske i medijske pismenosti kako bi se, upotrebom digitalnih alata i tehnologija, ne samo konzumirale nove informacije već stvarali novi sadržaji proizvodnjom vlastitih medija čime učenje postaje aktivnije, a razumijevanje sadržaja učenja promišljalo kroz načinjene izbore u istraživačkom procesu. Tek na takav način participatorna kultura današnjeg doba može smatrati oblikom unapređenja praksi učenja i samoizražavanja za što je potrebno omogućiti integraciju nastavnog sadržaja, ishoda učenja i autentičnog načina podizanja nivoa cjeloživotnih kompetencija (informacijske i medijske pismenosti) kao podrške procesu osnaživanja strukturiranog kritičkog mišljenja i (digitalnog) znanja. Ako hoćemo definirati informaciju kao podatak koji je zabilježen, klasificiran, organiziran, povezan i interpretiran u kontekstu kako bi se iz njega pojavilo značenje jasno je da svaka informacija može, ne samo dobiti i različite oblike (riječi na papiru, tabele, dijagrami, grafikoni, slike, audio, video forme itd.), da postoje mnogobrojni izvori informacija (štampa, radio, televizija, internet), kao i prenosioci (nastavnici, prijatelji, istraživači, blogeri etc.) već da je za bavljenje karakterom informacijske pismenosti kao metapismenosti (dakle u kontekstu društvenih medija, online zajednica i otvorenog učenja) od ključne važnosti prepoznavanje proizvodnje i razmjene informacija u participatornim, umreženim kontekstima. Tradicionalni način poučavanja, frontalna nastava, zastarjela je metoda koja ne može odgovoriti potrebama učenika u informacijskom društvu, a koncept u kojem sva znanja dolaze od nastavnika, a učenici ih samo upijaju, ne može odgovarati informa-

cijskim potrebama današnjih korisnika. U svijetu u kojem se informacije brzo izmjenjuju, a postojeća znanja zastarijevaju ili traže nadogradnju, učenika je potrebno osposobiti i naučiti kako da samostalno traži i koristi se informacijama. Upravo zato uloga biblioteka i bibliotekara u informacijskom opismenjavanju snažno podupire korelaciju informacijske pismenosti i obrazovanja za 21. vijek u kojem učenike treba osnažiti da istražuju i uče kako samostalno doći do rješenja problema, te saradnički i aktivno razvijaju kritički um. Drugačije govoreći, „učenje postaje proces koji objedinjuje stvaranje, mišljenje, kritičku osviještenost i interpretaciju“ (Lasić-Lazić, Špiranec i Banek 2012, 129).

U rastuće kompleksnom i nepredvidivom svijetu, biblioteke igraju jedinstvenu ulogu u interpretaciji interkulturalnih izazova (digitalnog) učenja, posebno osnaživanja kompetencija medijske i informacijske pismenosti. Biblioteke i informacijske službe doprinose osnaživanju djelovanja informacijskog društva. One omogućuju intelektualnu slobodu osiguravajući pristup informacijama, idejama i kreativnim radovima na svim medijima i bez granica. Biblioteke možemo imenovati institucijama demokratske odgovornosti s obzirom na njihovu ulogu u pomaganju očuvanja demokratskih vrijednosti i univerzalnih građanskih prava, protiveći se svim oblicima cenzure. Jedinstvena uloga biblioteka i informacijskih službi je u odgovaranju na informacijske i komunikacijske potrebe korisnika, osiguravanju ravnopravnosti u pristupu informacijama kao i njihov prijenos te transfer znanja što ih čini ključnim javnim prostorima za demokratsko i otvoreno informacijsko društvo. Biblioteke su neophodne kao potporanj informiranog građanstva, a svojim kapacitetima za promicanje informacijske pismenosti osiguravaju podršku za efikasno i odgovorno korištenje informacijskih izvora, uključujući i informacijsko-komunikacijske tehnologije. Osim toga, biblioteke značajno doprinose ukazivanju na digitalne podjele i važnost premoštavanja digitalnog jaza iz kojeg proističe informacijska nejednakost. Na taj način biblioteke potpomažu ostvarivanju Milenijskih razvojnih ciljeva, uključujući smanjivanje siromaštva. Vrijedonosno usmjerenje biblioteka i bibliotekarstva proističe iz komplementarnosti pragmatizma i utilitarzima, odnosno altruističkih i idealističkih principa. Ova napetost između pragmatizma i idealizma koja je uvijek prisutna u bibliotečkom radu, bili toga bibliotekari svjesni ili ne (Gorman 2015) pokazuje nam kako temeljnje vrijednosti bibliotečke profesije moraju biti balansirane, drugačije rečeno, pragmatične politike moraju štititi ideale na kojima profesija počiva.

Međunarodna federacija bibliotečkih asocijacija (IFLA) potiče nacionalne, regionalne i lokalne vlasti, kao i međunarodne organizacije, da: a) ulažu u biblioteke i informacijske službe kao vitalne elemente u strategijama, politikama i proračunima svojih informacijskih društava; b) unapređuju i proširuju postojeće mreže biblioteka u cilju ostvarivanja najvećih mogućih dobrobiti za svoje građanstvo i zajednice; c) podupiru neograničen pristup informacijama i slobodu izražavanja; d) promiču slobodan pristup informacijama i ukazuju na strukturne i druge prepreke pristupu; e) prepoznaju važnost informacijske pismenosti i odlučno podupiru strategije izgradnje pismenog i kvalificiranog društva koje može napredovati i koristiti prednosti svjetskog informacijskog društva.

Pet Ranganathanovih zakona bibliotekarstva (1. Knjige su za korištenje; 2. Svakom čitaocu njegova knjiga; 3. Svakoj knjizi njezin čitatelj; 4. Ušteda vremena čitatelju; 5. Biblioteke su rastući organizmi)⁷² inspirirali su kreiranje Pet zakona medijske i informacijske pismenosti koji imaju za cilj biti vrijednosnim smjernicama za sve sudionike zainteresiran⁷³ razvoj strategija, politika kao i operacionalizacije programa medijske i informacijske pismenosti:

1. Informacije, komunikacija, biblioteke, mediji, tehnologije, internet kao i svi ostali oblici informacijskog usluživanja su za korištenje zbog kritičkog građanskog uključivanja i održivog razvoja. Oni su jednaki u statusu i nijedan nije relevantniji od drugog niti bi ikada treba biti drugačije.
2. Svi građani su stvaraoci informacija/znanja i ima poruku. Oni moraju biti osnaženi u pristupu novim informacijama/znanju i biti u mogućnosti da se izražavaju. Medijska i informacijska pismenost je za sve - žene i muškarce podjednako – neksus (poveznica) ljudskih prava.
3. Informacije, znanje i poruke nisu uvijek vrijednosno neutralne niti uvijek nezavisne od pristranosti. Svaka konceptualizacija, korištenje i primjena medijske i informacijske pismenosti treba ovu istinu učiniti transparentnom, odnosno razumljivom svim građanima.

⁷² Kako tumači M. Gorman (2015), prvi Ranganathanov zakon operira na temeljima racionalizma i utilitarizma, drugim riječima bibliotečke kolekcije moraju biti od koristi (korištene) ili nisu potrebne. Drugi i treći zakon iskazuju načela demokratičnosti i uslužnosti, četvrti zakon naglašava efikasnost, dok posljednji, peti zakon ukazuje na aspekte važnosti čuvanja i upravljanja resursima za budućnost (27).

4. Svaki građanin želi znati i razumjeti nove informacije, znanje i poruke, a i komunicirati ih, čak i onda kada on/ona toga nisu svjesni niti priznaju ili izražavaju da je tako. Njihova prava zbog toga nikada ne smiju biti kompromitirana.
5. Medijska i informacijska pismenost se ne stiče odjednom. Ona je živo i dinamično iskustvo i proces. Dovršena je da uključuje znanje, vještine i stavove, kada pokriva pristup, evaluaciju/procjenu, korištenje, proizvodnju i komunikaciju informacija, te sadržaja medija i tehnologija (UNESCO 2017).

Informacijsku pismenost je potrebno razumijevati kao sociotehnički fenomen, odnosno odgovor na kulturni, društveni i ekonomski razvoj informacijskog društva. Aleksandrijskim proglasom iz 2005. godine (dokument nastao u saradnji UNESCO-a, Međunarodne federacije bibliotečkih asocijacija – IFLA i Nacionalnog foruma za informacijsku pismenost – NFIL) informacijska pismenost se uz cjeloživotno učenje smatra „svjetionikom informacijskog društva koji osvjetljava put razvoja, blagostanja i slobode. Informacijska pismenost osnažuje ljude u svim koracima života da bi traženjem, evaluacijom korištenjem i stvaranjem informacija postigli svoje lične, društvene, profesionalne i obrazovne ciljeve. Ona je osnovno ljudsko pravo u digitalnom svijetu i promovira društvenu inkluziju svih naroda“ (IFLA 2005). Informacijska pismenost omogućava da ljudi interpretiraju informacije i donose informirane odluke kao korisnici informacijskih izvora, ali i da budu proizvođači informacija na što polažu prava. Informacijski pismena osoba, drugim riječima, u mogućnosti je pristupiti informacijama koje se tiču zdravlja, okoliša, obrazovanja, zaposlenja i slično, osnažujući je da kritički donosi odluke o svome životu npr. preuzima odgovornost za vlastito obrazovanje, zdravlje itd. što u svijetu digitalnih medija traži vještine korištenja informacijsko-komunikacijske tehnologije kao i aplikacija za pristup i kreiranje informacija. Na taj način, navigacija prostorom interneta postaje i tehnička vještina pored vještine interpretiranja informacija. Kontekstualna uvjetovanost društvom i njegovim tehnološkim napretkom zbog toga čini da se informacijska pismenost ne može promatrati drugačije do kao fenomen koji objedinjuje socijalni, tehnološki i povijesni kontekst (Špiranec i Banek 2008).

Informacijska etika nije periferni socijalni diskurs već izuzetno aktualna tema umreženog društva. Postajući temeljni izazov informacijskoj profesiji (da se

razvijanjem politika društvene uključenosti osigurava pristup znanju u novom informacijskom poretku) izučavanje informacijske etike (najčešće u okviru curricula bibliotekarstva i informacijskih nauka) pretpostavlja kako digitalno doba ne podrazumijeva samo tehnološko osavremenjivanje već i socijalnu reorganizaciju tehnologije. Slijedeći principe Opće deklaracije o ljudskim pravima, IFLA i UNESCO promoviraju globalni kritički diskurs informacijske etike, te je za veliki broj teoretičara informacijske etike njezin diskurs evoluirao do problematike globalne informacijske pravde.

Informacijska etika se tiče svih ljudskih aktivnosti koje se odnose na informacije, dakle, šta radimo s njima, kako ih proizvodimo, kako njima upravljamo, kako ih distribuiramo. Premda je informacijska etika proistekla iz bibliotekarstva i informacijskih nauka danas je ona dio različitih disciplina (Froehlich 2004) bivajući konceptualni okvir koji olakšava razumijevanje brojnih etičkih problema koji proizlaze iz upotrebe novih informacijskih tehnologija (od pristupa informacijama, intelektualnih sloboda, slobode štampe, sve do privatnosti, intelektualnog vlasništva itd.)

Prema R. Capurrou (2005), informacijska etika je područje primijenjene etike koja se bavi etičkim pitanjima u domenu istraživanja interneta (kibernetika kao informacijska etika u užem smislu); računalnih znanosti (računalna etika); biologije i medicinskih znanosti (bioinformacijska etika); masovnih medija (medijska etika); bibliotečkih i informacijskih nauka (bibliotečka etika); poslovanja (poslovna informacijska etika. Riječ je o deskriptivnoj teoriji (istraživanja struktura moći koje utječu na informacijske stavove i tradicije u različitim kulturama i epohama) i emancipatornoj teoriji kojom se razvija kritika moralnih stavova i tradicija u informacijskom području na individualnom i kolektivnom nivou (uključujući normativne aspekte). Iz toga proističe kako informacijska etika istražuje i vrednuje razvoj moralnih vrijednosti u informacijskom području, stvaranje novih struktura moći, informacijske mitove, skrivene kontradikcije i namjere u informacijskim teorijama i praksama, te razvoj etičkih konflikata u informacijskom području. U vezi s navedenim, posebno je značajno primijetiti kako Capurro naglašava obrazovne ciljeve informacijske etike za bibliotekare (informacijske stručnjake): a) sposobnost prepoznavanja i artikuliranja etičkih konflikata u informacijskom području; b) aktiviranje osjećaja odgovornosti spram posljedica na individualne i kolektivne interakcije u

informacijskom području; c) osnaživanje kvalificiranosti za interkulturalni dijalog na temelju prepoznavanja različitih tipova informacijskih kultura i vrijednosti; d) osiguravanja osnovnih znanja o etičkim teorijama i konceptima te njihovoj relevantnosti u svakodnevnom radu s informacijama.

Kako digitalizacija kopiranje i remiksovanje (remodeliranje, preoblikovanje) sadržaja čini iznimno jednostavnim, u novonastalim okolnostima pojavljuju se pitanja poput: da li informaciju (bio to sadržaj i/ili software) treba posmatrati kao intelektualnu svojinu? da li dijeljenje informacija treba imati prvenstvo u odnosu na koncept vlasništva? kako osigurati i garantirati javni pristup elektronskih informacijama? Usljed ovakvih pitanja poseban izazov za informacijske stručnjake predstavljaju etički aspekti informacijske proizvodnje, odnosno problematika zaštite intelektualnog vlasništva što čini i jedno od najvažnijih, ali i najkompleksnijih etičkih, moralnih i zakonodavnih pitanja s obzirom na različite tradicije, odnosno njihove odnose spram tehnologija. Etička pitanja u informacijskom području, osim toga ulaze u domenu problematike cenzure i kontrole informacija, odnosno ograničavanja intelektualnih sloboda, te na koncu, pristupa informacijama i slobodi izražavanja, digitalne podjele (jaza), dezinformacija itd.

Sintagma informacijska etika se, od 1990. godine koristi u vezi s međunarodnim agencijama, posebno UNESCO-vim pojmom informacijsko društvo što je kulminiralo tokom dva Svjetska samita u informacijskom društvu 2003. i 2005. (Capurro 2013). Odnos informacijske tehnologije i etičkih praksi je dvostruk, s jedne strane se bavi utjecajima informacijske tehnologije na dobre prakse i njihove principe, dok se s druge, tiče etičke refleksije spram novih društvenih izazova koji proističu iz informacijsko-komunikacijske tehnologije, digitalnih i drugih medija (ibidem). Klasične teme informacijske etike su: privatnost, identitet, povjerenje, pravda, intelektualno vlasništvo, cyber ratovanje, društvo nadzora, plagijarizam, cenzura, rodna problematika, informacijsko prezasićenje. Za Cappura (2013), informacijska etika upućuje na efekte materijalnosti informacijske tehnologije na okoliš (posebno izvoz elektronskog otpada u zemlje trećeg svijeta, te ekonomske i političke posljedice). Ukratko, govorimo o području etičke analize i kritičke evaluacije digitalne ekonomije (transparentnost, privatnost, povjerljivost), općenito, informacijske pravde u kontekstu pristupa i korištenja interneta: „viziji humanocentričnog, inkluzivnog i razvoju posvećenog informacijskog društva, što je i objavljeno na Svjetskom samitu o informacijskom društvu, naglašavanjem

objekata etičkog promatranja i vrednovanja kako bi se razvile pouzdane društvene okolnosti za povjerenje, sigurnost i transparentnost“ (ibidem). U konačnici, informacijska etika uključuje sve problematske aspekte koji proističu iz korištenja i zloupotrebe digitalne tehnologije zbog novih tehnoloških dimenzija razvoja (simbioze čovjeka i stroja, neuroelektronike, afektivnog računarstva, proširene stvarnosti, bioelektronike, budućnosti interneta, računarstva u oblaku, kvantnog računarstva itd.) (Capurro 2013).

Literatura

- Association of College and Research Libraries. 2016. *Framework for Information Literacy for Higher Education*. Illinois: Association of College and Research Libraries. Pristupljeno: april 1. 2021.
<http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org/acrl/files/content/issues/infolit/framework.pdf>.
- Bruce, Christine Susan. 2008. *Informed Learning*. Chichago, IL: Association of College and Research Libraries.
- Capurro, Rafael. 2013. „Information Ethics.“ U *Encyclopedia of Philosophy and the Social Sciences*, uredio Byron Kaldis, 471-473. Sage Pub.
- Capurro, Rafael. 2005. „Information ethics. Computer Society of India (CSI).“ *Communications* 28(12): 7–10.
- Catts, Ralph i Jesus Lau. 2008. *Towards Information Literacy*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: april 1. 2021.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000158723>.
- Eisenberg, Mike i Bob Berkowitz. 1990. *Information problem-solving: The Big Six skills approach to library and information skills instruction*. Norwood: Ablex.
- Froehlich, Thomas. 2004. *A Brief History of Information Ethics*. Universitat de Barcelona & Universitat Oberta de Catalunya.
- Gleick, James. 2011. *The Information: A History, a Theory, a Flood*. New York: Pantheon Books.
- Gorman, Michael. 2015. *Our Enduring Values Revisited: Librarianship in an Ever-Changing World*. Chicago: ALA editions.
- Grassian, Esther S., Kaplowitz, Joan R. 2001. *Information Literacy Instruction: Theory and Practice*. New York, NY: Neal-Schuman Publishers, 2001. ISBN 1-55570-406-9.

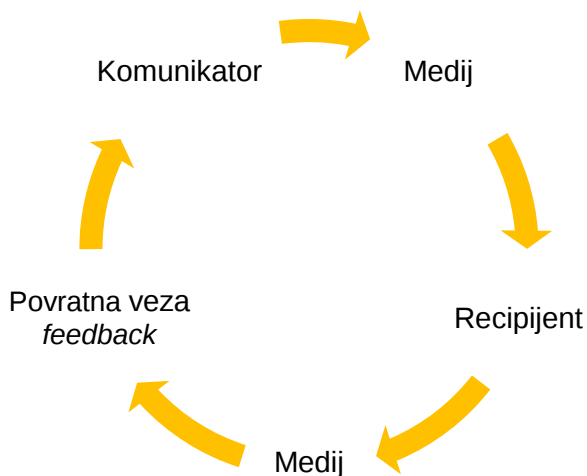
- Horton, Forest Woody. 2013. *Overview of Information Literacy Resources Worldwide*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: april 20. 2021.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000219667>.
- IFLA. 2015. *Beacons of the Information Society: The Alexandria Proclamation on Information Literacy and Lifelong Learning*. Novembar 9. Pristupljeno: april 1. 2021. <https://www.ifla.org/publications/beacons-of-the-information-society-the-alexandria-proclamation-on-information-literacy#:~:text=Celebrating%20this%20week's%20confirmation%20of,that%20information%20literacy%20and%20lifelong>
- n.d. *Information For All Programme (IFAP)*. UNESCO. Pristupljeno: april 20. 2021.
<https://en.unesco.org/programme/ifap>.
- Jandrić, Petar. 2014. *Digitalno učenje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Lasić-Lazić, Jadranka, Sonja Špiranec i Mihaela Banek Zorica. 2012. "Izgubljeni u novim obrazovnim okruženjima – pronađeni u informacijskom opismenjivanju." *Medijska istraživanja* 18 (1): 125-142. Pristupljeno: april 1. 2021.
<https://hrcak.srce.hr/85384>
- Špiranec, Sonja. 2003. „Informacijska pismenost: ključ za cjeloživotno učenje.“ *Edupoint: časopis o primjeni informacijskih tehnologija u obrazovanju* 3. Pristupljeno: decembar 15. 2020.
<http://edupoint.carnet.hr/casopis/17/clanci/1.html>
- Špiranec, Sonja i Mihaela Banek. 2008. *Informacijska pismenost: teorijski okvir i polazišta*. Zagreb: Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta. Pristupljeno: april 1. 2021.
<http://library.foi.hr/lib/knjiga.php?B=20&sqlx=59768&H=>.
- UNESCO. 2017. *Five Laws of Media and Information Literacy*. Pristupljeno: mart 16. 2021. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/media-development/media-literacy/five-laws-of-mil/>.

4) Društvena uloga medija

Mediji i profesionalno novinarstvo – uloga i značaj u društvu

Bazična definicija medija izvodi se iz samog pojma *medium* koji označava „stajanje između nečega“, odnosno posredovanje. Mediji su, najjednostavnije rečeno, posrednici između onih koji imaju neke informacije i interes da te informacije podijele s drugima i onih kojima te informacije trebaju i imaju interes da ih dobiju od drugih. Ovako posmatrano, mediji su između *komunikatora* (onih koji dijele informacije) i *recipijenta* (onih koji primaju te informacije) i kao kanali njihove uzajamne komunikacije, mediji obezbjeđuju razmjenu informacija među njima i omogućavaju da se oni bolje razumiju i sporazumiju.

U teoriji medija ovaj proces opisujemo komunikacijskim krugom, u kojem mediji služe kao prenosioci informacija od komunikatora ka recipijentu, ali i od recipijenta prema komunikatoru. Ova dvosmjernost je izuzetno važna, jer omogućava da se komunikatori i recipijenti razumiju, usklade svoja očekivanja od komunikacijskog procesa i postignu neki zajednički cilj. Naime, u svakoj komunikaciji nije (ili ne bi trebalo) samo biti cilj da neko prenese neku informaciju, nego i da na nju dobije odgovarajući odgovor ili reakciju. Taj odgovor ili reakciju nazivamo povratna veza ili *feedback*. Komunikacijski krug, dakle, izgleda ovako:

Ilustracija 14: Komunikacijski krug

Razumijevanje komunikacijskog kruga, odnosno komunikacijskog procesa, od izuzetne je važnosti u kontekstu medijske i informacijske pismenosti, jer nam omogućava da sagledamo širu sliku, odnosno ulogu medija, ne samo u našem individualnom komuniciranju s drugima nego i u društvu općenito. Recimo, u nedemokratskim društvima se komunikacijski proces između komunikatora (nosilaca vlasti naprimjer) i recipijenta (građana) završava na polovini komunikacijskog kruga, jer komunikatori, zapravo, uopće nisu zainteresirani da čuju šta recipijenti misle i kakve stavove imaju o informacijama koje im oni šalju, dok demokratska društva veliku važnost poklanjaju ne samo „isporuci“ informacija građanima, nego upravo slušanju njihovog glasa, odnosno feedbacka i u tome mediji imaju značajnu ulogu.

Također, čak i u kontekstu tehnološkog napretka značajno je razumjeti da je internet, naprimjer, omogućio da se komunikacija po modelu ovog kruga odvija u maksimalnom kapacitetu. Iako internet zovemo mrežom, odnosno iako on ima mrežnu strukturu, zapravo možemo reći da je upravo on omogućio da svako od nas u isto vrijeme bude i komunikator i recipijent, odnosno i kreira i prima informacije. Time se puni potencijal komunikacije može razviti među građanima.

Masovni mediji su, dakle, distribucijska sredstva (kanali) pomoću kojih se prenose svi komunikacijski oblici do disperzivne publike. Sredstva masovnog priopćavanja (engl. *mass media*) komunikacijska su sredstva i institucije koje djeluju na velik broj ljudi (čitalaca, slušalaca, gledalaca), a plod su tehnoloških inovacija. Prvim masovnim medijem smatraju se novine, to jeste štampa, koje su nastale zahvaljujući Gutenbergovom izumu štamparske prese (1463). Informacije o društvenim i političkim događajima u državi više se nisu morale ručno prepisivati, već su se mogle umnožavati u više primjeraka i distribuirati većem broju ljudi. Tako je počeo značajniji razvoj masovne komunikacije, kao oblika javne komunikacije u kojoj se informacije prenose putem medija (kanala), indirektno i jednostrano, do disperzivne publike. Dakle, u početku su se poruke prenosile od jednog središta do jedne osobe ili više ljudi (publika). Ovaj princip komunikacije naziva se jedan na jedan (engl. *one-to-one*) ili jedan ka mnogima (engl. *one-to-many*), gdje je pozicija onih koji primaju informacije pasivna, dok im „one“ komunikator (medij) prenosi informacije. Čitaoci nekih dnevnih novina su publika te novinske kuće, gledaoci određene televizijske stanice su publika tog medija, to jeste primaoci sadržaja određenog medija.

Kada govorimo o medijima, važno je imati na umu da medije možemo promatrati:

- Kao *savremene tehnološke uređaje* (štampa, radio, televizija, internet, ali i telefon, tablet, smartphone)
- Kao **društvene institucije** (koje imaju svoje vlasnike, svoju organizaciju, svoje interese itd.)

U kontekstu medijske i informacijske pismenosti važno je poznavati principe funkcioniranja medija, ne samo kao tehnologija koje imamo na raspolaganju nego i kao društvenih institucija, budući da nam to omogućava da razmotrimo ne samo način njihovog djelovanja, nego i kontekst u kojem djeluju, njihovu društvenu ulogu, a time i odgovornost.

Još jedna klasifikacija medija odnosi se na to kakve sadržaje oni objavljuju. U tom smislu razlikuju se:

- *News media i non-news media* (oni koji objavljuju samo informativne sadržaje, odnosno vijesti i oni koji objavljuju druge vrste sadržaja: zabavne, obrazovne, muzičke itd)
- *Štampani, elektronski i online mediji* (ovisno o tome da li su sadržaji objavljeni u štampanoj formi (novine i druge publikacije), audio formi (radio), audio-vizuelnoj formi (TV) ili online formi (web portali)
- *Javni servisi (emiteri) – komercijalni mediji* (ovisno o tome da li objavljuju informacije koje su u interesu svih građana, što bi trebao biti zadatak javnih emitera ili komercijalne informacije koje idu u prilog vlasnicima medija i/ili oglašivačima)

Mediji se često nazivaju *četvrtim staležom u državi* (pored zakonodavne, izvršne i sudske vlasti). Moderne demokratije se nazivaju *posredničke ili medijske demokratije*. Razlog tome leži upravo u posredničkoj ulozi medija, koji imaju zadatak da posreduju između nosilaca javne vlasti (koji donose odluke) i građana (kao onih u čije se ime te odluke donose).

Suština svakog medija je da obezbijedi *funkcionalno komuniciranje*. Funkcionalno komuniciranje je zasnovano na ideji *društvenog dijaloga*. Suština funkcionalnog komuniciranja je u tome da komunikator/onaj ko ima neke informacije i želi da ih podijeli uskladi svoje sopstvene predstave, ciljeve i želje s predstavama i očekivanjima primalaca/javnosti/onih kojima te informacije trebaju, odnosno da

podjednako koristi medije i za dijeljenje informacija i za slušanje stavova javnosti. Drugim riječima, funkcionalno komuniciranje i društveni dijalog imamo onda kada je komunikacijski krug, o kojem je već bilo riječi, u potpunosti ostvaren.

Da bi ispunjavali društvenu ulogu, odnosno svoje funkcije, te da bi obezbijedili društveni dijalog, mediji u svojoj osnovi imaju *profesionalno novinarstvo*. Iako su mediji, kao društvene institucije, ograničeni određenim društvenim normama (zakoni i pravila), iako na njih utiču njihovi vlasnici i oglašivači (pa nikada ne možemo za neki medij tvrditi da je u potpunosti autonoman, odnosno neovisan), ipak to koliko svoj rad zasnivaju na standardima profesionalnog novinarstva je, zapravo, mjera kvaliteta nekog medija.

Nekoliko je ključnih riječi u definicijama novinarstva koje se odnose na njegovu ulogu prikupljanja i oblikovanja informacija. One se odnose, prije svega, na selektivnost (i događaja o kojima se prikupljaju informacije, ali i samih tih informacija), kreativnost (u smislu specifičnih formi oblikovanja poruka, kako bi one bile razumljive, zanimljive i korisne za publiku) i posredovanje (između onih koji informacije posjeduju – izvori i onih koji informacije trebaju – publika). Tako Dušan Đurić definira novinarstvo kao „djelatnost sakupljanja, selekcije, oblikovanja i objavljivanja informacija u medijskim i žanrovskim oblicima, posredovanje između događaja na izvorima informacija i publike koja te informacije očekuje“ (Đurić 1997, 464).

Dubravka Valić Nedeljković kaže: „Novinarstvo je profesija koja podrazumijeva prikupljanje, provjeravanje i oblikovanje informacija o događajima, pojavama i ljudima od javnog interesa i potom njihovo distribuiranje do auditorija putem medija“ (Valić-Nedeljković 2007, 9).

Šta zapravo podrazumijeva novinarski rad? Kada se osvrnemo na definiciju Valić Nedeljković, vidimo da je zadatak medija, odnosno novinara:

- *Prikupljanje informacija* (u tom prikupljanju informacija o nekoj temi koja mu je zadata ili koja ga je zainteresirala, novinar odlučuje da li uopće praviti priču, odnosno ima li dovoljno materijala da tu priču ispriča u cjelini tako da onaj ko je bude pratio sazna sve aspekte neke teme);
- *Provjera informacija* (tokom provjere informacija novinar pravi selekciju i odlučuje koje će činjenice koristiti i tu treba, prema standardima profesije, da tu selekciju obavlja imajući na umu prije svega javnost i

interes javnosti, odnosno da ne dozvoli da njegove lične predrasude, interes nekog oglašivača, interes vlasnika itd. utječu na to koje će informacije biti uključene u priču, a koje neće; provjera informacija obavlja se iz najmanje dva izvora kako bi novinar bio siguran da je informacija tačna);

- *Oblikovanje informacija* (ovdje novinar donosi odluku kako će priču „upakirati“, odnosno kako će je prilagoditi mediju za koji je pravi /nije isto oblikovati informaciju za novine gdje mi je na raspolaganju tekst i fotografija i radio gdje ima samo zvuk naprimjer/ i publici (novinar priču treba oblikovati razumljivim jezikom i tako da je publika nedvosmisleno shvati).

Sve to mora biti napravljeno prema profesionalnim standardima, a novinar na umu stalno mora imati *javni interes*, odnosno pravo javnosti da zna određene informacije i da bude kvalitetno informirana o ključnim pitanjima društvene stvarnosti.

Kako bismo bolje razumjeli šta je etička norma, odnosno pravilo kojeg se novinari trebaju držati u profesionalnom djelovanju, podsjetit ćemo na „Sarajevsku obavezu“, proglas donesen na Svjetskom kongresu novinara u Sarajevu 2000. godine. Ovo svojevrsno obećanje građanima, pokazuje šta je suština profesionalnog novinarstva i za sve građane treba da podrazumijeva minimum onoga što treba da očekuju (i traže) od medija:

Izveštavat ćemo vas najbolje što možemo, jasno i iskreno, neovisna uma, o onome što se uistinu događa u svijetu, na razini pojedinca, obitelji, zajednice i regije. Predstaviti ćemo činjenice i objasniti ćemo činjenice. Neki od nas će se truditi i da daju objašnjenje. Stapat ćemo slobodu s odgovornošću, talenat sa skromnošću, počast sa službom, lagodnost sa žrtvom i brigom s hrabrošću. (Plevnik 2003).

Suština profesionalnog novinarstva podrazumijeva, dakle, izveštavanje o važnim događajima u društvu, predstavljanje i objašnjavanje provjerenih činjenica, a sve na odgovoran način, hrabro i slobodno, otvorenog uma i imajući na umu interes javnosti. Medije, koji rade na ovaj način, smatramo vjerodostojnim.

Vjerodostojan novinar, odnosno medij, onaj je koji, kako kaže Radenko Udovičić, poštuje neke ključne principe:

- Poštenje
- Nepristranost
- Vođenje računa o ljudskim interesima
- Vođenje računa o javnom interesu
- Poštovanje privatnosti (Udovičić 2008)

Kvalitetna novinarska priča, prema istom autoru, ima sljedeće elemente:

- Sveobuhvatnost (kazivanje cijele istine)
- Tačnost
- Činjeničnost
- Istinitost
- Lakoću upotrebe
- Lokalizam
- Uravnoteženost
- Razlikovanje činjenica od komentara
- Količina vijesti
- Interpretacija
- Istraživanje
- Brzina/pravovremenost

Profesionalni mediji, dakle, imaju obavezu iznositi cjelovite informacije, koje neće izostaviti nijedan aspekt ili ugao priče, zasnivati svoje priče na tačnim i činjenično utemeljenim podacima, kako bi priče bile istinite. Također, u tim pričama mora se tačno razgraničiti šta su činjenice, a šta komentar autora priče ili sagovornika, s obzirom na to da mi kao građani imamo pravo znati sve činjenice o nekim pitanjima i temama koje nas se tiču, dok se s komentarima o tim temama možemo i ne moramo slagati, pa je od izuzetne važnosti da se u medijima pravi distinkcija između toga. Novinarske priče moraju biti zasnovane na istraživanjima, moraju biti pravovremene, odnosno na vrijeme nas informirati o događajima iz našeg okruženja kako bismo i mi na njih pravovremeno reagirali. Moraju biti napisane jednostavnim jezikom, kako bismo ih svi razumjeli i moraju imati neku vrstu lokalizma (koji ne podrazumijeva da se izvještava samo o onome što nam je geografski blisko, nego o onome što za nas ima neku važnost i značaj).

Kada kao građani odlučujemo koje ćemo medije konsultirati i u koje imamo povjerenja, mi odlučujemo prema ovim (svim ili nekim od ovih) parametrima. Da

bismo tu odluku kompetentno donijeli, nužno je da budemo medijski i informacijski pismeni.

Već je naglašeno da mediji imaju određenu društvenu ulogu. Treba, međutim, reći da mediji imaju i društvenu moć. Ta moć zasniva se, prije svega, na činjenici da mediji interpretiraju, a ne samo doslovno prenose ono što se oko nas događa, odnosno da oko događaja koje nam prenose grade određeni kontekst. Kunelius navodi da je „novinarstvo način interpretacije. Ono je jedna od ključnih kulturnih praksi kojima pristupamo stvarnosti i shvaćamo kakav je svijet.“ (Kunelius 1995, 59). Jelenka Voćkić Avdagić smatra kako se „predmetom informativne djelatnosti javlja savremena stvarnost kao sveukupnost socijalnih situacija, objedinjenih momenata socijalne povijesti.“ (Voćkić Avdagić 1997, 13). U ovom kontekstu, više je nego naglašena kontekstualna, odnosno interpretativna uloga novinarstva u savremenom društvu. Kontekstualizacija, odnosno interpretacija događaja glavni je razlog što novinarstvo ima društvenu moć, no istovremeno je i glavni razlog za njegovu društvenu odgovornost. Ključne riječi u definicijama novinarstva koje se odnose na njegovu društvenu ulogu i odgovornost su, dakle, interpretacija društvene stvarnosti (kao odgovorna uloga novinarstva u društvu) i javni interes (na kojem ta interpretacija mora biti zasnovana).

Kao društveno odgovorne institucije, mediji imaju niz funkcija koje ispunjavaju u svakoj zajednici i u društvu. Najjednostavnije pobrojane, te funkcije uključuju:

- Prijenos informacija
- Prijenos vrijednosti
- Nametanje određenih normi i standarda
- Edukacija
- Zabava
- Socijalizacija
- Legitimiranje i etabliranje pojedinaca

Prijenos informacija, obrazovanje publike i zabava tri su ključne funkcije medija koje svi autori naglašavaju kao ključne. No, mediji imaju mnogo više funkcija, odnosno uloga koje imaju u društvu. Stoga u teoriji medija, medijske funkcije se dijele na:

- *Informativnu* – prikupljanje informacija, kreiranje poruke, diseminiranje poruke i omogućavanje razumijevanja zbivanja u društvu i u svijetu;

- *Mnijensku i orijentacijsku* – da bi se omogućilo razumijevanje, mediji ne samo da posređuju stvarnost, nego je i interpretiraju; zato se novinarstvo naziva praksom kojom shvatamo svijet;
- *Funkciju društvene akcije* – organiziranje aktivnosti i pokretanje društvenih promjena; stavljanje pitanja na dnevni red i mobiliziranja javnosti o tim pitanjima;
- *Funkciju dodjele statusa* – ne samo pojedincima nego i problemima, organizacijama i pokretima;
- *Funkciju nametanja društvenih normi* – objašnjavanje šta jeste, a šta nije društveno prihvatljivo ponašanje;
- *Socijalizacijsku funkciju* – odgoj putem medija; utjecaj medija na socijalizaciju pojedinca; učenje kako da se određene informacije interpretiraju i razumiju;
- *Političku funkciju* – uspostavljanje javnosti, artikuliranje njenih zahtjeva, obrazovanje javnosti;
- *Funkciju kritike i javnog nadzora* – mediji u ime javnosti nadziru politički sistem i procese; oni su zato mjera demokratije.

Kao građani, važno je da znamo koje funkcije mediji imaju u društvu. Tako možemo bolje konstruirati i svoja očekivanja od medija, te bolje razumijevati medijske poruke i način interpretacije stvarnosti u medijima.

Mediji direktno utječu na svakog od nas kao pojedinca, ali i na društvo u cjelini.

Medijski učinci dešavaju se na tri nivoa: *kognitivni* (spoznaja), *afektivni* (osjećaji) i *bihevioralni* (ponašanje). Pogrešno bi, međutim, bilo tvrditi da je proces medijskog djelovanja na javnost ireverzibilan. Naime, kognitivni, afektivni i bihevioralni elementi javnosti/publike medija mijenjaju kako medije, tako i društvo u cjelini. Odnos: društvo-medijski-javnost je slojevit i međuprožet.

Kognitivni učinci medija podrazumijevaju njihov utjecaj na našu spoznaju. Ti učinci su:

- *Otklanjanje nejasnoće* je glavni zadatak mass medija, budući da nejasnoća podrazumijeva nedostatak informacija ili postojanje suprotstavljenih informacija. Nejasnoća se javlja kada ljudima nedostaje informacija kako bi razumjeli značenje događaja ili kada im nedostaju adekvatne informacije kako bi odredili koja od nekoliko interpretacija istog događaja

je prava. Mediji nemaju moć da unisono odrede tačan kontekst interpretacije neke situacije koji konstruira svako ponaosob. No, kontrolirajući koje će informacije biti prezentirane, a koje ne, te kako će te informacije biti prezentirane, mediji imaju moć da limitiraju raspon interpretacija koje javnost može imati.

- *Kreiranje stavova* podrazumijeva stvaranje odnosa javnosti prema nekoj činjenici, dijelu stvarnosti, osobi ili situaciji. Selektivnost koju mediji posjeduju nesumnjivo ima veliku ulogu u kreiranju stavova, budući da su mediji svojevrsan filter koji determinira koji se događaji, ljudi ili objekti kandidiraju za kreiranje stava, odnosno dolaze pod lupu javnosti.
- *Agenda Setting* u savremenoj teoriji je najdebatiraniji učinak medija. On podrazumijeva stavljanje u javnu raspravu određenih tema, događaja i situacija i u direktnoj je vezi s kreiranjem stavova. Upravo Agenda Setting daje nesumnjivu moć medijima i čini ih tako privlačnim.
- *Proširenje sistema vjerovanja* je kognitivni efekat koji se dešava zato što ljudi putem mass medija uče o drugim ljudima, područjima i stvarima. Ljudi mogu mijenjati postojeći sistem vjerovanja ili usvajati novi, ovisno o stupnju izloženosti mass medijskom utjecaju, ali i ovisno o svojoj „otpornosti“. Važno je napomenuti da ovdje nije riječ o tradicionalnom shvatanju pojma „vjerovanje“ u religijskom značenju, već je više riječ o uvjerenju.
- *Kreiranje vrijednosti* je bitan kognitivni učinak medija. Vrijednosti se mogu definirati kao bazična vjerovanja koja ljudi imaju o „poželjnom ponašanju“ ili „preferiranom djelovanju“. Ranije se smatralo kako mediji imaju nešto manji učinak na kreiranje vrijednosti (u odnosu na druge kognitivne efekte), jer se osnovne vrijednosti stiču u porodici i u institucijama formalnog obrazovanja, ali novije teorije zagovaraju ideju da učinak medija na kreiranje vrijednosti nije uopće zanemariv, budući da su, osobito u novije vrijeme, upravo mediji ti koji nameću (društveno) poželjna ponašanja. „

Afektivni učinci medija podrazumijevaju načine na koji mediji utiču na naše emocije. Neki od najvažnijih afektivnih učinaka medija su:

- *De/senzitivizacija* podrazumijeva kreiranje ili ukidanje senzibiliteta za osjetljiva pitanja putem medija. U novijim teorijama kao pozitivan primjer

ovog medijskog učinka navodi se stvaranje senzibiliteta za manjinska pitanja, dok se kao negativan učinak navodi smanjenje osjetljivosti na nasilje pod utjecajem nasilnih medijskih sadržaja.

- *Stvaranje/ otklanjanje straha i anksioznosti* je medijski efekat koji naročito dobija na značaju s ekspanzijom nasilnih TV sadržaja. Mediji mogu stvoriti strah i anksioznost prikazivanjem nasilnih scena, osobito ukoliko one prikazuju stvarne događaje, ali, opet metodom selekcije, mogu i otklanjati strah i anksioznost.
- *Zbližavanje/otuđenje* je najdebatiraniji učinak medija na pojedince i društvo. U teoriji su razvijena dva oprečna stajališta o pitanju: da li mediji otuđuju ili zbližavaju ljude. Oba stajališta nude čvrste argumente: jedni tvrde da mediji ljude drže „zarobljenim“ ispred ekrana (TV, kompjuterskih, mobitela) umjesto da ih upućuju jedne na druge, dok drugi smatraju kako upravo navodeći svakodnevne probleme drugih ljudi mediji čine da se s njima osjetimo bliskim i povezanim.

Bihevioralni učinci medija podrazumijevaju način na koji mediji utječu na naše ponašanje. To su:

- *Aktivacija* podrazumijeva situaciju u kojoj medijska publika/javnost čini nešto što inače ne bi činila, a što je posljedica primanja medijskih poruka. Aktivacija, kao bihevioralni učinak medija, može biti krajnji produkt kognitivnih ili afektivnih učinaka.
- *Deaktivacija* je suprotan proces, u kojem medijska publika/javnost ne čini ono što bi inače činila, uslijed mass medijskog djelovanja. Deaktivacija je, uglavnom, posljedica medijskog kreiranja apatije javnosti.

Svako od nas kao korisnik medija trebalo da bi da zna prepoznati kako mediji utječu na njega u smislu spoznaje, emocija i ponašanja. To je važno, ne samo da bismo se znali zaštititi od negativnih učinaka medija nego i da bismo znali bolje iskoristiti potencijal medija za vlastiti razvoj i bolju informiranost.

Literatura

Đurić, Dušan. 1997. *Novinarska enciklopedija*. Beograd: BMG.

Kunelius Risto. 1995. „Poredak i interpretacija: pripovjedni pogled na novinarski diskurs.“ *Medijska istraživanja* 1 (1): 59-73.

- Plevnik, Danko. 2003. *Praksa etičkog novinarstva (deset zakrvavljenih godina)*. Zagreb: Mass medija.
- Udovičić, Radenko. 2008. *Odnosi s javnostima i novinarstvo: informatori sa različitim ciljevima*. Sarajevo: Media Plan Institut.
- Valić Nedeljković, Dubravka. 2007. *O novinarstvu i novinarima*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Voćkić Avdagić, Jelenka. 1997. *Razvoj savremenih komunikacijskih procesa i sistema i bosanskohercegovačko društvo i država*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

5) Medijsko oblikovanje poruka

Svi medijski sadržaji su kreirani, odnosno uvijek nastaju kao posljedica selekcije riječi, rečenica, slike, zvuka, videomaterijala i sl. Drugim riječima, može se reći da sadržaji nastaju uz pomoć određenih kreativnih tehnika koji predstavljaju moćne alate koji ponekad mogu imati veliki utjecaj na percepciju i razumijevanje medijskih poruka. U tom smislu može se primijetiti da *mainstream* masovni mediji imaju sopstvene „logike“ ili „gramatike“ kojim se koriste da bi kreirali i oblikovali sadržaje (Vučetić 2019). Važno je znati prepoznati infrastrukturu medijskih sadržaja, odnosno građu od kojeg je neki sadržaj (vijest, film, reklama) napravljen. Poznavanja specifičnog medijskog jezika, kodova i (ne)pisanih konvencija uz pomoć kojih se kreiraju sadržaji je suštinski vezano za medijsku i informacijsku pismenost.

U kontekstu kreativnih tehnika može se reći da, prije svega, jezik predstavlja jednu od najsavršenijih tehnika oblikovanja medijskih sadržaja. Slova, riječi, rečenice - sastavni su elementi svake vijesti. Različitom kombinacijom riječi kreiraju se rečenice, a izmjenom rasporeda riječi unutar rečenica se mogu kreirati potpuno različita značenja. U tom smislu, profesionalni novinari moraju biti oprezni, a u gotovo svim priručnicima se preporučuje da se koriste jednostavne i kratke rečenice koje će biti razumljive širokom auditoriju. S druge strane, neprofesionalni mediji i neodgovorni pojedinci nerijetko koriste zbunjujući i senzacionalistički jezik, kojim se skreće u pretjeranu tabloidizaciju, pa i dezinformiranje. Teoretičari poznate Frankfurtske škole smatraju da je kontrola jezika uspješan put za manipulaciju društvom. Herbert Markuze u tom smislu cijeni da je jezik (post) industrijskog društva zapravo imperativni jezik koji naređuje, a ne objašnjava (Markuze 1989, 105). Jezik reklama je imperativni jezik, koji naređuje koja garderoba mora da se nosi i šta treba da se jede, koje su najbolje turističke destinacije i sl.

Osim jezika, kao osnovnog sredstva komunikacije, uređivanje fotografija i videosadržaja se svakako može uvrstiti u oblast kreativnih tehnika. S obzirom na to da su ljudi vizuelna bića, značaj fotografije je izuzetno veliki. Fotografija u historiji medija i novinarstva ima značajnu ulogu, a danas je gotovo nemoguće

zamisliti štampane i online medije bez fotografija. Fotografija u kontekstu profesionalnih i odgovornih medija znači priliku za kvalitetnije i vjerodostojnije izvještavanje. S tim u vezi, u etičkom kodeksu udruženja fotoreportera *National Press Photographers Association* (NPPA)⁷⁴ iz SAD-a se, između ostalog, navodi da je važno da fotoreporteri treba da služe javnom interesu, te da se svi pripadnici profesije trebaju truditi da primjerom i utjecajem održavaju visoke standarde etičkog ponašanja. Također se naglašava individualna odgovornost svakog fotoreportera da u svakom trenutku teži fotografijama koje nastoje prikazati događaje o kojima izvještavaju istinito, iskreno i objektivno. ovim kodeksom se naglašavaju i dužnosti svakog fotoreportera, a to je da radi na očuvanju svih zakonom priznatih prava na slobodu štampe i da radi na zaštiti i širenju slobode pristupa svim izvorima vijesti i vizuelnih informacija.

S druge strane, može se reći da je historija fotografije istovremeno i historija različitih manipulacija fotografijom. Jedan od kulturnih primjera manipulacije fotografijom je onaj kada je Staljin naredio da se Nikolaj Ježov ukloni s njihove zajedničke fotografije. Inače, Ježov je 1939. godine osuđen za izdaju, a kasnije i pogubljen. Također, jedan od primjera je fotografija poznatog i glumca OJ Simpsona iz 1994. godine, koji je bio optužen za ubistvo svoje supruge i njenog prijatelja, a koju su objavili magazini *Time* i *Newsweek* na svojoj naslovnoj stranici (Ilustracija 15).

Ilustracija 15: Naslovnica *Newsweek* i *Time* magazina

⁷⁴ Vidi: Code od Ethics (n.d.).

Newsweek je koristio originalnu fotografiju koja je nastala u policijskoj stanici nakon što je Simpson uhapšen, dok je *Time* objavio fotografiju na kojoj je Simpsonovo lice bilo tamnije. Prema mišljenju određenog dijela javnosti, ovo je urađeno kako bi se Afroamerikanci prikazali u negativnom svjetlu, odnosno da bi se dodatno učvrstio postojeći stereotip da su Afroamerikanci skloniji nasilju i kriminalu. Drugim riječima, kritika koja je upućena *Timeu* jeste da je ovaj list pokušao da proglasi Simpsona krivim za ubistvo svoje žene prije nego što je sudski proces završen. Iako je magazin *Time* uputio izvinjenje javnosti zbog ove greške, ovaj primjer će ostati zabilježen kao jedan od najslikovitijih kada je u pitanju manipulacija fotografijom u modernom novinarstvu.

Osim u štampanim medijima, dorađene i fotošopirane fotografije su sadržaji koji su veoma zastupljeni u online prostoru. Osim montiranih fotografija, jedan od najvećih problema u online sferi su tzv. dekontekstualizirane fotografije. Dekontekstualizacija fotografija se odnosi na stvarne fotografije koje se koriste kako bi ilustrirale neki drugi događaj, čime se njihovo suštinsko značenje u potpunosti mijenja. Jedna od prvih viralnih fotografija, koja se odnosila na posljedice izazvane izbijanjem koronavirusa, prikazuje tijela koji su razbacana po ulici kineskog grada Wuhan (Ilustracija 16). Analize su pokazale da se na fotografiji ustvari nalaze ljudi koji su učestvovali u umjetničkom projektu u Frankfurtu 2014. godine (Vučetić 2020b).

Ilustracija 16: Dekontekstualizovana fotografija

U posljednje vrijeme u ekspanziji su i tzv. *deep fake* sadržaji. To su video sadržaji koji su lažni, ali izgledaju vjerodostojno. Početak razvoja *deep fake* sadržaja se veže za zabavu. Odnosno, glavni akteri ovakvih hibridnih formi su bili glumci i muzičari. Ipak, sve češće su glavni akteri ovakvih sadržaja danas političari. Uz pomoć naprednih softvera uspješno se kreira lažni sadržaj u kojem političari vrijeđaju druge političare, optužuju, prijete, psuju i slično, a sve izgleda uvjerljivo. U tom smislu, *deep fake* može predstavljati opasno oružje u budućim političkim obračunima, jer omogućava kreatorima da stvaraju sadržaj u kojem će najveći svjetski moćnici vjerodostojno izgovarati rečenice koje mogu izazvati posljedice na globalnom nivou. Početkom 2018. godine je objavljen videoklip⁷⁵ u kojem bivši predsjednik SAD-a Barack Obama, svog nasljednika Donalda Trumpa naziva „potpunom budalom“. Naravno, video je lažan i nastao je sa ciljem podizanja svijesti o opasnosti pojave *deep fake* sadržaja. Poznavati ove i slične tehnike je važan dio medijskog i informacijskog opismenjavanja koji pomaže korisnicima da ne budu žrtve različitih oblika manipulacije (Vučetić 2019a).

Svi navedeni primjeri odnose se na negativan način korištenja medijskog jezika i logike medija, kao i kreativnih tehnika u svrhu manipulacije. No, treba reći da se specifičan medijski jezik i kreativne tehnike mogu koristiti (i najčešće i koriste) upravo kako bi se obezbijedile kvalitetne i zanimljive informacije za korisnike. Jezik medija je skup tehnika, metoda i pristupa kojima mediji „približavaju“ stvarnost građanima.

No, u ovom kontekstu je bitno da korisnici medijskih sadržaja imaju na umu da, pored svojih komercijalnih interesa, mediji imaju i specifičnu društvenu ulogu, odnosno određene funkcije u društvu, koje moraju ispunjavati (prije svega, informativnu, edukacijsku, pa tek onda zabavnu). Mediji mogu pribjegavati različitim kreativnim tehnikama da bi privukli pažnju, no to nije dovoljno da bi ispunili svoj zadatak u društvu. Oni, naime, moraju prilagoditi jezik, kreativne tehnike i način interpretacije stvarnosti standardima profesije, odnosno društvenoj ulozi koju imaju. U ovom kontekstu, danas, s pojavom različitih tehnika kreiranja lažnih vijesti, manipulativnih sadržaja, spinovanja i drugih negativnih pojava u medijskom prostoru, sve više se promišlja o tome šta je suštinska uloga medija i novinarstva danas.

⁷⁵ Vidi: BuzzFeedVideo (2018).

U najjednostavnijoj formi, razliku između profesionalnih i neprofesionalnih medija, odnosno njihovog načina predstavljanja stvarnosti možemo prikazati na sljedeći način:

Ključne riječi za definiranje	Profesionalni mediji	Neprofesionalni mediji
Selektivnost	Prisutna, ali zasnovana na objektivnim kriterijima društvene važnosti tema o kojima se izvještava i provjerljivosti informacija koje se objavljuju	Prisutna i zasnovana na partikularnim interesima naručilaca određenih sadržaja, koji profitiraju od objavljivanja ili neobjavljivanja određenih sadržaja, odnosno od tretiranja ili netretiranja određenih tema
Kreativnost	Zasnovana na kriterijima razumljivosti, korisnosti i pobuđivanja interesa javnosti za određeni sadržaj, te na istraživačkom pristupu	Dovedena gotovo do suprotnosti insistiranjem na senzacionalizmu, tabloidizaciji i clickbaitu, te na copy-paste metodi koja dominira u kreiranju sadržaja
Posredovanje	Između pouzdanih izvora informacija i medijski pismene i društveno osviještene javnosti	Između manipulativnih interesnih skupina i (uglavnom) neprosvijećene, ali ostrašćene javnosti
Interpretacija	Zasnovana na javnom interesu, objektivna i bez manipulacije	Zasnovana na partikularnim interesima, neobjektivna i uz visoku dozu manipulativnog
Javni interes	Ključan	U potpunosti ignoriran
Etičke norme i profesionalni standardi	Ispoštovani do maksimuma	Zanemareni i ignorisani

Ilustracija 17: Razlika između novinarstva i antinovinarstva (Turčilo i Masnica 2020)

Za razumijevanje različitih načina predstavljanja stvarnosti u medijima, važno je podsjetiti se na definiciju medija navedenu u prvom modulu, koja govori o tome da su mediji i institucije, to jeste preduzeća/organizacije koja imaju ustrojstvo, hijerarhiju i principe djelovanja. Principi i pravac djelovanja medija naziva se uređivačka politika medija. Koji događaji će se pratiti i na koji način će se oni predstaviti publici, odnosno „upakirati“ u medijski sadržaj (TV prilog, radio prilog, novinski tekst, tekst za web), zavisi od opredjeljenja i interesa novinara,

urednika, vlasnika ili interesnih grupa (oglašivači, političke stranke, političari, vjerske organizacije, nevladine organizacije i sl.) koje mogu izvršiti utjecaj na kreiranje dnevnog reda u medijima.

Teorija *agenda setting* ili teorija kreiranja dnevnog reda nastoji objasniti da mediji putem medijskih sadržaja ne utječu na to „kako će publika misliti“, već „o čemu će publika misliti“. Selekcijom događaja se usmjerava pažnja publike na teme za koje mediji smatraju da su važne, pri čemu to ne mora nužno odgovarati javnom interesu. S vremenom ono što mediji odrede kao važno postaje važno i publici, u čemu se i ogleda moć medija. Ova teorija ili medijska funkcija prema Rus-Mol i Keršer (2005) bila je veoma aktuelna i važna u 20. vijeku, jer je pokazala koliku moć imaju mediji, pa su različite interesne grupe nakon te spoznaje poželjele imati kontrolu nad tim moćnim sredstvom.

Osim što prezentiraju stvarnost uz pomoć specifičnih kreativnih tehnika, mediji u isto vrijeme zapravo kreiraju jednu novu, medijsku stvarnost odnosno stvarnost iz druge ruke ili tzv. pseudostvarnost. Pseudostvarnost nije lažna, ona je nepotpuna i površna, to je pojednostavljena stvarnost koja olakšava svakodnevni život. Posredujući stvarnu stvarnost do krajnje publike, mediji stvaraju snažne „slike u našim glavama“, kojim ljudi vjeruju. S obzirom na to da mediji kreiraju stvarnost, Lipman (1995) zaključuje da su gotovo svi medijski sadržaji, a, prije svega, vijesti zapravo propaganda, a ne prikaz objektivne stvarnosti. Prosječan recipijent medijskih sadržaja najčešće nije svjestan ovih detalja koji se dešavaju „iza kamere“ i slijepo vjeruje da je istina ono što se „desilo na TV-u“. On je praktično ostavljen da sam u skladu sa svojim kapacitetima dekonstruiše medijske sadržaje koje konzurmira (Vučetić 2019).

Bilo kako bilo, Lipmanove „slike u našim glavama“ veoma su bliske konceptu društvenih stereotipa. Prema tome, treba istaknuti i to da popularni *mainstream* mediji igraju ključnu ulogu u reprodukciji vladajućih društvenih stereotipa i predrasuda. Proizvodi kulturne industrije kao što su igrani filmovi, serije, muzički spotovi, reklame, videoigrice, animirani filmovi za djecu i slično, uglavnom služe za potvrđivanje patrijarhalnih vrijednosti ili dominantne uloge bijelog muškaraca. U prosjeku, većina (bijelih) muškaraca se na televiziji i filmu prikazuju kao nezavisni, sposobni i utjecajni, dok se Afroamerikanci u filmovima prikazani kao lijeni, nerijetko u sukobu sa zakonom, kao atlete/sportisti ili kao zabavljači. S druge strane, žene su predstavljene kao „ukrasni predmeti“ čije su osnovne

funkcije lijepo izgledati, zadovoljavati muškarca i biti na periferiji društveno-političkog života (Vukojević i Vučetić 2019).

Medijski i informacijski pismeni pojedinci mogu biti u stanju razumjeti na koji način funkcioniraju *mainstream* mediji, mogu prepoznati stereotype i predrasude u medijima i drugim izvorima informacija, i dekonstruirati ih.

Osim reprodukcije rodni stereotipa, masovni mediji, ali i popularne online mreže za društveno povezivanje (poput Instagrama, Facebooka, YouTubea, TikToka), između ostalog, služe za promociju i popularizaciju nedostižnih standarda ljepote i fizičkog izgleda koji mogu imati negativan utjecaj na mentalni razvoj najmlađe populacije, koji i jesu najbrojniji korisnici ovih platformi. Zapravo, ove mreže su sve češće mjesta za prikazivanje iskrivljene (ili željene) slike o životu i svijetu, te kako kaže Keen (2017) – mjesta gdje svako izgleda mlađe, zgodnije i vrijedno naslovnice.

Istraživanja pokazuju da pojedinci koji su više izloženi medijskim sadržajima i sadržajima na društvenim mrežama, posjeduju veći nivo nezadovoljstva svojim tijelom u odnosu na one koji su manje izloženi. Čak i petominutno izlaganje medijskim idealima ljepote može da rezultira negativnom slikom o sopstvenom tijelu, što je posebno izraženo kod mladih djevojaka (Stipan 2019). S druge strane, postoje istraživanja koja pokazuju da je poznavanje softvera za prepoznavanje nivoa modifikacije fotografija korisno u smislu smanjivanja nezadovoljstva sopstvenim tijelom kod djevojaka. Pojedinci koji su svjesni postojanja mogućnosti kompjuterskog modificiranja fotografija su manje izloženi negativnim očekivanjima koji se tiču nerealnog fizičkog izgleda (Stipan 2019).

Postojanje društvenih mreža je podstaklo još snažniji razvoj vizuelne kulture ili kulture društva spektakla u okviru koje fizički izgled predstavlja vrhovnu vrijednost pri čemu je, *deborovski* rečeno, „dobro ono što se vidi, i vidi se samo ono što je dobro“ (Debor 2010, 7). Vizuelna kultura koja naglašava formu a ne sadržaj, ogleda se u sintagmi „esse-est percipi“ (biti znači biti viđen). Naime, pojedinci koji danas nisu opaženi, odnosno oni koji nisu aktivni na društvenim mrežama (prije svega), kao da nisu članovi društvene zajednice, što najbolje može oslikati žargonska, a sve prisutnija parola: „Šerujem, dakle postojim.“ Na bazi ove logike se u posljednjih nekoliko godina razvila čitava lepeza različitih tipova popularnih ličnosti kao što su: *influseri*, *instagram zvijezde*, *jutjuberi*, *rijaliti*

zvijezde i sl. U knjizi „Zvezde supermarket kulture“, Maja Vukadinović ovakve popularne ličnosti koji su poznati zbog svoje poznatosti naziva „celotiodi“. Kao svojevrsni sateliti koji kruže medijskim nebom, celeotoidi najbolje reprezentuju novi koncept slave prema kome se svakome pruža prilika da izađe iz anonimnosti i postane medijski „heroj“ bar na jedan dan, bez obzira na način na koji dolazi do trenutne popularnosti (Vukadinović 2013). Osim što na ovaj način postaju poznati, nove popularne ličnosti itekako dobro koriste prisutnost na društvenim mrežama za zaradu, to jeste svoje *influenserstvo* smatraju ozbiljnim (često čak i jedinim) zanimanjem. Marketinški stručnjaci procjenjuju da bi osoba koja ima pet hiljada pratilaca na Instagramu, po jednom sponzoriranom postu u početku mogla zaraditi od 0,5 do 2 američka dolara. Nakon tih početnih brojki, zarade rastu do višeznamenastih brojeva. Korisnici Instagrama se služe i metodom partnerskog marketinga ili prodaje fotografija koje objavljuju, te tako veliku zaradu donose i sebi i brendovima, to jeste korporacijama. Time se samo još jedanput potvrđuje da je društvo duboko uronjeno u korporativnu stvarnost (Silajdžić 2018).

Ranije u tekstu naznačili smo da masovni *mainstream* mediji reproduciraju stereotipe o rodnim ulogama, ali također (po)državaju stereotipe i predrasude o marginaliziranim manjinskim grupama. U tom kontekstu važno je istaći da se različite ugrožene skupine, po pravilu, predstavljaju u medijima na neki od sljedećih načina:

1. *Prigodničarsko izvještavanje* – vezano za određene datume kojima se obilježavaju važni događaji za neke grupe ili neke specifične praznike, običaje i slično;
2. *Reaktivno izvještavanje* – slijeđenje aktivnosti NVO sektora ili samih manjinskih grupa, odnosno dnevno pokrivanje događaja u koje spada i povremeno izvještavanje o manjinama i marginalizaciji. U ovom kontekstu problematična je činjenica da je obično riječ o kratkim pričama ili priložima, bez dubine i širine i bez stvarnih efekata na donošenje javnih politika vezanih za manjinske i marginalizirane skupine. Riječ je, zapravo, o sadržajima koji se brzo zaboravljaju;
3. *Humanitarni storytelling* – programski sadržaji i tekstovi usmjereni na rješavanje pojedinačnih slučajeva koji traže hitnu reakciju. Primjeri ovakvog izvještavanja su prilozi o oboljelim osobama, osobama na rubu siromaštva i slično. Iako suštinski dobronamjerni, ovakvi sadržaji neri-

jetko dodatno stigmatiziraju i/ili traumatiziraju osobe koje su predmet priča, izlažući njihovu privatnost širokoj javnosti, što je posebno problematično kad su u pitanju djeca i osobe s invaliditetom.

Ipak, uz navedene dominantne medijske pristupe, postoje i pozitivni primjeri profesionalnog i odgovornog izvještavanja o manjinskim i marginaliziranim grupama. Kad je riječ o tome kako bi mediji trebali predstavljati marginalizirane i manjinske grupe, nekoliko je ključnih stvari koje moraju ispoštovati:

- Teme vezane za marginalizirane grupe i ljudska prava mediji trebaju stavljati u fokus svog djelovanja kontinuirano, ne samo tokom određenih događaja ili kada to iniciraju domaće ili međunarodne institucije i organizacije;
- Nužno je voditi računa o pristupima i načinima na koje se izvještava o marginaliziranim grupama, kako bi se izbjegla njihova dodatna stigmatizacija i marginalizacija;
- Senzitivni jezik je obavezan u medijskom izvještavanju o manjinskim i marginaliziranim grupama i u tom kontekstu mediji trebaju, onda kada su u dilemi koje pojmove da koriste, konsultirati organizacije koje se bave marginaliziranim grupama, kako bi im one pomogle u odabiru prikladne terminologije;
- Poželjno je imati novinare specijalizirane za oblast ljudskih prava, manjinskih i marginaliziranih grupa. No, svjesni činjenice da je angažman novinara specijaliste za mnoge medije skup i neisplativ, sugerira se da se barem ove teme ne daju novinarima početnicima, novinarima bez iskustva, odnosno da ih rade novinari koji već imaju barem djelimično razvijen senzibilitet i iskustvo u ovom području

Za medijski i informacijski pismene pojedince važno je da razumiju načine predstavljanja u medijima, budući da od toga može da zavisi kako se kreiraju mišljenja, stavovi, emocije i odnos prema onome o čemu mediji izvještavaju. Također, važno je poznavati i alternativne izvore informacija i alternativne medije, što je sastavni dio sveukupnog kritičkog sazrijevanja pojedinca. U tom smislu je upoznavanje s proizvodima i stilovima različitih manjina i supkultura zapravo neizostavni aspekt medijskog i informacijskog opismenjavanja.

Načini oblikovanja medijskih sadržaja povezani su i s oglašavanjem, kroz tradicionalne i nove forme. Mediji se često prilagođavaju zahtjevima oglašivača, pa se nerijetko oglašivači nazivaju i „pravi gatekeeperi“. Oglašavanje predstavlja plaćeno korištenje medijskog vremena i prostora (u štampanim i elektronskim medijima) da bi se promovirala neka poruka, usluga ili proizvod. Bez oglašivača savremena medijska industrija jednostavno ne bi bila moguća.

Kesić (2003) navodi nekoliko razloga zašto je oglašavanje tako značajna komunikacijska aktivnost:

- Troškovi oglašavanja relativno su niski po doseg primatelja budući da ogroman broj gledatelja, slušatelja i čitatelja prima oglas;
- Oglašavanje kreira imidž i simboličke apele bolje od ostalih oblika komunikacije;
- Oglašavanje se najbolje kombinira s drugim oblicima promocije u postizanju sinergijskog učinka.

Današnji marketinški stručnjaci svjesni su kako oglašavanje nije samo alat pospješivanja prodaje, nego je istovremeno i alat koji uopće omogućuje prodaju. Iako postoje brojni primjeri uspješne prodaje nekog proizvoda ili usluge bez tradicionalnog oglašavanja, nezamislivo je da bi ijedan proizvod ili usluga mogli uspjeti bez oglašavanja.

Kotler (2001) oglašavanje definira kao „bilo koji plaćeni oblik neosobne prezentacije i promocije ideja, proizvoda ili usluga od prepoznatljivog sponzora“ (Kotler 2001).

Richards i Curran (2002) razvili su studiju kojom su nastojali premostiti jaz između različitih poimanja definicije oglašavanja. Kroz svoju studiju analizirali su različite definicije oglašavanja kako bi pronašli zajedničke bitne elemente s krajnjim ciljem izgradnje poboljšane definicije oglašavanja. Prepoznali su, međutim, nekoliko elementa koji se ponavljaju u definicijama oglašavanja:

- Oglas je plaćen
- Oglas je neosoban
- Oglas plaća identificirani sponzor
- Za distribuciju oglasa neophodni su masovni mediji
- Suština oglasa je uvjeravanje

Oglašivači igraju važnu ulogu, jer mogu da utječu na agendu medija, odnosno da vrše pritisak na uređivačke politike medija, što u konačnom ima negativne posljedice na objektivan i odgovoran rad medija. Mediji nastoje da proizvode sadržaje koje publika traži ili koji će privući različite grupe građana, jer sa publikom stižu i oglašivači. Često se kaže da mediji ne prodaju sadržaj publici, već da publiku prodaju oglašivačima. Chomsky i Herman u knjizi „Proizvodnja pristanka“ (1988) objašnjavaju da će masovni *mainstream* mediji kreirati uglavnom zabavne sadržaje koji imaju za cilj privlačenje pažnje publike. U drugom planu su kvalitet takvih sadržaja, vjerodostojnost ili javni interes. S tim u vezi se tvrdi da se sadržaji zapravo ne proizvode za publiku, već se publika prodaje oglašivačima. Masovni mediji zapravo proizvode gledanost i slušanost, u koju oglašivači ulažu novac zarad svojih interesa. Logika oglašivača je jednostavna, reklamiranje u popularnim programima povećava šansu za profitom.

Oglašavanje se danas može podijeliti na:

- *Direktno nemedijsko* (bilboardi, plakati, afiše itd) – za čiji kontakt između oglašivača i publike nije potreban posrednik; ono u kojem se poruka oglašivača prenosi putem direktnih promotivnih sredstava, a ne medija;
- *Indirektno medijsko* (oglasi u štampi, na radiju i TV)
- *Direktno medijsko* (personalizirani oglasi u online medijima)

Također, oglašavanje možemo podijeliti na:

- *Transparentno* – gdje je oglas odvojen od ostatka medijskog sadržaja i označen, tako da je publika svjesna da je riječ o manipulativnom, odnosno promotivnom, a ne informativnom sadržaju
- *Netransparentno ili prikriveno* – gdje je pod izlikom informiranja zapravo prikriven oglas

Osim toga, važno je prepoznati različite oblike oglašavanja kao što su komercijalno i nekomercijalno (koje se zove i javni ili društveni marketing). Komercijalno oglašavanje najčešće podrazumijeva promociju neke ličnosti, proizvoda ili kompanije, da bi se podstakla prodaja (na primjer, reklame i štampani oglasi za šampon, bezalkoholna pića, filmove, i sl.), dok nekomercijalne objave promoviraju poruke i usluge koje su na dobrobit najšire publike (na primjer, poruke o zdravlju i bezbjednosti, promocije pismenosti i drugo).

Posebno je potrebno obratiti pažnju na prikriveno oglašavanje. Prikriveni oglasi se odnose na sadržaje koji reklamiraju određene proizvode, ideje i sl. pri čemu nije jasno istaknut njihov karakter. Ovakvo ponašanje medija, ne samo da nije etično nego je često i zabranjeno. Prikriveno oglašavanje se u Bosni i Hercegovini regulira Zakonom o javnom radio-televizijskom emitiranju Bosne i Hercegovine, Kodeksom o komercijalnim komunikacijama koje je donijela Regulatorna agencija za komunikacije BliH, Zakonom o zaštiti potrošača BiH, Zakonom o zaštiti potrošača Republike Srpske i Zakonom o nedopuštenom oglašavanju u Federaciji Bosne i Hercegovine

Mogu se prepoznati dva tipa prikrivenih oglasa: u informativnim i u zabavnim sadržajima (Haramija 2011). U informativnim sadržajima se prikriveno oglašavanje prepoznaje tako što je reklama maskirana u obliku novinarskog priloga i vizuelno se ne razlikuje od drugih sadržaja. Ovakav oblik oglašavanja se popularno naziva *infomercial* (informacija + reklama). Zamagljivanje granica između informacije i reklame i služi kako bi publika lakše „progutala mamac“ reklame.

Prikriveno oglašavanje u zabavnim medijskim sadržajima se veže prije svega za filmsku industriju, ali također i za muzičke spotove i sl. Suština ovakvog oglašavanja jeste da se iskoristi neki zabavni sadržaj kako bi se privukla pažnja potrošača i usmjerila na proizvod ili marku. U tom kontekstu filmovi o James Bondu se mogu interpretirati kao durogomterazne reklame za specifične vrste automobila, pića, garderobe, u okviru kojih radnja služi za privlačenje pažnje publike.

Neke od popularnih metoda koje koriste reklamne industrije kako bi privukle pažnju publike su *ethos*, *pathos* i *logos*. Još od antičkih vremena ove tehnike su bile popularne u cilju uvjeravanja sagovornika.

Ethos se bavi pitanjem kredibiliteta, koji je jako važan mehanizam uvjeravanja. Naime, kredibilitet neke ličnosti ili recimo kompanije (višedecencijska tradicija i sl.) može imati snažan utjecaj na publiku. Zbog toga, nerijetko se javne ličnosti koje uživaju poštovanje i kredibilitet kod publike angažiraju za potrebe reklamiranja određenih proizvoda. Uvjeravanje koje je zasnovano na činjenicama i argumentima se tiče *logosa*. U reklamama koje se zasnivaju na ovoj tehnici se uglavnom ističu provjerljivi dokazi, statistički podaci, kojim se nastoji uvjeriti publika

da je određeni proizvod bolji od konkurencije. Ova tehnika se često može vidjeti u reklamama za piće (npr. sadrži 0% šećera), ili garderobu kada se ističe da je odjeća napravljena od 100% pamuka, svile i sl.). Tehnika *pathos* igra na kartu emocija kod publike. Ova tehnika se nerijetko koristi u političkom marketingu kada političari uz pomoć snažnih metafora ili dramatične neverbalne komunikacije nastoje probuditi emocije kod svog biračkog tijela. Osim toga, neke kompanije nastoje povezati svoj proizvod s određenom emocijom, što je često zastupljeno u reklamama Coca-Cole (Vučetić 2018).

Nakon pojave weba 2.0 situacija se u pogledu oglašavanja značajno promijenila. Oglašivači ne koriste samo tradicionalne platforme za oglašavanje, kao što su masovni mediji (televizija, radio, štampa), bilbordi i sl. U vremenu digitalnih tehnologija gotovo sve kompanije odlučuju da najviše novca ulažu u reklamiranje na različitim online platformama, portalima i društvenim mrežama. Sponzorisane objave okupiraju ekrane pametnih telefona i drugih tehnoloških gadžeta nastojeći uhvatiti kupce „na spavanju“. Pametni internet algoritmi poznaju korisnike na osnovu historije njihovih online pretraživanja ili digitalnog otiska, uz pomoć čega im sugeriraju koje proizvode trebaju kupiti ili koje turističke destinacije trebaju posjetiti, šta im je potrebno od garderobe i sl. U tom kontesktu može se reći da su oglasi danas postali lični, personalizirani prema navikama korisnika i u tu svrhu kompanije vrše praćenje tih navika (za to kako kompanije prate korisničke navike ljudi online i prema njima oblikuju oglase - vidjeti Netflixov dokumentarni film „The Great Hack“). Osim toga, pametni uređaji putem različitih aplikacija kojima dozvolimo pristup mikrofonu, „snimaju“ razgovore koje vodimo čak i kada ne koristimo aktivno taj uređaj, te nas kasnije bombardiraju reklamama ili informacijama upravo o toj temi o kojoj smo razgovarali. Time smo zapravo u potpunosti upleteni u digitalnu mrežu koju kontroliraju korporacije, koje od nas žele da *klikamo* više i *kupujemo* više.

Još jedna značajna promjena u oglašavanju dogodila se pojavom online platformi. Naime, budući da su one omogućile da svako od nas bude komunikator, odnosno kreira sadržaje koje distribuira drugim korisnicima mreža, pojavili su se i svojevrsni novi nosioci javnog mnijenja, odnosno osobe koje su na svojim profilima na društvenim mrežama dosegle određeni broj pratilaca i postale utjecajne u komunikaciji s njima. Te osobe, koje danas nazivamo *influenserima*, tako postaju svojevrsni personalizirani mediji *per se*, a budući da privlače veliki broj pratilaca i

zadržavaju njihovu pažnju, naravno, postaju i zanimljivi oglašivačima, s kojima postižu dogovor da komercijalno oglašavaju njihove proizvode. Zbog toga se može reći da popularni *gejmeri*, *jutjuberi*, *instagrameri* i drugi *influenseri* postaju novi kanali putem kojih oglašivači dolaze do publike, često na lakši način nego putem tradicionalnih medija, budući da korisnici mreža imaju veliki stepen identifikacije s tim ljudima i veći stepen povjerenja u njih nego u klasične medije (jer njih vide kao „jedne od nas“, „ljude poput mene“). Prikriveno oglašavanje putem tih osoba postaje sve značajnije danas.

Sve navedeno, daje dovoljno razloga da se i o oglašavanju promišlja i diskutira u kontekstu medijske i informacijske pismenosti, te da se (posebno mlađe generacije) podučavaju kako prepoznati manipulativne tehnike i kako ne pasti pod negativne utjecaje oglašivačke industrije, a iskoristiti njene pozitivne aspekte (poput društveno korisnog oglašavanja).

Potrebno je posebno sagledati tehnološke promjene u medijima, prije svega kroz **digitalizaciju i konvergenciju**. Pojava, razvoj i uspon digitalnih tehnologija uzdrmao je medijski svijet, te su teoretičari medija i komunikolozi postali zabrinuti zbog utjecaja i posljedica koji će takav uspon ostaviti na dotad dominantne – analogne medije. Zapravo, pojavom svakog „novog“ medija, strahovalo se za opstanak onog „starog“. Najveći strah dakako je izazvao razvoj interneta, jer je publika tradicionalnih medija (novine, radio, TV) postepeno migrirala u digitalni prostor, te uživala u mogućnostima izbora među mnoštvom izvora informacija prisutnih na internetu.

Došlo je do ustinjavanja medija, fragmentiranja publike, distribucije proizvoda preko granica medija, globalizacije medijskih formi, firmi, tokova i efekata, te stvaranja konglomerata, što su sve značajne promjene u medijskom svijetu u odnosu na vijek ranije – ili analogno doba (Vočkić-Avdagić 2002; Tjurou 2013)

Tradicionalni mediji suočili su se s velikim izazovom: kako opstati u digitalnom okruženju? Jedan od načina i rješenja jeste svakako konvergencija medija i tehnologija, koja, najprostije rečeno, podrazumijeva stapanje/prožimanje/susret različitih kanala, tehnologija ili uređaja u jedinstvenu cjelinu. U kontekstu tradicionalnih medija, proces konvergencije znači (između ostalog) stapanje tradicionalnih i novih - mrežnih medija i tehnologija. Preduslov konvergencije dakako je digitalizacija proizvodnih sistema, koja je omogućila da sadržaj putuje

preko medijskih granica. Televizijska slika i zvučni (radijski) snimci mogu se objavljivati na internetu, a televizijski zvuk često se koristi na radiju. Konvergencija pokriva širok spektar tehnoloških, ali i socijalnih i kulturnih procesa (Erdal 2007).

Pod pojmom konvergencije, Henry Jenkins (2006) podrazumijeva „tok sadržaja kroz različite medijske platforme, saradnju između različitih medijskih industrija.“ (2) Pojmom konvergencije, dodaje Jenkins, mogu se obuhvatiti tehnološke, industrijske, kulturalne i društvene promjene. U medijskom svijetu, uz pomoć konvergencije „svaka priča biva ispričana, svaka roba prodana, a svaki konzument/recipient preusmjeren kroz različite medijske platforme.“ (Jenkins 2006, 3) Jenkinsov doprinos razumijevanju pojma konvergencije je značajan, jer on u svojoj studiji „Convergence culture“ istražuje način na koji konvergencija medija utječe na način na koji koristimo medije, ali i kako sam taj proces utječe na produkciju medijskih sadržaja. Podsjeća da su mediji kompleksni sistemi, koji podrazumijevaju i tehnologiju i sadržaj. Sama komunikacija, podsjetimo, podrazumijeva proces koji definišu tehnologija komunikacije, karakteristike pošiljalaca i primalaca informacije, njihovi referentni kulturni kodovi i protokoli komunikacije, kao i opseg samog procesa komunikacije (Castells 2009).

Konvergencija je stvorila uvjete za razvoj novih medijskih usluga kao i novih multimedijalnih sadržaja, koji danas predstavljaju osnov za funkcioniranje globalnog medijskog sistema. Tipičan primjer konvergencije je kada neka novina posjeduje i svoju elektronsku verziju na internetu ili kada neki radio u isto vrijeme ima i svoj internet portal na kojem osim emitiranja programa objavljuje i druge sadržaje. Također, većina tradicionalnih medija danas posjeduje i svoje zvanične naloge na društvenim mrežama kako bi, između ostalog, dosegnele veću publiku i povećale nivo interaktivnosti s publikom. Naročit utjecaj na funkcioniranje medija u prethodnih nekoliko godina imao je razvoj pametnih mobilnih telefona, koji su danas gotovo *all-in-one* uređaji, to jeste oni koje koristimo za komunikaciju, ali i za pristup internetu, kreiranje sadržaja, dijeljenje sadržaja, praćenje vijesti. Mediji su prepoznali ovaj utjecaj, te sve veći broj medija danas ima i svoje android ili IOS mobilne aplikacije, putem kojih još brže i direktnije dopiru do javnosti. Iako se pretpostavljalo da će pametni mobilni telefon biti jedna *crna kutija* u koju će konvergirati sve druge tehnologije i usluge, danas ipak svjedočimo postojanju fenomena *više ekrana* koje koristimo paralelno za različite namjene.

Tako danas npr. gledamo film na televiziji, dok surfamo društvenim mrežama na mobilnom telefonu ili slušamo muziku na tablet uređaju.

Da bi se razumjela razlika rada u redakcijama koje ne provode konvergenciju i onih koje provode, neophodno je pojasniti šta podrazumijeva obavljanje novinarskog posla u jednima, a šta u drugima. U redakciji koja ne provodi konvergenciju: novinar istražuje temu, odlazi na događaj, snima izjave (na diktafon – radio i novine, u kameru – televizija), sklapa priču, i u konačnici objavljuje tekst sa fotografijama (novine i web) ili montira prilog (radio i televizija). S događaja izvještava za jednu medijsku platformu – javlja se telefonski u program radija, putem videolinka u TV program ili šalje tekst za web portal i društvene mreže. U redakciji koja provodi konvergenciju: novinar odlazi na događaj s kojeg izvještava za više platformi. Moguće su kombinacije, u zavisnosti od toga do kojeg stepena se provodi konvergencija: šalje kratku vijest za društvene mreže i web portal, javlja se telefonski u program radija ili putem videolinka u program televizije, montira prilog i za radio i za televiziju, piše tekst prilagođen web portalu i sl. Novinarski posao je u savremenim okolnostima usloženjen i ubrzan, jer je tako nametnuo tehnološki razvoj.

Tradicionalni masovni mediji predstavljaju sredstva masovnog komuniciranja, a koncept masovnog komuniciranja se zasnivao na slanju poruka iz jednog centra (radio, štampa, TV) koje su bile upućene velikom broju nepoznatih primalaca. Ovaj jednosmjerni model se uglavnom percipira kao negativan s obzirom na ogromnu moć koja je bila u rukama masovnih medija koja se ogledala kroz postojanje tzv. monopola nad informacijama. Drugim riječima, masovni mediji su bili u prilici da budu *gatekeeperi*, odnosno da određuju koje vijesti će plasirati a koje ne i da na taj način, između ostalog, utječu na kreiranje javnog mnijenja. Publika je u takvom sistemu uglavnom bila na periferiji i bez prilike da se aktivno uključi u kreiranje sadržaja.

Razvoj digitalnih tehnologija je u potpunosti izmijenio linearni način funkcioniranja masovnih medija (one to many). Na scenu stupa dvosmjerna i višesmjerna komunikacija (many to many), u kojoj publika, ne samo da konzumira sadržaje već i aktivno učestvuje u produkciji i objavljivanju sadržaja. Ova promjena dovela je do razvoja novog tipa korisnika - prosumera (producent + konzument) koji je u isto vrijeme publika i mediji koji može da objavljuje sadržaj. O promjenama u

korisničkim interakcijama s medijskim sadržajem detaljnije će se govoriti u Modulu 6 – *Korisnička interakcija sa medijima*.

Medijsko oblikovanje poruka potrebno je sagledati i sa aspekta **medijske etike**. Mediji kao oni koji omogućavaju razmjenu informacija i ideja među ljudima, to jeste omogućavaju uživanje prava na slobodu izražavanja i ostvarivanje potencijala čovjeka, veoma su važni i kao temelj demokratije i za razvoj demokratskih vrijednosti. Kako smo već naglasili, da bi mediji istinski utjecali na razvoj ljudskih potencijala, nužno je da plasiraju tačne, provjerene i provjerljive informacije, koje ljudima omogućavaju uvid u stvarno stanje u svijetu koji ih okružuje, te u konačnici pomažu u donošenju odluka o sebi i svom životu. Osim informativne funkcije, mediji svakako imaju obavezu da pojedince i educiraju i zabavljaju, dok vrše monitoring i kontrolu političkih aktera i vlasti. Rad u javnom interesu od presudnog je značaja za profesionalan rad medija, kao i otvaranje prostora za javnu diskusiju o problemima s kojima se društvo suočava. Pojednostavljeno, mediji u svom radu moraju postupati etično, uvažavati i štiti prava građana kojima prenose informacije.

Već smo rekli kako je vrlo važno da mediji budu vjerodostojni, odnosno odgovorni. U tom kontekstu, postoji niz pravila, odnosno principa koje mediji i novinari trebaju poštovati, a koje smatramo osnovom medijske etike.

Dennis McQuail (prema Malović, Ricchiardi i Vilović 1998, 36) definirao je novinarsku etiku sljedećim odrednicama:

- Istinitost i tačnost
- Nepristranost i poštenje
- Poštovanje osobnosti i privatnosti
- Neovisnost o pojedinim interesima
- Odgovornost prema društvu i društvenim dobrima
- Poštovanje zakona
- Moral, pristojnost i dobar ukus.

Tri osnovna principa rada profesionalnih novinara koja su prepoznali Chapman i Nuttall (2011) su:

- Predstavljane različitih pogleda o stvarima koje uključuju politička pitanja i njihove interpretacije;

- Čuvanje javnog interesa od političkih zvaničnika koji mogu zastupati svoj interes koji je protivan demokratskom principu zastupanja građana;
- Sposobnost razotkrivanja neistina i zaštita od zloupotrebe moći, jer novinari u najmanju ruku trebaju biti nezavisni od pritisaka. (29)

Pored principa etike, odnosno standarda same profesije, a budući da djeluju u određenim društvenim uvjetima, odnosno sistemu, mediji podliježu i nizu standardiziranih normi, odnosno zakona na državnom nivou i kodeksima, poveljama i deklaracijama na međunarodnom planu.

Njihova je suština da novinari u svome radu štite javni interes, brane načela slobode izražavanja i informiranja, štite ljudska prava i raznolikost, plasiraju javnosti istinite, korisne, relevantne i blagovremene informacije, itd.

Jedan od najvažnijih profesionalnih novinarskih kodeksa je Minhenska deklaracija – deklaracija o pravima i dužnostima novinara koje je usvojena 24. i 25. novembra 1971. godine. Nju su usvojili predstavnici šest različitih udruženja novinara iz Francuske, Njemačke, Italije, Belgije, Holandije i Luksemburga. Minhenska deklaracija tematizira prava koja novinari imaju, ali također i obaveze koje proističu iz tih prava prema javnosti:

- Da brani slobodu informiranja, komentiranja i kritike;
- Da objavljuje samo informacije čiji mu je izvor poznat, odnosno da ih popratni nužnim ogradama, da ne prikriva informacije od bitnog značenja i da ne mijenja sadržaj tekstova i dokumenata;
- Da se ne koristi nelojalnim ili nelegitimnim metodama da bi se domogao informacije, fotografija ili dokumenata;
- Da poštuje privatni život osobe;
- Da ispravi svaku informaciju koja se pokaže netačnom;
- Da čuva profesionalnu tajnu i da ne otkriva izvor informacija koje je dobio u povjerenju;
- Da ne miješa zvanje novinara i reklamera ili propagandista, da ne prihvća nikakav nalog – bio on izravan ili posredan – od oglašivača;
- Da odbacuje sve pritiske i da direktive prima samo od za to nadležnih osoba u samoj redakciji.

U kontekstu nezavisnosti novinarske profesije u Bosni i Hercegovini, možemo konstatirati relativno nizak nivo nezavisnosti i profesionalnosti novinarstva i

medija. Jedan od razloga za to je svakako činjenica da su mediji i novinarstvo kroz historiju bili uvijek pod nekom vrstom i (političkog) utjecaja i kontrole. Brojna istraživanja pokazuju, ne samo nizak nivo profesionalnih standarda u medijima nego i brojne pritiske na medije, ograničavanje njihovih sloboda od, uglavnom, političkih i ekonomskih centara moći, loš status novinara u društvu, kao i mali broj reakcija na napade na novinare. Sve to pokazuje da Bosna i Hercegovina ima još mnogo toga da uradi da bi mediji u punom kapacitetu bili slobodni, odgovorni i profesionalni (Udovičić 2015; Turčilo i Buljubašić 2017).

U BiH postoje različita udruženja građana i nevladine organizacije koje se bore za razvoj novinarstva i bolji položaj medija. No, u tom naporu neophodna im je i podrška građana, koji će, kao medijski i informacijski pismeni, misleći subjekti, znati prepoznati odgovorno i profesionalno novinarstvo i podržati ga.

U tom kontekstu važno je poznavati osnove medijske regulative, kako bi bili u stanju da reagiraju na neprikladne medijske sadržaje i druge vrste devijacija u medijskom prostoru.

Na ovom mjestu pobrojat ćemo neke od ključnih dokumenata koji uređuju oblast medija u Bosni i Hercegovini su:

1. Zakon o komunikacijama BiH
2. Zakon o slobodi pristupa informacijama (BiH, FBiH i RS)
3. Zakoni o zaštiti od klevete (FBiH, RS, Brčko distrikt)
4. Zakon o javnom RTV sistemu BiH
5. Zakon o javnim RTV servisima (FBiH i RS)
6. Kodeks časti BH novinara
7. Kodeks za štampu i online medije u BiH
8. Kodeks o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija

Osim zakonskog okvira, potrebno je da javnost zna na koji način funkcioniše javni radiotelevizijski sistem, odnosno koji je njegov značaj. Naime, sistem javnog emitiranja je:

- Medijski sistem koji je osnovala javnost, kontrolira ga javnost, finansira javnost;
- Cilj mu je ostvarivanje komunikacijskih potreba građana;

- Glavne funkcije su mu: da informira, obrazuje i da zabavi (Veljanovski 2005).

Sistem javnog emitiranja, dakle, ima specifičnu društvenu ulogu, a ona se odnosi na to da obezbijedi građanima dovoljnu količinu kvalitetnih informacija od javnog interesa na osnovu kojih građani mogu kompetentno da učestvuju u životu svoje zajednice. Naravno, da se i drugi mediji (koji su u privatnom vlasništvu) moraju truditi da rade to isto, no zbog činjenice da sistem javnog emitiranja finansiraju sami građani (plaćanjem RTV takse, kao zakonske obaveze ili svojevrsnog poreza) sistem javnog emitiranja onda ima i veću odgovornost za ovo.

Sasvim je jasno da bez osviještene javnosti, koja ne prihvata pasivno sve medijske informacije i koja ih podvrgava kritičkom promišljanju i interpretaciji, nema ni kvalitetne medijske scene, ni dobro informiranog društva. Kako, međutim, kao građani možemo utjecati na kvalitet medijskih sadržaja?

Jedan od načina je svakako birati kvalitetne, odgovorne, profesionalne medije, koji se vode javnim interesom, etičnošću i vjerodostojnošću. Svi mediji, zapravo, ovise o našoj pažnji, odnosno cilj im je da budu čitani, slušani, gledani, budući da na broju onih koji ih prate zasnivaju svoje oglašivačke strategije, odnosno dobijaju ugovore o reklamiranju od oglašivača. U tom kontekstu, naše praćenje ili nepraćenje određenih medija utiče i na njihove biznis modele.

No, nekada samo to nije dovoljno. Onda kada se uoče neke devijacije u radu medija koje su nedopustive (govor mržnje, diskriminacija, huškanje naprimjer ili neki drugi oblici neprofesionalizma: kleveta, jednostrano prikazivanje priče i sl.) kao građani trebamo i direktno reagirati. Ta reakcija može biti upućena samom mediju u formi zahtjeva za ispravku ili sklanjanje određenog neprofesionalnog sadržaja ili određenim izvanmedijskim instancama koje mogu reagirati. U BiH dvije takve instance su Vijeće za štampu i Regulatorna agencija za komunikacije.

Vijeće za štampu i online medije BiH55 je samoregulationo tijelo u Bosni i Hercegovini koje ima zadatak da posreduje između nezadovoljnih čitalaca i štampanih i online medija, unapređuje profesionalne standarde u štampi i online medijima u BiH, štiti javnost od neprofesionalnog i manipulatorskog novinarskog izvještavanja, štiti medije od političkih, ekonomskih i svih drugih pritisaka koji ugrožavaju slobodu informiranja i slobodu medija. Također, Vijeće za štampu i online medije je zaduženo da nadgleda primjenu Kodeksa za štampu i online

medije BiH. Ovaj Kodeks bi trebao biti važan oslonac novinarima i medijima, jer uspostavlja standard profesionalnog izvještavanja i očekivanja od novinara. Za one štampane i online medije za koje utvrdimo da ne poštuju kodeks, mi kao građani, možemo poslati žalbu Žalbenoj komisiji Vijeća za štampu, koja će sa medijem pokušati ispregovarati korigiranje određenog medijskog sadržaja koji je sporan. No, ovdje je važno napomenuti da Vijeće za štampu nema mandat kažnjavanja medija, odnosno njegova je uloga posrednička. To, međutim, nikako ne treba da znači da, budući da za štampane i online medije koji eventualno prekrše etičke norme nema sankcije, mi kao građani ne trebamo reagirati. Naprotiv. Izuzetno je važno da se čuje naš glas protiv neetičnog ponašanja medija.

Regulatorna agencija za komunikacije u Bosni i Hercegovini regulira elektronske medije i ima nadležnost reagiranja po žalbama građana na neprofesionalne radijske ili TV priče. Za razliku od Vijeća za štampu koje je samoregulationo tijelo, Regulatorna agencija za komunikacije je regulaciono tijelo i ima mogućnost sankcioniranja elektronskih medija u slučaju kršenja zakonskih normi i profesionalnih standarda.

U kontekstu medijske etike važno je spomenuti još jedan značajan aspekt rada medija. Naime, kao posljedica tehnološkog buma i ekspanzije interneta, na sceni se pojavljuje i veliki broj različitih online portala. Kako bi povećali svoju čitanost/gledanost ovi portali proizvode i objavljuju, uglavnom, lagane i zabavne sadržaje koji se jednim imenom nazivaju **infotainment** (information + entertainment). Infotainment možemo posmatrati u kontekstu razlikovanja „hard“ i „soft“ vijesti. Tvrde (hard) vijesti predstavljaju ozbiljno novinarstvo, dok s druge strane mekši (soft) sadržaji su karakteristični za tzv. žuto, senzacionalističko novinarstvo koje zanemaruje profesionalne standarde. Njihov je cilj jeftina zabava i usmjeravanje pažnje publike. Sve veći talas zabavizacije i tabloidizacije sadržaja koji se u online sferi mogu prepoznati u formi klikbejta. Struktura klikbejta je jednostavna - bombastični naslov koji, uglavnom, ne odgovara sadržaju na koji upućuje. Ovakvi naslovi služe samo kao mamac za veći broj klikova (Helać et al. 2019). Poplava klikbejta je ono što svakako utječe na standarde novinarske profesije. Naime, nerijetko se i „profesionalni“ mediji uključuju u utakmicu za veći broj lajkova, folovera i šerova, pa svoje sadržaje pakuju u popularne infotajment i klikbejt forme koje im donose veću čitanost.

Iz prethodno navedenih izazova jasno se zaključuje koliko je važno kritički se odnositi prema izvorima informacija, znati dekonstruirati medijske i druge sadržaje, ali u isto vrijeme i razvijati vještine kreiranja sadržaja u skladu s etičkim postulatima. Poznavanje novinarskih kodeksa i principa profesionalnog rada pomaže građanima da prepoznaju profesionalne medije, ali u isto vrijeme tako mogu i sami da nauče kako da odgovorno i kvalitetno kreiraju sadržaje, što je svakako veoma važan segment cjelokupnog medijsko-informacijskog opismenjanja pojedinca.

Literatura

2019. *The Great Hack*. Režirali Karim Amer i Jehane Noujaim. Producirali Karim Amer, Geralyn White Dreyfous, Judy Korin i Pedro Kos. Pristupljeno: decembar 6. 2020. <https://www.netflix.com/title/80117542>.
- BuzzFeedVideo. 2018. You Won't Believe What Obama Says In This Video! April 17. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=cQ54GDmleL0&t=1s>
- Chapman, Jane, i Nick Nuttall. 2011. *Journalism Today: A Themed History*, West Sussex :Wiley – Blackwell.
- Castells, Manuel. 2009. *Moć komunikacija*. Beograd: CLIO.
- Debor, Gi. 2010. *Društvo spektakla*. Beograd: Porodična biblioteka br. 4.
- Erdal, Ivar John. 2007. „Researching Media Convergence and Crossmedia News Production.“ *Nordicon Review* 28 (2): 51-61.
- Helać, Džan, Nejra Hasečić i Ema Senkić. 2019. „Clickbait, mamac za medije ili za publiku,“ Uredio Vuk Vučetić. Pristupljeno: januar 8. 2021. <https://www.media.ba/bs/mediametar/clickbait-mamac-za-medije-ili-za-publiku>.
- Herman, Edward, i Noam Chomsky. 1988. *Manufacturing consent: The Political Economy of the Mass Media*, New York: Pantheon Books.
- Jenkins, Henry. 2006. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- Keen, Andrew. 2017. *Internet nije odgovor*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Kesić, Tanja. 2003. *Integrirana marketinška komunikacija*. Zagreb: Opinion.
- Kotler, Philip. 2001. *Upravljanje marketingom – Analiza, planiranje, primjena i kontrola*. Zagreb: MATE .
- Kodeks časti BH novinara, 2004. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://bhnovinari.ba/bs/kodeks-asti-bh-novinara/>

- Kodeks o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija, 2015.
Pristupljeno: april 20. 2021.
https://www.media.ba/sites/default/files/kodeks_o_audiovizuelnim_medijskim_uslugama_i_medijskim_uslugama_radija_rakbih.pdf
- Kodeks za štampu i online medije u Bosni i Hercegovini, 2011. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.vzs.ba/index.php/vijece-za-stampu/kodeks-za-stampu-i-online-medije>
- Lipman, Valter. 1995. *Javno mnjenje*. Zagreb: Naprijed.
- Malović, Stjepan, Sherry Ricchiardi i Gordana Vilović. 1998. *Etika novinarstva*. Zagreb: Izvori.
- Markuze, Herbert. 1989. *Čovjek jedne dimenzije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Minhenska deklaracija. 1971. dostupna na: <http://s3.amazonaws.com/2am-objavi-ba/wp-content/uploads/2019/03/18092004/M%C3%BCnchenska-deklaracija.pdf>
- Richards, Jef I. i Catharine M. Curran. 2002. „Oracles on „Advertising: Searching for a Definition.“ *Journal of Advertising* 31 (2): 63–77.
<https://doi.org/10.1080/00913367.2002.10673667>.
- Rus-Mol, Štefan, i Ana J. Zagorac-Keršer. 2005. *Novinarstvo*. Beograd: CLIO.
- Silajdžić, Lamija. 2018. „YouTuberi, Instagrameri i ostali '-eri' u internet eri.“ *SaZnanje - Zbornik radova 7. međunarodnog naučno-stručnog skupa Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi*. Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici. 752-758. Pristupljeno: decembar 6. 2020.
- Stipan, Tea. 2019. „Uloga medijske pismenosti u samopredožbi mladih uvjetovanoj medijskim idealima ljepote.“ *Communication Management Review* 04: 101-120.
- Tjurou, Džozef. 2013. *Mediji danas: uvod u masovne komunikacije II*. Beograd: CLIO.
- Turčilo, Lejla, Buljubašić, Belma. 2017. „Etički standardi između biznisa i društvene uloge medija u Bosni i Hercegovini.“ *CM: Communication and Media*, 12(40), 93-118.
- Turčilo, Lejla, i Seid Masnica. 2020. „Porobljeni mediji, manipulacija građanima i antinovinarstvo“ u *Zbornik radova Mediji i Evrointegracije*, uredila Irina Milutinović. Beograd: Institut za evropske studije.
- Udovičić, Radenko, 2015, Radni uslovi novinara u BiH - novinari u procjepu devastiranih medija i pravne nesigurnosti. Sarajevo: Medijske inicijative,
<http://www.mediaonline.ba/ba/pdf.asp?ID=3555&n=NOVINARI%20U%20PROCJEPU%20DEVASTIRANIH%20MEDIJA%20I%20PRAVNE%20NESIGURNOSTI>, 12.06.2017
- Veljanovski, Rade, 2005, *Javni RTV servis u službi građana*. Beograd: Clio

- Vočkić-Avdagić, Jelenka. 2002. *Suvremene komunikacije ne/sigurna igra svijeta*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Vučetić, Vuk. 2018. *Reklame i medijska pismenost: uvjeravanje, poznate ličnosti i emocije* Decembar 14. Pristupljeno: januar 8. 2021. <https://analiziraj.ba/2018/12/14/reklame-i-medijska-pismenost-uvjeravanje-poznate-licnosti-i-emocije/>
- Vučetić, Vuk. 2019. „Medijska pismenosti kao ključna kompetencija 21. stoljeća.“ *South Eastern European Journal of Communication* 1 (2): 37-46.
- Vučetić, Vuk. 2019a. *Lažni videosnimci koji izgledaju vjerodostojno: budućnost političke manipulacije* Juni 30. Pristupljeno: januar 8. 2021. <https://analiziraj.ba/2019/06/30/lazni-videosnimci-koji-izgledaju-vjerodostojno-buducnost-politicke-manipulacije/>
- Vučetić, Vuk. 2019b. *Youtuberi nove zvijezde medijske online scene* Maj 2. Pristupljeno: januar. 8. 2021. <https://analiziraj.ba/2019/05/02/youtuberi-nove-zvijezde-medijske-online-scene/>
- Vučetić, Vuk. 2019c. *Facebook živi od prodaje privatnosti a najavljuje privatnu budućnost* Juli 17. Pristupljeno: januar. 8. 2021. <https://analiziraj.ba/2019/07/17/facebook-zivi-od-prodaje-privatnosti-a-najavljuje-privatnu-buducnost/>
- Vučetić, Vuk. 2020b. *Dekontekstualizacija fotografija jedan od najopasnijih oblika lažnog sadržaja* Juni 6. Pristupljeno: januar 8. 2021. <https://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/dekontekstualizacija-fotografija-jedan-od-najopasnijih-oblika-laznog-sadrzaja/>
- Vukadinović, Maja. 2013. *Zvezde supermarket kulture*. Beograd: Clio.
- Vukojević, Borislav i Vuk Vučetić. 2019. „Moral, rodna predstavljenost i prikaz rasne politike u serijama Igra prijestola i Tuđinske stvari.“ *Politeia* 9 (18): 155-171.
- The National Press Photographers Association n.d. *Code of Ethics*. Pristupljeno. April 20. 2021. <https://nppa.org/code-ethics>
- Zakon o komunikacijama Bosne i Hercegovine, 2003. Pristupljeno: april 20. 2021. <http://mkt.gov.ba/Content/OpenAttachment?id=04a112dc-2a46-42d7-9085-78ab2b2b94bd&lang=bs>
- Zakon o slobodi pristupa informacijama u Bosni i Hercegovini, 2000. Pristupljeno: april 20. 2021. https://www.parlament.ba/data/dokumenti/pristup-informacijama/zakon_o_slobodi_pristupa_informacijama_u_bosni_i_hercegovini_2000_godina_bs.pdf
- Zakon o slobodi pristupa informacijama u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2001. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.vzs.ba/index.php/smijernice-i-zakoni/novinarski-zakoni/213-zakon-o-slobodi-pristupa-informacijama-u-federaciji-bosne-i-hercegovine>

- Zakon o slobodi pristupa informacijama u Republici Srpskoj, 2001. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.vzs.ba/index.php/smijernice-i-zakoni/novinarski-zakoni/213-zakon-o-slobodi-pristupa-informacijama-u-federaciji-bosne-i-hercegovine>
- Zakon o javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine, 2005. Pristupljeno: april 20. 2021. <http://mkt.gov.ba/Content/OpenAttachment?id=ad906df4-9be7-48d6-af8c-9998f8230cec&lang=bs>
- Zakon o javnom servisu RTV Federacije Bosne i Hercegovine, 2008. Pristupljeno: april 20. 2021. <http://www.fmks.gov.ba/kultura/legislativa/fbih/44.pdf>
- Zakon o RTV Republike Srpske, 2006. Pristupljeno: april 20. 2021. https://lat.rtrs.tv/comp/zakon_rtrs.php
- Zakon o zaštiti od klevete Republike Srpske, 2001. Pristupljeno: april 20. 2021. https://www.parlament.ba/data/dokumenti/press-kutak/zakon_o_zastiti_od_klevete_republike_srpske_hr.pdf
- Zakon o zaštiti od klevete Federacije Bosne i Hercegovine, 2003. Pristupljeno: april 20. 2021. <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2003/zakoni/13bos.htm>
- Zakon o zaštiti od klevete Brčko Distrikta, 2003. Pristupljeno: april 20. 2021. <https://www.vzs.ba/index.php/smijernice-i-zakoni/novinarski-zakoni/2418-zakon-o-zatiti-od-klevete-brko-distrikta-bih>

6) Korisnička interakcija s medijima

Kako je već rečeno, u svakom društvu/zajednici komunikacija se odvija u trouglu: komunikatori – mediji – recipijenti. Kako bismo bili u stanju bolje razumjeti medijski posredovane komunikacijske procese, neophodno je, pored medija, poznavati i oblike korisničke interakcije s njima. U ovom kontekstu govorimo o pojmovima: masa, publika, javnost i (u savrmeenom dobu) prosumeri. Svako od nas kao korisnik medija može se naći dijelom mase, publike ili javnosti, a u novije vrijeme internet nam je omogućio i da budemo prosumeri. Stoga je važno da poznamo pojmove i značaj ovih kategorija korisnika medija.

Pojam **javnost** (engl. *public*) potiče iz latinskog jezika i riječi „publicus“, koja je, pak, izvedena od riječi „populus“ = narod.⁷⁶ Korijeni fenomena javnosti sežu u antičko doba i grčki polis, koji je zapravo bio sfera javnog i slobode, gdje se građanin mogao osloboditi prinude i pristupiti skupu jednakih u vršenju svojih političkih uloga (Nuhanović 2010). Od antičkog doba neprestano su se mijenjala razumijevanja pojma javnosti kao političke i društvene kategorije. Naprimjer, u robovlasničkom društvu pod pojmom javnosti podrazumijevali su se samo slobodni građani, a ostali su bili masa ili gomila. Francuski sociolog i ljekar Gustav Le Bon, koji se smatra osnivačem psihologije masa (1895), masu je definirao kao nesposobnu za razumno razmišljanje, to jeste kao biće koje djeluje ideomotorički, bez sudjelovanja volje. **Masa** je, smatrao je Bon, stado koje je bez pastira – izgubljeno (Kunczik i Zipfel, 2006). Kako navodi Blumer (1946. prema Lamza-Posavec 1995), masa je heterogena i geografski disperzirana grupa anonimnih i međusobno izoliranih pojedinaca, konstituirana na osnovu nekog zajedničkog interesa. Masu čini veliki broj pojedinaca koji jesu fizički odvojeni i ne stupaju u interakciju, ali su izloženi istom vanjskom podražaju – npr. gledanju istog televizijskog programa. Masa pasivno prihvata poruke i ne artikulira ih u promišljeni dijalog s drugima. S druge strane, **javnost** se definira kao kolektivni entitet, to jeste kao agregat pojedinaca, koji je zapravo neformalni, labavo

⁷⁶ Lamza-Posavec (1995) pojašnjava da se u ranoj upotrebi riječi publicus prepoznaju dva osnovna značenja - jedno je sadržano u terminu *res publica*, a odnosi se na opću dostupnost, otvorenost i pristupačnost narodu, u smislu „javnog mjesta“; a u drugom slučaju termin je povezan sa stvarima od općeg interesa ili još određenije – sa službenim i državnim poslovima.

organizirani kolektivitet koji nastaje i mijenja se tokom rasprave o nekom relevantnom društvenom pitanju (Blumer 1946; Lamza-Posavec 1998). Ključna razlika između pojma javnosti i mase jeste u tome što pripadnici mase nemaju potrebu za međusobnim komuniciranjem, dok predstavnici javnosti raspravljaju i suprotstavljaju mišljenja o nekoj društveno važnoj stvari. Javnost je dakle skup pojedinaca koji usmjeravaju svoju pažnju ka nekom pitanju od općeg interesa, o njemu komuniciraju i formiraju stavove.

Značajno mjesto u razumijevanju pojma javnosti zauzimaju promišljanja Jurgena Habermasa, koji je razumijevao javnost kao vezu između države i građanskog društva, to jeste za javnost je rekao da je to grupa privatnih ljudi okupljenih u publiku ili entitet koji izražava podršku ili suprotstavljanje predstavnicima vlasti. Iz tog koncepta definira se i pojam **javnog mnijenja** (engl. *opinion of the public*; franc. *l'opinion publique*) kao prosuđivanje publike koja je sposobna da sudi (Habermas 1969).⁷⁷ Iako se i korijen pojma javno mnijenje može pronaći u antici (kroz rimski *vox populi* ili grčki *ossa*), za savremeno razumijevanje pojma ipak se uzima 18. vijek i promišljanja prosvjetitelja i liberalnih političkih teoretičara. Rousseau javno mnijenje smatra suverenim faktorom društvenih odnosa, dok ga Marx percipira kao negaciju birokratske zatvorenosti. Pojam javnog mnijenja, napominje Lamza-Posavec (1998, 36) obavezno obuhvaća: a) društveno pitanje – objekt javnog mnijenja, b) javnost – subjekt mnijenja, c) komunikacijske procese ili interakciju unutar te javnosti, d) mnijenje – produkt komunikacijskih procesa. Pojam javnog mnijenja se kroz historiju definirao kao sociološki, psihološki, filozofski i komunikološki pojam. Posmatran kao komunikološki pojam, javno mnijenje predstavlja fazu komunikacijskog procesa, to jeste poprima značaj komunikacijskog procesa konstituiranja javnosti i oblikovanja mnijenja o značajnim temama. Proces socijalne interakcije među pripadnicima neke šire javnosti (npr. na nivou jedne nacije) odvija se posredstvom masovnih medija.

S obzirom na to da su mediji posrednici koji prenose informacije publici/javnosti, jasno je da je **publika** važan i neizostavan segment cjelokupnog medijskog sistema. Publika, to jeste masovna publika je velika heterogena grupa ljudi koja prima određeni sadržaj putem masovnih medija. U teoriji se mogu prepoznati dva glavna načina proučavanja medijske publike. U prvom se publika posmatra kao potrošač

⁷⁷ Rodonačelnikom termina javno mnijenje smatra se francuski filozof prosvjetiteljstva Jean-Jacques Rousseau (1794).

medijskih proizvoda, jednolična i pasivna masa recipijenata koja je podložna manipulaciji i koji jednostavno usvajaju sve što im se servira. S druge strane je koncept aktivne publike, koji podrazumijeva aktivno traganje za informacijama.

Prvi **princip pasivne publike** se veže za tzv. biologističke teorije, ili S-R (*stimulus – response*) teorije, pri čemu se medijski sadržaji doživljavaju kao svojevrsni stimulus koji će kod svih ljudi izazvati istu reakciju, kao što injekcija s nekim lijekom izaziva uglavnom iste posljedice. Neke od najpoznatijih biologističkih teorija su teorija magičnog metka i teorija hipodermičke igle. Teorija hipodermičke igle nastoji objasniti da se medijski sadržaji mogu predstaviti kao sadržaj injekcije/igle, koji ima neposredno i automatsko dejstvo na različite pojedince, dok s druge strane teorija magičnog metka objašnjava da su medijski sadržaji zapravo meci koji se „ispaljuju“ i „pogađaju“ publiku direktno u glavu, pri čemu je publika bespomoćna. Čuvena radio drama Orsona Velsa *Rat svjetova* iz 1938. godine, poslužila je kao potvrda ove teorije (Baran i Davis, 2012). Naime, u *Ratu svjetova* se simulira dolazak vanzemaljaca što je izazvalo opću paniku u društvu. U počecima je, dakle, medijska publika bila isključivo pasivni konzument sadržaja, da bi se kasnije postepeno aktivnije uključivala u „medijski svijet“, kroz interaktivnost s kreatorima medijskih sadržaja. Neke od prvih mogućnosti za kreativno (aktivno) učešće publike jesu pisma čitalaca novina, potom pozivi slušalaca/gledalaca u programe radija ili televizije, i sl. Tako se razvijala svijest publike da može utjecati na sadržaj u medijima, te da ima važnu ulogu u cjelokupnom medijskom ekosistemu.

Koncept pasivne publike potpuno je prevaziđen razvojem digitalnih tehnologija, koje su omogućile dotada neslućene prilike za angažiranje publike, to jeste recipijenata medijskih sadržaja. Komunikacija posredstvom digitalnih tehnologija razvila je koncept komunikacije mnogi s mnogima (engl. *many-to-many*) ili bilo ko s bilo kime (engl. *any-to-any*).

Pristup aktivne publike se može uklopiti u ono što se danas podrazumijeva pod pojmom *prosumera*, odnosno činjenice da publika danas može istovremeno biti i

konzument (engl. *consumer*) i producent (engl. *producer*) sadržaja koje distribuira drugima.⁷⁸

Garcia–Ruiz i ostali (2014) su prepoznali nekoliko karakteristika „savršenog prosumera“ 21. vijeka. Naime, od savršenog prosumera se očekuje da, prije svega, bude kvalitetan *producent* novih poruka, koji zna kako da pronađe i upotrijebi potrebne resurse za stvaranje kreativnog i inovativnog sadržaja. Pri tome, važno je da bude odgovoran za tehnološku, umjetničku, etičku kvalitetu konačnog proizvoda. Zatim, potrebno je da bude svojevrсни *recenzent* sadržaja koje prima, tj. da uspješno kritički dekonstruira poruke i njihova značenja. Također, važno je da bude *posmatrač*, tj. da je sposoban da uoči koji sadržaji i/ili teme odgovaraju ciljnoj publici. Zatim, on ima ulogu *selektora*, odnosno kompetentan je da prepozna sadržaje i vjerodostojne izvore koji odgovaraju novim stilovima učenja, ali i potrebama tehnološke ere. Podrazumijeva se da je prosumer uspješno rukovodi (*manipulira*) novim tehnološkim alatima za brže i efikasnije slanje poruka. Savremeni prosumer je uspješan *identifikator* stereotipa, govora mržnje, loše prakse i zloupotreba u medijskom prostoru. Zatim, savršeni prosumer je također *pojačivač* (*booster*) komunikacije, jer podstiče interakciju u medijskoj sferi, a također kao *organizator* različitih medijskih događaja može da utječe na veći stepen demokratskog učešća.

Jedno od najpopularnijih mjesta okupljanja prosumera je svakako YouTube, jedna od najvećih društvenih online platformi. YouTube nije samo mjesto za konzumiranje i objavljivanje različitih videosadržaja, već je to postala komercijalna platforma za proizvodnju novca koju koriste ne samo pojedinci već i korporacije. U tom kontekstu Van Dijck (2013) ocjenjuje da se YouTube pretvorio u medij koji je važan čvor evoluirajućeg ekosistema medijskih konglomerata kojim dominira Google (u čijem je vlasništvu i sam YouTube). YouTube je proizveo nove idole mladih digitalnih urođenika, popularne jutjubere. Jutjuberi, uglavnom, pripadaju generaciji milenijalaca koji svakodnevno snimaju i objavljuju (zanimljive) videoklipove (vlogove) na ovoj platformi zbog čega su popularni među mlađom populacijom. Njihovi videosadržaji teže da budu zabavni, smiješni, kreativni, veseli, provokativni, ali nerijetko skreću u jeftin humor i vulgarnost. Uglav-

⁷⁸ Stapanje proizvodnje i konzumiranja u cikličan, a ponekad i paralelan proces izražava se kovanicom prozumiranje. Smislio ju je Alvin Tofler (1980), a sociolozi Džordž Ricer i Nejtan Džergenson (2010) kasnije su je prenamijenili. Složenica kao što je prozumiranje nisu samo zgodan način skraćivanja već i vjeran odraz potpunog stapanja dvije pojave (Čejko 2019).

vnom se u videoklipovima izbjegavaju osjetljive i kompleksne teme kao što su politika i religija, ali to je donekle i razumljivo s obzirom na to da su i sami jutjuberi mladi ljudi koji su više fokusirani na zabavu. (Vučetić 2019b)

Postoje međutim i negativni aspekti tzv. slobodnih i besplatnih novih tehnologija. Oni se, između ostalog, manifestiraju kroz zloupotrebu ličnih podataka u cilju manipulacije potrebama publike i njihovom percepcijom stvarnosti u najširem smislu. Jedan od uzroka ovih problema je postojanje tzv. eho komora ili eho silosa. Eho silosi su svojevrsni informacijski mjehuri u kojima se korisnici interneta nalaze zahvaljujući digitalnom otisku koji ostavljaju pretraživanjem interneta. Historija pretraživanja interneta kao i drugih aktivnosti na mreži se pretvara u ogromnu bazu podataka o pojedincu koja kasnije služi pametnim algoritmima u kreiranju profila ličnosti korisnika. Na osnovu vrlo preciznog profila, softver zna koji sadržaji odgovaraju sistemu vrijednosti, političkim gledištima, svjetonazorima korisnika i samo te sadržaje prosljeđuje na korisnikov feed, čime usmjerava njihovu pažnju na samo određena pitanja, teme, probleme (Vučetić 2019c). Zbog toga se smatra da korisnici mogu jedino čuti sopstvene stavove i vrijednosti koje im se kao eho vraćaju u informacijskim eho komorama.

Na logici konstantnog prikupljanja podataka od korisnika zasniva se ekonomija pažnje koju, između ostalih, tematizira i Siva Vajdijanatan (2018) u svojoj knjizi „Antidruštvene mreže“. Korisnici više nisu konzumenti, već postaju proizvod koji služi korporacijama za ostvarivanje ekonomskih, političkih i drugih interesa. Prema tome, pametni algoritmi na osnovu kojih funkcioniraju društvene mreže, ali i internet generalno, ne doprinose većoj demokratizaciji društva, već naprotiv, čini se da samo u većoj mjeri kontroliraju ono o čemu će korisnici razmišljati.

Prosumeri su sastavni dio tzv. kulture participacije. Koncept kulture participacije je suprotan potrošačkoj kulturi. U okviru kulture participacije pojedinci ne funkcioniraju, samo kao potrošači već i kao saradnici ili proizvođači. Participativna kultura je kultura u kojoj je izražena podrška za stvaranje i dijeljenje. Kultura participacije je, također, ona u kojoj članovi vjeruju da su njihovi doprinosi bitni i osjećaju određeni stepen socijalne povezanosti jedni s drugima. Neki od oblika participativne kulture uključuju postojanje formalnih i neformalnih grupa koje se organiziraju na različitim online platformama kao što su Facebook, YouTube, Twitch i slično ili zajedničko rješavanje problema ili razvoj novog znanja, kao što je recimo rad na Wikipediji (Jenkins 2006). Kapacitet prosumera se ne iscrpljuje

u potpunosti u ulozi producenata i kreatora sadržaja, pa je potrebno posvetiti pažnju njihovoj ulozi recipijanata, odnosno konzumenata mainstream medijskih sadržaja. Aktivni recipijenti medijskih sadržaja predstavljaju svjesnu grupu ljudi, koji imaju svoje medijske potrebe i specifične načine interpretacije sadržaja. Za razliku od biologističkog S-R pristupa, S-O-R pristup objašnjava da između nadražaja i reakcije, ipak, stoji neki filter (O-organizam) od kojeg zavisi da li će do reakcije uopće doći i kakav će karakter te reakcije biti.

Koncept aktivne publike se između ostalih manifestira i kroz teoriju koristi i zadovoljstva (engl. *Uses and gratification theory*). Prema ovom teorijskom pristupu, publika aktivno traži sadržaje koji zadovoljavaju njihove potrebe i od kojih mogu imati nekakvu korist. U tom smislu najvažnije je znati da će različite osobe na različite načine interpretirati isti medijski sadržaj. Svaki član publike je zapravo svojevrсни filter. Svako sa sobom nosi talog različitih iskustava, znanja, ali i predrasuda koje formiraju naočale kroz koje se percipira (medijska) stvarnost. Aktivna publika zapravo pregovara o značenju koje uzima iz teksta, prihvatajući neke elemente, a odbacujući druge.

Teorija koristi i zadovoljstva zasnovana je na pet osnovnih pretpostavki:

- (I) Publika je aktivna u svom komunikacijskom ponašanju – svjesno odlučuje koje medije i medijske sadržaje će konzumirati.
- (II) Ljudi aktivno biraju i koriste medije kako bi zadovoljili potrebe i želje - baš kao što ljudi jedu kako bi zadovoljili određene potrebe, ljudi imaju potrebe koje žele zadovoljiti upotrebom medija.
- (III) Različiti medijski sadržaji ne utječu isto na publiku - jedan od osnovnih koncepata ove teorije jeste da ista medijska poruka ne utječe isto na sve ljude. To je zbog toga što publiku čine ljudi koji se međusobno razlikuju.
- (IV) Mediji se moraju takmičiti s drugim izvorima zadovoljavanja ljudskih potreba – mediji, ne samo da se međusobno takmiče za vrijeme publike već se isto tako takmiče s drugim aktivnostima koje ne uključuju izloženost medijima.
- (V) Ljudi su sposobni da artikuliraju svoje razloge za korištenje medija. S obzirom na to da su svjesna bića, pretpostavlja se da ljudi svjesno odlučuju zašto konzumiraju određene sadržaje (Werder 2009, 633; Griffin 2012, 357-361).

Na tragu teorije koristi i zadovoljstva je i teorija dekodiranja, čuvenog britanskog teoretičara Stuarta Halla. U Hallovom istraživanju, jedno od centralnih mjesta zauzima koncept ideologije. Naime, on se ne slaže u potpunosti s pretpostavkom da se ideologija implicitno reproducira u društvu putem različitih društvenih institucija: škola, porodica, religija, te da je pojedinac nesvjesno usvaja učestvujući u svakodnevnim društvenim aktivnostima. Hall kritizira ovaj idealni ideološki „perpetuum mobile“ s obzirom na to da se nerijetko u društvu pojavljuju ideje koje su „suprotstavljene dominantnoj ideologiji“. (Hall prema Baran i Davis 2012, 221) S tim u vezi, ovaj teoretičar prepoznaje tri specifična načina dekodiranja medijskih poruka:

- Dominantno dekodiranje - koje se dešava u situacijama kada se poruke tumače na način koji je u skladu s namjerama komunikatora;
- Pregovarački način dekodiranja - se ogleda u tome što se uglavnom prihvata dominantni kod/namjera komunikatora, ali uz moguća određena odstupanja;
- Suprotstavljeno dekodiranje: dekodiranje poruka koje se ne slaže s dominantnim. Recimo Vijetnamci koji gledaju holivudski film „Rambo“ po pravilu ne doživljavaju svoje sunarodnike kao negativce, kako se nastoje predstaviti u tom filmu.

Kao što se može vidjeti, medijske poruke se mogu interpretirati na više različitih načina. Što više različitih interpretacija nekog događaja ili nekog medijskog teksta publika može da razumije i prihvati, veća je vjerovatnoća da će izgraditi poštovanje prema Drugom i Drugačijem. Kritička zrelost osposobljava publiku da poštuje manjinska mišljenja, odnosno mišljenja s kojima se ne ponekad ne slaže, što je jedna od vrlo važnih vještina (ali i vrlina), ne samo u kontekstu medijske i informacijske pismenosti već generalno u savremenom demokratskom društvu.

Osim osnovnih modela koji mogu pomoći u bazičnom razumijevanju razlika između različitih načina interpretacije, potrebno je objasniti i druge teorijske koncepte koji mogu biti od koristi. Teorijski koncept simboličkog interakcionizma se odnosi na razumijevanje stvarnosti prema kojem se ljudi ponašaju u skladu sa značenjima koja učitavaju/iščitavaju iz određenih pojava, događaja, ličnosti. Ponašanje pojedinca prema određenom događaju/osobi će npr. zavisiti od toga da li taj događaj ima pozitivno ili negativno značenje za njega. Može se reći da simboli kao nosioci značenja posreduju i oblikuju sva čovjekova iskustva, jer struktuiraju

njegovu sposobnost da percipira i protumači ono što se zbiva oko njega. Dakle, simboli predstavljaju svojevrzne filtere koje svaki pojedinac posjeduje, a koji su se kreirali u procesu socijalizacije ili su historijski vezani za kulturu i tradiciju kojoj on pripada. U tom smislu značenja nisu univerzalna već zavise od mnogo faktora (ideologija, kultura, društvo, porodica, mediji). Svi ovi filteri na neki način ograničavaju vidokrug svakog pojedinca, ali i usmjeravaju njegovo ponašanje. Za primjer možemo uzeti koncept ljepote. Ljepota kao fenomen nije univerzalnog karaktera i svakako da predstavlja društveni konstrukt. Koncept lijepog se kroz historijske epohe mijenjao. Lijepa žena u prahistoriji je ona koja je bila krupna s obzirom na to da je tadašnje društvo to okarakteriziralo kao znak plodnosti i zdravlja. Jedan od najboljih primjera za to je statua Vilendorfske Venere, koja predstavlja način na koji je društvo tog vremena definiralo ljepotu. U srednjem vijeku žene blijede puti su predstavljale simbol čistote, a danas je također na sceni potpuno drugačiji koncept ljepote koji u prvi plan ističe vještačku fotošopiranu, silikonsku ljepotu.

Razvoj digitalnih tehnologija, interneta i društvenih mreža, itekako je utjecao na **promjene u korisničkim interakcijama s medijima**. Publika sve više migrira u *online* prostor, uživa u mogućnostima izbora među mnoštvom izvora informacija i tako se fragmentira. Za masovne medije, to jeste ranije dominantne medije – novine, radio i televiziju, to znači da se sada, grčevitije nego ikada ranije, bore za pažnju publike. Pažnja je postala istinska valuta, smatra Čejko (2019). Način upotrebe medijskih sadržaja se značajno promijenio, jer publika danas može pristupiti različitim vrstama sadržaja na internetu – npr., televizijski ili radijski program mogu pratiti putem interneta, te ga naposljetku mogu dijeliti i komentirati putem društvenih mreža. Publika u digitalnom dobu medijskim sadržajima pristupa kada želi i putem uređaja kojeg želi, što im daje svojevrstu moć kontrole da prate sadržaj kako im odgovara – u redovnom terminu i „tradicionalnom“ formatu ili odgođeno i putem interneta i drugog uređaja. Sve češće publika paralelno prati različite medijske sadržaje, što se naziva fenomenom *second screen*, kada npr. gledamo televizijsku emisiju i istovremeno čitamo komentare na društvenim mrežama ili učestvujemo u diskusijama na internet forumima. Iako se u početku smatralo da će jedna *crna kutija* (naslućivalo se da bi to mogao biti pametni telefon) obuhvatiti sve funkcije, ipak i dalje svjedočimo simultanoj upotrebi više uređaja i ekrana. Masovnim medijima (štampi, radiju, televiziji, pa i web portalima) postaje sve teže formirati agendu koja će

zainteresirati velike segmente publike. Hrnjić-Kuduzović (2014) navodi da budućnost novinarstva (medija) nije u distribuciji informacija putem novih medijskih platformi (iako ih ne treba ignorirati), nego u davanju dodatne vrijednosti činjeničnim informacijama koje korisnici i sami lako pronalaze i koje su identične u svim medijima. Ono što ih može učiniti distinktivnim su analitičnost, kontekstualnost i kredibilitet. S obzirom na izrazitu fragmentiranost publike i veliki broj dostupnih izvora informacija i medija, danas se sve češće o publici govori kroz pojam „zajednica publika“.

Biti aktivan recipijent medijskih sadržaja izuzetno je značajno za snalaženje u okruženju u kojem živimo, te za informirano donošenje odluka o sebi i svom životu. Aktivna publika značajna je i za njegovanje i razvoj demokratskih vrijednosti, jer samo aktivan građanin može biti kvalitetan učesnik demokratskih procesa. Vještine medijske i informacijske pismenosti pomažu recipijentima medijskih sadržaja da pronalaze, kritički procjenjuju, koriste i naposljetku kreiraju sadržaje i dijele ih s drugima.

Još jedan veoma važan segment promjena koje su se desile u okviru korisničkih interakcija s medijima jeste svakako nastanak koncepta **građanskog novinarstva**. Šta je, uopće, građansko novinarstvo i može li ga se smatrati novinarstvom ili tek izvještavanjem za i o drugim korisnicima? U najkraćem, riječ je o informacijama koje kreiraju akteri online komunikacije koji nisu nužno novinari-profesionalci i njihovo distribuiranje putem online medija. Tri su ključne razlike između novinara profesionalaca i "citizen" ("građanskih") novinara, a odnose se, prije svega, na njihove kompetencije, namjere koje imaju i standarde koje (ne)poštuju.

Kad je riječ o kompetencijama građani-novinari ne moraju imati nikakvu naobrazbu u polju novinarstva, jer online sfera njihove kompetencije ne pretpostavlja kao uvjet da bi uopće kreirali i dijelili informacije. Otud insistiranje nekih autora da se i terminološki pravi jasna razdjelnica između profesionalnog novinarstva i neprofesionalnog obavještavanja građana (ili peer-to-peer reportinga). Ova masa "eksperata u pidžamama"(22), kako ih pogrdno naziva Andrew Keen (2010) nije u istoj ravni s profesionalno educiranim novinarima niti ima iste etičke obaveze, niti istu profesionalnu deontologiju. Kako primjećuje Clay Shirky u knjizi "Here Comes Everybody" (2008): "Od McLuhanovog 'poruka je medij' došli smo do 'svako je medij' ". To, međutim, ne znači da je svako i novinar.

Kad je riječ o namjerama "citizen journalist", još jedna logičko-metodološka pogreška odnosi se na činjenicu da mi njih, te građane/reportere/prijenosnike informacija posmatramo kao građane-novinare, iako to oni uopće ne moraju (ili ne žele) biti. Nekada je namjera tih građana mobilizacija i aktivizam, a ne novinarski prijenos informacija.

U pogledu profesionalnih standarda, građansko novinarstvo i peer-to-peer prijenos informacija, ne samo da nemaju iste polazne osnove i temeljne postulate kakve ima profesionalno novinarstvo nego se od njega suštinski razlikuju. Nema, naime, nikakvog regulatornog ili samoregulatornog tijela koje bi reguliralo ovu oblast, te u tom smislu građanima novinarima zapravo ostaje na dobru volju da li će ili ne poštovati etičke standarde. Upravo zbog činjenice da građani-novinari ne moraju imati iste profesionalne standarde, kao ni vještine i znanja potrebna za bavljenje novinarstvom, te da im namjera nije uvijek dijeljenje objektivnih, tačnih i kvalitetnih informacija, čini se smislenim insistirati na podjeli na građane-komunikatore i profesionalne novinare, a ne na terminima građansko i profesionalno novinarstvo.

Literatura:

- Baran, Stanley i Dennis Davis. 2012. *Mass Communication Theory: Foundations, Ferment, and Future*. Boston: Wadsworth.
- Blumer, Herbert. 1948. „Public Opinion and Public Opinion Polling.“ *American Sociological Review* 13: 542-554.
- Čejko, Meri. 2019. *Superpovezani: internet, digitalni mediji i tehno-društveni život*. Beograd: CLIO.
- Garcia Ruiz, Rosa, Antonia, Ramirez Garcia, Maria Rodriguez, Rosell. 2014. „Media literacy education for a new prosumes citizenship.“ *Media Education Research Journal* XXII (43). Pristupljeno: januar 8. 2021. <https://core.ac.uk/download/pdf/33185724.pdf>
- Ritzer, George, i Jurgenson, Nathan. 2010. „Production, Consumption, Prosumption: The Nature of Capitalism in the Age of the Digital ‘Prosumer.’“ *Journal of Consumer Culture* 10 (1): 13-36, doi: 10.1177/1469540509354673.
- Griffin, Em. 2012. *A First Look at Communication Theory*. New York: McGraw-Hill.
- Habermas, Jürgen. 1969. *Javno mnijenje*. Beograd: Kultura.
- Haramija, Predrag. 2011. „Prikriveno oglašavanje u Republici Hrvatskoj – fenomen i etičke implikacije.“ *Obnovljeni Život* 66 (3): 389-409.

- Hrnjić-Kuduzović, Zarfa. 2014. *Komercijalizacija i konvergencija medija*. Tuzla: Bosanska riječ.
- Jenkins, Henry. 2006. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- Keen, Andrew. 2010. *Kult amatera: kako blogovi, Myspace, Youtube i ostali suvremeni mediji koje stvaraju korisnici uništavaju našu ekonomiju, kulturu i vrijednosti*. Zagreb: Fraktura.
- Lamza-Posavec, Vesna. 1995. *Javno mnijenje*. Zagreb: Alinea.
- Le Bon, Gustav. 1920. *Psihologija gomila*. Zagreb: Narodna knjižnica.
- Michael Kunczik, i Astrid Zipfel. 2006. *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zagreb: FES. Pristupljeno: mart 12. 2021. <https://www.fes-croatia.org/old-site/E-books/pdf/Uvod%20u%20znanost%20o%20medijima%20o%20komunikologiju/Overview.htm>
- Nuhanović, Asad. 2010. *Demokratija, mediji i javnost*. Sarajevo: Promocult.
- Shirky, Clay. 2008. *Here Comes Everybody*. New York: Penguin Books.
- Toffler, Alvin. *The Third Wave*. New York: Morrow, 1980.
- Vajdijananatan, Siva. 2018. *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio.
- Van Dijck, Jose. 2013. *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*. Oxford: Oxford University Press.
- Vučetić, Vuk. 2018. *Reklame i medijska pismenost: uvjeravanje, poznate ličnosti i emocije*. Pristupljeno: april 1. 2021. <https://analiziraj.ba/2018/12/14/reklame-i-medijska-pismenost-uvjeravanje-poznate-licnosti-i-emocije/>
- Vučetić, Vuk. 2019b. *Youtuberi nove zvijezde medijske online scene* Maj 2. Pristupljeno: januar 8. 2021. <https://analiziraj.ba/2019/05/02/youtuberi-nove-zvijezde-medijske-online-scene/>
- Vučetić, Vuk. 2019c. *Facebook živi od prodaje privatnosti a najavljuje privatnu budućnost* Juli 17. Pristupljeno: januar 8. 2021. <https://analiziraj.ba/2019/07/17/facebook-zivi-od-prodaje-privatnosti-a-najavljuje-privatnu-buducnost/>

7) Internet, prilike i izazovi

Kako izgleda „arhitektura inovacije“ koja je promijenila svijet? Čiji je internet? Kako koristimo novostečene „slobode“ digitalne revolucije? Koliko nam društvene mreže ostavljaju vremena da razmišljamo o informacijama koje zahvaljujući njima dobijamo u ogromnim količinama? Da li je internet uopće medij ili platforma preko koje su svi drugi mediji dostupni?

Da bismo pokušali da ponudimo odgovore na ova pitanja potrebno je, prije svega, da pojasnimo na koji način internet funkcionira. Naime, potencijal interneta kao otvorenog medijskog prostora, u kojem pristup sredstvima proizvodnje i distribucije informacija nije kontroliran iz jednog centra, zasnovan je na posebnosti njegovog dizajna (arhitektura) i njegove implementacije (kod). Kako objašnjava L. Lessig (2002) internet kao „arhitektura inovacije“ je komunikacijski sistem sačinjen iz tri sloja: fizički, logički, sadržajni. Na dnu se nalazi fizički sloj kojim upravlja vlasništvo (postoje žice koje povezuju računala, a ti su resursi u vlasništvu i vlasnici imaju potpunu kontrolu nad time što rade sa svojim žicama ili računalima, ili žicama koje povezuju kompjutere). Nad fizičkim slojem se nalazi se otvoreni logički sloj – protokoli koji čine da mreža funkcionira. U srži logičkog sloja nalazi se princip dizajna mreže, a u središtu interneta stoji ideal nazvan „s kraja na kraj“. Gledano na nivou arhitekture, mrežni je princip prijenosa podataka (end-to-end) mašine (sposobne za obavljanje kompliciranih, inteligentnih zadataka) pomjerio ka periferiji, osiguravajući usmjeravanje saobraćaja s jednog kraja mreže na drugi, tretirajući sav promet jednako. Lessig navodi kako je težnja za razvojem mreže čija inteligencija počiva na njenim krajevima, bazirana na protokolima dizajniranim za dijeljenje (temeljni internetski protokol za prijenos podataka je TCP/IP) odredila karakter mreže gdje su od značaja jedino pošiljalac i primalac. To je samu „prirodu“ interneta učinilo slobodnom, drugim riječima, govorimo o komunikacijskom sistemu koji je „kodiran“ da bude slobodan, a ne „kodiran“ za ekskluzivnu upotrebu. Upravo je to omogućilo da većina inovacija na internetu dođe „odozdo“, s njegove periferije, a ne iz centra, drugim riječima, kontrakulturalni duh je prisutan u samoj njegovoj strukturi. No, pored fizičkog sloja koji je vlasnički kontroliran i logičkog sloja koji je slobodan, treći, sadržajni sloj je potrebno označiti kako istovremeno i slobodan i kontroliran. Slobodni dio

sadržajnog sloja interneta čini sav sadržaj koji efektivno počiva u javnoj domeni istovremeno supostojeći sa sadržajem koji je kontroliran: „softverom koji je u prodaji; digitalnim sadržajem – muzikom, filmovima, čestitkama – koji su kontrolirani. Možeš otići na mp3.com stranicu i slušati muziku besplatno; možeš otići na Amazon.com i pročitati knjigu koja je kontrolirana. Mreža ne obraća pažnju na to gdje se povezivanje događa. Ona je neutralna između raznih povezivanja, a rezultat te neutralnosti je određena mješavina slobodnog i kontroliranog“ (Lessig 2004, 131). Ova kompleksna slojevitost koju nazivamo internetom jeste zapravo ono što „arhitekturu inovacije“ čini revolucionarnom s obzirom na toda mnogo više nego sredstvo za komunikaciju internet predstavlja poseban oblik artikulacije aktivnosti organiziranja, oglašavanja i distribuiranja glasa (participacije) u novom javnom prostoru.

Slobodna komunikacija kao društvena vrijednost koja proističe iz načina na koji je internet tehnološki osmišljen (npr. princip mrežne neutralnosti, prema kojem mreža treba samo da prenosi podatke između dvije krajnje tačke bez uvođenja posrednika, često se pozdravlja kao garancija slobodnog govora na internetu) što može dovesti do pogrešnog zaključka da su tehnološka rješenja dovoljna za promociju i zaštitu društvenih vrijednosti (Kurbalija 2011). Premda nije nužno poznavati računalni kod da bi shvatio utjecaj interneta na globalne i lokalne političke, društvene i ekonomske sfere, te na individualne psihološke i socijalne promjene, kao i sam proces učenja u digitalnom dobu, iznimno je važno razumjeti kako digitalno doba ipak ima svoga regulatora, a to je kod (softver i hardver koji cyberprostor čine onakvim kakav jeste). Ovo važno zapažanje L. Lessiga (1999) izneseno u čuvenom djelu „Kod i drugi zakoni kiberprostora“ ukazuje da kod zapravo upravlja cyberprostorom te da njegove promjene onda mijenjaju kategorije anonimnosti, slobode govora, privatnosti, individualne kontrole, cenzure itd. Lessig naime upozorava kako sami protokoli koji omogućavaju razmjenu podataka međupovezanih mreža (tačnije same karakteristike temeljnog internetskog protokola TCP/IP) regulaciju ponašanja na internetu čine nemogućom: „ali nema opasnije misli u vezi s budućnošću slobode u kiberprostoru od vjere u slobodu garantiranu kodom. Jer kod nije nepromjenjiv. Arhitektura kiberprostora nije zadata. Nereguliranost jeste funkcija koda, ali kod je moguće promijeniti. Druge arhitekture mogu biti naslonjene na temeljni TCP/IP protokol i one u osnovi mogu ponašanje na Mreži učiniti predmetom regulacije (...) naš izbor nije između ‘regulacije’ i ‘nemanja regulacije’. Kod regulira. On implementira

vrijednosti ili ne. On omogućuje slobode ili ih onemogućuje. On štiti privatnost ili promovira praćenje. Ljudi odlučuju kako kod čini ove stvari. Ljudi pišu kod. Stoga izbor nije da li će ljudi odlučiti kako kiberprostor regulira. Ljudi koji kodiraju hoće. Jedini izbor je da li ćemo kolektivno imati ulogu u njihovom izboru, u odlučivanju kako se vrijednosti reguliraju ili ćemo dozvoliti onima koji kodiraju da za nas odaberu vrijednosti“ (Lessig 2000).

Interesi i centri moći koji upravljaju i utječu na segmente interneta su, dakle, promjenjivi. Jednako kao utopijska zamisao (interaktivne, inovativne, decentrirane, dehijerarhizirane) socijalizacije internet također predstavlja i temeljnu infrastrukturu globalne distopije, totalne kontrole. Logika umreženih mašina, uprkos još dominantnom (trendovskom, laičkom) mišljenju o internetu kao otvorenom protokolu koji fundamentalno eliminira regulaciju, hijerarhiju, organizaciju i kontrolu, upravo je suprotna. Kao konstitutivni dio organizacije i kontrole interneta, protokol upravlja prirodom novonastalih društvenih praksi (Galloway 2004). Drugim riječima, internet nije rizomatična struktura, već visoko hijerarhizirana politička mreža koju konstituira protokol kao kontroliran dijagram distribucije. Obećanje emancipacije posredstvom otvorenosti rizomatičnih mrežnih čvorova ukazuje na to kako retorika o decentraliziranosti Mreže kao oslobađajuće, antihijerarhijske sile, u konačnici onemogućuje i zamagljuje njezino poimanje kao visoko strukturirane virtualne birokracije. Budući da kompjuterski jezici imaju vlastitu sintaksu, gramatiku, zajednice i kulture, jezik koda je, napominje Alexander R. Galloway, potrebno podvrći istoj vrsti kulturalne analize kao bilo koji drugi prirodni jezik.

Internet, prema tome, treba shvatiti kao novi oblik vladanja društvom pri čemu ne postoji nikakva direktna prinuda smještanju pod dispozitiv mreže. Distribuirana otvorenost (TCP/IP protokola) mrežne (infra)strukture, podrivajući tradicionalne forme organizacije horizontalnim umrežavanjem pojedinačnih čvorova, stvorila je potpuno novi ekosistem fleksibilne, biotehnoške kontrole (Galloway 2004). Protokoli, naime, sadržeći određena pravila, definiraju okvir mogućih akcija između dvije strane. Temeljni internetski protokol (TCP/IP) formaliziranim pravilima komunikacije određuje transmisiju podataka od jednog do drugog računala, od jedne do druge aplikacije, upravljajući i kontrolirajući moguće ponašanje tehničkih skupova zbog čega bi bilo pogrešno zaključiti da je internet

nekontroliran prostor distribucije podataka. Drugačije rečeno, TCP/IP protokol čini materijalnu osnovu tzv. protokologičke kontrole (Galloway i Thacker 2007).

Upravljanje internetom može se definirati kroz kontinuirani razvoj politika i mehanizma pod kojima mnogi stakeholderi internetske zajednice donose odluke o razvoju i korištenju interneta. Upravljanje internetom pokriva širok spektar pitanja, od svakodnevnog tehničkog i operativnog rada interneta do pitanja javne politike poput borbe protiv kriminala na internetu. Rasprave se odvijaju na mnogim forumima, a o tehničkim i operativnim raspravama o upravljanju internetom već se dugo raspravlja u tijelima s više stakeholdera razvijenim u te svrhe. Neki od najvažnijih foruma i organizacija su: Internet korporacija za dodijeljena imena i brojeve (ICANN⁷⁹ - Internet Corporation for Assigned Names and Numbers); Internet društvo (ISOC - Internet Society); Međunarodna telekomunikacijska unija (ITU - International Telecommunication Union); Forum o upravljanju internetom (IGF - Internet Governance Forum); Internetski tehnički savjetodavni odbor (ITAC - Internet Technical Advisory Committee) pri OECD-u (Organisation for Economic Co-operation and Development); Svjetski samit o informacijskom društvu (WSIS - World Summit on the Information Society).

Mreža je determinirajuća morfološka struktura našeg doba i ključna metafora kulturalne imaginacije. Kako njome opisujemo fundamentalne transformacije naših društvenih interakcija i političko-ekonomsku organizaciju „operativnih sistema naših života“ (Vajdijanatan 2018), prilagodba novim uvjetima tzv. umreženog postojanja traži razumijevanje strukturalnih učinaka umreženosti, njegovih reperkusija prepoznatih u disoluciji društvenih tekstura. Sociotehničke mreže virtualnog kiberprostora i njihov utjecaj na naše svakodnevne živote, digitalnu kulturu, stoga su ključno mjesto razumijevanja kako internet nije isključivo tehnološki već društveni fenomen koji mrežu međupovezanih računala stavlja pred kapije novih pitanja o odnosima emancipacije i manipulacije, slobode i kontrole, optimizma i pesimizma. Iako je bez interneta gotovo nemoguće zamisliti savremeni svijet, internet nije univerzalno dostupan svima. Jedna od glavnih snaga interneta jeste njegov javni karakter, društveno prisustvo (Čejko 2019), koje potiče kreativnost i uključenost. Mnogi teoretičari su analizirali

⁷⁹ ICANN je internacionalna, ne-profitna organizacija koja je odgovorna za reguliranje Internet protokola (IP), za lociranje adrese i za reguliranje domena. Kao istovremeno javno i privatno partnerstvo, ICANN se zalaže za očuvanje operative stabilnosti interneta.

promjene koje uočava savremeni globalizirani čovjek, konzument velikog broja informacija, svjedok svakog događaja na svim dijelovima planete. Neki od njih tako optimistično, a neki, pak, izuzetno pesimistično posmatraju ovaj segment savremenosti. Kod onih koji su optimistični, navode se prednosti koje se ogledaju u brzini povezivanja ljudi, brzini razmjene poruka, lakoći i jednostavnosti dopiranja do najudaljenijih mjesta, globalizacija privreda i kultura, novi oblici zajedničke proizvodnje, demokratske distribucije i učesničkog iskustva. Međutim, ne trebaju se zanemariti ni one negativne karakteristike ovih promjena: prevelik broj informacija, lakši način za manipuliranje, lakše skretanje misli s važnih na nevažne događaje, zloupotreba anonimnosti, ugrožavanje privatnosti, krađa identiteta, cyber napadi, itd. Kako navodi Manović (2015) „...internet je samo jedan zajednički stan iz Staljinovog doba: nema privatnosti, svi sve špijuniraju, uvijek postoje redovi pred zajedničkim prostorijama kao što su kuhinja i kupatilo.“

Transformacijom „mreže mreža“ u internet, globalni masovni medij je postao, ne samo tehnička već društvena realnost. S obzirom na nesvodivost interneta na tehničku infrastrukturu i računalno procesuiranje podataka, njegov tehnokulturalni narativ je potrebno razumijevati kroz aspekte logičkih principa otvorenosti, participacije i dijeljenja (ideja, informacija, praksi). Radi se upravo o pitanju koje je od samih početaka računalne paradigme okupljalo, kako razvojne programere, tako i korisnike: na koji način virtualni svijet pretočiti u aktualni svijet tehničkih mogućnosti, naučnu fantastiku pretvoriti u (naučne) činjenice (Hibert 2020). Premda ideju interneta jednako snažno obilježava narativ o autonomnim i neovisnim zajednicama, ulaganja ogromnih sredstava za razvoj digitalne infrastrukture („informacijske autoceste“) Vlade Sjedinjenih Američkih Država imalo je za cilj potaknuti stvaranje novih inicijativa u privatnom sektoru, tačnije, rekreirati budućnost tržišta. Osiguravanjem pretpostavki za oblikovanje otvorenog informacijskog tržišta društveni razvoj je viđen kao posljedica ekonomskog. Principi nove, decentralizirane ekonomije, imali su za cilj zamijeniti centralizirani, industrijski tip upravljanja, drugim riječima, tehnološko inoviranje postindustrijskog društva obećavalo je izranjanje potpuno nove civilizacije „mrežnih građana“ – *netizens* (Hauben i Hauben 1997).

Javno širenje informacijsko-komunikacijskih tehnologija, koje počinje osamdesetih godina 20. vijeka zajedno s transformacijom svjetskog političkog sistema nakon pada Berlinskog zida 1989. godine, dovelo je do restrukturiranja kapitalizma

zaokretom ka otvorenom tržištu informacijske ekonomije. U okruženju umreženom informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, prostor i vrijeme su zgusnuti u novu materijalnu bazu na kojoj su dominantne društvene prakse organizirane kroz informacijske tokove. Prema Castellsu (2002), društvenost, odnosno društvene prakse, integrirane su u prostor informacijskih tokova (cyberprostor) kao onaj koji oblikuje ekonomske, političke i simboličke strukture društva: a) mreže osiguravaju tehnološku infrastrukturu kao materijalnu podršku informacijskim tokovima (cirkulacija); b) čvorovi mreže se materijaliziraju na specifičnim mjestima prema potrebama mreže (relacija); c) društveni akteri održavaju mrežne tokove svojim društvenim, odnosno kulturalnim i ekonomskim praksama (komunikacija). Ovo ne znači da je industrijalizam nestao kao materijalna osnova društva, već da diskurs industrijske proizvodnje gubi svoju centralnu funkciju. Strukturalna promjena načina proizvodnje upućuje nas na činjenicu da su generiranje, procesiranje i prijenos informacija postali temeljni izvor produktivnosti i moći, drugim riječima informacionalizam kao tehnološka paradigma formirao je „karakter“ postindustrijskog društva (Castells 2004). U umreženom društvu u prvi plan izbijaju vrijednosti, logika i interesi lokalnih mrežnih čvorova u globalnom operativnom sistemu umrežavanja dok strukturalna marginalizacija proističe iz nesudjelovanja u globalnim tokovima nove komunikacijske kulture u kojoj je oblik društvene organizacije manje kolektivan, a više konektivan.

Širenje interneta i osobnih računala smanjilo je prepreke dijeljenju digitalnih izvora informacija i znanja. Digitalne tehnologije su učinile kulturnu produkciju jeftinom, a distribuciju praktično besplatnom, međutim ono što je najvažnije primijetiti jeste kako se izmijenila materijalnost mnogih objekata kulture, drugačije rečeno, kako se transformirala od analognih objekata do digitalnih tokova⁸⁰. Izrazi poput „otvorena kultura“ i/ili „slobodna kultura“ nastali iz prihvatanja informacijskih i komunikacijskih tehnologija od zajednica pojedinaca s zajedničkim ciljevima da grade resurse kroz tehnološki posredovanu komunikaciju, pokazuju kako je digitalna tj. umrežena kultura duboko orijentirana na razmjenu tj. dijeljene sadržaja. U tom smislu ona manje nalikuje knjizi, a više konverzaciji. Umrežene tehnologije šire komunikacijski univerzum, a dvosmjernost globalne komunikacijske platforme omogućava svima transformaciju

⁸⁰ Komande copy/paste, zatim remiksovanje, semplovanje i ostale osnovne digitalne operacije najbolji su primjer na koji način se danas čini trivijalnim pretvaranje fiksnih objekata kulture u fluidne, stalne promjene.

fiksni objekata kulture u fluidne (korištenje interneta na računaru, laptopu, tabletu ili telefonu svaki od tih uređaja čini dijelom planetarne mreže mašina). Wikipedia je vjerovatno najbolji primjer zajedničkog stvaranja kulturnog sadržaja i univerzalnog pristupa znanju, kao što je u obrazovanju najadekvatniji primjer kultura slobodnog pristupa naučnim časopisima, odnosno Inicijativa za otvoreni pristup (Open Access Initiative). Izgradnjom tzv. digitalnih zajedničkih dobara (digital commons) stvaraju se alternative komodifikaciji (pretvaranju u robu) kulture i znanja s obzirom na to da su obično članovi zajednice vlasnici kreiranih resursa, te se njima slobodno služe što isto može činiti i treća strana. U biti ideje zajedničkog dobra jeste da zajednica koja gradi i dijeli neka (digitalna) zajednička dobra, mogu učestvovati u donošenju odluka u vezi s interakcijskim procesima i zajedničkim resursima. Međutim, sa osnaživanjem pozicija korisnika interneta (ne samo da pasivno konzumiraju, već aktivno proizvode, modifikuju i distribuiraju sadržaje kulture) došlo je do sudara logike novomedijske logike sa zakonima o intelektualnom vlasništvu. Naime, nove kulturne industrije⁸¹ (ili „kreativne industrije“) u digitalnom okruženju nastaju na logici otvorenosti, te potiču kombinaciju, kreaciju, proizvodnju i distribuciju dobara i usluga u domenu kulture. Problematsko žarište proističe iz činjenice da su proizvodi kulture zaštićeni zakonima o intelektualnoj svojini, a upravo su veliki medijski konglomerati oni koji u pooštavanju tehničkih mjera zaštite⁸² vide ključni alata spriječavanja digitalne piraterije⁸³.

⁸¹ Značenje kulturne industrije, uopšte, uključuje muzičku, pisanu, televizijsku i izdavačku produkciju, kao i zanatstvo i dizajn. Po njihovoj definiciji, kulturna industrija pridonosi ničemu osim općeg kulturnog i društvenog napretka. Međutim, termin kulturna industrija su skovali Theodor Adorno i Max Horkheimer, predstavnici Franfurtske (teorijske) škole. Oni su smatrali da je popularna kultura poput fabrike koja proizvodi standardizirana kulturna dobra, kako bi manipulirala masama ljudi u njihovoj pasivnosti; laka zadovoljstva dostupna kroz konzumiranje popularne kulture čini ljude pokornim i zadovoljnim, bez obzira na to koliko je teško njihovo ekonomsko stanje. Adorno i Horkheimer su smatrali ovu masivno proizvedenu kulturu kao veliku opasnost po složeniju kulturnu i umetničku produkciju. Kulturna industrija kultiviše lažne potrebe; odnosno, potrebe koje kreira i zadovoljava kapitalizam.

⁸² Tehničke mjere zaštite (engl. Technical Protection Measures, TPM) označavaju svaku tehnologiju, računalni program, sredstvo, proizvod ili komponentu koji su napravljeni da u uobičajenom djelovanju sprečavaju ili ograničavaju radnje koje nositelj prava nije dopustio te njihovo zaobilazanje odnosno osujećivanje predstavlja povredu autorskog i srodnih prava, te može dovesti do građanskopravne i krivične odgovornosti.

⁸³ Upravljanje digitalnim pravima (engl. Digital Rights Management - DRM) zajednički je naziv skupa tehnologija za kontrolu pristupa koje izdavači i drugi vlasnici autorskih prava koriste za ograničavanje pristupa digitalnim uređajima i multimedijalnim sadržajima. Ovaj pojam ima dodirnih točaka sa zaštitom od kopiranja (engl. copy protection), ali DRM sustavi se prije svega koriste za zaštitu kreativnih sadržaja, kao što su muzika i film, dok se zaštita od kopiranja najčešće odnosi na programsku podršku (engl. software).

Kontradiktornost poslovnog modela, kojim kulturne industrije, nastoje sačuvati svoje profitabilne pozicije ekskluzivnog upravljanja (online) proizvodima tj. objektima kulture kroz sve rigidnije oblike kontrole, najbolje se ogleda kroz činjenicu povećanja piraterije u digitalnom okruženju, međutim i kroz stvaranje sve većih koalicija (umjetnika, obrazovnih radnika, inženjera itd.) koji uviđaju zajedničke interese otvorene proizvodnje i pristupa odnosno neophodnost suprotstavljaju trendovima tzv. „kulture dozvola“ (Lessig 2004). Kako objašnjava Lessig, kultura dozvola, uprkos tehnološkim i društvenim promjenama, nastavlja praviti razliku između produkcije i potrošnje, između pošiljaoca i primaoca. Naime, pristup kulturi kontrolira mali broj pojedinaca preko zakona o autorskim pravima, odnosno tehnološke sisteme upravljanja, digitalnim pravima što dolazi u kontradikciju s logikom interneta da potiče slobodu stvaralaštva i kreativnost.

Ishodišta za osmišljavanje novih modela proizvodnje i upotrebe digitalnih dobara pronalazimo u Pokretu za slobodan softver i softver otvorenog koda (Free and Open Source Software, FOSS). Činjenica da hakerska etika predstavlja ishodište razumijevanja nastajanja zajednica okupljenih oko koncepta digitalnih zajedničkih dobara, ne samo da je nepoznanica u obrazovnim krugovima već izostaje i u domenu šire građanske svijesti. Naime, kolaborativni rad na stvaranju softverskih programa, modificiranju izvornog računalnog koda, u svjetonazoru hakera kao programera hobista, karakterizira strast za stvaranjem i dijeljenjem znanja. Dobrovoljno saradničko angažiranje u procesu stvaranja znanja (konkretno, pisanja i modificiranja računalnog koda) nije moguće lišiti da činjenice da među hakerima postoje mnogobrojne razlike, odnosno da je različitost ličnih motiva uključivanja u hakerske zajednice (neko iz potrebe za priznanjem, neko zbog unapređenja efektivnosti programa, neko iz estetskog užitka, neko iz društveno-političkog ubjeđenja, a neko iz potencijalne finansijske dobiti) u konačnici stvorilo sliku nepovjerenja u njihovo djelovanje koje izlazi izvan okvira hijerarhijskih organiziranih modela upravljanja znanjem⁸⁴.

Razumijevanje hakerskog etosa, koji zapravo čini sam „duh informacionog doba“ (Himanen 2002), od iznimne je važnosti da bismo razumjeli preoblikovanje

⁸⁴ Jako je važno kako jeste da je većina softvera 50-ih slobodno kružila između razvojnih inženjera, jer je pristup izvornom kodu bio slobodan. Međutim, 70-ih je počeo rasti osjećaj vlasništva nad softverom, dok je kultura otvorenog koda/slobodnog softvera potiskivana. Kako bi sačuvao slobodnu prirodu softvera, Richard Stallman (osnivač pokreta za slobodni softver) stvorio je licencu General Public License (GPL), pravni okvir za slobodni softver.

upravljanja kulturnim dobrima u 21. vijeku. Vjerovatno najpoznatiji alat za stvaranje digitalnih zajedničkih dobara jeste Creative Commons⁸⁵ autorskoppravna licenca (tzv. otvorena licenca) koja dozvoljava korištenje autorskih djela izvan ograničenja tradicionalnih načina upravljanja intelektualnom svojinom. Creative Commons licenca podržava otvoreni pristup digitalnim resursima, a riječ je o sveobuhvatnom rješenju licenciranja autorskih djela kao javno dostupnih i otvorenih sadržaja kojim se koriste različiti autori (naučnici, umjetnici, muzičari, programeri) odnosno različiti stvaraoci koji postojeći zakon o autorskih pravima koriste na nov način. Dok zakoni o autorskim pravima stvaraocima proizvoda intelektualnog rada garantiraju ekskluzivna i veoma detaljno definirana prava na raspolaganje svojim kreacijama (autorska prava se automatski rađaju s nastankom djela, bez potrebe da se ono na bilo koji način već je dovoljno samo objaviti ga) međunarodne i nacionalne legislative autorima daju sve manje kontrole nad vlastitim djelima. Upravo zbog toga su inicijative koje omogućuju autorima odlučivanje o načinima korištenja njihovih djela bez obzira na zakone o autorskim pravima sve su popularnije (Mučnjak 2011). Drugim riječima, upravo su Creative Commons licence te koje omogućuju autorima da slobodno odluče ko, kada, kako i pod kojim uvjetima može umnožavati, distribuirati, remiksovati i prerađivati izvorna djela. Kako navodi Mučnjak, posebnost Creative Commonsa pokreta je ta da autor sam određuje uvjete korištenja svog djela, tj. način na koji će se njegov rad koristiti, hoće li se moći mijenjati te smije li netko drugi za korištenje ili preradbu rada dobiti finansijsku nadoknadu. Kada autor izabere licencu koju želi koristiti za svoj rad preuzima je u tri oblika: u obliku sažetka, tj. popis ikona koje simboliziraju uvjete korištenja i u stvari nemaju težinu pravnog teksta; u obliku pravnog teksta koji ima težinu u pravnom prometu; u strojno čitljivom obliku koji se ugradi u kod same stranice na kojoj se autorsko djelo nalazi (strojno pretraživi oblik). Licenciranje djela je vrlo jednostavno, a sastoji se iz ispunjavanja upitnika pomoću kojeg odabirete uvjete korištenja čime se prihvata odabrani tip licence. Osim međunarodne verzije licence, postoje i nacionalne verzije. Creative Commons nije jedna licenca, nego je to krovni naziv za nekoliko kombinacija uvjeta korištenja autorskog djela kako sam autor odredi (Mučnjak 2011). Nasuprot konvencionalnoj upotrebi autorskih prava, novi modeli, kako možemo vidjeti, teže da dopuštanjem slobodnog kopiranja pristup proizvodima intelektualnog

⁸⁵ Inicijativa je pokrenuta 2001. godine uz podršku Centra za javno vlasništvo (Center for the Public Domain) pod vodstvom profesora autorskog prava sa Univerziteta Stanford u SAD-u Lawrencea Lessiga.

rada naprave lakšim istovremeno potičući (digitalnu) kreativnost i inovativnost kroz mogućnosti da se pristupom otvoreno licenciranim sadržajima ona također modificiraju.⁸⁶

World Wide Web („WWW“, „W3“ ili jednostavno „Web“) je informacijski prostor u kome se potraživane teme, definirane kao resursi, identificiraju globalnim sistemom pod imenom Uniform Resource Identifiers (URI). „Web“ termin se često greškom poistovećuje s terminom internet, ali je web, zapravo, servis koji funkcionira iznad interneta, a pojam weba se koristi za imenovanje računalne mreže. Web 1.0. ili statički web predstavlja prvu generaciju razvoja weba (internet u klasičnom smislu), odnosno decentraliziranu mrežu računala povezanu putem određenog protokola. Osnovni koncept čini povezivanje informacija (informacije su na računalu dok korisnici putem drugog računala pristupaju kopiji kako bi je mogli pročitati lokalno). U toku ovog razdoblja evolucije weba dopušteno je samo pregledavanje sadržaja i nema komunikacije između poslužitelja i korisnika. Drugim riječima, korisnici su na pasivan način konsultirali mrežne stranice uglavnom bez mogućnosti participacije u proizvodnji sadržaja (Read Only). Web 2.0. ili dinamički web je povezan uslugama koje omogućavaju razmjenu podataka i uzajamnu interakciju. Osnovna ideja je povezivanje ljudi, a temelj druge generacije weba čine društvene mreže i platforme

⁸⁶ Četiri uvjeta korištenja Creative Commons licence su: • imenovanje (engl. Attribution – BY) – autor djela dopušta korištenje svojega djela samo onima koji priznaju i označe autorstvo djela na način kako je specificirao autor ili davatelj licence; • dijeli po istim uvjetima (engl. ShareAlike – SA) – autor dopušta drugima korištenje djela, ali pod jednakim uvjetima kao u licenci koju izabire autor; • nekomercijalno (engl. NonCommercial – NC) ako se djelo izmijeni, preoblikuje ili se stvori novo koristeći ovo, preradba se može raspačavati samo pod licencom koja je ista ili slična ovoj pod kojom se djelo dijeli ili remiksira; • bez prerada (engl. NoDerivs (No derived works) – ND) – djelo se ne smije mijenjati, preoblikovati ili prerađivati. Od verzije 2.0, uvjet imenovanja postao je obavezan u svakoj kombinaciji uvjeta. Pod tim uvjetima slobodno možete: • dijeliti (engl. use) – tj. umnožavati, raspačavati i javnosti priopćavati djelo, • remiksirati (engl. remix) – prerađivati djelo. Šest je licenci koje su dostupne u trenutnoj verziji kombinacije uvjeta korištenja i dopuštenih radnji • imenovanje (engl. Attribution – CC BY) – najmanje restriktivna licencija, preporuča se za najšire dijeljenje i preradbu djela, u komercijalne ili nekomercijalne svrhe, samo onima koji priznaju i označe autorstvo djela na način kako je specificirao autor ili davatelj licence; • imenovanje-dijeli po istim uvjetima (engl. Attribution-ShareAlike – CC BY-SA) – licenca koja se često uspoređuje s licencama otvorenog kôda, koristi je Wikipedia; dopušta dijeljenje i preradbu djela, čak i u komercijalne svrhe, ali samo pod jednakim uvjetima kao u licenci koju izabire autor te da se označi autorstvo; imenovanje-bez prerada (engl. Attribution-NoDerivs – CC BY-ND) – autor dopušta dijeljenje djela, ali ne i njegovu preradbu, u komercijalne ili nekomercijalne svrhe, uz uvjet da se označi autorstvo; • imenovanje-nekomercijalno (engl. Attribution-NonCommercial – CC BY-NC) – autor dopušta korištenje i preradbu svog autorskog djela uz uvjet da se označi autorstvo, isključivo u nekomercijalne svrhe; • imenovanje-nekomercijalno-dijeli po istim uvjetima (engl. Attribution-NonCommercial-ShareAlike) – CC BY-NC-SA – autor dopušta dijeljenje i preradbu svog autorskog djela uz uvjet da se označi autorstvo, isključivo u nekomercijalne svrhe te samo pod jednakim uvjetima kao u licenci koju izabire autor; • imenovanje-nekomercijalno-bez prerada (engl. Attribution-NonCommercial-NoDerivs – CC BY-NC-ND) – najrestriktivnija licencija, *de facto* autor dopušta isključivo dijeljenje djela u nekomercijalne svrhe, ne i preradbu, uz uvjet da se označi autorstvo.

za saradnju te aktivna korisnička proizvodnja sadržaja. Koncept društvenog umrežavanja (blog, društvene mreže, video streaming itd.) web čini mjestom za tzv. čitanje i pisanje (Read/Write). Unapređenjem interakcije i uvođenjem web aplikacija sve postaje online i pohranjuje se na poslužiteljima. Web 3.0. često se naziva i semantički web. Dva ključna pojma povezana s ovom fazom razvoja weba su semantička oznaka (informacije postaju povezane zahvaljujući semantičkim metapodacima) i web-usluge. Korisnici su u mogućnosti komunicirati s mrežom putem prirodnog jezika interpretiranog pomoću softvera (računala koje nastoji razumjeti informaciju poput čovjeka) što Web 3.0. dovodi u vezu s umjetnom inteligencijom. Drugim riječima, semantički web unapređuje mrežne tehnologije kako bi se generiranje, dijeljenje i povezivanje sadržaja odvijalo pretraživanjem i analizom značenja riječi te na taj način dobili brži i relevantniji rezultati. Karakter Web 3.0. također određuje i korištenje 3D grafike, trodimenzionalnog dizajna mrežnih stranica i usluga (računalne igre, geoprostorni kontekst, vodiči kroz muzeje itd.). Jedan primjer može vrlo jednostavno ilustrirati objedinjenost značajki Web 3.0.: npr. dok se vozite automobilom postavite pitanje virtualnom asistentu „htio bih jesti azijsku hranu i pogledati komediju u pozorištu“. Na osnovu lokacije na kojoj se nalazite, virtualni asistent preko pretraživača Vam sugerira najbliže pozorište i restoran automatski konsultirajući recenzije s društvenih medija, a u 3D formatu predstavlja meni odabranog restorana.

Nastankom novog komercijalnog modela informacijske ekonomije koji se temeljio na pružanju usluga i infrastrukture za internetsku saradnju (Web 2.0. ili Wikinomics) došlo je do popularizacije internetske sarađivačke strukture, ali i promjene uvjeta njena korištenja (npr. Googleov YouTube – platforma za dijeljenje videosadržaja ili Yahooov Flickr – platforma za dijeljenje fotografija) te je logika zajedničkih dobara dospjela u ruke korporativnih pružatelja usluga. Na taj način je zajednica isključena iz donošenja odluka o infrastrukturi, odnosno izgubila kontrolu nad oblikovanjem platforme, drugim riječima, izgubljene su ovlasti zajednice korisnika (npr. oblikovanje platforme, pravila upravljana interakcijom zajednice i sl.). Internet i društvene mreže su postale platforme ne samo za komuniciranje, sticanje slave i novca, već instrument polarizacije, razdora, produbljivanja lokalnih i globalnih jazova, podjela na suparniči orijentirane identitarne (etničke, vjerske, klasne, rasne, kulturne, političke) grupe. Suprotno utopijskim pretpostavkama o mediju koji će globalnim povezivanjem omogućiti artikulaciju općeg dobra, dobili smo medij na kojem se svako zalaže za

svoje partikularno „dobro“. Dizajnere društvenih medija pokreće profit, a kako zarada ovisi od broja korisnika borba za njihovu pažnju je postala centralna dimenzija eksploatacije informacijskog ponašanja⁸⁷ korisnika. Naše ljudske slabosti (poriv za pripadanjem, dopadanjem i potvrđivanjem) idu na ruku vlasnicima platformi, pažnju privlače senzacionalni sadržaji povišenog tona, poput žute štampe i tabloidnih naslova, platforme društvenih medija su kako objašnjava S. Vaidhyanathan (2018) iracionalne i antidemokratske sile koje dovode do sunovrata osnovnih načela javnog dijaloga i demokratije⁸⁸. Mogli bismo zapravo reći da je došlo do svojevrstnog obrata informacijskog ponašanja⁸⁹ korisnik više ne traži informaciju, informacija traži korisnika. U svojoj iscrpnoj studiji o Facebooku kao najvećoj korporaciji za oglašavanje, S. Vaidhyanathan (2018) pokazuje kako društveni mediji podstiču razgradnju demokratske i intelektualne kulture u cijelom svijetu. Informacijsko zagađenje na društvenim medijima, ističe Vaidhyanathan, proističe iz netačnih i nepouzdatih informacija (lažne vijesti), ali također i zbog toga što se takvi sadržaji (algoritamski) potenciraju budući da snažno utiču na naše emocionalne registre. Algoritmi društvenih medija naime stvaraju okruženje tzv. eho-komora unutar kojih cirkuliraju sadržaji koje najčešće potvrđuju naše unaprijed izgrađene, postojeće stavove odnosno poglede na svijet. Sintagmu eho-komora (ili filtrirani balon) je skovao internet aktivista i poduzetnik Eli Parsier (2011) te opisao kako se algoritamski pojačava pristranost prema potvrdnim informacijama (engl. confirmation bias). Ovaj fenomen se izravno veže za korisnike Facebooka kojima se algoritamski filtriraju (serviraju) sadržaji koji bi mogli odgovarati njihovim naklonostima i slabostima, a potom i rezultirati komentiranjem i daljnjim dijeljenjem sadržaja. Drugim riječima, internetske filtere možemo opisati kao mehanizme poopćavanja našeg ponašanja na Mreži, te Parsier (2011) algoritme naziva „mašine predviđanja“ koje neprestano kreiraju i uštimavaju teoriju ko smo, šta radimo i sljedeće želimo (9). Drugim

⁸⁷ Informacijsko ponašanje (engl. Information behaviour) odnosi se na kompletno ponašanje ljudi u odnosu na izvor i kanale informacija uključujući kako aktivno tako i pasivno traženje i korištenje informacija. Informacijsko ponašanje preferirani je izraz koji se koristi za opisivanje mnogih načina na koje se ljudi koriste informacijama, a posebno način na koji pretražuju informacije. Kuhlthau (1991).

⁸⁸ Problem 21. vijeka je, kako tvdi S. Vaidhyanathan (2019), kakofonija: „previše ljudi viče u isto vrijeme. Pažnja se lomi. Strasti eruptiraju. Činjenice se mrve. Sve je teže duboko promišljati o kompleknim, krucijalnim pitanjima sa informiranom javnošću. Imamo pristup ogromnom znanju, a ipak ne uspijevamo misliti i razgovarati o ozbiljnim stvarima kao odrasli ljudi.“

⁸⁹ Razlikujemo tzv. informacijsko ponašanje s namjerom (engl. information seeking behaviour) koje podrazumijeva traženje informacija kako bi se ostvario željeni cilj pretrage; mikro razinu ponašanja korisnika pri pretraživanju u interakciji s bilo kojom vrstom informacijskog sistema nazivaom informacijsko ponašanje pri pretraživanju (engl. information searching behaviour).

riječima, one su upravo s tim ciljem i dizajnirane: „konzumiranje informacija koje pogoduju našim predodžbama o svijetu je jednostavnije i ugodnije; konzumiranje informacija koje nas izazivaju da mislimo na drugačiji način dovodeći u pitanje naše pretpostavke je nezgodno i frustrirajuće...pristranost prema potvrdnim informacijama je konzervativna mentalna sila koja pomaže tome da potvrđujemo naš shematizam namjesto da ga podrivamo“ (34). Ne radi se, dakle, o direktnoj, već očekivanoj žudnji za konzumiranjem upravo onih sadržaja kojima smo skloniji vjerovati, informacijama koje odgovaraju našim pretpostavkama, podacima koji se jednostavnije i lakše preklapaju sa našim uvjerenjima - anticipaciji upravljane interakcije pred sadržajima procesuiranim nevidljivim algoritamskim tehnikama. Govoreći o fenomenu kognitivne pristranosti koja proističe iz kombinacije prirodne ljudske sklonosti da se preferiraju one informacije s kojima se unaprijed slažu koji, u kombinaciji s algoritamskim povezivanjem korisničkih profila sa sadržajima sličnima onim na koje smo već reagirali (klikovima, lajkovima, dijeljenjem, komentarima itd.) možemo otkriti razmjere opasnosti algoritamskog organiziranja pažnje i projektiranja manipulacije. U kontekstu svakodnevnog korištenja društvenih medija, ova goruća pitanja o budućnosti „društvenosti“ zapravo su pitanja o stvaranju funkcionalnih veza i zajednica, emancipacije građana, općenito mogućnostima pozitivnih društvenih promjena (Bogdanić 2013, 21.). S obzirom na to da društvene mreže posreduju između mladih, one praktično postaju sastavni dio tog odnosa, zbog čega se, prema Radojkoviću, dešava svojevrsni paradoks da će sve više biti „uspostavljenih veza“, a sve manje direktnih neposrednih odnosa, što može dovesti do „dekadencije ljudske prisutnosti“ (Radojković 2006, 24). Drugim riječima, tehnologija je omogućila da ljudi postanu fizički bliži, ali emotivno udaljeniji. U tom smislu Bogdanić (2013) smatra da se može konstatirati postojanje elemenata bezosjećajnosti (desenzitizacije), odnosno smanjenja sposobnosti da sagovornici saosjećaju jedni s drugima. Zbog intenzivnog pristupstva tehnologije, savremeno društvo počinje ličiti na Tehnopolis (Postman 1993) u kojem tehnologija upravlja i vlada čovjekom. Opravdano je, dakle, postaviti pitanje: „Da li su nas internet i društveni mediji (mreže) oslobodili ili zarobili?“ Vjerovatno bi se mogli naći argumenti i za jedan i za drugi odgovor, jer, kako kaže, Carr (2011): „Ono što je za jednu stranu rajsko obilje, za drugu stranu je nepregledna pustoš.“ Obradović (2006) internet naziva Divljim Zapadom, zato što „na tim nepreglednim prostranstvima i bespućima vlada zakon jačega. (304) Skriveni anonimnošću i lažnim imenima ili zaporkama,

pojedinci pokazuju niske strasti i vrijeđaju druge.“ Pitanje koje se nužno nameće je: šta nas još čeka od i nakon tog savremenog Divljeg Zapada? Stalna komunikacija uz pomoć različitih aplikacija kao što su Viber, WhatsApp i sl., može negativno da se odrazi na nivo pismenosti mladih. Naime, jezik društvenih mreža je jezik skraćenica, akronima, žargona, kojim se na neki način reducira i osiromašuje jezik. Također, primjetna je sve veća upotreba angлизama u komuniciranju putem društvenih mreža što može biti zabavno, ali u istoj mjeri problematično, jer nerijetko strane riječi poprimaju hibridni domaći oblik, pa tako nastaje „selfiranje“, „lajkovanje“, „šerovanje“. Također, potencijalni problem je svakako široka upotreba emotikona i stickera u svakodnevnoj komunikaciji. Ovi karakteri mogu predstavljati smjernice prilikom interpretacije poruka, ali isto tako mogu biti zbunjujući za aktere komunikacijskog procesa. Razlog za to je nepostojanje pravila upotrebe za emotikone i stickere, pa ih učesnici u komunikacijskom procesu koriste po slobodnom nahođenju, što nerijetko izaziva šum u komunikacionom kanalu. Jedna od karakteristika komuniciranja na društvenim mrežama su svakako i mimovi (memeovi). Oni su postali sastavni dio savremene mainstream kulture na internetu. Meme se na mreži može prepoznati u formi fraze, fotografije ili GIF-a koji svakodnevno kruži unutar određene zajednice i kao takav je nosilac (političkih /društvenih) značenja i vrijednosti. Suština funkcioniranja mimova je u imitaciji ili oponašanju, oni pozivaju publiku na interakciju, jer se jedino u interakciji njihov smisao dovršava. Svoj život mim započinje u manjoj grupi, nakon čega, ukoliko nosi univerzalna značenja, dostiže viralni karakter. Zbog toga se kaže da se mimovi „šire od korisnika, za korisnika i putem korisnika“ (Vučetić 2020c). Mimovi predstavljaju vrlo važan segment vizuelne komunikacije. Oni su poligon za kreativno i ponekad šaljivo izražavanje ideja i vrijednosti i instrument političkog utjecaja, čega prosječni medijski konzumenti često nisu svjesni. Važno je razumjeti funkciju i ulogu mimova, kako bi se mogli upotrebljavati u cilju efikasnije međugeneracijske ili čak interkulturalne komunikacije.

Neki od negativnih fenomena koji su se razvili na internetu su i popularni „trolovi i „botovi“. Bot se definira kao mali softver koji radi prema jasno utvrđenim pravilima i obavlja različite zadatke, koji se najviše tiču objavljivanja, umnožavanja i komentiranja sadržaja na društvenim mrežama i portalima. Sa druge strane, Troll je biće koje se pojavljuje u skandinavskoj mitologiji, sklono podlim i zlobnim radnjama. Njihov zadatak jeste da objavljuju sadržaje koji su u skladu s određenom

agendom. Najčešće nastoje kreirati sukobe na mreži, vrijeđati druge učesnike, širiti lažne informacije i generalno kontaminirati javni online prostor. Trolovi i botovi su slični fenomeni, s tim što su trolovi stvarne osobe, dok su botovi softveri. Najčešće se pojavljuju u kontekstu predizbornih političkih aktivnosti kao „vojnici“ određeni političkih stranaka, ideja i slično. Trolovi počinju rasprave i pripremaju teren za juriš botova koji svojom podrškom kreiraju privid snage određenih političkih stavova i vjerodostojnosti različitih sadržaja. S obzirom na određenu ulogu koju trol-botovi imaju u online prostoru, važno je znati prepoznati ove pojave i znati koja im je namjera (Vučetić 2020d). Još jedan od velikih problema koji se javlja sa ekspanzijom interneta i društvenih mreža je svakako sve veća zastupljenost govora mržnje, koji kontaminira online prostor, ali također može da preraste i u nasilje u stvarnoj stvarnosti. Jedan od razloga za to je neregulirani online prostor koji neodgovornim pojedincima omogućava priliku za djelovanje. Postoje različiti politički, ali i tehnološki naponi da se govor mržnje suzbije na internetu, ali izgleda da se još ne nazire neko konkretno rješenje problema. U posljednje vrijeme se razvijaju različiti softveri koji bi trebali pomoći da se lakše otkrije govor mržnje u online prostoru, ali nažalost ovi napori još nisu u potpunosti urodili plodom.

Narastajuća kultura otkazivanja (engl. *cancel culture*) predstavlja jedan od velikih savremenih izazova na mreži. Suština *cancel*/kulture je u tome što fanovi i foloveri na društvenim mrežama mogu preko noći da otkazu povjerenje nekoj poznatoj ličnosti ukoliko procijene da je uradila nešto neprimjereno, kao što su recimo kriminalne aktivnosti, seksualne afere, rasističke uvrede ili homofobne šale. Otkazivanje može da postane viralno i da preraste u svojevrsnu online kampanju protiv određene osobe, organizacije i sl. Ovo ima svojih pozitivnih strana, jer predstavlja način da se podigne glas protiv uvredljivog i nedopustivog ponašanja u online prostoru. S druge strane, negativne online kampanje mogu da unište karijere poznatih ličnosti, pozivi na bojkot mogu da utječu na raskid saradnje sa sponzorima i da egzistencijalno ugroze onog protiv koga je pokrenuta online kampanja. Osim toga opasnost *cancel*/kulture je što praktično sve može postati predmet osude, a jednom kada krene lavina negativnih komentara i poziva na bojkot, onda se praktično sužava prostor za javnu diskusiju o problemu, što se negativno odražava na slobodu govora. Na koncu, vjerovatno jedna od najmanje istraženih dimenzija interneta jeste prostor tzv. duboke ili mračne mreže. Bez sumnje, internet je donio ogromne dobiti svima, omogućio je da se obavlja

komunikacija od najličnijih do velikih poslovnih transakcija, međutim, kako kaže Todorović (2017), upravo to bogatstvo je uzrokovao i digitalnu transformaciju protupravnih aktivnosti i djela. Pojedinci i grupe su shvatili slabosti i razradile posebne taktike „fišinga“ – pecanja ili mrežne krađe identiteta, navodeći građane da otkriju brojeve bankovnih računa ili druge podatke. Osim toga, koriste se i instaliranjem „špijunskih programa“ na računare korisnika interneta. Nakon što se domognu što većeg broja ličnih podataka, oni ih prosleđuju specijalistima za računarske krađe. Društvene mreže su postale mjesta na kojima ostavljamo svoju „ličnu kartu“ i povezujemo se s drugima, zavirujući u njihove „lične karte“. Međutim, tu nam više nego ikada prije treba oprez pri dijeljenju ličnih podataka, jer društvene mreže trajno zadržavaju ne samo podatke korisnika, već i vlasnička prava nad njima. Naši se podaci objavljeni na društvenim mrežama na najrazličitije načine mogu zloupotrijebiti.

Učenicima je potrebno ukazati na sve aktuelne izazove interneta (*deep web*; *darknet*). Radi se o izoliranim mrežama, odnosno stranicama koje nisu katalogizirane i koje se ne mogu otkriti tj. „dohvatiti“ uobičajnim tražilicama nego zahtijevaju posebnu enkripciju i softver. S razvojem blockchain tehnologije pojavljuju se i tzv. kriptovalute (prva decentralizirana kriptovaluta - Bitcoin - je objavljena kao softver otvorenog koda 2009).

Internet se, zaključujemo, donekle može uporediti sa svemirom – velik, nesaglediv, nepredvidiv. Ako svaki čovjek u svakom trenutku može putem interneta poslati neku poruku (informaciju), onda je jasno da nema garancije da neka od tih poruka nije lažna, manipulativna, ili u krajnjoj liniji - opasna. Tako internet danas može biti (i jeste) mjesto prostor prepun mogućnosti, ali i rizika, jer puko pretraživanje informacija i korištenje pametnih tehnologija ne znači i njihovu kritičku upotrebu, niti znači da mladi ljudi poznaju na koji način zapravo nove tehnologije funkcioniraju, koja su (ne)pisana pravila ponašanja na mreži i sl. Važno je mlade ljude obrazovati da bi bili u stanju da izbjegnu ili da kontroliraju opasnosti koje za sobom povlači korištenje interneta. Nepripremljenost učenika za evaluiranje mrežnih informacija koja najčešće proizlazi iz uvjerenja kako njihova vještina korištenja interneta, a posebno društvenih medija, implicira informacijsku i medijsku pismenost, česta je zabluda, a mnoga istraživanja⁹⁰ pokazuju kako učenici rijetko razlikuju oglašavanje od novinarskog istraživanja,

⁹⁰ (Vidi: Wineburg et al. 2016)

ne uspijevaju razaznati pristranost u porukama s društvenih medija niti razumijevaju kako širenje lažnih informacija jeste u interesu onih koji na taj način ostvaruju finansijsku dobit i šire svoju tržišnu moć.

Internet je moćan instrument demokratizacije jednako kao i manipulacije. Neetično ili neodgovorno korištenje interneta može erodirati povjerenje u medije i sugrađane na četiri glavna načina: 1. dubokim razdvajanjem ljudi na osnovu ideologije; 2. bivanjem masovnom, globalnom platformom za malicioznu propagandu; 3. pružanjem relativno jednostavne mogućnosti za cyberzlostavljanje, prijetnje ili ponižavanje uprkos ustavnim pravima koja garantiraju slobodu mišljenja, vjeroispovijesti, načina življenja i vjerovanja; i najbitnije 4. urušavanjem povjerenja u demokratske i ekonomske institucije“ (Jolls i Johnsen 2018, 1392). Iz tog razloga, moćni alat koji je na raspolaganju građanima – medijska i informacijska pismenost, treba kontinuirano razvijati i jačati, kako bi, ipak, budućnost bila u rukama građana, a ne velikih tehnoloških kompanija ili umjetne inteligencije.

Literatura

- Bogdanić, Aleksandar. 2013. „Nova medijska paradigma – od medijacije do medijatzacije društveno komuniciranja.“ *Politeia*, 5: 11-37.
- Carr, Nicholas. 2011. *Plitko: šta internet čini našem mozgu?*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Castells, Manuel. 2002. „Epilog.“ U Pekka Himanen, *Hakerska etika i duh informacionog doba*, . Zagreb: Jesenski i Turk.
- Castells, Manuel. 2004. „Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint.“ Uredio Manuel Castells, *The Network Society: A Cross-Cultural Perspective*, 3-45. Northhampton, MA: Edward Elgar.
- Čejko, Meri. 2019. *Superpovezani: internet, digitalni mediji i tehno-društveni život*. Beograd: CLIO.
- Galloway, Alexander R. 2004. *Protocol: How Control Exists After Decentralization*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Galloway, Alexander R, i Eugene Thacker. 2007. *The Exploit: A Theory of Networks*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Hauben, Michael, i Ronda Hauben. 1997. *Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet*. Los Alamitos: IEEE Computer Society Press.
- Hibert, Mario. 2020. „Mediji i društvena pismenost.“ Uredili Damir Arsenijević, Mario Hibert, Jasmina Husanović. *Društvena pismenost: kultura, ekologija, mediji* (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti; Front Slobode) 91-116.

- Himanen, Pekka. 2002. *Hakerska etika i duh informacionog doba*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Jolls, Tessa i Michele Johnsen. 2018. „Media Literacy: A Foundational Skill for 21. Century.“ *Hastings Law Journal* 69(5): 1379-1408. Pristupljeno: mart 15. 2021. <https://www.hastingslawjournal.org/media-literacy-a-foundational-skill-for-democracy-in-the-21st-century/>
- Kuhlthau, Carol C. 1991. „Inside the search process: information seeking from the user's perspective.“ *Journal of the American Society for Information Science* 42 (5): 361- 371.
- Kurbalija, Jovan. 2011. *Uvod u upravljanje internetom*. Beograd: Albatros plus.
- Lessig, Lawrence. 1999. *Code and other laws of cyberspace*. New York: Basic Books.
- Lessig, Lawrence. 2002. „The Architecture of Innovation.“ *Duke Law Journal* 51: 1783-1801. Pristupljeno: novembar 5. 2020. <https://scholarship.law.duke.edu/dlj/vol51/iss6/2/>
- Lessig, Lawrence. 2004. „Arhitektura Inovacije“. *Gordogan*: 127-135. Pristupljeno: novembar 3. 2021. <http://www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/2009-Gordogan-15-18-127-135-Lessig-Arhitektura-inovacije.pdf>
- Lessig, Lawrence. 2000. „Code Is Law.“ *Harvard Magazine*. Pristupljeno: decembar 23. 2020. <https://harvardmagazine.com/2000/01/code-is-law-html>
- Lessig, Lawrence. 2004. *Free Culture: How Big Media Uses Technology and the Law to Lock Down Culture and Control Creativity*. New York: Penguin Press.
- Manović, Lev. 2015. *Jezik novih medija*. Beograd: CLIO.
- Obradović, Đorđe. 2006. „Etika u internetskim glasilima.“ *Informatologia* 39 (4): 301-304. Pristupljeno: decembar 6. 2021. <https://hrcak.srce.hr/9260>.
- Parsier, Eli. 2011. *The Filter Bubble. What the Internet Is Hiding from You*. New York: The Penguin Press.
- Postman, Neil. 1993. *Technopoly The Surrender of Culture to Technology*. New York: Vintage Books.
- Radojković, Miroljub. 2006. *Medium Sindrom*. Novi Sad: Protocol.
- Todorović, Aleksandar Luj. 2017. *Diskurs novih tehnologija*. Beograd: CLIO.
- Vaidhyanathan, Siva. 2019. *Mark Zuckerberg doesn't understand free speech in the 21st century*. Oktobar 18. Pristupljeno: april 1. 2021. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/oct/18/mark-zuckerberg-free-speech-21st-century>.
- Vajdijanatan, Siva. 2018. *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio.

- Mučnjak, Dorja. 2011. „Creative Commons: kreativni oblik zaštite autorskih prava.“ *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 54 (4): 161-188. Pristupljeno: april 1. 2021. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=119031.
- Vučetić, Vuk. 2020c. *Meme kultura u BiH: Od satire do političkog postera*, Januar 20, pristupljeno: januar 8.2021, <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/meme-kultura-u-bih-od-satire-do-politickog-postera>
- Vučetić, Vuk, 2020d, *Trolovi i botovi korisnike društvenih mreža uvlače u spiralu širenja lažnih sadržaja*, Maj 29. Pristupljeno: januar 9. 2021, <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/trolovi-i-botovi-korisnike-drustvenih-mreza-uvlace-u-spiralu-sirenja-laznih>
- Wineburg et al. 2016. Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning. Stanford Digital Repository. Dostupno na: <http://purl.stanford.edu/fv751yt5934>

8) Digitalna ekologija i „pametno“ selo

Mediji, bez obzira na to da li govorimo o printanim ili digitalnim, ne mijenjaju samo načine izražavanja već okruženje u kojem postojimo. Ekosistem ne čini samo prirodno okruženje već i svi alati i tehnologije kojima smo okruženi. Stvarajući medije mijenjamo se i mi sami. Marshall McLuhan je među prvima govorio o medijskoj ekologiji upozoravajući kako naši odnosi prema mediju determiniraju način kako ih želimo koristiti, mijenjajući također svijet u kojem postojimo. Štampani mediji su nam omogućili da doživimo sebe kao individue koje žive privatne, unutrašnje živote, elektronski mediji su nas povezali u globalno selo međupovezanosti čime smo postali manje definirani lokalnom geografijom i statičnim dokumentima. Digitalni uređaji, ekrani, aplikacije, tražilice, društvene mreže, međutim, nisu neutralni objekti. Živimo u okruženju neprestane stimulacije koje je promijenilo društveni prostor koji naseljavamo, izmijenilo obrasce komunikacije, promijenilo našu percepciju i naše odnose u tolikoj mjeri da postupnu promjenu perspektive u digitalnu gotovo da nismo kognitivno niti osvijestili. Demarkaciona linija razdvajanja privatne i javne sfere, koja je uspostavljena printanim medijima, transformirana je digitalnim okruženjem u kojem ova granica, postajući sve poroznijom, gotovo nestala. Elektronsko doba, koje je omogućilo nastanak digitalnih tehnologija, kako je također pojašnjavao i pretpostavljao McLuhan, jeste doba decentraliziranosti koje, dokidanjem vremenskih i prostornih ograničenja, nije stvorilo mir i prosperitet u „jedinstvu razlika“, naprotiv, društvene razlike su postale sve očiglednije i zaoštrenije. Globalno selo je još daleko od svojih demokratskih ideala, mnogo ispravnije bi bilo reći kako naše postojanje u medijskim „mjehurima“ naši preferenci i afiniteta, društvenu polarizaciju čini sve izraženijom, ubrzanijom i većom. Rastom globalizacije i s prevlašću kapitalizma, kako kaže Gir (2011), postali smo svjesni da je digitalna tehnologija važan dio novih pojava i da je u izvjesnoj mjeri i predodredila njihov oblik. Društva su doživjela tranziciju iz industrijskih u informacijska, a globalno selo u kojem živimo može se razumijevati kao komunikološki i tehnološki koncept (Milardović 2010).

Tokom prošlog vijeka tehnološko ubrzanje je transformiralo našu planetu, društva, nas same, ali ne i naše razumijevanje tehnologije. Toliko smo uronjeni u tehnološke sisteme koji oblikuju način na koji djelujemo i mislimo tako da slobodno možemo reći kako se radi o jednom od najvećih izazova s kojima se susrećemo. To možemo prepoznati kroz nizove nedaća poput rastućeg jaza između bogatih i siromašnih, rasapa političkog i društvenog konsenzusa koji prati rastući nacionalizam, socijalne podjele, etnički konflikti, klimatske promjene itd. Tehnologije su izravno upletene u oblikovanje naših života, kako nabolje tako i obrnuto. Upravo iz tog razloga sposobnost različitih načina kritičkog promišljanja tehnologije, njezinih kompleksnih funkcija formuliramo u zahtjev za pismenošću.

Jedan od najčešće spominjanih oblika pismenosti koji se tiče digitalnih tehnologija jeste učenje kodiranja. Veoma često ćemo se susresti s ovakvim zahtjevima koji dolaze s raznih strana koji programiranje smatraju načinom da se pripremamo, nosimo i osposobljavamo za život u digitalnom dobu. Međutim, takva stanovišta onemogućavaju postavljanja pitanja o namjerama dizajnera tehnologija koji u računalnim aplikacijama vide rješenja za društvene probleme. James Bridle (2018) smatra kako računalno mišljenje, kao predominantan trend današnjice, tvori ambijent postojanja u kome se nove tehnologije smatraju inherentno emancipatornima. Obzirom da živite u „oblaku“ kao centralnoj metafori interneta (premda dakako nije riječ ni o kakvom bestežinskom, amorfnom, nevidljivom mjestu već konkretnoj fizičkoj infrastrukturi koju čine telefonske linije, optička vlakna, sateliti, kablovi na dnu okeana, farme servera, dakle jednoj čitavoj industriji koja nam nije izravno pred očima) ne trebamo izlagati pukom moraliziranju i kritici, to ne znači da nas ne treba zanimati kako cjelokupan mrežni promet naših podataka (sadržaji elektronske pošte, fotografije, statusi, poslovni dokumenti, zdravstveni dosjei, kreditna zaduženja, lajkovi, uspomene, neizgovorene želje itd.) ostaje pohranjen na nečijoj infrastrukturi, podatkovnim centrima⁹¹,

⁹¹ Svjetski podatkovni centri u kojima se pohranjuju i procesuiraju egzabajti digitalnih informacija imaju značajan udio (oko 3% potrošnje ukupne svjetske električne energije; 2% ukupne globalne emisije stakleničkih gasova, što je gotovo jednako kao i avioindustrija) u potrošnji energije, pa tako i utjecaj na klimatske promjene. Potrebe za energijom kako bi se održavala naša digitalna kultura nedvojbeno rastu, a svaki od naših mrežnih uređaja kao i ogromna internetska infrastruktura, zapravo sudjeluju u eksploataciji planetarnih resursa i potrošnji energije.

crnim kutijama (Pasquale 2015) o kojima malo toga znamo, a i rijetko se pitamo o implikacijama tih činjenica⁹².

Pored toga, veoma rijetko ćemo čuti kako su automatizirani tehnološki sistemi ključni pokretači nejednakosti u mnogim privrednim sektorima s obzirom na rastuće mogućnosti mašina da obavljaju poslove za koje je nekada bio neophodan čovjek. Riječima Michael A. Petersa (2019) „pogođeni smo novom bolešću kojoj mnogi čitaoci nisu ni čuli ime, ali za koju će itekako saznati u godinama koje su pred nama – tehnološka nezaposlenost – s obzirom na to da smo otkrili kako sredstva ekonomizacije korištenja rada nadmašuju tempo kojim možemo otkriti nove načine upotrebe rada“. Ustrajavanje na ideji tehnološki inducirano društveno-ekonomskog napretka industrijskog doba koja je obilježila prošli vijek (dogma da ekonomski rast smanjuje nejednakosti u prihodima između bogatih i siromašnih tj. doktrina da se ekonomska nejednakost najprije povećava s industrijalizacijom društva da bi potom opadala masovnim obrazovanjem stanovništva i političkom participacijom) za T. Pikettyja je iluzorna u kontekstu postindustrijske, digitalne ekonomije s obzirom na to da internet dodatno uzrokuje rast globalne nejednakosti koja postaje sve neprozirnija. Naime, računalizacija, robotika i automatizacija poslovanja, odnosno digitalizacija rada sve direktnije ugrožavaju poslove koji zahtijevaju srednju stručnu spremu, zamagljujući granice između privatnog vremena i vremena za rad što u konačnici vodi ka rastu prekarizacije⁹³. Virtualni svijet u kojem se identiteti mnogo više uspostavljaju lojalnošću prema brandovima nego praksama zajedničkog dobra, konzumeristička redukcija gra-

⁹² Postoji veliki broj istraživanja koja obuhvataju detaljne analize biznis modela, procesa eksploatacije privatnih podataka, skrivenih formi rada, ekonomije nadgledanja i algoritama skrivenih iza zidova kompanija kao što su Facebook, Google i Amazon. Jedan od izuzetno važnih i zapaženih studija jeste „Anatomija AI sistema“ američke profesorice K. Crawford i Vladana Jolera, profesora na Odsjeku za nove likovne medije Akademije umetnosti u Novom Sadu i osnivača SHARE Fondacije.

⁹³ Etimologija termina „prekarno“, „prekarijat“ (od lat. *prex*, *precis*) ukazuje na socioreligijsko porijeklo pojma (molitva, dobiti ili postići nešto tuđom milošću, moljenjem). Kroz povijest se značenje pojma širilo te se uvriježila njegova primjena u smislu nestalnog, privremenog i/ili nesigurnog rada i statusa radnika, pa ga na taj način koristimo i u ovom članku (više o tome u Hromadžić 2008c, 36–39). Kako ističe Hromadžić (2019) fenomen prekarnih radnika osvijestjen je već sredinom 70-ih godina 20. vijeka, kada su se počele raspoznavati prve posljedice ekonomsko-političkih modela koji su smjerali k višoj razini fleksibilnosti rada i mobilnosti radnog stanovništva. Britanski profesor Guy Standing, autor knjige „Prekarijat, nova opasna klasa“, objašnjava posljedice neoliberalne politike koja je proizvela veliki i rastući broj ljudi koji dijele dovoljno zajedničkih iskustava da bi ih se moglo nazvati klasom u nastajanju. Klasa prekarnih radnika obuhvata različite kategorije ljudi – nekadašnje pripadnike radničke klase koji su deindustrijalizacijom izgubili posao i teško preživljavaju ili visokoobrazovani koji također ne mogu naći stabilan posao te dijele isti osjećaj besperspektivnosti, ali i gnjeva, nepovjerenja u sistem kao i osjećaj nepripadanja široj društvenoj zajednici. Kako potcrtava Standing, prekarnost znači: „biti podvrgnut pritiscima i iskustvima koji vode prekarnoj egzistenciji, življenju bez sigurnog identiteta i osjećaj razvoja“ (Standing 2011, 16). Vidi i: (Hromadžić i Zgaljardić 2019)

dana na potrošače, u svjetlu digitalne ekonomije, izgleda još zaoštrenije: digitalne građane možemo promatrati kao resurse podataka koji se eksploatiraju i nadziru. Digitalni ekosistem dominantno oblikuju ne samo komercijalne tehnološke platforme (Facebook, Google, Amazon) već se prema istom modelu preoblikuju i same forme urbanog života. Pametni gradovi (smart cities), koncipirani na računalnoj infrastrukturi i sveprisutnoj tehnologiji senzora, upravljanih podataka i novih metoda vizualizacije funkcioniraju poput centraliziranih internetskih platformi. Ideja grada kao mašine za procesuiranje informacija postala je kulturalna opsesija urbanog planiranja (Mattern 2017) uprkos činjenici da je veliki broj građana isključen iz procesa odlučivanja, još manje svjestan opasnosti koje proističu iz komodikacije, politizacije i operacionalizacije tzv. podacima vođene vladavine (data-driven governance) u rukama privatnih IT kompanija (Greenfield 2013).

Istraživanja cijene „žedi za tehnologijama“, oslanjanja na digitalne tehnologije, aplikacije, uređaje i slično, svojevrsna sofisticirana čuda tehnološkog napretka, rijetko su prisutna u curriculumima medijske i informacijske pismenosti uprkos činjenici da ona ne mogu funkcionirati bez ogromne količine utrošene energije što ima iznimno velike ekološke posljedice: „svaki mali trenutak prijetnosti koja nam ugađa – bilo da se radi o odgovoru na pitanje, paljenju svjetla u kući ili puštanju pjesme – zahtijeva ogromnu planetarnu mrežu, podstaknutu vađenjem neobnovljivih materijala, radnom snagom i podacima (...) potpuno svođenje svih ovih troškova je gotovo nemoguće, ali je još važnije da shvatimo opseg ako želimo da razumijemo ili upravljamo-kontrolišemo tehničku infrastrukturu koja se splela s našim životima“ (Crawford i Joler 2018). U knjizi iz 2019. godine „Sablasni rad: Kako spriječiti Silicijumsku dolinu da izgradi jednu novu, globalnu klasu siromašnih“, antropologinja Mary L. Gray i informatičar Siddhart Suri dokumentirali su živote tzv. „utovarnih radnika“ koji imaju ključnu ulogu tehnološkim kompanijama (poput Amazona, Facebooka, Googlea, Microsofta) u vezi s moderiranjem sadržaja, odgovaranjem na upite, održavanjem mrežnih stranica i obavljanjem drugih rutinskih zadataka, u kojoj su istaknuli zapanjujuće podatke u vezi s katastrofalnim uvjetima rada koje podnose zaposleni u ovom radnom sektoru. To nas upozorava da kada mislimo „tehnološke radnike“ obično ne vidimo (ili ne želimo vidjeti) milione potplaćenog rada širom svijeta koji svakodnevno, „radnike duhove“ (ghost workers) koji obavljaju posao opremljeni aplikacijama i senzorima ili pak iskopavaju rijetke minerale, rude i metale bez kojih

je nezamislivo funkcioniranje digitalnih uređaja o kojima smo postali ovisni. Ne shvatajući materijalne procese koji pokreću i vode tzv. digitalno doba, mi zapravo učestvujemo u okretanju glave od, sablasti digitalizacije, radnika preko čijih leđa se prelamaju matrice izrabljivanja kako bismo uživali blagodeti suvremenih tehnologija (na isti način kako zapadna potrošačka kultura pokazuje neosjetljivost spram eksploatacije na kojoj počivaju globalni lanci snabdijevanja opipljivom robom široke potrošnje, od hrane do odjeće). Mračna strana ovih sociopolitičkog, ekonomskog i okolišnog utjecaja automatiziranog društva, odnosno materijalnost digitalne transformacije, stoga ne bi smjela biti izuzeta iz diskursa o medijskoj i informacijskoj pismenosti. Naprotiv, materijalni resursi bez kojih digitalna stvarnost ne bi niti postojala morali bi uključivati tzv. ekomedijske perspektive (ekomedijsku pismenost⁹⁴) s obzirom na važnost masovnog odmaka od destruktivnih praksi razuzdanog kapitalizma kako bi se u svjetlu klimatskih emergentnosti sagledavale politike ekonomske pravdenosti i održivosti: „prema našem stanovištu, medijskom obrazovanju je potrebno nova priča, ona koja će nam omogućiti povezivanje informacijskih i komunikacijskih tehnologija s njihovim utjecajem na okoliš. To bi nam trebalo omogućiti istraživanja načina na koji se međupovezana područja našeg globalno sistema materijaliziraju kroz IKT, te kako na taj način šire sisteme vjerovanja i obrasce mišljenja“ (Lopez et al. 2020).

Prosvjetiteljski ideal, kako ističe Bridle, više informacija – više znanja kao preduvjet donošenja racionalnih odluka, danas kada smo povezani s ogromnim repozitorijem sadržaja, ne odvodi nas u pravcu učenja kako misliti, naprotiv, svijet u kojem živimo postaje sve mračniji: „Obilje informacija i pluralitet svjetonazora koji su nam dostupni putem interneta ne vode do koherentnog konsenzusa o stvarnosti već rastrganosti koja proizlazi iz instistiranja na pojednostavljenim fundamentalističkim narativima, teorijama zavjere, postčinjeničnoj politici“ (10-11). Upravo se na ovoj kontradikciji uspostavlja ideja novog srednjeg vijeka kojom nas Bridle upozorava na doba u kojem, uprkos nezapamćenoj dostupnosti informacija, nestaje vrijednost koju smo nekada pridavali znanju. Digitalna kultura, sintagma kojom se danas često služimo, zapravo je proistekla iz

⁹⁴ Premda se kritičko mišljenje o medijima smatra jednim od najadekvatnijih alata za stvaranje informiranog građanstva, prema mišljenju A. Lopeza (2020) jedna od nedostajućih karika je adresiranje okolišne održivosti, drugim riječima, potrebna nam je digitalna ekopedagogija, „ekomedijska pismenost“ kako bi se fenomeni medijskog aktivizma tretirali na odgovoran i cjelovit način. Ekomediji predstavljaju nastajućí okvir za istraživanje digitalnih tehnologija i komunikacija spram gorućih pitanja planetarnog ekosistema i održive budućnosti. (Lopez 2020).

računalnih znanosti, procesa koji najčešće niti razumijemo niti poznajemo, matematičke logike koja je za većinu skrivena i daleka, pojednostavljeno govoreći, nečitljiva. Uprkos tome, vjera u mašine, njihove automatizirane odgovore, gotovo da je veća nego u vlastita iskustva, opažanja, čime nas zapravo, kako naglašava Bridle (2018), sveprisutna računarstvenost odvodi u stanje oslobađanja od odlučivanja, drugačije rečeno, prebacivanje odgovornosti za donošenje odluka prepuštamo mašinama: „Kako se životi ubrzavaju, mašine se uključuju u rukovanje sa sve više i više kognitivnih zadataka, osnažujući svoj autoritet bez obzira na posljedice (...) računar zamjenjuje svjesnu misao. Sve više i više mislimo poput mašina ili uopće ne mislimo“ (43). Upozorenja ove vrste nisu rijetka međutim čini se kako računalna stvarnost kojoj smo se predali i priklonili trijumfuje upravo zbog toga što smo zavedeni njezinom snagom i zbunjeni njezinom kompleksnošću.

Razvoj brzih mreža, spajanje putem internetskih platformi golemih količina upotrebljivih komercijalnih, osobnih i geografskih podataka (Big Data) i eksplozija novih oblika mobilnih uređaja – mobilnih telefona, tableta, itd. – koji potrošačima, radnicima i pružiocima usluga daju pristup mobilnom internetu u svakom trenutku i na svakome mjestu, otvorilo je brojna pitanja o digitalnom radu, monopolu i konkurenciji, socijalnoj nejednakosti itd. Velike podatke⁹⁵ možemo definirati kao kombinaciju i ukupni zbroj podataka (osobnih, komercijalnih, geografskih, biheviorističkih) koji su dostupni na digitalnim mrežama (internetu, mobilnim telefonima, satelitskim navigacijskim sistemima itd.) i koje je moguće upotrijebiti i monetizirati kao sirovinu (Degryse 2016).

Informacionalizam je, kako je to ustvrdio M. Castells (2004), nastao objedinjavanjem systemske (komunikacijske) i korisničke (informacijske) paradigme, kao političko-ekonomska realnost umreženog doba, a uvjetovan je, između ostalog, globalnim afirmiranjem mišljenja da je proliferacija personalnih alata „demokratizacije“ u službi javnog interesa. Status tehnološke akceleracije, koji nerijetko ostaje izvan domašaja razumijevanja i kontrole netizena (Hauben i Hauben 1997) dodatno pogoduje ambijentu internalizacije digitalnog zagađenja (dezinformacije, lažne vijesti itd.) amplificiranog algoritamskim upravljanjem i reorganiziranjem ljudskog kapitala (pažnje, podataka i privatnosti). Kada interes za razumijevanje medija, kako ističe Katarina Peović Vuković (2012), „usmjerimo

⁹⁵ Tri značajke velikih podataka sažete su u 3V: velika količina podataka (Volume), velika brzina obrade i stvaranja podataka (Velocity), i velika raznolikost (Variety).

prema strukturi medija kao simptoma društva, moguće je primijetiti dinamiku koja nove medije povezuje s ideologijom i pregovorima oko značenja bitnih komunikacijskih praksi, načina političkog djelovanja, ali i pristupa sredstvima za proizvodnju“ (11). Drugim riječima, struktura medija ne određuje društvenost, politiku i identitete, već je, kako naglašava Peović Vuković, samo izraz šire strukture unutar koje se, osim nje, društvenost, politika i identiteti oblikuju. Decentriranje javnog diskursa (pomjeranjem ključnih komunikacijskih granica između „amatera“ i „profesionalaca“, „korisnika“ i „stvaratelja“) omogućilo je personalizaciju korisničke participacije u strukturiranju medijskog sadržaja, ali i gubljenje kontrole nad filtriranjem i upravljanjem informacija. „Semiotička demokracija“⁹⁶, prema kojoj individue kolektivno, zajednički mijenjaju značenje kulturnih znakova i surađuju u preoblikovanju, odnosno transformiranju proizvoda kulture (Fiske 1999), obilježava ne samo pluralnost javnosti već i intenzifikaciju informacijske buke, proistekle iz interakcije ljudi i kibernetičkih mašina, koja podriva javnost. Istraživanja informacijske i medijske pismenosti, tradicionalno fokusirana na individualne odgovornosti i sposobnosti razaznavanja istinitosti i tačnosti kreiranih sadržaja, zbog toga postaju nedostatna bez kritičkih studija Interneta (Lovink 2016). Naime, kako novomedijske platforme šire personalizaciju pristupa informacijama, a netransparentnost metoda platformskog informacijskog usluživanja nadilazi sposobnost i odgovornosti pojedinaca da kontroliraju relevantnost i privatnost, kritičku pismenost 21. vijeka je stoga potrebno iznova promisliti budući da je demokratizacija pristupa i proizvodnje informacija u konačnici omogućila „demokratizaciju manipulacije“ (boyd 2017). Prisjetimo se da je na to još prije dvadeset godina upozorio i P. Virilio (2000): „Revolucija stvarne informacije predstavlja i revoluciju virtuelne dezinformacije“ (107).

Kako djeluju današnji algoritmi cenzure znaju tzv. „big-tech monopolisti uma“ (Foer 2017), čije su sofisticirane tehnike oblikovanja i determiniranja (digitalnih) sloboda skrivene u povratnim petljama kibernetičke mašine (Hibert 2018). Namjesto (industrijske) proizvodnje, algoritamska medijacija, organizacija informacija, akumulacija podataka i upravljanje metapodacima, postaju ključne pretpostavke ekstrakcije profita. Algoritam, kao temeljni element programiranja,

⁹⁶ Koncept semiotičke demokracije potiče iz istraživanja J. Fiskea (1999) kojim se hoće opisati svijet u kojem se publika slobodno uključuje u proizvodnju kulturalnih simbola kao odgovor na snagu medija i emocijama nabijena mišljenja o društvenim grupama (gender, etničkim, rasnim, manjinama, itd).

postao je ključni instrument računalne transformacije globalnog ili možda danas tačnije reći, pametnog sela. Korporativni algoritmi ili alati za kodifikaciju društvenosti (O'Neil 2016) su od mašina načinili „kustose“ organizacije i „procjene“ statusa relevantnosti informacija, dok diskurs o apolitičnosti i neutralnosti „kulture mašina“ (Finn 2017) omogućava temelje za reprodukciju društvenih odnosa nejednakosti. Kako bismo bili u stanju ispravno razumjeti razmjere socijalne dinamike digitalne ekonomije (razine slobode/porobljavanja, dijeljenja/deregulacije ili saradnje/prekarizacije) potrebno je razumjeti procese tzv. prevođenja aspekata svakodnevnog života u mašinski čitljive informacije: datafikaciju kao proces fundamentalne transformacije informacijske ekonomije umreženog društva (Van Es i Schafer 2017). Podatkovna nauka (data science) je brzorastuće interdisciplinarno područje proisteklo iz tzv. uspona paradigme velikih podataka zbog čega artikuliranje društvene odgovornosti prema etičkim dilemama proisteklim uspostavom tzv. podacima upravljano društva (datafied society) jeste ujedno i kritika neoliberalne ekonomizacije⁹⁷ života uspostavljene racionalizacijom društvenih praksi prema biznis modelu koji nastaje transformacijom umrežene komunikacije u tzv. „platformsku“ društvenost. Odmičemo se, kako ističe Degryse (2016), od ekonomije u kojoj je gospodar infrastrukture stvarao i (zadržavao) vrijednost i ulazimo u ekonomiju u kojoj gospodar podataka stvara (i zadržava) vrijednost. Informacijske platforme su, drugim riječima, postale tvornice 21. vijeka.

Nova kolonijalna moć disruptivne mašine platformskog kapitalizma djeluje u sferi žudnje za virtuelnim postojanjem (Hibert 2018). Postfordistička, umrežena „društvena fabrika“⁹⁸ utemeljuje se na besplatnom (digitalnom) radu, kako je još davno primijetila Tiziana Terranova (2000), u njemu prepoznajući strukturni element kulturne ekonomije kasnog kapitalizma. Besplatnim kreiranjem online sadržaja digitalni radnici postaju izvor živog kapitala, danas „svaki click može biti izmjeren, svaki djelić podatka izrudaren, svaki pregled tržišno okrenut protiv korisnika“ (Taylor 2014, 13). Ova činjenica zvuči trivijalno kada se posmatra na

⁹⁷ Prema Babinetu, upravo je međupovezanost i sinkronizacija finansijskog tržišta početkom osamdesetih godina prošlog vijeka bila pokretač globalizacije: kada su se finansijska tržišta međusobno povezala, počela su od vlada zahtijevati deregulaciju finansijskog tržišta, slobodu kretanja kapitala, itd. (Babinet 2015, 213). o mišljenja koje grupe imaju o sebi ili drugim grupama.

⁹⁸ Izraz „društvena fabrika“ se veže za sedamdesete godine prošlog vijeka kada su italijanski autonomistički marksisti nematerijalnost rada objasnili kroz procese izmještanja rada iz fabrika u društvo, odnosno kako to ističe T. Terranova, kada je čitav život postao rad. (Terranova 2013)

individualnom nivou, međutim, grandioznost moći društvene fabrike, tačnije farmi velikih podataka, leži u činjenici masovne agregacije digitalnih otisaka koje ostavljamo iza sebe. Informacijska revolucija, začeta kroz moralne pretpostavke kontrakulture (decentralizacija kontrole, svrgavanje političkih hijerarhija, smanjenje nejednakosti) nije eliminirala „čuvare kapije“ već uspostavila nove koji apsorbaju totalitet ljudske egzistencije. Naime, filozofija (ili bolje rečeno biznis model) Silikonske doline mnogo se snažnije oslanja na radikalnu liberatrijansku ideologiju slobode nego demokratske ideje: „Osjećanje dijeljene društvene odgovornosti nije dio libertarijanskog uvjerenja koje je u tom pogledu antidemokratsko“ (Taplin 2017, 30). Povezivanje biznisa s neprestanom konektovanošću danas se smatra formom gotovo biološke uvjetovanosti čime svjedočimo kako je ideološki narativ Silikonske doline, oličen u formi tzv. „disrupcije rada“ čime je oživljeno proročanstvo velikog tehnološkog biznisa kojim se urušavaju preostale tekovine društvene sigurnosti. Disruptivne tehnologije tzv. „gig ekonomije“ i „app ekonomije“ ne samo da mijenjaju načine proizvodnje profita već vode do radikalnih promjena na tržištu rada (kako mogućnosti za rad, tako i njegove same organizacije) Posljedično tome, u pitanje se dovodi opstojnost postojećih sistema socijalne sigurnosti: digitalizacija čini rad sve nerazgraničljivijim, sigurno zaposlenje i zakonski regulirani odnosi sve su rjeđe pravilo, dok prekarnost postaje nova norma (Scholz 2017, 13). Platforme ekonomije dijeljenja (sharing economy), objašnjava Trebor Scholz (2017), mijenjaju svijet rada, baš kao nekada željeznica, „uberizirajući“ ga: „retorika poduzetničkog individualizma je osmišljena da ljude učini optimističnim u vezi s ‘oslobađanjem’ od karijere, zaposlenja, usmjeravajući ih ka svijetu poduzetništva“ (14). Prilagođavanje nove, „kreativne“ klase informacijskih radnika disruptivnom narativu podešavanja „kompetencija“ prema potrebama vlasnika inteligentnih mašina, uz prateće zagovaranje preduzetničkog upravljanja i umrežavanja uz pomoć kolaborativnih informacijskih tehnologija i radikalnog tehnološkog inoviranja (Liu 2008, 176), dovelo je do reorganizacije poslovanja i načina proizvodnje: „Upravljanje vođeno podacima zahtijeva odustajanje od organizacijskih metoda po principu ‘silosa’ u korist horizontalnog i otvorenog oblika organizacije unutar kojega će cirkulirati protok informacija (Degryse 2016). S tim u vezi, potražnja za stručnjacima za rudarenje podataka (eng. data miner), analitičarima podataka (eng. data analyst), menadžerima podataka (eng. data manager), itd. pokazuje da s komercijalizacijom digitalnog ekosistema ispravno

adresiranje kritičke pismenosti digitalnog doba (informacijske, medijske, digitalne itd.). Stoga uvažavanje činjenice o promjeni društvenog konteksta, a potom i razumijevanje dubinske kulturološke promjene u vezi s načinima na osnovu kojih nam informacije dobivaju smisao, zapravo je i razumijevanje vlastite uloge u nošenju s dinamikom promjena umrežene infrastrukture i njezine (automatizirane) javne sfere. U konačnici, riječ je ujedno i izazovima prepuštanja povjerenja mašinama koje znaju više o nama nego mi o njima: Internet nas ne čini manje razumnim, tvrdi Michael P. Lynch (2016), već izazove razumijevanja čini većim.

Razumijevanje vlasništva i kontrole medija je presudno, jer ono suštinski definira kvalitet medijskih sadržaja kao i način rada medija. Čak ako novinari promoviraju demokratiju prakticirajući slobodu govora i slobodu štampe, ta sloboda i samostalnost su, prema nekim kritičarima, na izvjesne načine uslovljeni finansijskim ili političkim interesima vlasnika medija ili poslodavaca – u nekim slučajevima ‘u rukavicama’, a u drugim – neskriveno. Ovo tradicionalno razumjevanje kompleksnosti medijskog okruženja je usložnjeno promjenom paradigme medija, razvojem i dominacijom velikih tehnoloških kompanija, razvojem platformi, koje u isto vrijeme postaju (iako to negiraju) najveći i najutjecajniji mediji. Oni to uspijevaju kroz veliki broj korisnika i njihovu besplatnu radnu snagu (proizvođači sadržaja i njihova pažnja), generiranjem i (ne)svjesno davanjem svojih (meta)podataka postaju roba kojim se trguje (datasetovi) u sverastućem tržištu online oglašavanja i istraživanja navika potrošača. Analogna jednosmjerna komunikacija medija prema konzumentima se razvila preko interaktivne komunikacije s digitalnim medijima u integrisanu komunikaciju sa IoT, algoritmima i umjetnom inteligencijom.

Tradicionalno, kada je u pitanju vlasništvo nad medijima, možemo prepoznati tri osnovna oblika vlasništva: državno, javno i privatno. Osnovna razlika između navedenih oblika vlasništva jeste, prije svega, u načinu finansiranja. Državni mediji se finansiraju iz državnog budžeta i kao takvi su po pravilu jedino odgovorni nacionalnoj vladi. Ovaj oblik vlasništva je karakterističan za autoritarne sisteme. U ovakvim sistemima, mediji su po pravilu produžena ruka vlasti, a medijske slobode se često krše. Sa druge strane, javni emiteri se uglavnom finansiraju od pretplate, te se stoga kaže kako je javni servis „osnovan od javnosti, kontrolira ga javnost i finansira ga javnost“ (Veljanovski 2005, 21). Treći oblik

vlasništva je privatno. Često se privatni mediji nazivaju i komercijalni, jer se finansiraju isključivo od reklama ili od prodaje svog programa, a njihov osnovni cilj je često zarada. S tim u vezi, komercijalni mediji najčešće proizvode zabavne i lagane sadržaje koji obezbjeđuju veću gledanost, a time i profit. Zbog toga uglavnom trpe informativna i obrazovna funkcija medija. Sve on navedenog se mijenja s digitalnom transformacijom društva, gdje razvojem društvenih platformi i mreža se uspostavljaju modeli direktne komunikacije s (algoritamski) odabranom ciljnom grupom, te se omugačava zaobilazanje tradicionalnih profesionalnih medija (u svim formatima).

Ovdje je također važno razumijevanje političke ekonomije komercijalnih medija. Masovni mediji se posmatraju kao dio ekonomskog sistema, koji su blisko povezani s političkim sistemom. U tom smislu može se reći da savremenim društvom dominira nekoliko velikih medijskih konglomerata koji kontroliraju protok informacija zbog čega ostvaruju ekonomsku i političku moć. Dakle, masovni mediji su postali moćna industrija koja služi za stvaranje profita i čuvanja političkog *statusa quo*. Velike medijske konglomerate iz 90-ih godina prošlog vijeka, te prve dvije decenije drugog milenija počinju potiskivati velike tehnološke kompanije i njihovi novi ekonomski modeli nastali intergracijom Web 2.0. tehnologija u društvene mreže, tačnije, alati digitalnog (besplatnog) rada su integrirani u biznis model tzv. platformskog kapitalizma (Srnicek 2017). Digitalna infrastruktura kao materijalna baza društvene transformacije i novi režim moći, uspostavljen je, drugim riječima, komodifikacijom korisnički generiranih sadržaja. Platformski kapitalizam uspostavlja se putem algoritamske agregacije korisničkih podataka. Digitalne medijske tehnologije, za razliku od masovnih medija, javnu sferu umreženog društva grade na prostorno distribuiranim pojedincima i grupama. Omogućavajući njihovu komunikaciju bez oslanjanja na neki specifičan tip društvenog odnosa među njima, one potiču stvaranje mreža koje nisu determinirane bilo kakvim smislenim narativom već tzv. „informacijskom konektivnošću“ (Wittel 2001). Prema Castellsu, umreženi individualizam oslikava fragmentirani način organizacije čineći materijalnu osnovu nove subjektivnosti koja se, za razliku od tradicionalnih veza (uspostavljenih u zajednicama poput obitelji, komšiluka, radnog mjesta i sl.), karakterizira kroz (postmoderne) pojmove nestabilnosti, mnogostrukosti, difuznosti itd. Princip solidarnosti, nadalje, zamjenjuje paradigma konektivnosti čija je glavna odlika rastakanje društvenosti digitalnom mrežom kao temeljem informacijskog

kapitalizma. Kako intrinzične vrijednosti proizvedenog sadržaja na Mreži zapravo nema, automatizirane internetske platforme ovise o relacijskom karakteru mrežne tehnologije. Rečeno drugačije, vrijednost online komunikacije nije u onome što se stvara (dokument, slika, audio ili video sadržaj) već u odnosima između onoga što se proizvodi i distribuira, komentira, komparira. Ova eksploatacija komunikacijskog procesa, „komunikacijski kapitalizam“ (Dean 2009), koju uprizoruje internet (čineći mogućom direktnu ekstrakciju vrijednosti iz društvenih odnosa) na koncu implicira sukob postindustrijskog obrata: namjesto proizvodnje vrijednosti na osnovu rada, na snazi je zaokret ka proizvodnji vrijednosti na osnovu komunikacije (Virno 2004, 35).

Kao i u svakoj industriji, suština je što više ograničiti rizike na tržištu (što se najčešće postiže vertikalnom, horizontalnom i dijagonalnom koncentracijom vlasništva – konglomeracijom) i smanjiti troškove proizvodnje manje profitabilnih (ozbiljnih) medijskih sadržaja. Horizontalna koncentracija vlasništva podrazumijeva vlasništvo nad medijima iste vrste (recimo u vlasništvu su sve dnevne novine), vertikalna koncentracija se odnosi na povezivanje svih faza proizvodnje i distribucije jedne vrste medija (recimo u vlasništvu su štamparije, novine i kiosci) dok dijagonalna podrazumijeva vlasništvo nad različitim medijima (recimo u vlasništvu su novine, ali i televizija, internet portal, muzička produkcija i sl).

Globalni masovni mediji su često bogatiji od nekih nerazvijenih država, zbog čega se nerijetko ovi mediji nazivaju „dominantni mediji“ (Steven 2003). Naime, masovni mediji više ne služe samo posredovanju informacija već zauzimaju značajno mjesto na globalnoj ekonomskoj i političkoj sceni. Jednostavno, zbog svoje ogromne ekonomske, ali i političke moći oni mogu utjecati na lokalne vlade kako bi im se omogućio nesmetan ulazak na nacionalna tržišta. Također, jednom kada uđu na lokalna i nacionalna tržišta svojim „hiperkomercijalnim“ sadržajima, promoviraju (uglavnom američki, zapadni) sistem vrijednosti, nameću nove kulturne obrasce i slično, što svakako ima i svoje političke konotacije.

U kontekstu istraživanja globalnih medija i njihovog utjecaja na lokalne kulture, nezaobilazna tema je UNESCO-ov Izvještaj „Jedan svijet, mnogo glasova“ (1980)⁹⁹ koji je poznat i pod nazivom „Izvještaj Mekbrajdove komisije“, u kojem

⁹⁹ Vidi: Abel (1980).

se objašnjava koncept Novog svjetskog informacijskog i komunikacionog poretka. Ovaj koncept se protivi kulturnom imperijalizmu koji se u to vrijeme dešavao na globalnom nivou, a koji je zasnovan na dominaciji bogatih i moćnih zemalja kao što je SAD. Kao alternativa, ovaj Izvještaj nudi model prema kojem se u svijetu trebaju čuti i „glasovi“, uvjetno rečeno, malih država/kultura, kako bi se uspostavio svojevrsni balans u globalnom medijskom sistemu. Svakako u globalnom medijskom sistemu sve važnija je uloga malih, alternativnih, ali profesionalnih medija. Ti „mali“ medijski kanali promoviraju pravo na informacije i pružaju „običnim“ ljudima priliku da se čuje njihov glas, a publika može biti informirana o događajima i ličnostima koji nisu dio mainstreama.

U prethodnim modulima je spomenuto da su neke od ključnih promjena koje su mediji doživjeli u digitalnom dobu: prelazak medijskih sadržaja preko granica medija, stvaranje medijskih konglomerata i globalizacija medijskih firmi, formi, efekata i tokova. Ovo poglavlje je stoga imalo namjeru naglasiti tehnološku pozadinu rastućih ekonomskih nejednakosti, trijumf transnacionalnih korporacija, uspon neurokognitivnog kapitalizma, nevidljivost (digitalnog) rada i degradaciju prirodnog okruženja. Mediji su snažna obrazovna sila kada je riječ o poučavanju odnosa između ljudi i živih sistema. Digitalni ekosistem stvara prilike i izazove. Naivno bi bilo razmišljati kako su (digitalni) mediji neutralni alati koji isključivo služe našim potrebama i namjerama. Jednako pogrešno bi bilo pogrešno zaključiti kako (digitalni) mediji u potpunosti determiniraju kako živimo, radimo, postojimo. Misliti (digitalne) medije značilo bi razumjeti kako ideološka rješenja tzv. tehnološkog solucionizma bazirana na uvjerenju da za svaki društveni problem treba ponuditi novu aplikaciju kao rješenje (Morozov 2013) vode u jednodimenzionalnost samoreprodukcije društva nalik mašini.

Literatura

- Abel, Elie. 1984. *Many voices, one world: the MacBride report*. Paris: UNESCO.
- Babinet, Gilles. 2015. *Big Data, penser l'homme et le monde autrement*. Le Passueur.
- Boyd, Dannah. 2017. „Hacking the Attention Economy.“ Apophenia. Pristupljeno: septembar 6. 2020. <http://www.zephoria.org/thoughts/archives/2017/01/06/hacking-the-attention-economy.html>
- Bridle, James. 2018. *New dark age: technology, knowledge and the end of the future*. London: Verso.

- Crawford, Kate, i Vladan Joler. 2018. „Anatomy of an AI System: The Amazon Echo as an Anatomical Map of Human Labor, Data and Planetary Resources“ *AI Now Institute and Share Lab*. Septembar 7. Pristupljeno: april 1. 2021
<https://anatomyof.ai>
- Dean, Jodi. 2009. *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*. Durham: Duke University Press
- Degryse, Christophe. 2016. *Digitalisation of the economy and its impact on labour markets*. Brussels: ETUI.
- Finn, Ed. 2017. *What Algorithms Want: Imagination in the Age of Computing*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fiske, John. 1999. *Television Culture*. London: Routledge.
- Foer, Franklin. 2017. *World Without Mind: The Existential Threat of Big Tech*. New York, NY: Penguin Press.
- Gir, Čarli. 2011. *Digitalna kultura*. Beograd: CLIO.
- Greeneld, Adam. 2013. *Against the Smart City*. London, UK: Verso.
- Hauben, Michael, i Ronda Hauben. 1997. *Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet*. Los Alamitos: IEEE Computer Society Press.
- Hibert, Mario. 2018. *Digitalni odrast i postdigitalna dobra*. Zagreb: Multimedijalni institut i Institut za političku ekologiju.
- Hromadžić, Hajrudin i Antonija Zgaljardić. „Prekarnost. Ekonomsko-politički i društveni fenomen suvremenog svijeta.“ *Etnološka tribina* 49, br. 42 (2019): 122-136. <https://doi.org/10.15378/1848-9540.2019.42.04>.
- Hromadžić, Hajrudin. 2008c. *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Liu, Alan. 2008. *Local Transcendence. Essays on Postmodern Historicism and the Database*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lopez, Antonio, Jeff Share, Theresa Redmond, i Clare Hintz. „Editorial Overview: Ecomedia Literacy Special Issue“ *Journal of Sustainability Education* 23. Pristupljeno: april 1. 2021.
http://www.susted.com/wordpress/content/editorial-overview-ecomedia-literacy-special-issue_2020_05/.
- Lovink, Geert. 2016. *Social Media Abyss: Critical Internet Cultures and the Force of Negation*. Malden, MA: Polity Press.
- Lynch, Michael P. 2016. *Internet of Us: Knowing More, Understanding Less in the Age of Big Data*. New York: W.W. Norton.
- Mattern, Shannon. 2017. *A City Is Not a Computer*. Februar. Pristupljeno: april 1. 2021.
<https://placesjournal.org/article/a-city-is-not-a-computer/?cn-reloaded=1>

- Milardović, Anđelko. 2010. *Globalno selo*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
- Morozov, Evgeny. 2013. *To Save Everything, Click Here. The Folly of Technological Solutionism*. New York: Public Affairs.
- O'Neil, Cathy. 2016. *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown Publishers.
- Pasquale, Frank. 2015. *The Black Box Society. The Secret Algorithms that Control Money and Information*. Cambridge: Harvard University Press.
- Peović Vuković, Katarina. 2012. *Mediji i kultura. Ideologija medija nakon decentralizacije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Peters, Michael A. 2020. „Beyond Technological Unemployment: The Future of Work.“ *Educational Philosophy and Theory* 52 (5): 485–91.
<https://doi.org/10.1080/00131857.2019.1608625>.
- Scholz, Trebor. 2017. *Uberworked and Underpaid: How Workers are Disrupting the Digital Economy*. Cambridge, UK / Malden, MA: Polity Press.
- Srnicek, Nick. 2017. *Platform Capitalism*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press.
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat. The New Dangerous Class*. London, New York: Bloomsbury Academic.
- Steven Peter, 2003. *The No – Nonsense guide to Global media*, London: Verso.
- Taplin, Jonathan. 2017. *Move Fast and Break Things: How Facebook, Google, and Amazon Cornered Culture and Undermined Democracy*. New York: Little, Brown and Company
- Taylor, Astra. 2014. *The People's Platform: Taking Back Power and Culture in the Digital Age*. New York: Metropolitan/Henry Holt.
- Terranova, T. 2000. „Free Labour: Producing Culture for the Digital Economy.“ *Social Text*, 63, 18(2), 33-58. Pristupljeno: decembar 28. 2020. <http://web.mit.edu/schock/www/docs/18.2terranova.pdf>
- Terranova, Tiziana. 2013. „Free Labour.“ In *Digital Labour*, uredio Trebor Scholz, 33-34. Cambridge, UK: Routledge.
- van Es, Karin, i Mirko Tobias Schäfer. 2017. *The Datafied Society. Studying Culture through Data*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Veljanovski, Rade. 2005. *Javni RTV servis u službi građana*. Beograd: Clio.
- Virilio, Pol. 2000. *Informatička bomba*. Novi Sad: Svetovi.
- Virno, Paolo. 2004. *A Grammar of the Multitude. For an Analysis of Contemporary Forms of Life*. Los Angeles, CA: Semiotext(e).
- Wittel, Andreas. 2001. „Towards a Network Sociality.“ *Theory, Culture and Society* 18(6): 51-76.

9) Podaci, algoritmi i umjetna inteligencija: pismenost za 21. vijek

„Šta prirodne i umjetne stvari jesu onda kada postanu inteligentne?“ (Capurro 2019). Pitanje koje postavlja jedan od najznačajnijih autoriteta u domenu informacijske etike sažima sukob dileme koja prožima pitanja budućnosti koja se razvija pod utjecajem umjetne inteligencije.

AI (artificial intelligence) ili umjetna inteligencija opisuje područje računalne znanosti koje se bavi razvojem inteligentnih alata (strojeva, aparata, aplikacija) koje reaguju i uče kao ljudi¹⁰⁰. Sam pojam „umjetna inteligencija“ izaziva brojne kontroverze najprije zbog toga što riječ „inteligencija“ upotrebljavamo na različite načine, no obično se misli na tehnologiju koja ne samo da može izvršavati kompleksne zadatke koje možemo smatrati inteligentnim već također i autonomno operirati izvan okvira programiranog. Najkraće rečeno, sintagma „umjetna inteligencija“ sažima iskustva ljudskih nastojanja da razvijaju mašine koje su u stanju imitirati inteligenciju čovjeka, odnosno misliti¹⁰¹. Pojmom umjetna inteligencija¹⁰², dakle, predstavljamo razvoj računalnih sistema koji imaju za cilj iznalaženje rješenja za potencijalno dosezanje esencije ljudske subjektivnosti (slobodne volje). Turingovo ubjeđenje iz polovine 20. vijeka, da se svaki mentalni proces može mašinski modelirati/imitirati (odnosno da je gotovo sve ljudsko replikabilno od strane mašina), danas je stvorilo prisustvo mnoštva različitih (računalnih) tehnologija, koje mogu biti inkorporirane u gotovo svaki prostor našeg online i offline postojanja (virtualni asistenti, mašine za pretraživanje, mašinsko prevođenje, sistemi za prepoznavanje lica i glasa itd.).

¹⁰⁰ U ovo područje također ulaze i pojmovi poput mašinsko učenje i Internet stvari (Internet of Things - IoT). Tehnološki dizajn AI sistema, između ostalog, uključuje razumijevanje i analizu jezika, govora, slike, prema čemu sistem uči kako reagirati, planirati ili rješavati određene zadatke.

¹⁰¹ Današnji ideološki status „inteligentnih mašina“ je izveden iz čuvenog pitanja engleskog matematičara A. Turinga: „Mogu li mašine misliti? Ovaj računalni naučnik je 1950. godine razvio test (Turingov test) kao osnovu za definiranje „inteligentne“ mašine: mašina uspješno prolazi na Turingovom testu ukoliko čovjek u interakciji s mašinom ne može odlučiti da li razgovara sa ljudskim bićem ili mašinom.

¹⁰² Kako tvrdi M. Pasquinelli (2019), „to što ljudi nazivaju „AI“ je zapravo dugi historijski proces kristalizacije kolektivnog ponašanja, personalnih podataka i individualnog rada u privatizirane algoritme korištene za automatizaciju kompleksnih zadataka: od vožnje do prevođenja, od prepoznavanja objekata do komponiranja muzike. U tom svjetlu, ispravno je zaključiti da isto koliko su mašine industrijskog doba izrasle iz eksperimentiranja, znanja, kako i rada stručnjaka, inženjera i zanatlija, statistički modeli umjetne inteligencije su izrasli iz podataka proizvedenih kolektivnom inteligencijom.

Drugim riječima, u nešto više od pola vijeka je stvoreno okruženje u kojem svakodnevno iskustvo postojanja¹⁰³ biva oblikovano prisustvom umjetne inteligencije (od pametnih telefona do različitih umreženih aplikacija). S obzirom na brojne tehnološke inovacije (gotovo na granici naučne fantastike), koje su u proteklim godinama proistekle kao napredak na polju razvoja umjetne inteligencije, ne ostavljaju previše mjesta do fascinaciji računalima koja pokazuju kapacitet automatiziranog, algoritamskog donošenja odluka, ali i učenja kako unaprijediti performanse odlučivanja. To nas dovodi do nelagodnih pitanja o stepenu autonomije koju u budućnosti umjetna inteligencija može steći. S obzirom na to da korištenjem sintagme „umjetna inteligencija“ najčešće pojam „inteligencija“ ne razumijevamo kao metaforu, otuda proističe i jedna od najvećih zablude, da umjetna inteligencija može autonomno misliti. To znači kako nas dometi Četvrte industrijske revolucije postavljaju pred mnogobrojna etička pitanja i izazove, jer „imamo odgovornost voditi opću i prosvjetljenu debatu kako bismo u ovu novu eru ušli otvorenih očiju bez žrtvovanja naših vrijednosti te učinimo mogućim uspostavljanje opće globalnih temelja etičkih principa“ (Azoulay 2018).

Potreba i nastojanja da se ljudski i mašinski način stjecanja znanja dovedu u blisku vezu (naime, računala će u svojoj obradi pohranjenog znanja biti efikasnija, ne samo ako su to znanje u stanju razmjenjivati nego i ako su u stanju to znanje predstaviti čovjeku na razumljiv način) u drugoj je polovini 20. vijeka, kako ističe Bosančić (2016) rezultirala su stvaranjem DIKW-hijerarhije kao modela u okviru kojeg su se procesi stjecanja znanja čovjeka i računala nastojali prikazati kao jedan. Sama istraživanja umjetne inteligencije kao naučne discipline su započela 1956. godine¹⁰⁴ a inicijalna namjera je bila korištenjem mašine simulirati svaku od različitih sposobnosti inteligencije – čovjeka, životinje, biljke, društva ili filogeneze (Ganascia 2018). Drugim riječima, na taj način je začeta pretpostavka kako sve kognitivne funkcije (posebice, učenje, razmišljanje, računanje, percepcija, memorisanje, pa čak i naučna otkrića ili umjetnička kreativnost) mogu biti opisane takvom preciznošću da je moguće programirati kompjuter kako bi ih reproduciralo (ibidem). U proteklih šezdeset godina, ova hipoteza, nije ni dokazana ni

¹⁰³ Nimalo slučajno npr. virtualni AI asistenti nam se s razlogom nastoje obraćati poput živih ljudi kako ne bismo razaznali da li razgovaramo s čovjekom ili mašinom.

¹⁰⁴ Od radionice održane u ljeto 1956 godine na Dartmouth Collegeu u New Hampshireu koju su organizirali američki istraživači John McCarthy, Marvin Minsky, Nahaniel Rochester i Claude Shannon, sintagma umjetna inteligencija doživljava popularizaciju premda je nerijetko povod mnogim nerazumijevanjima, posebno kada se koristi kao referenca kojom se opisuje kompetitivna dimenzija odnosa stroja i čovjeka (Ganascia 2018).

opovrgnuta, a upravo to je čini široko otvorenom za različita tumačenja što je na koncu dovelo do toga da se mašine učestalo spominju kao egzistencijalna prijetnja čovječanstvu: „Njihova autonomija je čisto tehnološka s obzirom da korespondira samo s materijalnim lancima kauzalnosti koji proističu iz uzimanja informacija i vode do odlučivanja. S druge strane, mašine nemaju moralnu autonomiju, jer čak i ako nas zbune ili navedu na pogrešan trag u procesu donošenja odluka one nemaju vlastitu volju i ostaju podređene ciljevima koje smo im mi zadali.“, (Ganascia 2018). Kako pojašnjava Benasayag (2018), pitanja poput onih mogu li ili da li će mašine zamijeniti ljude su apsurdna, jer za razliku od ljudi i životinja koje razmišljaju uz pomoć mozga u tijelu koje egzistira u okruženju, mašine ne proizvode značenje već kalkulacije i predviđanja značenja. Za veliki broj istraživača u području umjetne inteligencija ključna razlika između žive inteligencije i umjetne inteligencije je kvantitativna, dok je ona u svojoj biti kvalitativna (ibidem). Stoga sam termin „umjetna inteligencija“ treba diferencirati na sljedeći način:

1. Slaba ili uska umjetna inteligencija (Weak or Narrow AI) dizajnirana kako bi se izvršio neki specifičan zadatak (npr. analiza i unapređenje saobraćaja, preporuke online proizvoda na osnovu prethodnih kupovina itd.). Riječ je o algoritmima koji podržavaju pojedinačne ljudske sposobnosti koje su precizno i usko definirane (npr. šahovske vještine), te takve mašine nikada ne stižu (niti mogu steći) opću inteligenciju, samosvijest, identitet, volju, emocije ili subjektivnost;
2. Jaka ili Opća umjetna inteligencija (Strong AI or Artificial General Intelligence) sugerira mašinu koja bi trebala biti u stanju izvršavati u punom opsegu kognitivne zadatke svojstvene čovjeku tj. mašinu koja može postati svjesna sebe. Ovo je još u domenu inženjerske, ali i filozofske spekulacije, s obzirom na to da još ne postoji konsenzus da li je to uopće dostižno;
3. Različite komercijalne tehnologije koje nemaju mnogo veze s kognitivnim procesima ali su brendirane kao vještačka inteligencija.

Računalni algoritam je recentniji tehnološki izum primjene apstraktnih matematičkih principa¹⁰⁵, odnosno gradivni organizacijski elementi umjetne inteligencije i mašinskog učenja. Svaki rutiniziran niz koraka koji omogućava izvršenje određenog zadatka (npr. buđenje, tuširanje, pranje zuba, doručak itd.) mogli bismo nazvati algoritmom (npr. ulaska u novi dan) s obzirom na to da govorimo o skupu instrukcijskih koraka koje treba mehanički izvršiti kako bi se postigao željeni ishod. Sistemi umjetne inteligencije uče na osnovu podataka koje im dajemo (upiti, zadaci, povezivanje). Mašinsko učenje počiva na primjerima, npr. ako računalu damo primjere fenomena koji želimo da razumije, učenje mašine da ih razumijeva traži podatke na osnovu kojih bi to moglo biti učinjeno (npr. ukoliko želimo naučiti mašinu da razumije kako izgleda biti tužan potrebno ju je „nahriniti“ slikama, videoradovima, govorom itd. koji će biti označeni informacijom o tome da li su ljudi sretni ili tužni - što mogu učiniti npr. psiholozi). Računalo koristi mašinsko učenje kako bi „rezonovalo“ na osnovu oznaka koje su pridodane (slici, videu, govoru itd.) da bi moglo identificirati važne karakteristike koje dovodi u korelaciju sa osjećanjem npr. tuge. Kada mašina identificira karakteristike na osnovu kojih se pretpostavlja „tuga“ algoritam je moguće trenirati i unaprijediti. Koje i kakve algoritme će mašina koristiti ovisi o ljudskom faktoru, odnosno odlukama kojima se definiraju tj. programiraju algoritamske performanse. S druge strane, pojam mašinsko učenje označava mogućnost konstruiranja algoritama od strane računala (riječ je o području računalnih nauka koje se bavi izradom sistema koji se temelje na učenju putem podataka). U posljednjim decenijama mašinsko učenje stiče popularnost povećanjem broja računala i pojavom alata tj. programskih jezika koji omogućavaju širenje moći ovog područja računalnih nauka. Računalni programi su u stanju koristiti specifične algoritme da bi pronalazili uzorke (obrasce, modele) na osnovu velikih količina podataka, te na osnovu njih predvidjeti ono što je moguće da potom uslijedi (na osnovu pretpostavke da uzorci ostaju nepromijenjeni). Ovaj proces *de facto* znači mašinsko imitiranje funkcija ljudskog mozga, sposobnosti i osobnosti ljudske

¹⁰⁵ U matematici i računalnim naukama, pojam „algoritam“ označava jednoznačnu i nedvosmisleni proceduru rješavanja date klase problema. Pojam algoritam se najčešće posmatra kroz sintagmu „automatizirani algoritam“ što označava procedure procesa automatiziranog odlučivanja koje se obično izvršavaju digitalnim računarima. Pojam algoritam se nerijetko koristi kao „kratica“ koja se odnosi na softver koji ovu proceduru implementira iz čega proističe sinonim za računalno donošenje odluka. Ključni aspekt algoritama je dakle da mogu biti automatizirani odnosno sistematizirano izvršavani u mnogo većoj brzini nego je to u stanju uraditi čovjek. Vidi: Whittlestone et al. 2019.

vrste koju zovemo inteligencijom. Početkom devedesetih godina prošlog vijeka, spajanjem umjetne inteligencije s robotikom i razvojem inteligentnih sučelja čovjek-stroj, došlo je do proizvodnje tzv. inteligentnih agenata koji sugeriraju prisustvo emocija i osjećanja što je uspostavilo razvoj afektivnog računarstva koje procjenjuje reakcije ljudskih osjećanja emocija i njihovu reprodukciju na mašine. Na taj način je došlo do razvoja tzv. razgovornih agenata (chatbots), odnosno virtuelnih (ličnih) asistenata poput Siri (Apple), Alexa (Amazon), Cortana (Microsoft), Google Asistant itd. U protekloj deceniji snaga mašina je omogućila eksploataciju ogromnih količina podataka (veliki podaci) putem tzv. tehnika dubokog učenja koje se temelje na korištenju neuralnih mreža¹⁰⁶. Ovo je posebno moguće primijetiti u području prepoznavanja govora i slike, prirodnog jezika i autonomnih vozila.

Neosporna je dakle činjenica da su algoritmi danas svugdje oko nas¹⁰⁷. Mnogobrojne organizacije danas koriste tzv. prediktivnu¹⁰⁸ analitiku primjenom algoritama mašinskog učenja i umjetne inteligencije kako bi optimizirali poslovne procese i otkrivali nove statističke obrasce. Za C. O'Neil (2016) algoritmi su mišljenja uključena u apstraktni, nevidljivi, računalni koja tiho oblikuju i kontroliraju našu sudbinu. Tehnološka utopija digitalnog doba zasnovana je na intenzivnom prisustvu algoritama u društvenom prostoru Mreže. Ljudi i mašine su danas gotovo u neprekidnoj interakciji, a činjenica da neprestano ostavljamo tzv. digitalni otisak u prostoru Mreže, gotovo da je postala opće mjesto na koje se više i ne obaziremo premda algoritamsko prikupljanje metapodataka¹⁰⁹ predstavlja osnovni biznis model 21. vijeka koji je od tehnokorporativnih platformi napravio do sada nezapamćene monopole. Naime, kako se u pozadini svakog našeg iskustva

¹⁰⁶ Vještačke neuralne mreže se često zamišljaju kao mozgovi od silikona i tkiva od čipova, dok su one u stvari statističko-matematički modeli za optimizaciju, koji nemaju puno toga zajedničkog s biološkim neuralnim mrežama u našim mozgovima.

¹⁰⁷ Kako naglašava C. O'Neil (2016), korištenjem algoritama, matematičari i statističari analiziraju naša ponašanja, djelovanje, želje, trošenje, drugim riječima, predviđaju našu pouzdanost te računaju naše potencijale kao studenata, radnika, ljubavnika, kriminalaca itd.

¹⁰⁸ Ne treba svakako zaboraviti historijsku činjenicu o drevnoj ljudskoj želji da se predviđa ono što bi se moglo desiti u budućnosti.

¹⁰⁹ Metapodaci ili podaci o podacima (informacije o informacijama) su strukturirane informacije koje opisuju, objašnjavaju, lociraju ili na drugi način čine lakšim pronalaženje, korištenje ili upravljanje nekim izvorom informacija. Razlikujemo metapodatke kao informacije razumljive mašinama (mašinski čitljiv zapis) ili zapise koji opisuju elektronske izvore. Metapodaci koje ostavljamo korištenjem Interneta se ne odnose na sam sadržaj komunikacije već informacije o strukturalnim elementima komunikacije (npr. naslov emaila, ime primatelja, vrijeme slanja, geolokacija odakle je poslata poruka i sl.). Stvarnu vrijednost metapodataka najbolje poznaju gigantske tehnološke korporacije kao što su Google, Apple, Facebook i slične, koje svoje poslovanje zasnivaju na obradi 'podataka o podacima' dok većinu svojih najvažnijih usluga pružaju bez novčane naknade.

interakcije s inteligentnim dizajnom sučelja (interface) nalaze algoritmi, ove neprozirne kapije selekcije i organizacije podataka, uglavnom doživljavamo kao neutralne i objektivne, nužne i korisne, najčešće ih benevolentno poimajući kao puke instrumente filtriranja informacija bez kojih bi iskustvo korištenja interneta bilo krajnje naporno i nezgodno. Međutim, ovi filteri odabira onoga što vidimo na zaslonu svojih računala su „algoritamske kapije“ koje direktno proizvode samo iskustvo pregledavanja i korištenja informacija. Na osnovu digitalnog otiska (historije pretraživanja u kojima se ključne riječi naših želja i interesa, sadržaja koje čitamo, dijelimo, objavljujemo, komentiramo, onoga što kupujemo, favorizujemo, podržavamo, želimo, kritiziramo itd.) tj. prikupljenih ličnih podataka koje ostavljamo utisnutim na „operativne sisteme naših života“ (Vajdijananatan 2018), inkorporiraju se sami snovi o „samomislećim mašinama“ koje nisu ništa drugo do algoritamski izvedeni statistički modeli kreirani na osnovu skupova velikih podataka (eng. big data) privatiziranih posredstvom platformi za potrebe mašinskog učenja.

Jedan od najvećih problema algoritamskog odlučivanja jeste što je iznimno teško razlikovati koji su tačno izvori informacija prikupljeni, u kojim kontekstima i koju svrhu su se ti podaci koristili kako bi se na osnovu njih kreirala „informirana“ odluka, drugim riječima, na koji je način mašina „učila“. Ove procese automatiziranog odlučivanja na osnovu algoritamske ekstrakcije, prepoznavanja i generiranja modela na osnovu metapodataka, stoga možemo nazvati tehnikom kompresije svijeta u statistički model (Joler i Pasquinelli 2020). Krajnja svrha upotrebe algoritama nipošto nije isključivo filtrirano prikazivanje sadržaja, niti navigiranje oglasa koji su u bliskoj vezi s našim pretragama, već automatizirano oblikovanje procesa statističkog modeliranja iskustva interakcije. Stoga možemo reći kako je umjetna inteligencija otjelotvorenje sna o ogromnoj imitacijskoj mašini kolektivne inteligencije koja uspostavlja, kako ističu Joler i Pasquinelli (2020) „novi režim istine, znanstvenog dokaza, društvene normativnosti i racionalnosti“. Naime, u umreženim, algoritamskim fabrikama¹¹⁰ odvija se neprestana ekstrakcija (korisničkih) podataka proistekla iz kulturalnih učinaka tzv. digitalnog stanja¹¹¹. Realitet današnjeg kontinuiranog prikupljanja i

¹¹⁰ Vidjeti više: Joler i Petrovski 2016.

¹¹¹ Novi kulturni pejzaž ili digitalno stanje, kako opisuje Felix Stalder (2018), obilježavaju tri forme preko kojih operira kulturna praksa današnjice: a. *referencijalnost* u proizvodnji značenja i konstituiranju sopstva (upotreba

procesuiranja informacija, koji nose otiske naših navika i naklonosti, još prije dvadeset godina je opisan kao strukturalna logika kulturalne ekonomije kasnog kapitalizma (Terranova 2000). Algoritmi, naime, upravljaju interpasivnom iluzijom slobodne (besplatne) komunikacije koncentrišući moć vlasnika tehnokorporativnih giganata u autonomne geopolitičke monopole čija je radna snaga neprekidni živi kapital¹¹² umreženih građana (*netizens*). Čovjek, ne samo da je reduciran na mrežni čvor ekonomske transakcije pod kontrolom komunikacijskih vektora u rukama korporativnih tehnogiganata već se činjenica da odavno obitavamo u svijetu koji više ne dijelimo samo s drugim živim bićima nego umreženim uređajima (IoT – Internet stvari¹¹³) koje prate i bilježe sve naše disfunkcionalnosti, kolapse i lomove¹¹⁴) može smatrati ključnim ishodištem pitanja „šta prirodne i umjetne stvari jesu onda kada postanu inteligentne?“ (Capurro 2019). Nesumnjivo, ovo je jedan ključnih izazova budućnosti, centralno pitanje informacijske etike 21. vijeka.

Dinamizam digitalnog postojanja zamaglio je granice privatnog i javnog, istinitog i lažnog, demokratskog i autoritarnog. Cijena novostečene slobode govora (proizvodnje i distribucije glasa na mreži) nije ispostavljena tek kroz račun gubitka povjerenja u informacije i medije već se u samom preoblikovanju komunikacijske situacije (gotovo neprekidne mrežne participacije) treba tražiti odgovor za

postojećih kulturalnih resursa za vlastitu produkciju, njihovo rearanžiranje odnosno remiksovanje, pomijeranjem i semantičkim otvaranjem referentnosti); b. *zajedništvo* u stabiliziranju značenja kroz zajednički dijeljen referentni okvir (pri čemu dinamika Mreže rekonfigurira pojmove autonomije i prisile) i c. *algoritmičnost* odnosno automatiziranost pri procesu odlučivanja koja proističe na osnovu ekstrakcije informacija iz obilja podataka koje proizvode mašine.

¹¹² Besplatan, digitalni rad korisnika platformi uspostavlja novu vrstu vladajuće klase koja ne prisvaja kvantitet viška vrijednosti već eksploatira informacijsku asimetriju. Dominantna vladajuća klasa ne održava više svoj poredak kroz vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju (kao kapitalisti) već vlasništvom i kontrolom informacija (informacijskih vektora) kao vektoralisti (Wark 2019).

¹¹³ Internet stvari (IoT - Internet of Things) definira mrežu međupovezanih objekata koji prikupljaju i razmjenjuju podatke korištenjem ugrađenih senzora. s obzirom na veliku količinu podataka koje povezani uređaji generiraju, mogućnosti primjena IoT aplikacija su raznolike i široke te se prožimaju gotovo na sva područja ljudskog djelovanja. Prema službenoj definiciji IoT je „dinamična globalna mrežna infrastruktura sa mogućnostima samokonfiguriranja temeljenim na standardnim i interoperabilnim komunikacijskim protokolima u kojima fizičke i virtualne ‘stvari’ imaju identitete, fizičke atribute i virtualne ličnosti i koriste inteligentne interfejs i neprimjetno su integrirane u informacijsku mrežu“. (Vermesan i Friess 2014)

¹¹⁴ Interdisciplinarna grupa naučnika koje je sazvala Evropska komisija i okupljeni oko tzv. Onlife inicijative, u publikaciji pod nazivom Onlife Manifesto postavlja pitanje „Šta znači biti čovjek u eri hiperkonektivnosti?“ Adresirajući to pitanje ‘čuvarima kapija’ (gatekeepers) i kreatorima politika kako bi promislili aktuelne nejasnoće između analognog i digitalnog, inicijativa je ponudila četiri nivoa konceptualnih promjena u načinu prepoznavanja izazova u promišljanju društva: a) pomućenost distinkcije između realnog i virtualnog; b) pomućenost distinkcije između ljudi, mašina i prirode; c) obrat od informacijske oskudice ka informacijskoj prezasićenosti; d) pomak sa suštine na interaktivnost. (Floridi 2015)

razumijevanje digitalne transformacije. Umreženi građani kao proizvod inteligentnog dizajna tehnološkog okruženja odnosno *prozumeri*¹¹⁵, naime, nikako ne mogu utjecati na društvenu teksturu digitalnog stanja, drugim riječima, interaktivnost (korisnička participacija) se pojavljuje kao produkt društvenog spektakla¹¹⁶ kojim upravljaju netransparentne algoritamske mašine koje nije moguće niti izravno vidjeti, niti (zakonski) regulirati. Ukratko govoreći, digitalni mediji zapravo ne postoje, postoji softver koji upravlja iskustvom komunikacije¹¹⁷ (Manovich 2013). Neprozirnost algoritamske mašine tako ne samo da otežava raspoznavanje (raskrinkavanje?) botnet mreža, lažnih profila, automatskih trolova, mreža utjecaja itd., već internet kao „društvo crne kutije“ (Pasquale 2015) postaje mjesto same intimizacije s infrastrukturom koja neprimjetno i suptilno mijenja ljudsko ponašanje. Iako se čini da nikada kao danas nismo bili slobodniji da svoje stavove i mišljenja distribuiramo u novu javnu sferu, komunikacijska akcija¹¹⁸ je u mreži postala irelevantna kategorija, bitna je neprestana umrežena cirkulacija. Algoritamske mašine u rukama korporativnih tehnogigantata su našu neurotičnu potrošnju komunikacije u stanju sveobuhvatno upravljati, proizvoditi naše informacijske potrebe, predviđati naše (re)akcije, te intenzivno manipulirati našim izborima. Kapaciteti infrastrukturnog nadziranja (praćenja, posmatranja, analiziranja, identificiranja i kontroliranja) ponašanja korisnika u realnom vremenu tako stvaraju pretpostavke bioinformacijskog¹¹⁹ (Peters 2012) kapitali-

¹¹⁵ Izvorno porijeklo pojma prozumer (prosumer) pronalazimo u studijama teorije potrošnje A. Tofflera, koji objašnjava proizvodnju dobara i usluga za vlastitu potrošnju brisanjem granice između proizvođača i potrošača, posebice naglašavajući ekonomske efekte prozumerizma. Danas je ovaj termin ujedno i podloga za promišljanje koncepata kolaborativne ekonomije proizvodnje (sharing economy), ali i potrošnje i distribucije (digitalnih) zajedničkih dobara, kao i fenomena generiranja profita iz potrošačkog habitusa participacije u umreženom društvu.

¹¹⁶ „If you're not paying for something, you're not the customer; you're the product being sold“ („Ako nešto ne plaćaš, nisi klijent već proizvod koji se prodaje“). Ova rečenica koja datira iz 2010. godine, a pripisuje se Andrew Lewisu, odgovara marketinškom konceptu tzv. bihevioralnog targetiranja (odnosno pokušavanja interferiranja tj. mijesanja u namjeru kupovine na osnovu online ponašanja korisnika npr. pregledavanja Interneta). (Finger i Dutta 2014)

¹¹⁷ Svako predviđanje ljudskih praksi, ponašanja i namjera pretpostavlja softver, računar kao metamedij odnos „sučelje prema našem svijetu, drugima, našoj memoriji i našoj imaginaciji“ (Manovich 2013, 3). Jedan od ključnih Manovichevih argumenata je kako ne postoji „digitalni medij“, već isključivo softver primjenjen na medij ili sadržaj medija. (152).

¹¹⁸ Više o „komunikacijskoj akciji“, komunikativnom djelovanju javnosti kao središtu demokratske javne sfere vidjeti u radovima J. Habermassa, posebice „Strukturalne transformacije javne sfere“.

¹¹⁹ M. Peters razvija koncept „bio-informacijskog kapitalizma“ kako bi artikulirao izranjajuću formu kapitalizma kao samoobnavljajućeg u smislu da je u stanju promijeniti i obnoviti materijalnu bazu za život i kapital poput programa samog. Bio-informacijski kapitalizam primjenjuje i razvija aspekte nove biologije za informatiku kako bi kreirao nove organske forme računarstva i samoreprodukujuće memorije koje su naizmjenice postale temelj bioinformatike.

zma nadziranja¹²⁰ (Zuboff 2019). U konačnici, s obzirom na to da se algoritamskom amplifikacijom „nove javne sfere“ urušava tradicionalni informacijsko-komunikacijski ekosistem: „društveni ugovor više ne predstavlja odnos između građana i države, već korisnika i platformi društvenih medija“¹²¹ (Lovink 2018). Algoritamskom proizvodnjom društvene realnosti odnosno platformskim kapitalizmom (Srnicsek 2017) kao centralnim autoritetom upravljanja kompleksnim komunikacijskim vektorima se na koncu, na „oltaru“ informacijske žudnje, „žrtvuje“ istina kao javna norma. Erozija racionalnosti (odsutnost norme za istinitost) sažeta u pojam postistine, potvrđuje epistemičku krizu koja čovjeka izolira, a društvo polarizira (Miroshnichenko 2020). Gubitkom kontrole nad javnošću u infosferi zaoštrena je diskrepancija između „zvaničnih“ i „nezvaničnih“ istina¹²², a populizam i polarizacija su strukturalno uključeni u tehnodruštvenu simbiozu komunikacijskog kapitalizma. Stoga, istraživanja algoritamske kulture u društvenom-humanističkom polju nisu neophodna samo da bi se razumjela njihova tehnička uloga već direktno artikulirala pitanja o mogućnostima emancipacije od racionalnosti utemeljene na centralnoj poziciji mašinski čitljivih podataka u društvenom imaginariju koji je potrebno razumjeti kao izraz kolonijalnosti moći (Ricaurte 2019). S obzirom na to da se algoritamsko oblikovanje komunikacijskih procesa i mišljenja odvija pod krinkom društvenog dobra (iako računala i njihove mreže nisu demokratizirana već centralizirana uslugama u oblaku) nesumnjivo je važno zaključiti kako nedostatak kritičke javne svijesti potpomaže pristajanje na „lažnu utjehu“ algoritamskih crnih kutija¹²³. Upravo iz tog

¹²⁰ S. Zuboff (2019) doba kapitalizma nadzora definira kao: 1. Novi ekonomski poredak koji uzima ljudsko iskustvo kao besplatni sirovi material za skrivene komercijalne prakse ekstrakcije, predikcije i prodaje; 2. Parazitsku ekonomsku logiku u kojoj je proizvodna roba i usluga podređena novoj globalnoj arhitekturi modificiranja ponašanja; 3. Ušminkanu mutaciju kapitalizma označenu koncentracijom bogatstva, znanja i moći koja nije do sada zabilježena u ljudskoj povijesti; 4. Utemeljujući okvir ekonomije nadziranja; 5. Izrazitu opasnost po ljudsku prirodu u 21. vijeku na način koji je industrijski kapitalizam bio opasnost za prirodni svijet 19. i 20. vijeka; 6. Ishodište nove instrumentalne moći koja potvrđuje dominaciju nad društvom i predstavlja izazove tržišnoj demokratiji; 7. Pokret koji ima namjeru da uspostavi novi kolektivni poredak utemeljen na potpunoj izvjesnosti; 8. Eksproprijaciju kritičnih ljudskih prava što se najbolje može razumjeti kao udar odozgo: svrgavanje ljudskog suvereniteta;

¹²¹ „Internet je potrzan“ (*Internet is broken*), kao fraza ulazi u upotrebu nakon juna 2013. godine i otkrića E. Snowdena o masovnom prikupljanju podataka o našem ponašanju i društvenom životu. Prema stanovištu G. Lovinka, kada koristimo ovu frazu zapravo govorimo o novoj kulturi nesigurnosti u kojoj više zapravo nemamo ideju ko će i kako koristiti podatke koje generiramo.

¹²² Kako navodi A. Miroshnichenko (2020) self-made istine društvenih mreža sukobile su se sa agendama tradicionalnih mainstream medija (čija se „apsolutna“ istina također pokazala lažnom), te se dogodio se „sudar“ Piramide (starih medija) i Oblaka (novih medija).

¹²³ Tek sa njihovim „otvaranjem“ odnosno razumijevanjem kao „oružja matematičke destrukcije“ (O’Neil 2016), mogu rastjerati velovi pretpostavki i uvjerenja o tehnološkoj neutralnosti.

razloga AI opismenjavanje, između ostalog, treba shvatiti i kroz značaj razvijanja kolektivne inteligencije o „mašinskoj inteligenciji“, drugim riječima, kao istinski izazov za građansko obrazovanje¹²⁴, te građansko informirano i obrazovano donošenje odluka u kontekstu (budućnosti) demokratskog diskursa.

Literatura

- Azoulay, Audrey. 2018. „Making the most of artificial intelligence.“ *The UNESCO Courier*. Pristupljeno: januar 26. 2021. <https://en.unesco.org/courier/2018-3/audrey-azoulay-making-most-artificial-intelligence>.
- Benasayag, Miguel. 2018. „Humans, not Machines, Create Meaning.“ *The UNESCO Courier* 3. Pristupljeno: januar 26. 2021. <https://en.unesco.org/courier/2018-3/humans-not-machines-create-meaning>
- Bosančić, Boris. 2016. „Proces stjecanja znanja kao problem informacijskih znanosti.“ *Libellarium* 9 (1): 31-58.
- Capurro, Rafael. 2019. „The Age of Artificial Intelligences: A Personal Reflection“. *The International Review of Information Ethics* 28 (Juli). Edmonton, Canada. Pristupljeno: april 2. 2021. <https://informationethics.ca/index.php/irie/article/view/388>.
- Capurro, Rafael. 2020. „The Age of Artificial Intelligence: A Personal Reflection.“ *International Review of Information Ethics (IRIE)* 28. Pristupljeno: decembar 5. 2020. <http://www.capurro.de/edmonton2019.html>.
- Finger, Lutz, and Soumitra Dutta. 2014. *Ask, Measure, Learn: Using Social Media Analytics to Understand and Influence Customer Behaviour*. Sebastpol, CA: O'Reilly Media, Inc.
- Floridi, Luciano, ur. 2015. *The Onlife Manifesto: Being Human in a Hyperconnected Era*. Springer International Publishing. Pristupljeno: decembar 5. 2020. doi:10.1007/978-3-319-04093-6.
- Ganascia, Jean-Gabriel. 2018. „Artificial Intelligence: Between Myth and Reality.“ *The UNESCO Courier* 3. Pristupljeno: januar 26. 2021. <https://en.unesco.org/courier/2018-3/artificial-intelligence-between-myth-and-reality>.
- Joler, Vladan, i Andrej Petrovski. 2012. *Nematerijalni rad i prikupljanje podataka. Algoritamska Fejsbuk fabrika*. Beograd: ShareLab. Pristupljeno: decembar 5. 2020. <https://labs.rs/sr/nematerijalni-rad-i-prikupljanje-podataka/>.

¹²⁴ U oktobru 2017. godine u Finskoj je predstavljen nacionalni projekat „AI elementi“ kao dio nacionalne strategije opismenjavanja stanovništva o osnovnim konceptima umjetne inteligencije. Riječ je o otvorenom online kursu koji, kako navode nositelji projekta (Univerzitet u Helsinkiju i konsultantska kompanija za online obrazovanje Reaktor), ima za cilj demistifikovati pojam „umjetna inteligencija“ sa namjerom da se na taj način podrži digitalna transformacija društva. (Elements of AI n.d.)

- Lovink, Geert, intervjuisao Taras Nazaruk. 2018. *Interview with Geert Lovink by Taras Nazaruk* (mart. 14). Pristupljeno: decembar 5. 2020. <https://networkcultures.org/geert/2018/04/29/social-media-critique-with-geert-lovink-for-the-ukrainian-magazine-korydor/?pdf=1587>.
- Manovich, Lev. 2013. *Software Takes Command*. New York: Bloomsbury Academic.
- Miroshnichenko, Andrey. 2020. *Postjournalism and the Death of Newspapers. The media after Trump: manufacturing anger and polarization*. Toronto.
- n.d. *Elements of AI*. Pristupljeno: april 2. 2021. <https://www.elementsofai.com/>
- O'Neil, Cathy. 2016. *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown Publishers.
- Pasquale, Frank. 2015. *The Black Box Society. The Secret Algorithms that Control Money and Information*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pasquinelli, Matteo, i Vladan Joler. „The Noosphere Manifested: AI as Instrument of Knowledge Extractivism“. *AI & SOCIETY*, 21. 11. 2020. <https://doi.org/10.1007/s00146-020-01097-6>.
- Pasquinelli, Matteo. 2019. „Three Thousand Years of Algorithmic Rituals: The Emergence of AI from the Computational Space.“ *e-flux Journal 101*. Pristupljeno: decembar 5. 2020. <https://www.e-flux.com/journal/101/273221/three-thousand-years-of-algorithmic-rituals-the-emergence-of-ai-from-the-computation-of-space/>
- Peters, Michael A. 2012. „Bio-informational capitalism.“ *Thesis Eleven* 110 (1): 98-111.
- Srnicek, Nick. 2017. *Platform Capitalism*. Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press.
- Stalder, Felix. 2018. *Digital Condition*. Cambridge: Polity Press.
- Terranova, Tiziana. 2000. „Free Labour: Producing Culture for the Digital Economy.“ *Social Text*, 63, 18(2): 33-58
- Vajdijanatan, Siva. 2018. *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio.
- Vermesan, Ovidiu, and Peter Friess. 2014. *Internet of Things Applications - From Research and Innovation to Market Deployment*. Aalborg: River Publishers.
- Wark, McKenzie. 2019. *Capital is dead*. London, New York: Verso.
- Whittlestone, Jess, Rune Nyrop, Anna Alexandrova, Kanta Diha, i Stephen Cave. 2019. *Ethical and societal implications of algorithms, data, and artificial intelligence: a roadmap for research*. London: The Nuffield Foundation. Pristupljeno: decembar 6. 2020. <https://www.nuffieldfoundation.org/sites/default/files/files/Ethical-and-Societal-Implications-of-Data-and-AI-report-Nuffield-Foundation.pdf>.
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.

10) Medijska i informacijska pismenost u kontekstu sigurnosti

S obzirom na to da se medijska i informacijska pismenost (MIP) do sada tradicionalno sagledavala u kontekstu medija, pravilnog snalaženja u informacijskom prostoru, te doneke u smislu značaja za ljudska prava i demokratski diskurs, potrebno je nešto više prostora posvetiti očiglednom, ali ne toliko zastupljenom prostoru shvatanja MIP u kontekstu sigurnosti. Sigurnost je progresivno sve više (zlo)upotrebljavan termin i percepcija stanja, te je shodno tome potreban i viši stepen razumijevanja u kontekstu MIP-a.¹²⁵

*Homo sapiens*¹²⁶ (lat. umni čovjek), kao vječita misterija i područje introspektivne i retrospektivne analize i istraživanja na nivou ljudskih potreba, sistema vrijednosti, ali i pretpostavki za preživljavanje - od pamtivijeka se uzdao u podatke koje je prikupljao za potrebe donošenja informiranih i obrazovanih odluka na osnovu kojih je radio analizu sigurnosnih rizika, te, u skladu s tim, odgovarajućih mjera zaštite. Od početka, čovjek je obdaren sofisticiranim senzornim sistemom, za svoje potrebe, optimalnim omjerom osnovnih čula: vid, sluh, dodir, miris, okus. Na osnovu njih je u početku donosio sve odluke. To su dugo bili i jedini izvori podataka, koji su u datom kontekstu činili informaciju, pa informacije u korelaciji stvarale znanje, a znanje kroz vrijeme i iskustvo stvarale mudrost. (Rowley 2007). Upravo je ta *diferencia specifica* umnosti i temelj logosa kod čovjeka, koji je „imanentan svemu postojećemu, on je kozmički princip koji uvodi poredak i umnost u svijet, kao što čovjekov um uređuje čovjekovo djelovanje“ (Hrvatska enciklopedija). Na osnovu logosa, očekujemo razvoj kompetencija medijske i informacijske pismenosti, kao šestog čula potrebnog za sagledavanje, između ostalog i sigurnosnih rizika, prostora političkog, te promišljeno, mudro, razvijanje

¹²⁵ Veći dio ovog modula se zasniva na radu E. Vajzovića (2020) *Digitalna transformacija sigurnosti i algoritamska demokratija*.

¹²⁶ Kako bismo bolje odredili ljude, potrebno je odrediti našu sistematiku tj. biološka klasifikaciju (znanstvena disciplina koja istražuje raznovrsnost organizama i njihove međusobne veze, i sastavni je dio taksonomije). Pri sistematiziranju je nužno uključiti što više parametara koji utječu na procese evolucije novih vrsta kako bi se utvrdila cjelovita filogeneza. Stoga, *Homo sapiens*: Sistematika: Carstvo: Animalia; Koljeno: Chordata; Razred: Mammalia; Red: Primates; Natporodica: Hominoidea; Porodica: Hominidae; Potporodica: Homininae; Tribus: Hominini; Rod: Homo; Vrsta: Homo sapiens (The Smithsonian Institution's Human Origins Program)

mjera zaštite, posebno u kontekstu digitalne transformacije društva, sfere političkog i sigurnosti.

S vremenom, kako se razvijalo masovno komuniciranje (Nuhić 2000), koje je pratila akumulacija i čuvanje informacija, zatim primjena prakse, perspektive i alata upravljanja, pa prikupljanje, organizacija, čuvanje i širenje informacijskih izvora (Hibert 2018; Stokić Simončić 2016; Shera i Foskett 1965), što je, naravno, snažno doprinosilo razvoju znanja – tako se uviđao i potencijal i potreba za statističkom i matematičkom obradom tih podataka i informacija (O'Neil 2016). Podaci o podacima - metapodaci, počinju bivati vrlo vrijedan resurs, koji polako transformira i stanje sigurnosti i stanje političkog u društvu.

Korelacija između ljudi i informacija je ta međukompleksnost kao glavni određujući faktor „digitalnog stanja“ danas (Stalder i Pakis 2018). Ako posmatramo medijsku i informacijsku pismenost kao *šesto čulo* posebno značajno za razumijevanja digitalne transformacije društva i sigurnosti uz implikacije na demokratski diskurs, značajno je razumjeti ulogu algoritama, umjetne inteligencije (AI) i tehnokapitalizma u navedenim temama, te njihove povezanosti sa prijetnjama, rizicima i sigurnosti na državnom, korporativnom i individualnom nivou.

S aspekta kritičko-sigurnosnih studija, prateći kontekst informacijskog nereda (engl. *information disorder*), u složenom komunikacijskom, medijskom, obrazovnom, političkom okruženju potrebno je sagledati mogućnosti apomedijacije u kontekstu sigurnosnih izazova. Namjera je naglasiti kako se tradicionalni sistemski filteri kontrole i verifikacije informacija (*gatekeeperi*) destabilizirani „digitalnim stanjem“ (referencijalnost, komonalnost, algoritmičnost) koje, kako naglašava F. Stalder (2018) teret poimanja političke, pa tako i sigurnosne kulture, pomijera ka razumijevanju postdemokratskog društva. Riječ je o prepoznavanju prijetnji i rizika koje se danas (mrežnim) građanima isporučuju na odgovornost što u kontekstu digitalne transformacije sigurnosti (kako na državnoj, korporativnoj, tako i individualnoj razini) može biti posmatrano kao širenje kapaciteta za razvoj demokratskog diskursa, ali i gubitak suvereniteta koji se ogleda u kapacitetima otpornosti na informacijsko-komunikacijske distorzije.

Algoritamska amplifikacija novih društvenih, demokratskih i sigurnosnih odnosa uvjetuje razumijevanje kako „društveni ugovor više ne predstavlja odnos između

građana i države već korisnika i platformi društvenih medija“ što nas dovodi do preispitivanja odnosa naroda, države i suvereniteta naspram tehnoloških kompanija. (Lovink 2018; Gunkel 2014). Polazeći od toga, možemo reći da se stvara nova dimenzija društveno-političko-tehnoloških odnosa, koje smo obuhvatili sintagmom *algoritamska demokratija* i koju je potrebno razumjeti kroz međupovezanost sigurnosti i medijske i informacijske pismenosti.

Naporedo s razvojem modernih država, i državocentričnih sistema, javljaju se i sistemi provjera i propusnosti informacija (*gatekeeperi*): obrazovni sistemi, profesionalni mediji, biblioteke, arhivi, muzeji, regulatori sektora komunikacija, sigurnosni sistem(i) itd. U analognom dobu, njihova je funkcionalnost i efikasnost bila uglavnom na visini zadatka (naravno, uz prostor za kritike). Postojali su sistemski filteri koji su osiguravali da krajnji korisnik ima visok stepen povjerenja u informacije koje dobija i na osnovu kojih funkcioniše.¹²⁷ S obzirom na to da je sfera informacija bila relativno uređena i posredovana, šesto čulo (MIP) biva manje izoštreno (ali i skretanjem pažnje umanjeno), dok je državocentrična sigurnost bila zadužena za zadovoljavajući nivo sigurnosti (realni i subjektivni) u fizičkom svijetu (naravno, uz prostor za kritike).

Digitalna transformacija sigurnosti može se posmatrati kao potreban odgovor na izraženu složenost savremenog sigurnosnog okruženja i pojave novih izvora nesigurnosti, prije svega u cyber prostoru i nevidljive ruke algoritama, upotpunjujući nedostatke državocentričnog okvira, ali i destabilizacije u sferi informacija, kao i distorzije¹²⁸ u sferi političkog, tržišnog ali medijskog. U tom kontekstu „sigurnosne prijetnje i izazovi izlaze iz okvira tradicionalnog poimanja međunarodno pravno definiranog i razumijevanog koncepta ratova (sukoba, konflikata), te ulazi u sferu hibridnih asimetričnih sigurnosnih izazova i ratova“ (Vajzović 2019, 532; Schmitt 2017).

Koristeći naše podatke generirane kroz digitalni trag, matematičari i statističari proučavaju potencijal naših želja, kretanja, potrošnje, te „predviđanje naše pouzdanosti i izračunavanje našeg potencijala kao učenika, radnika, ljubavnika,

¹²⁷ Ovdje namjerno ne obrađujemo standardne kritike zloupotrebe vlasti i gatekeepera u nedemokratskim praksama i sistemima, jer su ovi već bili predmetom brojnih analiza i istraživanja, a sam rad bi dodatno odvelo u širinu.

¹²⁸ Distorzija označava iskretanje, izvijanje, iskrivljenje; izopačenje, izobličenje; promjena izvornoga oblika tijekom manipulacije. U ovom kontekstu distorzija označava namjerno djelovanje na društveno-politički i sigurnosni sistem, sa ostvarivanjem političkog cilja. (Vajzović 2019)

kriminalaca“ (O'Neil 2016, 10), ali i glasača kojima još niko nije rekao da su u novom društveno-političko-tehnološkom uređenju algoritamske demokratije.

Vrsta sigurnosti ima mnogo, gotovo koliko i interesnih sfera svakog čovjeka: društvena sigurnost, politička, ekonomska, ekološka, zdravstvena itd. Svaka od njih je podložna informacijskoj i medijskoj interpretaciji stvarnosti i zavisno od stepena razvoja naših kompetencija medijske i informacijske pismenosti, sposobni smo donositi informirane, obrazovane i kritički promišljene odluke. Obdareni našim šestim čulom (u kontekstu kompetencije cjeloživotnog učenja) možemo se osjećati sigurno (*safe*) i donositi sigurnosno (*security*) promišljene odluke. Sigurnost je kompleksan i integralan pojam; za nju možemo reći da je „optimalana, poželjna i ohrabrujuća izvjesnost“. (Masleša 2001); „sigurnost stoji naspram ugrožavanja, prijetnji i obrnuto“ (Beridan 2008, 25); ona je preduvjet za razvoj i ostvarenje ljudskih prava i sloboda, ali i osnov razvoja društva u ekonomskom, kulturnom i političkom smislu. Stanje političke predvidljivosti jedan je od značajnih segmenata poimanja sigurnosti, najvidljiviji kroz prizmu vladavine prava, tj. pravnu državu kao pretpostavku ustavne demokratije, ali i visok stepen poštivanja ljudskih prava i sloboda. Društvenu sigurnost Masleša (2001) definira kao „stanje koje osigurava da se u poželjnim sigurnosnim okvirima i demokratskoj klimi s vladavinom zakona i demokratskom kontrolom na svim nivoima vlasti, svim pojedincima obezbijedi i omogući praktikovanje rješavanja svojih egzistencionalnih i statusnih sadržaja u skoro svim oblastima života i rada, izgradnju međusubjektivnih odnosa s onu stranu nasilja poštivanjem svih postulata modernog demokratskog pravnog i civilnog društva.“ (19).

Mangold (1990) sigurnost definira kao „stanje bez opasnosti i ugrožavanja, sigurnost podrazumijeva i osjećaj sigurnosti, ali i aktivnosti odnosno sistem za ostvarenje sigurnosti“. Tu subjektivnu dimenziju sigurnosti moguće je percipirati kao odsustvo osjećaja straha od ugrožavanja društvenih vrijednosti; dok se odsustvo prijetnji prema društvenim vrijednostima odnosi na objektivu dimenziju sigurnosti (Wolfers 1962, 147-231). Možemo zaključiti da osiguranje i subjektivne i objektivne dimenzije sigurnosti podrazumijeva istodobno i zaštitu vrijednosti uz očekivano očuvanje teritorijalnog integriteta. Kako bi država, prema Hobbsovom viđenju društvenog ugovora, ispunila tu obavezu, njezin sistem sigurnosti treba biti organiziran na način da predviđa, upravlja i odgovara na sve oblike rizika i

opasnosti. U kontekstu digitalne transformacije sigurnosti, to nije jednostavan zadatak (ako je ikada i bio).

Ipak, sistem državocentrične sigurnosti ne uključuje samo sposobnosti države za očuvanje vrijednosti svojega društva od unutarnjeg i vanjskog ugrožavanja mira i slobode građana, nego i zajedničko djelovanje s drugim društvenim podsistemima radi daljnjeg razvoja društva u cjelini, kao i ljudske civilizacije (Grizold, Tatalović i Cvrtila, 1999). U periodu poslije hladnog rata i s početkom ere borbe protiv terorizma, korespondira i razvoj tehničkih, tehnoloških, i (u)mrež(e)nih pretpostavki za povećani nadzor. U vezi s tim sam Snowden (2019) kaže: „Sudjelovao sam u najznačajnijoj promjeni u povijesti američke špijunaže - promjeni od ciljanog nadzora pojedinaca do masovnog nadzora cijele populacije.“ (6) Na osnovu tehnoloških pretpostavki promjene navika ljudi, digitalne transformacije društva i sigurnosti, a pod izgovorom razvoja i zaštite nacionalne sigurnosti, proporcionalno dolazi do ograničavanja prava i sloboda građana, ali i ugrožavanja same demokratije. (Romano 2011 159-160; Agamben 2005; Snowden 2019).

No, da se vratimo osnovama ljudskih potreba i vrijednosti, koji bi trebali biti predmetom zaštite. Težnja za dobrobiti, dobrim životom i životom dostojnim čovjeka sastavni je dio ljudskog postojanja. (Tsirogianni, Sammut i Park 2014). Poznata Maslowljeva teorija hijerarhije potreba (1943) polazi od pretpostavke da ljudi zadovoljavaju svoje želje i potrebe određenim redoslijedom, pa ih je moguće tako hijerarhijski i definirati i postaviti. Maslow (1987: 35-58) navodi da individualno ponašanje ovisi o želji da čovjek zadovolji jednu ili više od svojih pet općih potreba: a) fiziološke, b) sigurnosne (*safety*), c) socijalne, d) poštovanje samoga sebe, e) samoostvarenje. U načelu, navedene potrebe hijerarhijski su složene od nižih (fizioloških) prema najvišim (samoostvarenje). Odmah poslije osnovnih fizioloških potreba, slijedi potreba za sigurnošću (*safety*), kao temeljna psihološka potreba. To Maslow objašnjava kao potrebu za stalnošću, redom, za sigurnosti (*safety*), stabilnosti, ovisnosti; zaštitom; za slobodom od straha, od tjeskobe i haosa, odnosno, kao potrebu za strukturom, poretkom, zakonom, ograničenjima itd. Digitalna transformacija društva i sigurnosti dodatno usložnjava stvari, daje svoju dozu kompleksnosti. Hibert (2017), uz dozu ironije, dodaje i potrebu za WiFi (spojenošću na Mrežu) i Bateriju (stalni rad pametnih umreženih uređaja) kao još bazičnije potrebe, kao digitalnu realnost Maslowljeve hijerarhije.

Da je pristup WiFi uvijek dostupan, siguran, pouzdan, te da su uređaji jednako *safe and secure*, po principima informacijske (u širem smislu) i cyber (u užem smislu) sigurnosti.

U kontekstu vrijednosti i potreba, digitalna transformacija društva, a posebno digitalna transformacija sigurnosti, uzrokovala je neminovne promjene koje su se desile, a za koje još nismo definirali ili tek trebamo definirati naš pristup i odgovor. Kako i ko definira društvene vrijednosti? Jedna od širih definicija navodi da „pod društvenim vrijednostima nazivamo društveno kolektivna uvjerenja i sisteme vjerovanja koja djeluju kao vodeća načela u životu“. (Tsirogianni i Gaskell 2011, 2) Danas već, samu potrebu za sigurnošću (ali i za potrebama iz sfere društvenog i političkog) ne generiramo iz naših direktnih opažanja već kroz politički konstrukt uvjetovan algoritmima, umjetnom inteligencijom (AI) i tehnokapitalizmom. Građanin u demokratskom društvu zamijenio je svoju ulogu suverenog u (ponovnom) uspostavljanju digitalnog društva s novim ulogama – korisnik usluge, potrošač, proizvođač (sadržaja; besplatno), i kao roba (kroz generiranje podataka i davanje svoje pažnje).

Snowden u svojoj knjizi „Trajni zapis“ (2019) objašnjava kao su tvrtke shvatile da se ljudska veza koju je internet omogućio, može unovčiti: „Ovo je bio početak kapitalizma nadzora i kraj interneta kakav sam poznao.“ Autor dodatno obrazlaže (novi) poslovni model e-trgovina koje su propale, jer nisu mogle pronaći ništa što nas zanima: imali su novi proizvod za prodaju, a „taj smo novi proizvod bili mi.“ (Snowden 2019, 14) Možemo reći da onaj koji ima pristup i mašinsku moć obrade naših metapodataka, taj može određivati i naš osjećaj sigurnosti, uslovljavajući time sferu političkog, odnosno, može otupiti naša čula i stoga onemogućiti realno sagledavanje rizika, prijetnji, pa i same demokratske realnosti. Zahvaljujući algoritmima i AI, velike su tehnološke kompanije napravile imperiju i postale novi *gatekeeperi*. Ovog obrta, uglavnom, građani nisu svjesni, drugim riječima, uglavnom ne poznaju kako ti algoritmi rade i kako im oni uređuju svakodnevnicu.

Digitalna transformacija sigurnosti dešava se praktično na svim nivoima: strateškom, operativnom, taktičkom i tehničkom. Svaki nivo se može sagledavati iz više uglova, konceptualnih i formalno-pravnih: vojni, policijski, društveni i građanski pristup, zatim cyber delinkvencija, obavještajno-sigurnosno djelovanje u cyber prostoru, potom primjena na javne i privatne institucije, državni nadzor

nad Mrežom i građanima, digitalna transformacija/ugrožavanje/razvoj ljudskih prava, sigurnosno propitivanje korelacije pojedinca i sigurnosti u cyber prostoru, pa sve do upravljanja nuklearnim potencijalom. Tako širok dijapazon svega što digitalna transformacija sigurnosti obuhvata ili pokriva, zahtijeva svakako i sveobuhvatnu ili barem sveobuhvatniju definiciju onoga što sigurnost uistinu jeste u digitalnom prostoru. Dakle:

Cyber sigurnost jest stanje i praksa zaštite infrastrukture, informacijsko-komunikacijskih sistema, mreža, uređaja i informacija od ugrožavanja, u cilju zaštite ljudi, materijalnih i kulturnih dobara u ličnoj i društvenoj svojini, zaštitu društva i njegovih vrijednosti, cjelovitu zaštitu naroda, nacije, države i međunarodnih odnosa. Prijetnje kojima se suprotstavlja cyber sigurnost, jesu brojne, ali ih je, radi jednostavnijeg razumijevanja, potrebno posmatrati prije svega kao cilj ili kao sredstvo (1) u cyber kriminalitetu, (2) u politički motiviranim cyber napadima i (3) u cyber terorizmu (Vajzović 2019).

Iako bi bilo naučno i zanimljivo i značajno analizirati sve spomenute segmente, ovdje ćemo se, ipak, fokusirati samo na pojedinca, utopijski viđenog kao aktivnog, konstruktivnog građanina, *perpetuum mobile* demokratskog diskursa i vrijednosti. Digitalna transformacija sigurnosti implicira, ne samo korištenje novih tehnologija, mreže, metapodataka, podataka, AI i algoritama za vojne i odbrambene potrebe i za policijski rad nego uključuje i način na koji sigurnost percipiraju građani, te kakve implikacije ona ima na demokratske procese i ljudska prava.

Utopijski, utilitaristički gledano: život dostojan čovjeka, ljudska prava i slobode, dugoročni mir i društvene vrijednosti jesu primarni predmet zaštite. O razumijevanju društvenih vrijednosti u kontekstu pitanja o kojima se ovdje govori, Darvin Lisica (2011a) kaže sljedeće:

Temeljne društvene vrijednosti su temeljna uvjerenja, ideje i stanja o onome šta je važno, dobro i poželjno, o čijem prihvatanju postoji konsenzus unutar određene društvene grupe ili društva u cjelini. One usmjeravaju ponašanje i omogućavaju interakciju pojedinaca i grupa, oblikuju individualne i kolektivne stavove, pomažu profiliranju zajedničkih interesa i ciljeva, osiguravajući tako unutarnju koheziju i stabilnost

društvenih struktura kao neophodnih preduvjeta za izgradnju efikasnog sigurnosnog sistema (23).

Sam pojam, razumijevanje i doživljavanje sigurnosti (što objektivno, što subjektivno) oduvijek je bilo podložno različitim interpretacijama, zavisno od vremena, geopolitičkog i društvenog konteksta, kao i shvatanja ili mogućnosti objektivnog detektiranja sigurnosnih rizika.

Iako je pojedinac uvijek bio značajan element u planiranju sigurnosti države i društva, treba naglasiti da je to u kontekstu digitalne transformacije sigurnosti i dodatno došlo do izražaja, i to na svim nivoima: 1) državnom, 2) korporativnom i 3) individualnom, dakle kao kapacitet demokratskog diskursa, kao očuvanje narodnog suvereniteta, ali i kao samozaštita i otpornost na informacijsko-komunikacije distorzije.

1) Državnu / nacionalnu sigurnost, u kontekstu individua u digitalnom okruženju, sagledavamo u više dimenzija: otpornost pojedinca, kao integralnog djela društva i javnosti na hibridne asimetrične prijetnje i specijalne ratove kroz dezinformacije, manipulacije informacijama, (digitalno)medijske napade na progresivne snage, kao i otpornost na radikalizaciju, nasilni ekstremizam i regrutaciju za potrebe terorizma, osobito putem društvenih mreža.

U dokumentu *Smjernice za strateški okvir cyber sigurnosti u Bosni i Hercegovini* (2019) navodi se da je razvijanje svijesti o cyber sigurnosti i obrazovanje u toj oblasti značajan i integrativni element za sve ostalo. To je, također, jasno navedeno u cilju C, C1 i C2. Tu se još potvrđuje i značaj razvoja „šestog čula“ – MIP, gdje se naglašava: „Podržavati procese uključivanja medijske i informacijske pismenosti u formalno i neformalno obrazovanje.“, te „Uvoditi teme vezane za cyber sigurnost i medijsku i informacijsku pismenost u nastavne planove svih nivoa obrazovanja.“ (OSCE 2019, 13-14)

U širem kontekstu gledano, Beridan (2008) navodi da strukturu sistema nacionalne sigurnosti u osnovi čine: *funkcije, snage* (nosioc), *djelatnosti* (aktivnosti) i *mjere* sistema sigurnosti. Medijsku i informacijsku pismenost (MIP) možemo najjednostavnije pozicionirati kao komponentu Snaga (nosilaca) sistema sigurnosti, pod segmentom „Društvo i njegove komponente“. MIP bi, kao osnažen element, mogao značajno doprinijeti da u perspektivi jedno društvo (neko, svako) bude ili postane mnogo sigurnije (zaštićenije) od vanjskih i

unutrašnjih neprijatelja i napada. Prirodno pravo svakog ljudskog bića i grupe kojoj ono pripada, jest pravo na „samoodbranu, samozaštitu i samopomoć“ (Grizold, Tatalović i Cvrtila 1999, 11), ali je za sve to potrebno da čulno zabilježimo i shvatimo opasnost, što je u svijetu „algoritamskih kapija“ (Hibert 2020) vrlo izazovno. Sun Tzu u vezi s tim pitanjima podsjeća da svako vođenje rata počiva na obmani, ali istovremeno naglašava da se najveći uspjeh ne sastoji od toga da pobijedimo neprijatelja u svim bitkama, već da otpor neprijatelja savladamo bez borbe. (Sun i Nylan 2020)

Kad je riječ o specijalnim operacijama, one u izučavanjima polemologije¹²⁹ i vojnih doktrina, nisu novina. One predstavljaju skup organiziranih aktivnosti i djelovanja koje određena država ili više njih preduzimaju (a) *u miru* (u političkom, ekonomskom, vojnom, medijskom, kulturnom, naučnom i svakom drugom pogledu) - radi slabljenja stabilnosti neke države, naročito njezine stabilnosti u pružanju otpora, odnosno, (b) *u ratu* – radi slabljenja njezine sposobnosti za odbranu, čime se ta (neka) država dovodi u određeni stepen zavisnosti i potčinjenosti.

Specijalne operacije uključuju i prijeratna i ratna i poratna događanja, ali u pravilu bez obostranog i masovnog korištenja vojne sile. Njihov osnovni cilj jest slabljenje određene države ili političke zajednice, tj. njene unutarnje i vanjske politike, slabljenje njezinoga otpora neprijateljskoj politici te, da ponovimo, njeno dovođenje u ovisan i potčinjen položaj. Načelno, specijalne operacije podrazumijevaju političke, vojne, ekonomske i druge djelatnosti protiv jedne države ili grupe država, što osim obavještajnih aktivnosti, uključuje i različita druga djelovanja: psihološko-propagandna, subverzivna, odbrambena. (Molander et al. 1996; Beridan 2008; Moffat 2006; Beridan, Tomić i Kreso 2001) Promatramo li, pak, sve to u kontekstu društvenih mreža i online platformi, možemo se složiti da su specijalne operacije, praktično, „strateško polje biopolitičke moći u kojem se kao centralna karika pojavljuje mrežni pojedinac zapleten u mrežu bihejvioralnog inženjeringa.“ (Hibert 2020)

Ono što je zanimljivo za daljnja istraživanja, jesu modeli, pojavni oblici, efikasnost i elementi hibridnih asimetričnih specijalnih operacija, jer razvoj interneta, cyber

¹²⁹ grč. Polemeo - borim se, ratujem + logos- riječ, govor, pojam, misao, razum) naučno istraživanje rata kao društvene pojave, njegovih uzroka, ciljeva i posljedica.

prostora i Mreže otvara gotovo neiscrpne nove mogućnosti. Tako Snowden (2019) navodi da njegova generacija nije samo unaprijedila obavještajni rad, već su išli i korak dalje: „U potpunosti smo redefinirali što jeste obavještajni posao. Za nas to nisu bili tajni sastanci ili tajna predaja informacija, već rad s podacima.“ On pritom slikovito opisuje protuustavna djelovanja obavještajnih agencija i narušavanje osnovnih vrijednosti svakog slobodnog društva: „Sjedio sam za kompjuterskim terminalom s kojeg sam imao praktički neograničen pristup komunikacijama gotovo svakog muškarca, žene i djeteta na zemlji koji su ikad koristili telefon ili dodirivali računalo. Među tim ljudima bilo je oko 320 milijuna mojih sugrađana Amerikanaca, koji su u redovnom svakodnevnom životu bili pod nadzorom.“ (Snowden 2019, 10).

Strateška promišljanja, vjerovatno najcitiranijeg autora iz ove oblasti Sun Tzua, autorica Michael Nylan (2020, 19-20) u uvodu najnovijeg prijevoda ovog klasika, kontekstualizira današnjicu naglašavajući značaj ovoga djela „posebno u doba kada veliki podaci (engl. *big data*) i umjetna inteligencija sugeriraju da su ljudi kao vrsta podatniji (prijemčiviji za oblikovanje) nego što bismo željeli misliti, dok se internet sve više vidi kao neprijateljski svijet prepun novih ratišta.“ S druge strane, kroz *doktrinu šoka* (Klein 2008) demokratsko društvo je u krizi, jer su građani previše rastrojeni (emocionalno i fizički) da bi se uključili i razvili adekvatan odgovor, te se efikasno opirali kontroverznim i upitnim politikama koje javne vlasti usvajaju. Demokratski deficit koji se stvara progresivno, negativno djeluje na stanje sigurnosti u jednom društvu, pogotovo imajući u vidu da se vlasti sve više integriraju s velikim tehnološkim kompanijama kojima se prenose zadaci (*outsourcing*), često uz ovlasti i visoku cijenu, mnogih njihovih osnovnih funkcija na privatne (tehnološke) kompanije. (Klein 2020).

2) Posmatrano iz ugla *korporativnog* nivoa ,u vremenu kad su informacije najvredniji resurs, kad je informacija (tj. podatak/data) postala vrednija i od nafte (Economist 2017; 2010) - informacijska sigurnost postaje ključna za osiguravanje poslovnog kontinuiteta, zaštitu podataka, imovine, sigurnost mreže, za upravljanje incidentima, zaštitu privatnosti itd. Zato što se sistemom informacijske sigurnosti obuhvataju „fizička lica, procesi, organizacija i tehnologija. Taj sistem se sastoji od uravnoteženog skupa sigurnosnih mjera, fizičke sigurnosti, sigurnosti podataka, sigurnosti informacijskih sistema, koordiniranog uvođenja formalnih procedura, kao što su procjene rizika, certificiranje uređaja i akreditacije tehničkih

sistema za primjenu u određenim segmentima poslovnih procesa u Institucijama.“ (Politika upravljanja informacijskom sigurnošću u institucijama Bosne i Hercegovine 2017).

Uz ostale, najznakovitija je možda ISO 27000¹³⁰ porodica standarda, koja se, uprkos pravilima i procedurama, ipak, zasniva na visokom nivou pojedinačne svijesti o sigurnosti i njenim elementima. Cyber sigurnost, kao poddomen informacijske sigurnosti oslanja se na tri stuba: (1) *hardware/software*, (2) procedure i (3) ljudski resursi. Budući da je *čovjek* tradicionalno najslabija karika u lancu, ključno je, kao preduvjet za visok stepen zaštite, da on bude visoko osvijestjen, obučen, medijski i informacijski pismen. Svijest o informacijskim i cyber prijetnjama prvi je i najvažniji korak u postizanju sigurnosti. Nakon toga korisnik može biti spreman za borbu protiv takvih prijetnji, pri čemu treba imati na umu da sigurnost nije jednokratni mehanizam već je to kontinuirani proces. (Calder i Watkins 2015; Chopra i Chaudhary 2020; Prasad 2020; Vajzović 2019).

(3) Na *individualnom* je nivou zanimljiva percepcija kako u svakodnevnom životu (globalno) o sigurnosti i miru brine država, dok individualna sigurnost očigledno jest ili bi trebala biti osobna briga. (Farnicka 2017) Čini se, međutim, da smo sve svjesniji (ili možda baš i nismo?!) potrebe za samozaštitom u digitalnom okruženju, da sve više razumijevamo značaj digitalnog traga, privatnosti u cyber prostoru, samosvijest o funkcioniranju i utjecaju društvenih mreža. Razumijevanje *backend* nevidljivog dijela Mreže, algoritmi i AI, te njihov utjecaj na demokratske procese, ljudska prava, političku komunikaciju, i očuvanje osnovnih principa ljudskih prava i sloboda – samo su neki od izazova na kojima pojedinac (idealno) treba svakodnevno raditi u pravcu shvatanja i svoga prilagođavanja, pozicioniranja i djelovanja. (Rašidović 2012) U tom pogledu su danas možda i najzahtjevniji procesi upravo u sferi (vjerovatno) najizraženijeg čovjekovog instinkta, a to je zaštita vlastitih potomaka i porodice. Segment zaštite, tj. „opismenjavanja“ djece vezano za njihovu interakciju i djelovanje na Mreži, predmet je posebnih multidisciplinarnih istraživanja. Pravi omjer prednosti i mogućnosti digitalnog svijeta za dijete naspram nedostataka, prijetnji i rizika – jest nešto što se teško može precizirati, ali svakako počiva na razvoju kompetencija medijske i informacijske pismenosti djece od rane faze djetinstva i obrazovanja. (Vajzović 2020)

¹³⁰ Vidi: Barnaby 2018.

Kako se većina društvenih, političkih, poslovnih i ličnih aspekata života seli ili paralelno odvija u cyber prostoru, na Mreži (baš kao i djelimična fuzija tradicionalnih domena i cyber ratovanja) - potrebno je sagledati ko tim prostorom vlada i gdje se u svemu tome nalazi narod, koji u demokratskom društvu i jest nosilac suvereniteta. Većina sigurnosnih prijetnji i ratovanja se (već) odvija u sferi interneta, cyber prostora, Mreže i Logosa. „Osjetljivost građana (pa i cijelog društvenog sistema) na hibridne asimetrične distorzije i napade (vanjske i unutrašnje) proporcijalno se povećala, te su i izazovi za sigurnost postali značajniji.“ (Vajzović 2019)

Sama suština demokratske filozofije uređenja društvenih odnosa, dakle univerzalnost ljudskih prava i sloboda, dovodi se u pitanje upravo upotrebom nevidljivih sila mreže – algoritama i umjetne inteligencije. (Crawford i Joler 2018; Perkov 2017a; 2017b; 2017c) Zato se nameću i vrlo važna pitanja koja se ne postavljaju dovoljno često: u čijem su vlasništvu te „sile“ i za koga rade; ko ima „legitimni“ aparat za prisilu (a to više nije samo prisila u fizičkom svijetu); koliko narod nad njima ima demokratski nadzor i kontrolu?

Na taj se način život modernih informacijskih društava sve više integrira u cyber prostor, a samim time i sigurnosni izazovi sve više proizlaze iz tog istog domena. Ima li se to na umu, jasno će biti zašto se za otpornost jednoga društva, države, političkog, ekonomskog i sigurnosnog sistema, medijska i informacijska pismenost sve jasnije percipira kao jedna od ključnih kompetencija - i svakoga građanina pojedinačno i društva u cjelini. Odnos pojedinca prema vlastitoj i grupnoj (kolektivnoj) sigurnosti se usložnjava kada građanin postaje *umreženi građanin*, te (ne)svjesno postaje korisnik digitalnih platformi i usluga, kreator sadržaja i njihov konzument, te u konačnici proizvod i predmet trgovine, ali i izmanipulirani objekt unutar algoritamske demokratije. (Amer 2019; Rhodes i Orłowski 2020; McDavid 2020)

Poenta nove ere sigurnosnih studija je da se stvore pretpostavke za razumijevanje značaja i same paradigme algoritamske demokratije i uspostavi nadzor i kontrola sektora sigurnosti. Ta i takva demokratija mora biti u rukama i pod kontrolom građana kao nosilaca suvereniteta (recimo kroz ideju i pokret za zajednička dobra – engl. *Commons movement*). Osim toga, nužno je uspostaviti otvoren pristup kodu za razumijevanje algoritama i AI, kao vid demokratskog nadzora i kontrole. Naravno, sam historijski tok oslikan u industrijskom i tehničko-tehnološkom

napretku ne mora sam po sebi značiti i društveni prosperitet (Masleša 2001). Savremeni razvoj može u sigurnosnom smislu biti velika opasnost, ali i velika šansa za čovječanstvo i čovjeka kao pojedinca, pod uvjetom da se adekvatno i pravovremeno uspostave kontrolno-sigurnosni mehanizmi koji bi vodili ljudskom prosperitetu i pogodovali zajednici. Dobar put ka ostvarenju toga bilo bi etičko, političko i pravno promišljanje tehnologije, AI, algoritama i tehnoloških kompanija. S druge strane, ostaje jednako važno osnaživanje građana putem obrazovanja, te podizanje nivoa medijske i informacijske pismenosti kao singularnih *gatekeepersa* u informacijsko-komunikacijskom-političkom okruženju, u stanju postdemokratije i digitalnog.

Literatura

2017. „Politika upravljanja informacijskom sigurnošću u institucijama Bosne i Hercegovine, za razdoblje 2017-2022. godine.“ *Službeni glasnik BiH*, 38/17. Mart 22. Pristupljeno: januar 7. 2021. <http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/bM0k8gNBNCU=>.
2020. *The Social Dilemma*. Video. Režirao Jeff Orlowski. Producirala Larissa Rhodes. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://www.netflix.com/search?q=social%20dilemma&jbv=81254224>.
- Beridan, Izet, Ivo M. Tomić i Muharem Kreso. 2001. *Leksikon sigurnosti*. Sarajevo: DES
- Beridan, Izet. 2008. *Politika i sigurnost*. Sarajevo Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Calder, Alan i Steve Watkins. 2015. *IT governance: an international guide to data security and ISO 27001/ISO 27002*. London: KoganPage.
- Chopra, Abhishek i Mukund Chaudhary. 2020. *Implementing an Information Security Management System: Security Management Based on Iso 27001 Guidelines*. Apress L.P.
- Farnicka, Marzanna. 2017. „Impact of Cyberspace on Individual Safety and Group Security—A Human Developmental Psychology Approach.“ *Cyberspace: risks and benefits for society, security and development*. (Springer) 95-117. Doi: 10.1007/978-3-319-54975-0_6
- Grizold, Anton, Siniša Tatalović i Vlatko Cvrtila. 1999. *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti; Hrvatska udruga za međunarodne studije.
- Gunkel, David J. 2014. „Social Contract 2.0 : Terms of Service Agreements and Political Theory.“ *Journal of Media Critiques* 1 (2): 145-168. doi:10.17349/jmcl14208.

- Hibert, Mario. 2018. *Digitalni odrast i postdigitalna dobra*. Zagreb: Multimedijalni institut i Institut za političku ekologiju. Pristupljeno: septembar 14. 2020. http://ipe.hr/wpcontent/uploads/2019/01/Mario_Hibert-Digitalni_odrast.pdf.
- Hibert, Mario. 2020. „Mediji i društvena pismenost.“ Uredili Damir Arsenijević, Mario Hibert, Jasmina Husanović. *Društvena pismenost: kultura, ekologija, mediji* (Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti; Front Slobode) 91-116.
- Hobbes, Thomas. 2009. „LEVIATHAN By Thomas Hobbes.“ *Project Gutenberg: Free eBooks*. Oktobar 11. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://www.gutenberg.org/files/3207/3207-h/3207-h.htm>.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, s.v.* „informacijska i komunikacijska tehnologija“ Pristupljeno: januar 12. 2020. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27406>
- Kate Crawford, Vladan Joler. 2018. *Anatomy of an AI System: The Amazon Echo As An Anatomical Map of Human Labor, Data and Planetary Resources*. Septembar 7. Pristupljeno januar 6. 2021. <https://anatomyof.ai/>.
- Klein, Naomi. 2008. *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Picador.
- Klein, Naomi. 2020. *Under Cover of Mass Death, Andrew Cuomo Calls in the Billionaires to Build a High-Tech Dystopia*. Maj 8. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://theintercept.com/2020/05/08/andrew-cuomo-eric-schmidt-coronavirus-tech-shock-doctrine/>.
- Lewis, Barnaby. 2018. ISO/IEC 27000 – *Key international standard for information security revised*. Mart 1. Pristupljeno: april 21. 2021. <https://www.iso.org/news/ref2266.html>
- Lisica, Darvin. 2011a. *Sigurnosni rizici i temeljne društvene vrijednosti Bosni i Hercegovini*. Vol. 1. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Lovink, Geert, intervjuisao Taras Nazaruk. 2018. Interview with Geert Lovink by Taras Nazaruk (mart. 14). Pristupljeno: decembar 5. 2020. <https://networkcultures.org/geert/2018/04/29/social-media-critique-with-geert-lovink-for-the-ukrainian-magazine-korydor/?pdf=1587>.
- Mangold, Peter. 1990. *National Security and International Relations*. London: Routledge.
- Masleša, Ramo. 2001. *Teorije i sistemi sigurnosti*. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Maslow, Abraham H. 1987. *Motivation and Personality*. Uredili James Fadiman, Cynthia McReynolds, Ruth Cox Robert Frager. New Delhi: Pearson Education.
- Maslow, Abraham. H. 1943. „A Theory of Human Motivation.“ *Psychological Review*, 50: 370-396. Pristupljeno: januar 7. 2021.: <http://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>

- McDavid, Jodi. 2020. „The Social Dilemma.“ *Journal of Religion & Film* 24 (1). Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://digitalcommons.unomaha.edu/jrf/vol24/iss1/22>
- Moffat, James. 2006. *Complexity Theory and Network Centric Warfare*. CCRP Publication Series.
- Molander, Roger. C, Andrew Riddile, i Peter A. Wilson. 1996. *Strategic information warfare: a new face of war*. Santa Monica: RAND. Pristupljeno: januar 7. 2021. https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR661.html
- n.d. *On the Commons*. Pristupljeno: decembar 6. 2020. <http://www.onthecommons.org/about-commons#sthash.TYDeDGYj.dpbs>.
- Nuhić, Muhamed. 2000. *Komuniciranje: Od pećinskog crteža do interneta*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- O'Neil, Cathy. 2016. *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. New York: Crown Publishers.
- OSCE. 2019. *Smjernice za strateški okvir cyber sigurnosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://www.osce.org/bs/mission-to-bosnia-and-herzegovina/438386?download=true>
- Perkov, Bojan. 2017a. *Političko-informaciono ratovanje: kratko uputstvo*. Juli 31. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://labs.rs/sr/politicko-informaciono-ratovanje-kratko-uputstvo/>.
- Perkov, Bojan. 2017b. *Nematerijalni rad i prikupljanje podataka*. August 4. Pristupljeno: januar 7. 2021.
- Perkov, Bojan. 2017c. *Istraživanje metapodataka: Haking Tim*. August 17. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://labs.rs/sr/istrazivanje-metapodataka-haking-tim/>.
- Prasad, Ramjee i Vandana Rohokale. 2020. *Cyber Security: The Lifeline of Information and Communication Technology*. Springer.
- Rašidović, Ešrefa Beba. 2012. „Informacijska pismenost i sigurnosna kultura mladih“, *Kriminalističke teme* (3-4): 185-198. Pristupljeno: januar 7. 2021. <http://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/issue/view/8>
- Romano, Silvina M. 2011. „Liberal Democracy and National Security: Continuities in the Bush and Obama Administrations.“ *Critical Sociology* 38 (2): 159-178. Pristupljeno: januar 7. 2021. doi: 10.1177/0896920511419903
- Rowley, Jennifer. 2007. „The wisdom hierarchy: representations of the DIKW hierarchy.“ *Journal of Information and Communication Science* 33 (2): 163–180. doi: 10.1177/0165551506070706
- Schmitt, Michael. N. 2017. *Tallinn manual 2.0 on the International Law Applicable to Cyber Operations*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Shera, Jesse. 1965. *Libraries and the organization of knowledge*, ur. D.J. Foskett. Hamden: Archon Books.
- Smithsonian National Museum of Natural History. 2020. *The Smithsonian Institution's Human Origins Program*. Pristupljeno: oktobar 19. 2020. <https://humanorigins.si.edu/>
- Snowden, Edward. 2019. *Permanent Record*. Apple Books.
- Stalder, Felix. 2018. *Digital Condition*. Cambridge: Polity Press.
- Stokić Simončić, Gordana. 2016. „Istorija biblioteka kao naučna disciplina.“ *Glasnik Narodne biblioteke Srbije* 2014/1587–95. Pristupljeno: januar 7. 2021. https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=4787
- The Economist. 2010. *War in the fifth domain*. The Economist. Juli 1. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://www.economist.com/briefing/2010/07/01/war-in-the-fifth-domain>
- The Economist. 2017. *The world's most valuable resource is no longer oil, but data*. Maj 6. Pristupljeno: januar 7. 2021. <https://www.economist.com/leaders/2017/05/06/the-worlds-most-valuable-resource-is-no-longer-oil-but-data>.
- Tsirogiann, Stavroula, Gordon Sammut and Eri Park. 2014. „Social Values and Good Living.“ U *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, uredio Alex C. Michalos. Dordrecht: Springer. doi:10.1007/978-94-007-0753-5_3666.
- Tsirogianni, Stavroula i George Gaskell. 2011. *The Role of Plurality and Context in Social Values*. doi: 10.1111/j.1468-5914.2011.00470.x
- Tzu, Sun. 2020. *The art of war*. Preveo Michael Nylan. New York: W. W. Norton et Company.
- Vajzović, Emir, Sead Turčalo, Mirza Smajić. 2019. „Collective Cyber Security Defence – Prospects for Western Balkans“ *SECURITY FORUM 2019. Interpolis, Banská Bystrica, Slovakia*. 186-203.
- Vajzović, Emir, ur. 2020. *Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Vajzović, Emir. 2019. „Medijska i informacijska pismenost u sistemu cyber sigurnosti.“ *Kriminalističke teme* XIX (5): 529-543. Pristupljeno novembar 3. 2020. <http://krimteme.fkn.unsa.ba/index.php/kt/article/view/240/237>.
- Wolfers, Arnold. 1962. *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*. Baltimore: John Hopkin University Press.

11) Kritičko mišljenje

Iz definicije medijske i informacijske pismenosti (MIP), općeg razumijevanja, ali i same suštine MIP koncepta, proizlazi kritičko mišljenje kao osnov za adekvatan razvoj MIP kompetencija, te njegovu svakodnevnu upotrebu. Kritičko mišljenje nije svrha samo sebi, već ima ulogu ključne poveznice razvoja medijske i informacije pismenosti i procesa donošenja informiranih i obrazovanih odluka, koje su nužne – kako za pojedinca i njegovu porodicu, tako i za obrazovni proces, ali i države, društva i demokratski diskurs.

Etimologija riječi *kritika* (grč. kritike, krino sudim, ocjenjujem) znači „ocjenjivanje, vještina ocjenjivanja, tj. utvrđivanja i razlikovanja onoga što je dobro ih vrijedno od onoga što je loše ili slabo (u književnosti, umjetnosti, znanosti, javnom životu, itd.); prikaz (ili ocjena) nekoga umjetničkog, znanstvenog i dr. djela“ (Anić Klaić i Domović 2001). Iako se često razumije da kritika ima za posljedicu negativan sud, značenje i isticanje negativnih elemenata nekog predmeta, sadržaja - svakako analiza, prosuđivanje i vrednovanje ne moraju nužno biti s takvim ishodom. Naprotiv! Svakako u kontekstu savremenog obrazovanja u digitalnom dobu, posebno u kontekstu kompetencija medijske i informacije pismenosti, ima svoju pozitivnu konotaciju. Koncept nastave u kojoj se od učenika zahtijevalo da pamte propisani sadržaj i reproduciraju ga na provjerama znanja, bez suštinskog promišljanja o njemu, savremeno obrazovanje nastoji prevazići.

Kako navodi Rangelov Jusović (2019), „djecu ne trebamo poučavati kritičkom mišljenju, nego ih pretvarati u kritičke mislioce svakog dana i u svakom trenutku“ (5). U stvaranju učionice, pa i šireg okruženja, u kojoj se mišljenje potiče i vrednuje, zahtijeva „stvaranje specifičnog psihološkog, socijalnog, ali i fizičkog okruženja“ (5). Ova činjenica je dodatno usložnjena prisilnom digitalizacijom uslijed pandemije koronavirusa, ali i (neizvjesnom) periodu koji slijedi, jer svakako proces učenja u digitalnom, virtualnom, platformskom, okruženje će biti novo normalno stanje. Upravo „Škola mišljenja: priručnik za nastavnike i nastavnice“ (Rangelov Jusović 2019) nabroja korake u stvaranju učionice koja misli kritičku: 1. Stvoriti sigurno okruženje; 2. Omogućite prilike za saradnju i

razmjenju; 3. Postavljajte više pitanja nego što dajete odgovora; 4. Koristite različite strategije, metode i tehnike koje potiču mišljenje (5). Pod korakom 4. izdvojit ćemo suštinski pristup koji navode da postoje propisani sadržaji poučavanja, kao i ishodi učenja, „već u procesu planiranja počnite razmišljati o tome kako ih ne poučavati direktno, nego dovesti učenike do toga da sami dođu do spoznaja, kako koristiti informacije i činjenice kao polazište za učenje i kreiranje nečeg novog, kako sadržaje logički povezati kroz ključne koncepte i dr.“ (5).

Kritičko mišljenje možemo predstaviti kao razložno mišljenje, refleksivno razmišljanje, analiziranje i procjenjivanje, a prema M. Scriven i R. Paul (1987) kritičko mišljenje je „intelektualno discipliniran proces aktivnog i vještog konceptualiziranja, primjene, analize, sintetiziranja i evaluacije informacija prikupljenih iz ili generiranih putem posmatranja, iskustva, refleksije, razmišljanja ili komunikacije koji je vodič vjerovanju i djelovanju.“

Možemo reći da kritičko mišljenje postaje imperativom savremenog svijeta (Pešić 2003), te da su najmanje dva razloga za navedeno:

- savremeno demokratsko društvo pretpostavlja aktivne građane koji promišljaju, preispituju, vrednuju i donose odluke pa će u tom smislu samo građani s razvijenim vještinama kritičkog mišljenja moći odgovarati zahtjevima savremenog demokratskog svijeta;
- odlike savremenog svijeta su izniman tehnološki napredak, vrijeme brzih i stalnih promjena, izloženost pojedinca velikoj količini informacija i značajno povećanoj razini dostupnosti informacija koje nameću potrebu za aktivnim, promišljenim i preispitujućim, kritičkim pristupom. (Buchberger 2012).

Mnogo se autora bavilo kritičkim mišljenjem od Sokrata, pa do današnjih kritičkih teorija i kontekstualizacije digitalne transformacije društva. Glavne argumentacije većine idu u pravcu da je kritičko mišljenje vještina racionalnog prosuđivanja u što vjerovati ili što učiniti. Kritičko mišljenje uključuje mogućnost razlikovanja činjenica i vrijednosti, razlikovanja eksplicitnih i implicitnih pretpostavki, razlikovanja argumentiranih i neargumentiranih tvrdnji, prepoznavanje grešaka u zaključivanju i određivanja snage argumenata; te mogućnost kritičkog slušanja, čitanja i pisanja kao važan dio pozitivnog razvoja odgoja i obrazovanja koji odgovara potrebama pojedinca i društva. (Buchberger 2012)

Kritičko mišljenje je složen koncept koji zahvaća različita područja i poprima različite oblike, te ne postoji jednoznačno određenje kritičkog mišljenja. Za potrebe ovoga modula ponudit će se sljedeća definicija kritičkog mišljenja:

Kritičko mišljenje je složeni proces i rezultat (I) analize i vrednovanja tvrdnji, (II) pronalaženja opravdanja za tvrdnje, (III) usporedbe s drugim i/ili suprotnim tvrdnjama i generiranje prigovora tvrdnjama te konačno (IV) zauzimanja stava. (Buchberger 2012)

Za medijsku i informacijsku pismenost bitno je naglasiti da kritika kao proces i rezultat analize, prosuđivanja i vrednovanja doprinosi razvoju autonomnog, samosvjesnog i cjelovitog pojedinca, te stvara mislećeg aktivnog građanina kao temelj demokratskog društva. Kao sastavni element, kritika doprinosi „razvoju učenja i poučavanja, koji kao rezultat donose dugotrajnije, dublje, upotrebnije, a samim time i vrjednije, znanje“ (Buchberger 2012) koje je opet neophodno za interkulturalni dijalog, promociju ljudskih prava i sloboda i dobro utemeljen proces razvoja života dostojnog čovjeka i društva znanja.

U društvu koje je doživjelo digitalnu transformaciju, a za neophodan dizajn učenja za digitalno doba, kritičko mišljenje se koristi za opisivanje oblika učenja, mišljenja i analize koji nadilaze pamćenje i prisjećanje informacija i činjenica. Kritičko mišljenje je krovni pojam koji se može primijeniti na mnoge različite oblike stjecanja znanja ili na širok spektar misaonih procesa. U svom najosnovnijem izrazu, kritičko se razmišljanje događa kada učenici analiziraju, vrednuju, tumače ili sintetiziraju informacije i primjenjuju kreativnu misao da bi stvorili argument, riješili problem ili zaključili.

Iva Buchberger u svojoj knjizi *Kritičko mišljenje: priručnik kritičkog mišljenja, slušanja, čitanja i pisanja* (2012) navodi intelektualne sposobnosti kritičkog mišljenja:

- Sposobnost analize pojmova, informacija i gledišta
- Sposobnost razlikovanja relevantnih i irelevantnih informacija unutar zadanog konteksta
- Sposobnost interpretacije informacija
- Sposobnost povezivanja prethodnog znanja i novih informacija te različitih informacija iz različitih područja
- Sposobnost sinteze informacija

- Sposobnost organizacije sadržaja u smislenu cjelinu
- Sposobnost razlikovanja opravdanih i neopravdanih tvrdnji
- Sposobnost sagledavanja predmeta rasprava iz različitih gledišta
- Sposobnost vrednovanja informacija i gledišta
- Sposobnost formiranja stavova i zastupanja ideja
- Sposobnost opravdanja stavova, gledišta
- Sposobnost preuzimanja aktivne uloge u procesu učenja
- Sposobnost zamišljanja mogućih situacija
- Sposobnost nadgledanja i procjenjivanja vlastitog razumijevanja informacija
- Sposobnost usmjeravanja vlastita mišljenja k ispravnosti

Buchberger (2012) također navodi i intelektualne vrijednosti koje njeguje i razvija kritičko mišljenje: jasnoću, relevantnost, dubinu, preciznost, konzistentnost, koherentnost, logičnost, objektivnost.

Pored onoga što jeste, treba biti jasno šta kritičko mišljenje nije, tj. ono ne znači misliti isključivo negativno sa ciljem da se pronađe nedostatak ili greška. Kritičko mišljenje treba biti proces (cjeloživotni, samodopunjavajući) nepristranog razmišljanja koji uključuje i treći prostor (individualnog iskustva i emocija), oslobođenog svih oblika dogmi kako bi se ispravno provjerila određena informacija, sadržaj, tvrdnja ili mišljenje. Naravno, nije bitno da li je ta tvrdnja naša ili nekog drugog.

Vrlo je značajno naglasiti da kritika vođena dogmatično-političkom ili vjerskom ideologijom nije kritičko mišljenje; te da izvođenje zaključka iz danih podataka pomoću algoritma nije kritično mišljenje. (Hitchcock 2018)

Za medijsku i informacijsku pismenost je ključno razviti i koristiti filtere kritičke misli, kao bazu za kritički osvrt, po principu novinarkog 5W+H principa (Who, What, Where, When, Why + How). Ta se pitanja ponekad nazivaju novinarskim pitanjima, jer bi na njih trebale odgovoriti sve vijesti. Ipak, pored izazova da sve što „čitamo i gledamo“ nisu profesionalne vijesti koje po principima novinarske etike odgovaraju na ova pitanja i prezentiraju ih kroz informativni i obrazovni sadržaj građanima, svaki pojedinac bi, idealno po automatizmu, trebao sam sebi postavljati pitanja za informacije i sadržaje kojima je izložen: Ko? Što? Gdje? Kada? Zašto? Kako?

Možemo navesti nekoliko pretpostavki za medijski i informacijski pismenog građanina koji ima razvijeno kritičko mišljenje: građani s razvijenim kritičkim mišljenjem mogu naći (skriveno) poveznice između različitih vrsta informacija i od njih napraviti smislenu cjelinu na osnovu kojih će adekvatnije donositi odluke; mogu kritičko mišljenje primijeniti na sebi, to jest, prepoznati (lične) predrasude, stereotipe i činjenične pretpostavke, što, u načelu, bi trebalo da im omogućava da ih prevaziđu i kao takvi budu pretpostavka za poštovanje ljudskih prava i razvoj dugoročnog mira. Ove pretpostavke su u bliskoj realaciji sa stepenom obrazovanja pojedinaca i samo se holistički mogu razvijati. Ono što je možda i najvažnija pretpostavka jeste da takvi građani znaju misliti za sebe i manje će biti pod utjecajem tuđeg mišljenja (pojedinačnog, političkog, marketinškog, algoritamskog), te da građani s razvijenim kritičkim mišljenjem neće odbijati tuđe ideje ili vlastite u koje na prvu nisu sigurni, nego će ući u proces istraživačkog učenja.

Učenici moraju biti osposobljeni za kritičko istraživanje značajnih pitanja, aktivno traženje i utvrđivanje vjerodostojnih informacija i donošenje prosudbi na temelju kritičke procjene razloga i dokaza. Stoga se alternativna koncepcija kritičkog mišljenja koju smo razvijali, uključujući i identifikaciju zabluda i kritiku argumenata, fokusira prvenstveno na istragu, koju gledamo u smislu donošenja obrazloženih presuda o pitanjima, često složene prirode (Battersby i Bailin 2018).

Buchberger (2012) navodi tri dimenzije razmatranja koncepta kritičkog mišljenja: (I) učenje ispravnog rasuđivanja; (II) aktivno usvajanje sadržaja; (III) refleksivni pristup životu. Pod dimenzijom refleksivnog pristupa životu podrazumijeva se to da pojedinac razvijenih vještina kritičkog mišljenja obrazac analiziranja, propitivanja i vrednovanja koristi i u svakodnevnom životu.

Možemo reći da je poučavanje vještinama kritičkog mišljenja najefikasnije (pa i najprirodnije) posredno kroz poučavanje određenog sadržaja u procesu obrazovanja i kroz cjelokupno obrazovanje. Kao i u slučaju medijske i informacijske pismenosti, ono ne bi trebalo biti isključivo sadržajno zasebno područje. Međutim, u fazi nedovoljne razvijenosti i prisutnosti kritičkog mišljenja, u nekoj prelaznoj fazi, kao i za MIP, od važno je učiti kritičkom mišljenju „izravno, aktivno i glasno.“ (Buchberger 2012)

Metode koje se mogu primjenjivati kod razvoja kritičkog mišljenja su: aktivno slušanje; preispitivanje, analiziranje, upoređivanje, zauzimanje stava, te samo

izražavanje mišljenja na akedvatan i koristan način, ali, prije svega, razvoj kritičkog kroz (vođeno) istraživanje, tj. istraživačko učenje.

John Hattie (2012) tvrdi da bi tri „temeljna“ načela trebala podupirati podučavanje i učenje u javnim školama (2012):

- 1) Nastavnici bi trebali preispitivati intelektualne i kreativne sposobnosti učenika. Time isključiti materijale najnižeg zajedničkog nazivnika, dosadnu pedagogiju i besmislene zadatke. Tokom obrazovanja trebalo bi postojati istinsko napredovanje u učenju.
- 2) S učenicima treba postupati kao s ljudima u razvoju, s humanošću, osjećajnošću i entuzijazmom za maštovitost.
- 3) Nastavnici bi trebali težiti razvoju potencijala učenika za kasnije učenje i razvijati ih da budu konstruktivni i proaktivni članovi društva.

Hattie navodi da najveći efekti na učenje se javljaju kada učitelji postanu učenici vlastitog poučavanja i kada učenici postanu sami sebi učitelji. Kad učenici postanu vlastiti učitelji, pokazuju attribute samoregulacije koji se učenicima čine najpoželjnijima (samokontrola, samoevaluacija, samoprocjena, samoučenje). Stoga je vidljivo poučavanje i učenje od učitelja i učenika ono što čini razliku. (Hattie 2012, 17-18)

Kako Edward de Bono (2009) objašnjava svrha razmišljanja je prikupiti informacije i iskoristiti ih na najbolji mogući način (...) uglavnom kroz stvaranje fiksnih obrazaca, a nove informacije ne možemo najbolje iskoristiti ako nemamo sredstava za restrukturiranje i ažuriranje starih obrazaca (...) Vertikalno razmišljanje bavi se dokazivanjem ili razvijanjem konceptualnih obrazaca. Lateralno razmišljanje bavi se restrukturiranjem takvih obrazaca (kroz uvide) i provociranjem novih (kreativnost). Lateralno i vertikalno razmišljanje se nadopunjuju. Potrebna je vještina u oba. Ipak, naglasak u obrazovanju uvijek je bio isključivo na vertikalnom razmišljanju. (Bono 2009)

Možemo zaključiti da su medijska i informacijska pismenost i kritičko mišljenje međuprožimajući procesi, u simbiozi, harmoniji i međuovisni za dizajn učenja za digitalno doba.

Literatura

- Anić, Šime, Nikola, Klaić, i Želimir, Domović. 2001. *Rječnik stranih riječi: Tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*. Zagreb: Sani-plus.
- Battersby, Mark, i Sharon Bailin. 2018. *Inquiry: A New Paradigm for Critical Thinking*. Windsor, Canada: Windsor Studies in Argumentation.
- Bono, Edward De. 2009. *Lateral Thinking: A Textbook of Creativity*. London: Penguin.
- Buchberger, Iva. 2012. *Kritičko mišljenje: priručnik kritičkog mišljenja, slušanja, čitanja i pisanja*. Rijeka: Udruga za razvoj visokoga školstva Universitas.
- David, Hitchcock. 2018. *Critical Thinking*. Juli 21. Pristupljeno: januar 27. 2021.
<https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking/>.
- Hattie, John. 2012. *Visible learning for teachers: Maximizing impact on learning*. London: Routledge.
- Pešić, Jelena. 2003. „Kritičko mišljenje između pomodarstva i promišljanja: ka teorijskom utemeljenju koncepta.“ *Psihologija* 36 (4): 411-423.
- Rangelov Jusović, Radmila. 2019. *Škola mišljenja: priručnik za nastavnike i nastavnice*. Sarajevo: Centar za obrazovne inicijative Step by Step.
- Scriven, Michael, i Paul Richard. 1987. „Defining Critical Thinking.“ *8th Annual International Conference on Critical Thinking and Education Reform*. Pristupljeno: januar 27. 2021.
<http://www.criticalthinking.org/pages/defining-critical-thinking/766>

12) Pismenost budućnosti

Pismenost budućnosti (Futures Literacy) je prilika, kako UNESCO navodi i naziva je vještinom „koja ljudima omogućuje da bolje razumiju ulogu koju budućnost ima na ono što vide i rade. Ljudi mogu postati vještiji u ‘korištenju budućnosti’, „pismeniji za budućnost“ iz dva razloga. Prvi je da budućnost još ne postoji i jedino može biti zamišljena. Drugi je da ljudi imaju sposobnost imaginacije. Kao rezultat toga ljudi su u stanju učiti zamišljati budućnosti iz različitih razloga i na različite načine. Na taj način postaju sve pismeniji za budućnost.“ (Futures Literacy n.d.)

U razumijevanju šta je pismenost budućnosti, korelacija s medijskom i informacijskom pismenošću može biti očigledna ili na prvi pogled nejasna, ali da bismo razumjeli kako ona može pomoći u planiranju budućnosti, trebamo znati da se budućnost ne može predvidjeti ili unaprijed odrediti, ali na nju možemo utjecati vlastitim postupcima u sadašnjosti. Usred složenosti, pomaže ostati znatiželjan i kreativan kako bi naučili vidjeti alternativne mogućnosti koje su pred nama, te svakako medijski i informacijski pismen.

Sagledavajući različite vrste stavova prema vremenu i promjenama i kako to utječe na naše stavove prema budućnosti, trebamo razumijevati da ljudi mogu biti orijentirani na prošlost, sadašnjost ili budućnost, što utječe na način na koji tumače svijet oko sebe i na način donošenja odluka. Ljudi, također, mogu imati različite stavove prema promjenama – da se odvaži ili zaziru od promjena. Te su razlike dragocjene za razumijevanje u komunikaciji s različitim vrstama ljudi. Svako od nas može izgraditi otpornost, tj. mudrost i kompetencije medijske i informacijske pismenosti, što se može shvatiti kao fleksibilnost pred promjenom, biti sposoban prilagoditi se i tako ojačan djelovati odlučnije nego prije.

Postavlja se pitanje kako će vam razumijevanje naših vrijednosti i osjećaja pomoći u stvaranju budućnosti koju želimo. Emocije su dio života, a njihovo prepoznavanje i razumijevanje dio je izgradnje samosvijesti. Vrijednosti su ono što smatramo najvažnijim u životu. I emocije i vrijednosti utječu na to kako donosimo odluke. Njihovo razumijevanje je osnova za prevladavanje kriza, pa je dosljedno donošenje odluke u skladu s onim što je važno neodvojivo od pitanja: kako želimo

da se naša budućnost odigra? Šta je potrebno učiti da bismo mogli prepoznati različite modele i trendove koji oblikuju budućnost.¹³¹

Medijska i informacijska pismenost podržava koncept pismenosti budućnosti koji stoji kao svojevrsna napomena o značaju balansa između učenja oblikovanog na pretpostavci kako je ono što je potrebno učiti već unaprijed poznato, i kao takvo servirano i očekivano (tzv. „push education“) i učenja koje počinje otkrivanjem onoga što se ne poznaje, onoga što pokreće traganje za hipotezom, eksperimentom ili dokazom koje eventualno mogu voditi ka razumijevanju („pull education“). Medijska i informacijska pismenost predstavljena u ovoj publikaciji, zamišljena da se integrira kroz hibridni model višekomponentne integracije, sa svojim elementima vođenog istraživačkog učenja i digitalnih dinamičkih objekata učenja podržava ovaj potonji – *pull education*, kao i pismenost budućnosti.

Problem pronalaženja motivacije i sposobnosti da se potakne i organizira učenje koje nadilazi tradicionalno („push“) obrazovanje ili ono koje unaprijed „gura“ obrazovne sadržaje (dakle, koje polazi od pretpostavke da je budućnost moguće znati te u skladu s tim današnju ideju budućnosti nametnuti budućnosti koja treba da se desi; znati šta ljudi „trebaju“ kako bi u budućnosti bili „dobri građani“, „dobri radnici“ itd.) (Miller 2015), u ovoj publikaciji se pokušava riješiti pozivom na otkrivanje kako curriculum medijske i informacijske pismenosti tek u interakciji nastavnika i učenika u okviru dijeljenog sadržaja mogu voditi ka otvorenosti spram procesa učenja i redizajniranja načina razumijevanja budućnosti.

Čuveni teoretičar kulture R. Williams, šezdesetih godina prošlog vijeka, skovao je frazu „struktura osjećaja“ kao kategoriju kojom se označava življeno iskustvo oblikovano u posebnom prostoru i vremenu (skup zajedničkih vrijednosti aktivnih u životu neke grupe, klase ili društva). Ako svaki historijski period, dakle, ima svoju „strukturu osjećaja“ onda je doba u kojem danas živimo možda najbliže sintagmi američkog futurologa A. Tofflera „šok budućnosti“¹³². Utjecaj Tofflerova djela na popularizaciju futurizma kao globalnog fenomena stoji na ključnom

¹³¹ Više informacija i saznanja o studijama budućnosti i pismenosti budućnosti možete naći i na online (mobilnom) kursu: *Get the future* koji razvijen je na temelju 25 godina iskustva koje finski Futures Research Center na Univerzitetu u Turkuu u Finskoj. Kurs je stvoren u okviru djelovanja UNESCO-ve katedre za društvo koje uči i budućnost obrazovanja.

¹³² U istoimenom djelu „Future Shock“ iz 1970. godine, Toffler analizira mehanizme promjene u suvremenom društvu temeljenome na znanju i tehnologiji te predviđa moguće smjerove društvenog razvoja. U knjizi Toffler definira pojam „šok budućnosti“ kao psihološko stanje pojedinca i cijeloga društva: „previše promjena u premalo vremena“.

argumentu da se svijet eksponencijalno ubrzava što ljude dovodi u stanje „šoka“ ali i prisiljava da se s tim stanjem nose. Čini se kako su upravo digitalne tehnologije izravno „odgovorne“ za „strukturu osjećaja“ šoka (anksioznosti, dezorijentiranosti, konfuzije) usljed čega odgovor za ublažavanje simptoma pokušavamo vidjeti i pronaći u imaginaciji pismenosti budućnosti koja je „moćan alat katalizacije promjene današnjice“ (Azoulay 2018).

Današnje društvo možemo nazvati tehnofilskim s obzirom na to koliko, ponekad čak i iracionalno volimo tehnološki progress (Wu, 2020). Wu ističe kako istinski veliki izumi (štamparska presa, parna mašina, internet), s jedne strane stvaraju nove mogućnosti istovremeno poništavajući uspostavljena očekivanja stvaranjem haosa, dok, s druge strane, gušenje naličje tehnološkog napretka treba shvatiti jednako ozbiljno. S tim u vezi, izvodi se zaključak kako pravo pitanje nije da li će biti velikih tehnoloških promjena već mogu li društva naučiti bolje upravljati tehnološkim šokovima¹³³. Za Wuja je stvaranje otporne civilizacije sposobne da preživljava periode izuzetno ubrzane tehnološke promjene bez zapadanja u klasne obračune, ozbiljnu ekonomsku depresiju, nasilne revolucije, masovne egzoduse, kolonijalizam ili katastrofične ratove moguće zbog toga što je: 1) moguće preduzeti korake kako bi se učinci društvene dislokacije ublažili i umanjili (npr. s obzirom na to da su tehnološki šokovi, historijski gledano, vodili velikom konsolidiranju bogatstva i uspostavljanju novih monopola, društva mogu amortizirati šok razbijanjem monopola, te osiguravanjem mjera za redistribuciju bogatstva); 2) umjesto bivanja podjednako tehnofobnim ili tehnofilnim, moglo bi biti mudro da društva prolaze kroz cikluse. Jedan ciklus u kojem bi se radilo na izumima velikog broja novih stvari i drugi u kojem bi se popravljale štete načinjene u prvom.

Nesumnjivo živimo u izuzetno turbulentnim vremenima novih formi komuniciranja. Razumijevati prirodu budućnosti u kontekstu pandemijskih okolnosti (COVID-19) usljed kojih smo na sebe definitivno navukli kožu digitalnog globalnog sela, postali produžeci medija, gotovo da bez zadržke prizivaju riječi velikog kanadskog teoretičara komunikacija Marshall McLuhana (1911-1980),

¹³³ „Svako doba se odaje samoobmani mišljenjem kako se tehnologija mijenja brže nego ranije...između 1890. i 1920. smo svjedočili izumu aviona, upotrebe električne energije u domaćinstvu, radio prijenosu, bombi, tenkova...ne čudi kako su ti brojni tehnološki izumi u kratkom vremenu bili potpuno destabilizirajući u ekonomskom, društvenom i vojnom smislu, te da je krajnja nesposobnost prilagodbi dovela do užasnog nasilja na radu, dvije depresije, rast totalitarizma, dva svjetska rata, nekoliko genocida i drugih masovnih zločina nezapamćenih razmjera.“ Treba li zbog toga, pita se Tim Wu (istaknuti američki pravnik i profesor prava na Univerzitetu Columbia) ograničiti društvene domete velikih izuma? (Wu 2020)

profesora engleske književnosti, filozofa medija, književnog kritičara, kao i vizionara i proroka koji nas je upozorio da razumijevati društvene i kulturne promjene nije moguće bez znanja o načinu na koji mediji djeluju kao okruženje¹³⁴. Novomedijsko okruženje ima jako malo sličnosti s vremenom i prostorom tj. svijetom u kojem su prethodne generacije rođene, učile i odrastale. U samo nekoliko decenija stvorene su digitalne društvene strukture (računar, internet, društvene mreže, bežični prijenos, pametni telefoni itd.). Dok su u prošlim vremenima ljudi imali mnogo više vremena za prilagodbu promjenama (tehnološkog) okruženja društveno vrijeme sadašnjice se do te mjere intenzivno ubrzava da stičemo dojam kako budućnost „zahvata“ sadašnjost. Digitalna tehnologija mijenja linearne percepcije vremena i historije. Promjene su toliko učestale da ne sadrže gotovo nikakve periode pauze već neprestanu „grmljavinu“. Drugačije rečeno, promjena više nije „pauza“ između dva stabilna stanja: sama promjena je stabilno stanje. Kako to navodi suvremeni teoretičar medija D. Rushkoff¹³⁵: „Umjesto kontemplativno dugog *sada*, dobili smo opsesivno kratko *zauvijek*“. Trajanje jedne ere postaje kraće od trajanja života jedne generacije. Fenomen vremenskog šoka, odnosno eksponencijalne percepcije vremena (preklapanja „slojeva“ vremena) premda nazivamo tehnološkim šokom, zapravo je vremenski („nemam vremena“, „ne mogu stići“ itd.). Kako se vremenski šok može usporediti s dezorijentacijom u prostoru (koliko ste se puta „izgubili“ navigacijom na internetu; gdje pronaći relevantnu informaciju; koja je informacija pouzdana? i sl.) može postati jasno kako snalaženje u novomedijskom okruženju (uprkos jednostavnoj socijalizaciji ili možda upravo zbog nje) zahtijeva kultiviranje vještina, stavova i znanja o (digitalnom) okruženju tj. razumijevanja

¹³⁴ McLuhan je prvi razvio ekološki pristup opisivanju interakcija ljudi i njihovih alata/tehnologija odnosno medija. U McLuhanovo vrijeme elektornički mediji (radio, televizija) su tek stvarali alternativne prostore za čovjeka, dok u današnje, digitalno doba, internet je gotovo postao alternativni svijet, „alternativna priroda“. Ljudi danas moraju živjeti u digitalnom svijetu, učiti dakle kako kreirati i prenositi značenje, ali i osjećanja. Takvo okruženje stimulira ljudska osjetila digitalnim, a ne fizičkim signalima.

¹³⁵ Za Rushkoffa (2013), futurističko gledanje unaprijed, potaknuto sedamdesetima, je sada stvar prošlosti. Naime, na djelu imamo tzv. „prezentizam“ kao novi društveni etos bivanja stalo prisutnima, biti „on“, na Mreži, u realnom vremenu updateovati svoj život. Ovaj trend koji je uzbudljiv, ali i dezorijentirajući, kako pokazuje Rushkoff, čini da se tehnološki oslobođen kognitivni višak rasipa na trivijalnosti.

kako, alati i tehnologije digitalnog ekosistema, utiču¹³⁶ na informiranje, učenje, obrazovanje¹³⁷.

Kultura, norme i diskursi, proističu iz nastojanja da se planira budućnost, te su one, kako naglašavaju Larsen, Mortensen i Miller (2020), učvršćene generacijama konfirmacijske pristranosti, suzile naše pretpostavke o budućnosti, ograničile naše sposobnosti da razmišljamo izvan unaprijed definiranih paradigmi, osjetimo i učinimo smislenim fenomene koji ne pripadaju prethodno postojećim modelima: „zamišljane budućnosti koje ne prizlaze iz napora da se adresira ono što trenutno izgleda mogućim ili željenim nema mjesta u mainstream načinu mišljenja“ (ibidem).

Teorija sistema anticipacije (zašto i kako ljudi predviđaju, očekuju) nudi perspektivu integracije budućnosti u sadašnjost kao polazište za uspostavljanje okvira povezivanju teorija i praksi „korištenja budućnosti“ pod nazivom pismenost budućnosti (Miller 2018). UNESCO od 2012. godine počinje usmjeravati fokus na razvoj pismenost budućnosti (*futures literacy*) upravo istraživanjem izazova imaginacije. Uspostavljanjem Globalne mreže pismenosti budućnosti (Global Futures Literacy Networks) UNESCO se zauzima za inovativne metode učenja blisko sarađujući sa civilnim društvom, vladama i privatnim sektorom. Koncem 2020. godine održan je prvi Global Futures Literacy Design forum kao priprema za *Samit o pismenosti budućnosti* koji je, zbog pandemije koronavirusa, održan u online okruženju (Pariz, od 8. do 12. decembra 2020. godine). Pismenost budućnosti je označena kao univerzalno dostupna vještina koja se gradi na urođenoj ljudskoj sposobnosti da zamišlja budućnost, te se na osnovu toga nastoji razviti globalni laboratorij najmodernijih ideja ljudskog znanja s posebnim akcentom na činjenicu da bez obzira na to odakle dolaze, ljudi i zajednice jesu u stanju koristiti

¹³⁶ Broj informacijskih izvora u digitalnom okruženju eksponencijalno raste. To dovodi do informacijske preopterećenosti i emocionalne iscrpljenosti. Provođenje vremena na internetu sve je bliže zaposlenosti (participacije) u punom radnom vremenu. U preddigitalnom vremenu broj izvora informacija je bio striktno ograničen, a pojavljivanje novih izvora informacija regulirao je, odnosno verificirao uži krug autoriteta. Demokratizacija pristupa i emancipacija proizvodnje i distribucije informacija stoga uvjetuje koncepte „medijske higijene“ u digitalnom okruženju kako bi se informacijama u umreženom okruženju upravljalo kritički, odgovorno i etički.

¹³⁷ Potrebno je razlikovati dva tipa „prijetnji“ digitalnog okruženja: a) tehnološki utemeljene prijetnje (uređaji koji konstituiraju internet); b) društveno utemeljene prijetnje (ljudi međupovezani novim komunikacijskim alatima).

svoju imaginaciju iz različitih motiva, različitim metodama i u različitim kontekstima:

Demokratizacija ishodišta ljudskih predodžbi budućnosti otvara nove horizonte slično kao što se uspostavom univerzalnog čitanja i pisanja mijenjala ljudska društva. To je primjer onoga što se može nazvati „promjenom u uvjetima promjene“. Snažna transformacija onoga što su ljudi u stanju da spoznaju, zamisle i urade. Pismenost budućnosti je takava promjena. Ona se događa sada jer stari načini ‘korištenja budućnosti’ više nisu adekvatno ponuđene promjene, kako za nade čovječanstva tako i alatima osnažene prilike. Želimo i možemo uraditi više nego ikada. No kao i uvijek to ovisi o mogućnostima da se to i desi. Pismenost budućnosti se obraća urgentnoj potrebi da se promijeni ljudsko vodstvo osnaživanjem svakoga da koristi budućnost efikasnije i učinkovitije. Nije riječ samo o tome kako da se pripremi za potencijalne krize ili planira kako ispuniti važne ciljeve Agende 2030. Riječ je o izlasku iz ovisnosti o iluziji budućnosti i krhkosti koju ona stvara. (UNESCO 2020)

Prvi cilj bilo kojeg procesa prema istraživanju i razvoju pismenosti budućnosti kao prilike je u pronalasku načina da se pretpostavke anticipacije načine jasnim i vidljivim (Miller 2018). Prvu fazu čini OTKRIVANJE (očekivanja i nadanja) gdje učesnici pomiču ono što već znaju o budućnosti iz implicitnog u eksplicitno (znanje) i grade dijeljeno značenje obično radeći u manjim grupama. Drugu fazu čini PREOBLIKOVANJE (igranje s anticipirajućim pretpostavkama) odnosno izlaženje iz zone komfora, a treću NOVA PITANJA, četvrtu NOVI KORACI koji trebaju identificirati, izumiti i učvrstiti opažanja razlika u anticipirajućim pretpostavkama kao i načinima kako one omogućavaju uvide u zašto i kako budućnost može biti korištena. Kako naglašava Miller, akcijsko učenje i kreiranje znanja kolektivnom inteligencijom (collective intelligence knowledge creation) procesi su koji omogućavaju osjete i načine smisao pismenosti budućnosti u jasnom i koherentnom obliku dijeljenjem zajedničkog smisla i pregovaranjem o značenju. Ovo odgovara UNESCO-vom viđenju interkulturalnog dijaloga s obzirom na to da kreiranje znanja kolektivnom inteligencijom omogućava ljudima na specifičnom mjestu i u specifičnom vremenu (uz njihovu jedinstvenu mješavinu zajednica i kultura – prošlosti, sadašnjosti i zamišljane budućnosti) da rade zajedno kako bi stvarali znanje pomjerajući ga iz tacitnog u eksplicitno, te pronalazili

prostor da osmisle i pregovaraju o značenju (Miller 2018, 107). Na taj način kreiranje znanja kolektivnom inteligencijom postaje alat igre i stvaranja s onim što znamo, ali i onim što još ne znamo, svojevrsan laboratorij inovacije. Budućnost je, kako ističe Miller, snažan način pozivanja i pokretanja ljudi da dijele i stvaraju, „poput nekoga ko uči abecedu da bi potom čitao i pisao, neko ko je pismen za budućnost sposoban je proizvesti potpuno novi skup mogućih prostora imaginarnog“ (108) tj. koristiti budućnost za različite ciljeve uz različita sredstva odabran na osnovu teorije pismenosti budućnosti.

Ilustracija 18: Pismenost budućnosti

Izvor: UNESCO (<https://en.unesco.org/futuresliteracy/about>)

Laboratoriji pismenosti budućnosti (Futures Literacy Laboratories – FLL) su inovativni procesi učenja radom koji imaju tri cilja: 1) odvesti učesnike na put učenja upoznavanjem s različitim metodama zamišljanja budućnosti; 2) izložiti ih pretpostavkama koje oblikuju predodžbe budućnosti kako bi polaznici laboratorija bili u mogućnosti postavljati nova pitanja o važnim temama poput npr. budućnosti blagostanja. Ta nova pitanja kojima se iznova promišlja priroda problema i otkrivaju granice koje razgraničavaju mišljenje unutar kutije od razmišljanja izvan kutije, imaju izravnu implikaciju na politike, strategije i donosilaca odluka. 3) vođenje laboratorija pismenosti budućnosti osigurava detaljne uvide u izvore onoga što i zašto ljudi zamišljaju omogućavajući bolje razumijevanje ishodišta ljudskih strahova i nadanja. Dizajniranje, facilitiranje i implementacija ovakvih laboratorija osigurava organizatorima i učesnicima iskustvo dizajniranja i uključivanja u proces kreiranja znanja kolektivnom inteligencijom kojim se koristi budućnost na

različite načine. U praktičnom smislu, ovakve radionice pozivaju ljude da dijele ono što znaju, a kako niko ne poznaje budućnost, svi su jednako neupućeni odnosno ovisni o imaginalnosti kada su u pitanju predodžbe o onome što može biti: smišljanjem, otkrivanjem, iznošenjem i testiranjem svojih zamisli učesnici su u stanju budućnost bolje koristiti.

Medijska i informacijska pismenost integrirajući pismenost budućnosti otvara se stanjima osmišljavanja sistema i procesa znanja na različite načine, ovisno o tome zašto i kako se budućnost koristi. U otkrivanju i stvaranju informacija koje doprinosi, ali i negativno djeluje na znanje, postalo bi moguće integrirati neizvjesnost, kreativnost složenog nastanka u analize tehnološkog okruženja, te prateće javne politike.

Pretvaranje neizvjesnosti u korisnu vrijednost, umjesto neprijatelja u procesu konzumacije informacija, stvaranja znanja i rezultirajuće transformativne aktivnosti, ukazuje na širi pogled ljudskog djelovanja. To je ono što čini pismenost budućnosti, a u kontekstu medijske i informacijske pismenosti naglašava otvoren i elastičan pristup složenosti infosfere, umjesto selektivnog i zaštićenog stava prema digitalnim medijima i Mreži. Korištenje pismenosti budućnosti moglo bi nam omogućiti da izumimo i otkrijemo trenutne aspekte medijske i informacijske pismenosti koji se razlikuju od prethodnih. Zbog toga je predviđanje važno, ono mijenja sadašnjost (Miller 2018).

Kako navode Nicklas Larsen, Jeanette Kæseler Mortensen i Riel Miller (2020), kultura, norme i diskursi koji proizlaze iz pokušaja planiranja budućnosti, ojačani generacijama pristranosti za potvrdu, suzili su naše pretpostavke o budućnosti. Oni naglašavaju da je značajno ograničena naša sposobnost zamišljanja izvan unaprijed definiranih paradigmi ili naslućivanja i razumijevanja pojava koje možda ne pripadaju već postojećim modelima. „Zamišljene budućnosti koje ne proizlaze iz napora da se riješi ono što se trenutno smatra vjerojatnim ili poželjnim nemaju mjesta u uobičajenom razmišljanju. Kao rezultat toga, s obzirom na moć koju slike budućnosti imaju nad onim što opažamo i radimo, većina novih pojava ostaje nevidljiva, lišena značenja, jer su isključene iz naših slika budućnosti“ (Larsen et al. 2020).

Kao primjer možemo uzeti samu transformaciju upravljanja gdje će učesnici procesa laboratorije za pismenost budućnosti, kao učesnici predviđanja

razmišljati i eksperimentirati s različitim namjenama budućnosti koje se odnose na: (I) donošenje odluka; (II) otvaranje mogućnosti u sadašnjim i transformativnim procesima; i (III) jačanje buduće pismenosti. Idealno, istražiti će i podijeliti svoje perspektive o budućnosti upravljanja, upravljanju u budućnosti i anticipativnom upravljanju. Kolektivni proces stvaranja znanja učesnicima omogućava istraživanje različitih konteksta, metoda i razloga za korištenje budućnosti. Učesnici će stvarati nove, zamišljene budućnosti, koristeći „*sjeme*“ anticipativnog upravljanja, koje su „*džepovi budućnosti koji već postoje u sadašnjosti*“, mijenjajući anticipativne pretpostavke i otkrivajući i osjetivši nove logike i alternative „*ovdje i sada*“ za kolektivni izbor, donošenje odluka i proces transformacije.

U konačnici, potrebno je da razmišljamo i o budućnosti obrazovanja, istražujući neke moguće budućnosti za obrazovne sisteme koje postoje danas, a zatim ih spojiti kako bismo pronašli nove budućnosti za ovu ključnu komponentu društva, one koje još nisu zamišljene, još nisu vidljive, ali odmah ispod površine naše stvarnosti i razmišljanja koje se upravo sada odvija.

Vjerovat ćemo procesu nastanku i jedni drugima kako bismo stvorili nove narative, nove slike, nove priče o obrazovanju koje će trebati budućnosti. Vlade i obrazovne institucije neraskidivo su povezane, ali taj je odnos problematičan. Vlade donose odluke na temelju ekonomije, tržišta i opstanka, dok obrazovne institucije, prije svega, visokoškolske, pokušavaju uravnotežiti povijesne vrijednosti oko društvenih i javnih uloga sa sadašnjim imperativima. Obrazovne institucije koje su potrebe budućnosti se gube u borbi sadašnjosti. Trebamo stremiti i razmišljati kako se mogu stvoriti novi prostori za kreativni dijalog i saradnju – i razvoj pismenosti budućnosti u svim segmentima društva – kada se odbace ograničenja sadašnjosti kako bi se novi pristupi, razmišljanja i ideje pojavili i oblikovali.

Literatura

- Larsen, Nicklas, Jeanette Kæseler Mortensen, i Riel Miller. 2020. *What is 'futures literacy' and why is it important?* Juni 25. Pristupljeno: januar 7. 2021.
<https://medium.com/copenhagen-institute-for-futures-studies/what-is-futures-literacy-and-why-is-it-important-a27f24b983d8>
- Miller, Riel. 2015. „Learning, the Future, and Complexity: An Essay on the Emergence of Futures Literacy.“ *European Journal of Education* 50 (40): 513-523.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111-/ejed.12157>

- Miller, Riel. 2018. *Transforming the future: Anticipation in the 21st century*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- n.d. *WSIS Action Lines*. Pristupljeno: mart 18. 2021.
<https://www.itu.int/net/wsis/stocktaking/help-action-lines.html>.
- Rushkoff, Douglas. 2013. *Present shock: When everything happens now*. New York: Current.
- Toffler, Alvin. 1975. *Šok budućnosti*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- UNESCO „Futures Literacy.“ Pristupljeno: april 2. 2021.
[https://en.unesco.org/futuresliteracy#:~:text=What%20is%20Futures%20Literacy%20\(FL,'%2C%20because%20of%20two%20facts](https://en.unesco.org/futuresliteracy#:~:text=What%20is%20Futures%20Literacy%20(FL,'%2C%20because%20of%20two%20facts).
- Williams, Raymond. 1965. *The Long Revolution*. Harmondsworth: Penguin.
- Wu, Tim. 2020. „Shock Therapy.“ U *Whick Side of History? How Technology is Reshaping Democracy and Our Lives*, Uredio James P. Steyer. Chronicle Prism.

B. UNESCO pedagoški pristup, kompetencije i aktivnosti za podučavanje medijske i informacijske pismenosti

U realizaciji obuke, nastave i profesionalnog usavršavanja kroz cjeloživotno učenje za medijsku i informacijsku pismenost treba imati u vidu da neki zacrtani metodi pedagoškog pristupa i aktivnosti ne postoje, jer MIP sam po sebi ostavlja mogućnost prilagođavanja i preoblikovanja što, u svjetlu duha medijske i informacijske pismenosti i odgovara dinamičnim karakteristikama, kako informacijsko-komunikacijskih tehnologija, tako i otvorenom karakteru nauke i društvenih odnosa.

U prvom dijelu ove knjige, glava 5: *Otvorena učionica: Vođeno istraživačko učenje i metapismenost* objasnili smo da se prilagođavanje nastavnog procesa tehnološkom napretku, najčešće predstavlja kroz izazove korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija, odnosno novomedijskih, digitalnih alata za obrazovanje, e-platформи, softverskih rješenja itd. Kako se obrazovanje u 21. vijeku još snažno oslanja na tradicionalne teorije o učenju (bihejvioristička teorija – razumijevanje i pamćenje; kognitivistička teorija – analiziranje i primjenjivanje) svaki pomak prema osnaživanju kompetencija informacijske i medijske pismenosti zapravo traži i prati odnos prema načinima učenja i podučavanja koji prate teoriju umreženog društva.

Kako formalno obrazovanje u kontekstu rapidno mijenjajućeg informacijskog i medijskog okruženja traži transformativne pristupe u učenju, primjena novih pedagoških modela korištenja, pronalaženja, upravljanja, distribucije i evaluacije informacija predstavlja velik izazov za škole, obrazovne zajednice uopće. Informacijska i medijska pismenost, kao uvjet cjeloživotne kompetencije, ne upućuju tek na korake stjecanja vještina upravljanja razumijevanjem medijskih sadržaja i korištenja informacija već procese izgradnje vrijednosti, stavova, vještina, znanja i kritičkog razumijevanja učenja kao puta transformacije od pasivnog do aktivnog građanstva.

Drugim riječima, digitalna tehnološka paradigma današnjice tako pred nastavno-istraživačke zajednice postavlja izazov da u okruženju platformskog društva budu aktivirane kolaborativne prakse kreiranja i dijeljenja znanja kroz iskustva učenja. Izostankom propitivanja društvenih normi i kulturnih vrijednosti digitalnog

doba, kompetencije informacijske i medijske pismenosti, za koje vjerujemo da smo ih povjerili školama, ne samo da ostaju izvan dohvata obrazovnog procesa i curriculumu već društva u cjelini.

Iako izgradnja istraživačkih zajednica, stručnim i kritičkim razumijevanjem sadržaja, nije isključiva odgovornost ni nastavnika niti nastavnog plana i programa, njezina aktualizacija je supstancijalno neodvojiva od procesa ostvarivanja interakcije između sadržaja curriculumu, metodološkog pristupa nastavnika i radoznalosti učenika.

Nova kultura učenja nastala razvojem Web 2.0. alata od sredine prve decenije drugog milenija fokusirana je na otvorene obrazovne prakse¹³⁸ uključivanje u otvorene i kolaborativne mreže, zajednice, te otvoreno dijeljenje repozitorija informacija. Bit tzv. otvorene pedagogije čine otvoreni obrazovni resursi (Open Educational Resources – OER¹³⁹), odnosno mogućnost da se sadržaju učenja pristupi slobodno uz mogućnost njegovog ponovnog korištenja, prerađivanja, modificiranja i redistribuiranja (Hegarty 2015). Hegarty izdvaja osam atributa otvorene pedagogije: 1) participatorne tehnologije (Web 2.0. društvene mreže, mobilne aplikacije); 2) ljudi, otvorenost, povjerenje (razvijanje povjerenja, samopouzdanja, te otvorenosti za rad sa drugima); 3) inovativnost i kreativnost (ohrabrivanje spontane inovativnosti i kreativnosti); 4) dijeljenje ideja i resursa (slobodna diseminacija znanja); 5) umrežena zajednica (participacija u umreženoj zajednici profesionalaca); 6) proizvodnja sadržaja od strane sudionika u procesu učenja (podupiranje i olakšavanje stvaranja otvorenih obrazovnih sadržaja od strane sudionika procesa učenja); 7) refleksivna praksa (uključivanje u prilike za refleksivne prakse); 8) recenziranje (doprinos otvorenom komentiranju radova drugih).

U okruženju otvorenih mreža i digitalnih tehnologija, nove vještine i pristupi učenju, dakle, postaju nezaobilazne tačke participacije, te nadogradnja koncepta informacijske pismenosti nerijetko uključuje razumijevanje pojmova poput npr.

¹³⁸ Otvorene obrazovne prakse prema definiciji konstituira širok opseg praksi koje se odnose na stvaranje, korištenje i upravljanje otvorenim obrazovnim resursima u cilju unapređenja kvaliteta i inovativnosti obrazovanja. Vidi: OPAL (2011).

¹³⁹ Kolaborativno stvaranje i otvorena dostupnost, kako objekata učenja, tako i okruženja učenja, jedna je od temeljnih pretpostavki uključivanja, odnosno davanja podrške pokretu za Otvorene obrazovne sadržaje (Open Educational Resources) kojim je u proteklih dvadeset godina stvorena prigoda za transformativne procese učenja i podučavanja.

metapismenost (Mackey i Jacobson 2011; 2014; 2019) i vođeno istraživačko učenje (Kuhlthau, Maniotes i Caspari 2015; 2018).

Metapismenost¹⁴⁰ je pedagoški model koji promiče razmišljanje i saradnju u digitalnom dobu pružajući opsežan okvir za efikasno učestvovanje u društvenim medijima i kolaborativnim online zajednicama. Bit ideje metapismenosti čini kontinuirana refleksija učenika na vlastiti proces razmišljanja i prakse učenja kako bi se definirale efikasne strategije samostalnog stjecanja znanja, a upravo je to ono što pojedince priprema da budu informirani potrošači i odgovorni proizvođači informacija u različitim društvenim zajednicama, uključujući one koje su posredovane tehnologijom, ali ne ograničavajući se samo na njih (Mackey i Jacobson 2019). Riječ je o pristupu koji pomjera naglasak s jednostavnog pretraživanja i pronalaženja informacija ka njihovoj kolaborativnoj proizvodnji i dijeljenju.

Dizajn „vođenog istraživačkog učenja“ (Kuhlthau, Maniotes i Caspari 2015; 2018)¹⁴¹ osmišljen je kao metod uspostavljanja kolaborativne istraživačke zajednice učenika. Riječ je inovativnom timskom pristupu istraživačkom procesu kojim se potiču i razvijaju pedagoške prakse autonomije učenja. Njegovu bit čini „proces traženja informacija“ (Information Search Process) kojim C. Kuhlthau (2004) opisuje misli, osjećanja i akcije učenika koje pri istraživanju informacijskih izvora konstruiraju njihovo znanje. Stavljajući akcenat na „digitalno stanje“¹⁴² (Stalder 2018) s jedne strane, te s druge, izazov da se konstruktivističkim teorijom¹⁴³ reformira pristup učenju (naglašavanjem značaja osnaživanja kompetencija za autonomno usmjeravanje istraživačkog procesa) ovaj pristup se direktno

¹⁴⁰ Kako bi se proširila vidljivost i doseg modela metapismenosti, kao centralni izvor informacija stvorena je mrežna stranica Metaliteracy.org

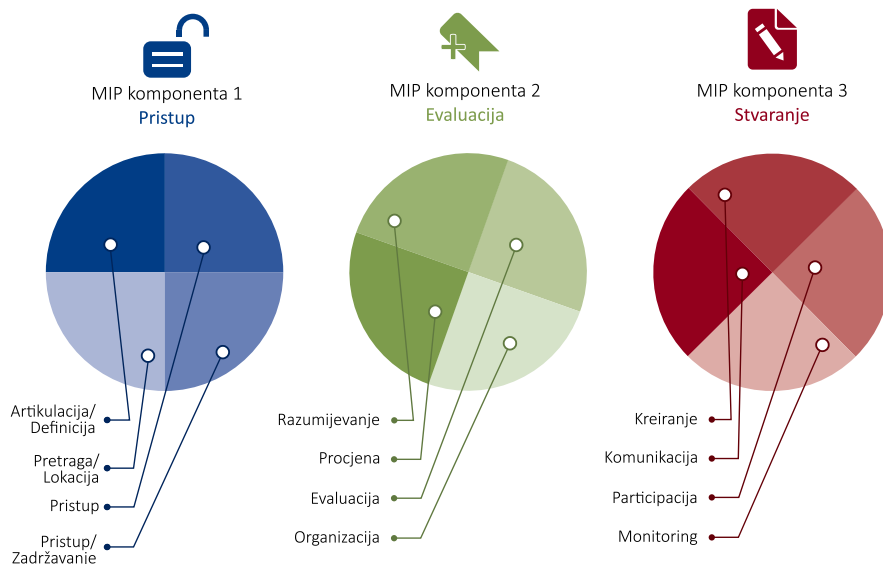
¹⁴¹ Carol C. Kuhlthau jedna je od vodećih svjetskih stručnjaka u području školskog bibliotekarstva, profesorica emerita bibliotečkih i informacijskih nauka na Univerzitetu Rutgers, New Jersey u SAD-u. Poznata je po istraživanjima o procesu traženja informacija i modelu afektivnog, kognitivnog i fizičkog aspekta u traženju i korištenju informacija u šest stupnjeva. Autorica je *Seeking meaning* (2004) i *Teaching the Library Research Process* (2004). Objavljivala je radove u najcjenjenijim časopisima i zbornicima iz područja informacijskih znanosti. Dobitnica je brojnih priznanja te je gostovala kao predavač u visokoobrazovnim ustanovama širom svijeta. Knjigu *Guided Inquiry* napisala je u saradnji s kćerkama. Leslie K. Maniotes je vrsni stručnjak za čitanje s doktoratom o konceptu „third space“ u kojem je istražila načine motivacije za učenje, a Ann K. Caspari je muzejski pedagog s bogatim iskustvom u korištenju izvora učenja iz okruženja i učenja temeljenom na predmetima.

¹⁴² Tri aspekta digitalnog stanja, prema Stalderu su, referencijalnost, komonalnost i algoritmičnost.

¹⁴³ Vođeno istraživačko učenje ima čvrstu teoretsku osnovu u konstruktivističkom pristupu učenju. Zasniiva se na radovima vodećih teoretičara i istraživača obrazovanja uključujući imena kao što su Dewy, Bruner, Kelly, Vygotsky i Piaget. Po ovom pristupu učenju znanje se izgrađuje dovođenjem učenika u izazovne susrete s informacijama i idejama. Učenici uče stvaranjem svog vlastitog razumijevanja, gradeći na onome što već znaju, stvarajući svoje vlastito viđenje svijeta. Konstrukcija je aktivan, stalan proces učenja koji se nastavlja cijeli život.

metodološki pozicionira kao model preoblikovanja načina na koji se u učionici mogu razvijati kompetencije informacijske pismenosti.

Kompetencijski okvir, koje je UNESCO (2013) predstavio kroz tri glavne komponente: pristup, evaluacija, tj. kritičku procjenu i proizvodnju.

Ilustracija 19: Opće MIP komponente povezane s MIP temama (UNESCO 2013)

Nadalje, nekoliko je značajnih pristupa koji se mogu koristiti u obrazovnom procesu, a koje je UNESCO razradio u Programu obuke (Wilson 2011).

Učenje kroz istraživačku obradu teme je pristup koji je usmjeren na učenika, pri čemu učenici nova znanja i vještine stiču kroz identificiranje teme, uočavanje temeljnih stavova i vjerovanja, osvjetljavanje činjenica i načela koja stoje iza teme, pronalaženje, organiziranje i analizu činjenica, tumačenje i razrješenje teme/pitanja, preduzimanje akcije i preispitivanje posljedica i ishoda svake faze.

MIP KOMPONENTE	1. Prepoznavanje potrebe, mogućnošću traženja, pristupa i dohvata informacija i medijskog sadržaja.	2. Razumijevanje, procjena informacija i medija	3. Stvaranje, korištenje i praćenje informacija i medijskih sadržaja
Medijski i informacijski pismena osoba je u stanju da:	1. Utvrdi i artikulira prirodu, ulogu i opseg informacija i medija (sadržaja) putem različitih izvora. 2. Pretraži i pronađe informacije i medijski sadržaj. 3. Pristupiti potrebnim informacijama i medijskim sadržajima učinkovito i etički, kao i medijima i pružateljima informacija. 4. Pristupi i privremeno zadrži informacije i medijske sadržaje pomoću različitih metoda i alata.	5. Razumije neophodnost i neminovnost medija i pružatelja informacija u društvu. 6. Procijeni, analizira, usporedi, artiklira i primijeni početne kriterije za procjenu preuzetih informacija i njihovih izvora, kao i procijeni medije i pružatelje informacija u društvu. 7. Procijeni i provjeri autentičnost prikupljenih informacija i medijskih sadržaja te njihovih izvora i medija i informacija pružatelji usluga u društvu. 8. Sintetizira i organizira prikupljene informacije i medijske sadržaje.	9. Stvara i proizvodi nove informacije, medijski sadržaj ili znanje ili određenu svrshodni segment na inovativan, etičan i kreativan način. 10. Komunicira informacije, medijski sadržaj i znanje na etičan, zakonit i učinkovit način koristeći odgovarajuće kanale i alate. 11. Uključujući se u međukulturni dijalog i demokratsko sudjelovanje putem različitih sredstava na etičan i djelotvoran način, u suradnji s medijima i dobavljačima informacija. 12. Prati utjecaj stvorenih i distribuiranih informacija, medijskog sadržaja i znanja, te koristi postojeće medije i druge informacijske posrednike i izvore.

Izvor: UNESCO. (2013). *Global Media and Information Literacy Assessment Framework: County Readiness and Competencies*

Ilustracija 20: MIP komponente i njihovi elementi povezani s MIP temama

Problemsko učenje je visokostrukturiran, saradnički način učenja koji podjednako poboljšava znanje pojedinca i kolektiva, angažirajući učenike u kritičkom i detaljnom ispitivanju problema. Učenici upravljaju ciljevima učenja, istraživačkim pitanjima i metodama, kao i ishodima učenja.

Naučno ispitivanje obuhvata aktivnosti kao što su: posmatranje; postavljanje pitanja; pronalaženje šta je već poznato o temi; planiranje istraživanja; preispitivanje prethodnog znanja u svjetlu eksperimentalnih nalaza; upotreba alata za prikupljanje, analizu i tumačenje podataka; predlaganje tumačenja i saopćavanje rezultata.

Studija slučaja podrazumijeva detaljno proučavanje pojedinačnog slučaja ili događaja, te zahtijeva sistematičan pristup posmatranju događaja, prikupljanju podataka, analizi informacija i izvještavanju o nalazima, što zauzvrat pomaže učeničko istraživačko učenje. Ako primjenjuju ovaj metod, učenici mogu da ostvare dublje i sveobuhvatnije razumijevanje razloga zbog kojih su se događaji ili slučajevi odigrali baš tako kako su se odigrali. Studija slučaja je, također, pogodna za uopćavanja i provjeru hipoteza.

Saradničko učenje se odnosi na pedagoški pristup koji okuplja učenike da zajedno rade na ostvarenju ciljeva. Ono obuhvata sve, od jednostavnog rada u paru, do složenijih načina, kakvi su projektno učenje, „slagalice“, moderirano vršnjačko propitivanje i uzajamno podučavanje. Cilj svih ovih oblika učenja je da se postignu sljedeći nastavni rezultati: razvoj pojmovnog razumijevanja i misaonih procesa višeg reda, bolje vještine međuljudske komunikacije, bolji odnos prema školi i prema sebi, kao i da se otkrije kako da svi učenici savladaju osnovne vještine, bez obzira na pojedinačne razlike u postignutom uspjehu u školi.

Analiza teksta podrazumijeva da učenici uočavaju kodove i konvencije različitih medijskih žanrova. Kroz ovu vrstu semiotičke analize mogu se bolje razumjeti glavni koncepti. Naprimjer, učenici uče kako se jezički kodovi i konvencije koriste za stvaranje određenog tipa predstavljanja koje će naići na odziv kod određene vrste publike. Uče kako da identificiraju „tehničke“, „simboličke“ i „narativne“ kodove u bilo kojem medijskom tekstu.

Analiza konteksta pomaže učenicima da obave osnovnu analizu konteksta i da posebno obrate pažnju na glavne koncepte koji se tiču medija i drugih snabdjevača informacijama, ali i u svjetlu raznih teorijskih pristupa MIP-u. Neki primjeri

analize konteksta i pedagoških postupaka u ovoj oblasti su: pomaganje učenicima da nauče klasifikacione sisteme u oblasti filma, televizije i videoigara koji se koriste u njihovoj zemlji ili u kakvom su odnosu vlasništvo nad medijima i koncentracija tog vlasništva s pitanjima demokratije i slobode govora.

Prevođenje - kroz ovaj pristup, učenici uzimaju informacije predstavljene u jednom mediju i 'prevode' ih u drugi. Na primjer: novinski članak koji su napisali o nekom incidentu na univerzitetu pretvore u radijsku novinsku priču koja se emitira kao podcast ili prikupe različite postojeće vizuelne materijale o životu neke osobe i upotrijebe ih kao polazište za planiranje i pravljenje kratkog dokumentarnog filma o njoj.

Simulacije su često korišten pristup u lekcijama o medijima, a pedagoški postupak se sastoji u tome što se o korištenom pristupu (simulaciji) razgovara s učenicima. Naprimjer: učenici dobiju ulogu producenškog tima koji pravi dokumentarni film za omladinski televizijski program ili učenici dobiju ulogu školskog marketinškog tima koji pravi kratak video kroz koji se budućim učenicima predstavlja „život“ u toj školi.

Proizvođenje je postupak koji traži praktično učenje, što i jeste jedan od najvažnijih vidova sticanja znanja u 21. vijeku. Proizvodnja medijskih i informacijskih sadržaja pruža učenicima mogućnost da se upuste u učenje kroz istraživanje, jer kroz proizvodnju audiovizuelnih ili štampanih radova mogu da se izraze sopstvenim glasom i idejama, te tako istražuju i svoju kreativnost.

Jedan od osnovnih ciljeva modula, kompetencija nastavnika i pedagoških aktivnosti odnosi se na razumijevanje koncepta medijske i informacijske pismenosti i značaja za funkcioniranje demokratije u najširem smislu.

Ova knjiga nije zamjena za MIP UNESCO-a: Program obuke nastavnika (2011) već njegov kompletni nastavak i dodatak. Svakako, svi ponuđeni alati UNESCO-a i Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka bi u konačnici trebali rezultirati stvaranjem kreativne zajednice nastavnika i bibliotekara, te osnaženih kritički samomislećih proaktivnih građana koji mogu iznijeti neminovan val promjena u društvu i obrazovnom sistemu u skladu s digitalnom transformacijom.

Prije svega, u obrazovnom sistemu, kao temelju razvoja društva potrebno je u potpunosti izmijeniti dosadašnji tradicionalni model, koji se zasniva na jednostavnoj reprodukciji informacija i znanja, u okviru kojeg je, kao što se može vidjeti, najveći teret i dalje na nastavnicima. U tom smislu, ovdje se predlaže model Vođenog istraživačkog učenja (vidi: DIO I, poglavlje 5.) koji suštinski mijenja postojeću paradigmu pristupa učenju. Naime, kako smo već objasnili, fokus više nije na finalnom proizvodu odnosno reproduciranim informacijama i znanju već na sveukupnom istraživačkom (i obrazovnom) procesu u svim njegovim fazama, od traganja za relevantnim izvorima informacija, pronalaska kvalitetnih informacija i sadržaja do usvajanja znanja i donošenja (životnih) odluka. Tradicionalni model je fokusiran na kvantitet, a ne na kvalitet znanja, što se često opisuje stanjem u kojem se „dosta zna“, a „malo ili nikako razumije“.

S obzirom na to da je medijska i informacijska pismenost proces, to znači da jednostavno nije moguće naučiti biti medijski i informacijski pismen, kao što je recimo moguće naučiti glavne gradove evropskih država ili tablicu množenja. U tom smislu i pristup izučavanju MIP-a potrebno je prilagoditi njegovom specifičnom karakteru.

Prema tome, ovdje se predlaže da školski sistemi, nastavnici kao i sami učenici (i odrasli kroz procese samostalnog ili organiziranog cjeloživotnog učenja) postepeno prelaze s tradicionalnih metoda koje se zasnivaju na reprodukciji znanja ka učenju zasnovanom na istraživanju, kroz saradnju nastavnika, bibliotekara i učenika, u kroskurikularnom okruženju.

Ovakvima pristupom teret organizacije časa više nije samo na nastavniku već se on ravnomjernije raspoređuje i na druge aktere nastavnog procesa, kao što su bibliotekari i učenici, a očekivani ishodi značajno povoljni za razvoj pojedinačnih kompetencija, ali i adekvatan razvoj ka društvu znanja.

Kompetencije nastavnika se mogu svesti na: znanje (poznavanje predmeta (subject matter knowledge - SMK)), pedagoške vještine (pedagogical content knowledge - PCK) i lični stav prema nauci (Alake-Tuenter et al. 2012). Prije svega, važno je da nastavnici posjeduju kvalitetna znanja o svom predmetu i da prate aktuelnosti koje se tiču njihovih oblasti interesiranja. Znanja koja posjeduju važno je znati prenijeti, zbog čega je suštinski važno kreirati, usvojiti i koristiti određeni (zajednički) vokabular, koji je će pomoći nastavnicima, ali i učenicima da se lakše

sporazumijevaju, ali i da efikasno komuniciraju poruke o određenim temama. Ovdje već dolazimo na teren pedagoških kompetencija. Nastavnik bi trebao da bude vođa učenja, odnosno da zajedno s bibliotekarom vodi učenike kroz kompletni proces učenja. On je više moderator koji navodi učenike na kritičko razmišljanje i usmjerava ih, a ne neprikosnoveni autoritet koji saopćava dogmatske naučne istine. Tradicionalni način rada u učionicama podrazumijeva da se interakcija između nastavnika i učenika odvija uglavnom prema matrici iniciranje – odgovor – procjena (initiation – response – evaluation: IRE) (Oliveira 2009).

U tradicionalnom smislu, nastavnik je taj koji pokreće temu nekim pitanjem radi provjere znanja učenika, nakon čega učenik odgovara i tek na kraju nastavnik reagira tako što procjenjuje kvalitet odgovora kao ispravan ili neispravan. S druge strane, u savremenoj učionici odnos nastavnik – učenik/student se ne završava ocjenom, već nastavnik nudi povratni paket informacija (feedback), u kojem ističe značaj učenikovih promišljanja, ali nudi i dodatna pojašnjenja. S tim u vezi, naglašava se da nastavnici treba da koriste model R-R (response – response) u okviru kojeg nastavnici i učenici zajedno tragaju za odgovorima.

U tom smislu, diskusija u učionici može biti kvalitetnija ukoliko je model interakcije između nastavnika i učenika iniciranje – odgovor – feedback – odgovor – feedback, pri čemu je odnos između učesnika ravnopravni (Oliveira 2009). Dakle, potrebno je da nastavnici na neki način ohrabre učenike da propituju i promišljaju sve, pa i obrazovne sadržaje. Odnosno da se pređe sa svojevrsnog dogmatskog i paternalističkog pristupa nastavnika „ja sve znam“ ka kolaborativnom pristupu „hajde da zajedno nađemo odgovore na naša pitanja“, jer u konačnici dinamičnost istraživanja, nauke, ali i informacijsko-medijskog okruženja zahtijeva ovakav pristup.

Konačno, važno je da sami nastavnici budu izuzetno zainteresirani za svoj posao. Drugim riječima, bitno je da imaju entuzijazam i volju da usvajaju nova znanja i da modele organiziranja nastave prilagode učenicima, a ne sebi. Usvajanje novih znanja znači i veći nivo samopouzdanja, što, na koncu, može dovesti i do veće fleksibilnosti i otvorenosti za drugačije pristupe, koji se razlikuju od tradicionalnih. Za osiguranje ovih pretpostavki potrebno je da nadležni donosioci odluka (ministarstva, prije svega) naprave trajni stimulativni okvir za razvoj nastavničkih kompetencija, nagrađivanje progresivnih snaga i stimuliranje pozitivnog

odnosa prema nastavničkom zvanju. Isto vrijedi i za bibliotekare, kao nosioce procesa integracije MIP-a u obrazovnom sistemu i društvu.

U svakom slučaju, cijenimo da je koncept medijska i informacijske pismenosti nije cilj za sebe, već da nudi jedan drugačiji pristup učenju koji podstiče razvoj kritičkog mišljenja kod učenika, što je od izuzetne važnosti za razvoj demokratskog društva u cjelini. Osim zainteresiranosti nastavnika i bibliotekara i njihovih kompetencija i vještina, važno je da dođe i do suštinske transformacije obrazovnog sistema koji će omogućiti uvjete za korjenite paradigmatičke promjene sa ciljem usaglašavanja postojećih programa sa savremenim obrazovnim trendovima, ali i društvenim prilikama. Svjesni smo da je put od tradicionalnog modela obrazovanja do modela obrazovanja prilagođenog digitalnom okruženju dug i mukotrpan proces, koji se ne može desiti „preko noći“, ali nadamo se da će ova publikacija, između ostalog, doprinijeti razvoju svijesti o potrebi, te inicirati procese za promjenama u obrazovnom sistemu u cjelini.

Literatura:

- Alake-Tuenter, Ester, Harm J.A. Biemans, Hilde Tobi, Arjen E.J. Wals, Ida Oosterheert i Martin Mulder. 2012. „Inquiry-Based Science Education Competencies of Primary School Teachers: A literature study and critical review of the American National Science Education Standards.“ *International Journal of Science Education* 34 (17): 2609-2640.
- Hegarty, Bronwyn. 2015. „Attributes of Open Pedagogy: A Model for Using Open Educational Resources.“ *Educational Technology* 55 (4): 3-13.
- Mackey, P. Thomas i Trudi E. Jacobson, ur. 2019. *Metaliterate Learning for the Post-Truth World*. Chicago: ALA Neal-Schuman.
- Mackey, P. Thomas i Trudi E. Jacobson. 2011. „Reframing Information Literacy as a Metaliteracy“ *College & Research Libraries* 72 (1): 62-78.
- Mackey, P. Thomas i Trudi E. Jacobson. 2013. „Proposing a Metaliteracy Model to Redefine Information Literacy.“ *Communications in Information Literacy* 7 (2): 84-91.
- Mackey, P. Thomas i Trudi E. Jacobson. 2014. *Metaliteracy: Reinventing Information Literacy to Empower Learners*. Chicago: Neal-Schuman/ALA Editions; London: Facet.
- Oliveira, Alandeom W. 2009. „Developing elementary teachers’ understanding of the discourse structure of inquiry-based science classrooms.“ *International Journal of Science and Mathematics Education* 8: 247–269.

Stalder, Felix. 2018. *Digital Condition*. Cambridge: Polity Press.

Wilson, Carolyn, Alton Grizzle, Ramon Tuazon, Kwame Akyempong i Chi-Kim Cheung. 2011. *Media and information literacy curriculum for teachers*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: mart 18. 2021.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>

C. Model radionica zasnovanih na diskusiji koje kombiniraju sadržaje više modula

Radionice koje je Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu provodio od 2018. godine rezultirale su adaptacijom, doradom, unapređenjem i širenjem tematskih oblasti modula iz UNESCO MIP Programa obuke nastavnika.

U tom procesu, nastao je i koncept za radionice zasnovane na diskusijama, a koje kombiniraju sadržaje više modula. Cjelokupan Nastavni program UNESCO-a za MIP za nastavno osoblje, organiziran je u 11 modula (9 osnovnih i 2 dodatna), sa po 3-4 nastavne jedinice koje obrađuju najvažnije teme unutar tematske cjeline svakog od modula. Uz osnovne činjenice i teorijske postavke, koje su predstavljene na početku svake jedinice, kojima se pojašnjava značaj svake teme koja se obrađuje, Nastavni plan i program sadrži i prijedloge kako o tim temama treba poučavati učenike i učenice. Nastavni plan i program predlaže pedagoške pristupe i aktivnosti, koje se mogu raditi za svaku pojedinačnu nastavnu jedinicu. Predlažu se tipovi medijskih sadržaja i informacija pogodni za objašnjavanje svake pojedinačne teme, ali se nudi prostor nastavnicima i nastavnicama, da nađu odgovarajuće sadržaje, najadekvatnije za okolnosti datog društvenog konteksta u kojem se Nastavni program primjenjuje, u našem slučaju u BiH.

Moduli, odnosno tema-tske cjeline, koje su pokrivene UNESCO-vim nastavnim planom i programom za MIP (Wilson et al. 2011), su:

- Građanstvo, sloboda izražavanja i slobodan pristup informacijama, demokratski diskurs i koncept cjeloživotnog učenja
- Mediji, informativni programi i etika
- Zastupljenost u medijima (mediji i reprezentacija)
- Jezik u medijima, kao skup kreativnih tehnika
- Oglašavanje
- Novi i tradicionalni mediji
- Internet, prilike i izazovi
- Informacijska pismenost i bibliotečke vještine
- Komunikacije, MIP i učenje (modul za rekapitulaciju)
- Publika (dodatni modul)

- Mediji, tehnologija i globalno selo (dodatni modul)

Kombinacija modula i radionice zasnovane na diskusiji

Analizom Nastavnog plana i programa, utvrđeno je da se radionice za obuku nastavnika mogu realizirati na principu kombiniranja više modula. Selekcijom najvažnijih tema, a vodeći se metodologijom UNESCO-a kontekstualiziranom u lokalnoj zajednici gdje se radionice provode, moguće je kreirati plan radionica koje će se fokusirati ne toliko na sadržaj, koliko na razvijanje inovativnih pristupa inkorporiranja medijske i informacijske pismenosti u nastavi. Od polaznika radionica se očekuje da se samostalno ili u grupama izvan planiranih radionica, upoznaju sa sadržajem ostatka Nastavnog programa UNESCO-a.

Cilj i svrha radionica je upoznati nastavnike i bibliotekare sa UNESCO konceptom MIP-a, prodiskutirati s njima mogućnosti primjene koncepta u školama, te ih motivirati da određeni dio sadržaja MIP curriculumu primijene u svom radu s učenicima. Također, budući da priprema radionica podrazumijeva i kreiranje materijala za nastavnike u različitim simboličkim formama (pisani, vizuelni, audio-video producirani itd.), cilj radionica je i obezbijediti resurse za nastavnike i bibliotekare koji im mogu poslužiti kao baza za primjenu curriculumu u svom radu. S obzirom na to da radionice nisu usmjerene na preskriptivne pristupe, putem kojih bi se nastavnicima i bibliotekarima isporučili sadržaji koje oni dalje samo reproduciraju u radu s učenicima, te da MIP posmatramo kao kroskurikularnu kompetenciju, radionice su usmjerene i na promišljanje i diskusiju o promjeni obrazovne paradigme koja u prvi plan stavlja učenika, a ne sadržaj, te koja podstiče kreativnost, inovativnost i učenje kroz istraživački proces kod učenika.

Prijedlog kombiniranja više modula i plan radionica u nastavku:

- Uloga medija i novinarstva u demokratskom razvoju društva (Modul 1 i 2)
- Medijska stvarnost, jezik medija i publika (Moduli 3, 4 i 10)
- Informacijska pismenost u online dobu (Moduli 7 i 8)

RADIONICA 1		Moduli 1 i 2	
Uloga medija i novinarstva u demokratskom razvoju društva		Građanstvo, sloboda izražavanja i slobodan pristup informacijama, demokratski diskurs i cjeloživotno učenje	Mediji, informativni programi i etika
Tematske cjeline	1. Razumijevanje pojma medijske i informacijske pismenosti u društvenom kontekstu; 2. MIP i aktivna građanska participacija; 3. Interakcija između medija i drugih informacijskih sistema kao što su biblioteke, arhivi, internet; 4. Medijska i informacijska pismenost: podučavanje i učenje; 5. Novinarstvo i društvo; 6. Sloboda, etika i odgovornost; 7. Šta čini vijest? Propitivanje kriterija za sadržaj koji razumijevamo kao vijest u informativnom programu (proizvod novinarstva); 8. Razumijevanje procesa kreiranja vijesti, pored ključnih 5W.		
	Nakon radionice, polaznici mogu: • Navesti glavne ishode/elemente učenja o medijskoj i informacijskoj pismenosti; • Razumjeti medijsku i informacijsku pismenost i njen značaj i važnost u životu savremenih učenika i nastavnika; • Analizirati ulogu medija i drugih dobavljača informacija, kao što su biblioteke i arhivi; • Analizirati te uloge u različitim medijskim i informativnim tekstovima; • Razumjeti osnovne koncepte slobode izražavanja, te slobodnog pristupa informacijama; • Razumjeti svrhu novinarstva i njegovu ulogu u jačanju demokratije i dobre uprave ili težnji ka tome.		
Ishodi učenja			

RADIONICA 2		Moduli 3, 4 i 10	
Medijska stvarnost, jezik medija i publika		Reprezentacija u medijima; Jezik medija	Publika
Tematske cjeline	1. Medijski pismen učenik - akter (novo)medijskog doba; 2. Medijska pismenost i medijska stvarnost - kako razumjeti medijske poruke; 3. Razumijevanje medijskih poruka i medijskih sadržaja; 4. Era vizualnog i kako u njoj funkcionirati; 5. Medijski storytelling i specifičnosti u odnosu na muzičke, filmske i literaturne žanrove; 6. Publika medija: aktivna publika 21. vijeka nasuprot pasivnim konzumentima od ranije; 7. Kako podučavati reprezentaciju u medijima i jezik medija u nastavi.		
	Nakon radionice, polaznici mogu: • Razumjeti ključne pojmove vezane za reprezentaciju u medijima, jezik medija i medijsku publiku i njihovo adekvatno pojašnjavanje učenicima; • Kritičku procjenu medijskih sadržaja i načina/pristupa izvještavanja medija, kao i razloga/uzroka različitosti u pristupima medija i njihovo adekvatno pojašnjavanje učenicima; • Razumjeti odnos mediji-publika i njihovo adekvatno pojašnjavanje učenicima.		
Ishodi učenja			

RADIONICA 3		Moduli 7 i 8	
Informacijska pismenost u online dobu		Informacijska pismenost i bibliotečke vještine	Internet, mogućnosti i izazovi
Tematske cjeline	1. Uvod u informacije i informacijsku pismenost; 2. Glavni pojmovi informacijske pismenosti; 3. Standardi i primjene i informacijske pismenosti; 4. Stepeni informacijske pismenosti; 5. Web 2.0 i virtualni svijet; 6. Korištenje interneta i online navike djece i mladih; 7. Međunarodne konvencije i drugi instrumenti u vezi s pravima djece.		
	Nakon radionice, polaznici mogu: • Objasniti ulogu i značaj informacija i potrebu za vještinama informacijske pismenosti u informacijskim i društvima znanja; • Pokazati poznavanje stupnjeva/glavnih elemenata informacijske pismenosti koja je primjenjiva u svim oblastima; • Pronaći i upoznati sadržaj glavnih izvora informacija (štampanih i elektronskih); • Analizirati standarde informacijske pismenosti; • Pronaći i analizirati u razgovoru primjere etičnog i odgovornog korištenja informacijskih alata i izvora; • Razumjeti kako mladi koriste internet i šta ih zanima; • Predstaviti opća pravila i uvjete u vezi s korištenjem interneta, predstaviti kodekse ponašanja i propise koji reguliraju privatnost; • Steći sposobnost da koriste obrazovne metode i osnovne alate da bi pomogli mladim ljudima da odgovorno koriste internet – i da kod njih razviju svijest o njegovim mogućnostima, izazovima i opasnostima.		
Ishodi učenja			

Osim navedenih radionica u kojima se kombinira po nekoliko modula iz Nastavnog plana i programa UNESCO-a, nadopuna znanja i vještina, sa ciljem potpunijeg uvida u značaj medijske i informacijske pismenosti, mogli bi se ponuditi putem radionica:

1. Hibridni model višekomponentne integracije MIP-a u obrazovni sistem
2. Medijska i informacijska pismenost i vođeno istraživačko učenje

Radionica I - Hibridni model višekomponentne integracije MIP-a u obrazovni sistem

Cilj ove radionice je predočiti širu sliku koncepta medijske i informacijske pismenosti i njenog značaja za društvo i svakog pojedinca, kao i pojasniti strateški pristup razvoju MIP-a u Bosni i Hercegovini i integraciji MIP-a u sistem formalnog i neformalnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Razumijevanje značaja medijske i informacijske pismenosti u širem kontekstu značajno je, jer MIP nije „svrha sam sebi“, već izuzetno značajna kompetencija za aktivno učešće u društvu. Demokratski sistem, između ostalog, pretpostavlja da je građanin dovoljno medijski i informacijski pismen da može adekvatno prevazići izazove digitalne transformacije društva i biti njen konstruktivni proaktivni član.

Osnovu hibridnog modela višekomponentne integracije MIP-a u obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini čini biblioteka kao informacijsko središte, koje može biti strateški resurs kroz koji će se vršiti proces informacijsko-medijskog opismenjavanja korisnika (učenika, nastavnika, roditelja). Kako škole nemaju usvojene samostalne MIP programe, ni standarde koji bi doprinijeli njegovom promoviranju, aktualizacija uloge i funkcije bibliotekara i biblioteke kroz UNESCO MIP curriculum može biti strateška komponenta razvoja profesionalnih kompetencija, naročito u odnosu na činjenicu da je bibliotekarstvo direktno povezano s procesima pružanja podrške učenju, kao što je i sam MIP svojim ciljevima povezan s ciljevima cjeloživotnog učenja. Savremena školska biblioteka se tako pojavljuje kao ključna sastavnica funkcioniranja informacijskog društva, (multimedijalno središte škole, centar informacija posredovanih korištenjem suvremene tehnologije, itd.), te bi školske biblioteke trebalo prepoznati kao postojeće systemske resurse čijom bi se aktualizacijom osiguravala kontinuirana podrška novim ishodima učenja za 21. vijek.

Radionica II - Medijska i informacijska pismenost i vođeno istraživačko učenje (GID - Guided Inquiry Design)

Ova radionica nadopunjuje prethodnu, jer je suština vođenog istraživačkog učenja u tome da učitelj i bibliotekar zajedno planiraju podučavanje, prate učenika i pomažu mu tokom istraživanja. GID metodologija daje okvir za istraživačke zadatke u kojima nastavnik i bibliotekar aktiviraju učenike, te ih kroz istraživačke korake vode do dubljeg razumijevanja gradiva. Time se fokus stavlja na aktivno učenje, te povezivanje učenja sa stvarnim životom učenika, što naposljetku učenika vodi do aktivnog učešća u društvu.

Vođeno istraživačko učenje temelji se na osam koraka, i to: otvori, posveti se, istražuj, prepoznaj i odaberi, prikupi, kreiraj/stvaraj, podijeli, procijeni proces.

Kombiniranjem modula koji čine Nastavni plan i program i metodologije UNESCO-a istraživački vođenog učenja podstiče se kreativnost, inovativnost i učenje kroz istraživački proces kod učenika, što u konačnici mijenja obrazovnu paradigmu koja u prvi plan stavlja učenika, a ne nastavni sadržaj.

Kroz proces pripreme i realizacije više od 50 radionica iz šire oblasti medijske i informacijske pismenosti, te razrađenih modela obuke, sadržaja modula ovdje predstavljenih, razvijen je integralni koncept curriculumu za obuke koji je primarno zamišljen kao vid cjelogodišnjih radionica u osnovnim i srednjim školama, sa ciljem jačanja kompetencija nastavnika i bibliotekara koji bi onda, prema Hibridnom modelu višekomponente integracije, mogao dugoročno osigurati, na izvodiv i održiv način nove generacije medijski i informacijski pismenih građana.

RADIONICE MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI ZA NASTAVNO OSOBLJE

MODUL 1	Strateški pristup medijskoj i informacijskoj pismenosti
MODUL 2	Vođeno istraživačko učenje
MODUL 3	Hibridni model višekomponentne integracije MIP-a u obrazovni sistem
MODUL 4	Razumijevanje medijske i informacijske pismenosti
MODUL 5	Informacijsko društvo, ljudska prava i demokratski diskurs
MODUL 6	Informacijska pismenost i etika
MODUL 7	Društvena uloga medija
MODUL 8	Medijsko oblikovanje poruka
MODUL 9	Korisnička interakcija s medijima
MODUL 10	Internet, prilike i izazovi
MODUL 11	Digitalna ekologija i „pametno“ selo
MODUL 12	Podaci, algoritmi i umjetna inteligencija: pismenost za 21. vijek
MODUL 13	Medijska i informacijska pismenost u kontekstu sigurnosti
MODUL 14	Kritičko mišljenje
MODUL 15	Pismenost budućnosti
MODUL 16	Razvoj modela održivosti podučavanja za MIP u mojoj školi

Ilustracija 21: Model MIP radionica za nastavno osoblje

Model razvio Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka. Sva prava pridržana prema CC licenci.

Literatura

Wilson, Carolyn, Alton Grizzle, Ramon Tuazon, Kwame Akyempong i Chi-Kim Cheung. 2011. *Media and information literacy curriculum for teachers*. Paris: UNESCO. Pristupljeno: januar 18. 2020. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf00000192971>.

D. Izvori za dalje izučavanje i istraživanje

U nastavku je odabrana lista publikacija koja može biti od pomoći za dalje izučavanje i istraživanje medijske i informacijske pismenosti.

Informacijska i medijska pismenost: program obuke nastavnika

Ovaj Program obuke nastavnika je važan resurs koji pomaže državama-članicama da neprekidno rade na ostvarenju ciljeva proklamiranih u dokumentima koji se odnose na IMP: Grinvaldskoj deklaraciji (Grünwald Declaration, 1982.), Aleksandrijskoj deklaraciji (Alexandria Declaration 2005), i Pariskoj agendi UNESCO-a (UNESCO Paris Agenda 2007). Ovo je pionirski poduhvat iz dva razloga. Prvo, on je vizionarski. Oslanjajući se na savremena kretanja ka stapanju radija, televizije, interneta, novina, knjiga, digitalnih arhiva i biblioteka u jednu platformu – prvi put predstavlja MIP na cjelovit način. Drugo, izrađen je imajući posebno u vidu nastavnike u formalnom sistemu obrazovanja, čime pokreće i pospešuje proces koji treba da obuhvati i razvije sposobnosti miliona mladih ljudi.

Dostupno na:

a) <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971>

b) https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192971_cnr?posInSet=4&queryId=72067a18-c2ec-4830-8072-ee87ad221b40
(Pristupljeno: 5. 1. 2021. godine)

1. Medijska i informacijska pismenost: Smjernice za politiku i strategiju

Ovaj sveobuhvatni resurs smjernica o politikama i strategijama MIP-a (2013) prvi je takav koji MIP tretira kao složeni koncept koji objedinjuje medijsku i informacijsku pismenost, kao i razmatranje prava na slobodu izražavanja i pristup informacijama putem IKT. Ove smjernice nude usklađeni pristup, koji zauzvrat omogućava svim akterima da artikuliraju održive politike i strategije MIP-a, opisujući i postupak i sadržaj koji treba uzeti u obzir. Resurs smjernica za MIP i politike podijeljen je u dva dijela. Dio 1 je MIP Policy Brief, a namijenjen je

donosiocima politika ili odluka i može poslužiti kao sažetak publikacije. Dio 2 podijeljen je u nekoliko sveobuhvatnih poglavlja i sugerira: 1) kako uvrstiti MIP u razvojni alat; 2) konceptualni okviri za politike i strategije MIP-a; i 3) oblikovati politiku i strategije MIP-a koje se mogu prilagoditi.

Može se preuzeti na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000225606>
(Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

2. Global Media and Information Literacy Assessment Framework: County Readiness and Competencies

UNESCO-ov globalni okvir za procjenu medijske i informacijske pismenosti nudi državama članicama UNESCO-a metodološke smjernice i praktične alate tokom procjene spremnosti i kompetencija zemalja, posebno učitelja u službi i na obuci, u vezi s medijskom i informacijskom pismenošću na nacionalnoj razini.

Okvir procjene MIP-a pruža metodološke smjernice za nacionalni proces prilagodbe, sa šest faza i raznim praktičnim alatima. Na temelju rezultata procjene, zemljama će biti omogućeno donošenje utemeljenih odluka o intervencijama usmjerenim na daljnji razvoj MIP-a, poticanjem povoljnog okruženja i jačanjem kompetencija njihovih građana.

Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000224655>
(Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

3. Razumijevanje medijske i informacijske pismenosti u digitalnom dobu: Pitanje demokratije

Medijska i informacijska pismenost (MIP) često se naglašava u susret tehnološkim probojima, kada se donosioci politika i zakona ne mogu nositi s novim problemima. Stoga MIP treba shvatiti kao dio cjeline koja uključuje zakonodavstvo i reforme u medijima, obrazovanju i drugim relevantnim poljima - kao dio demokratske strategije. Odnosno, dugoročna korist, a ne kratkoročno rješenje. Ovo je proces koji uključuje mnogo različitih aktera u društvu, a kombiniranje opsežne saradnje s proaktivnim političkim vodstvom jeste izazov. Urednica i autori navode da je to polazište za ovu publikaciju. Knjiga se sastoji od

tri dijela. U prvom dijelu, brojni članci općenitije prirode raspravljaju o medijskoj i informacijskoj pismenosti (MIP), kao i o kursevima razvoja na nacionalnoj, regionalnoj i globalnoj razini. Fokus je u drugom dijelu na Švedskoj, domaćinu Globalne konferencije o MIP-u UNESCO-a 2019. godine. Članci u ovom dijelu predstavljaju trenutna istraživanja, političke odluke i političke inicijative te neke primjere 'najboljih praksi' u različitim područjima. Treći dio predstavlja novi pristup MIP-u u kontekstu društvenih promjena i Agende 2030.

Carlsson, Ulla, ur. 2019. *Understanding Media and Information Literacy (MIL) in the Digital Age A Question of Democracy*. Göteborg: Department of Journalism, Media and Communication, University of Gothenburg.

Dostupno na: https://en.unesco.org/sites/default/files/gmw2019_understanding_mil_ulla_carlsson.pdf (Pristupljeno: 10.3. 2021. godine)

4. Obrazovanje za medije: Komplet za nastavnike, učenike, roditelje i stručnjake

Izdanje na arapskom, engleskom i francuskom jeziku UNESCO-a. Komplet je djelimično rezultat projekta MENTOR koji je pokrenuo UNESCO, a podržala Evropska komisija. Bio je to prvi pokušaj da se napravi sveobuhvatan komplet alata za MIP. Ovaj Program obuke za MIP dopunjava i unapređuje taj komplet alata, s posebnim naglaskom na obrazovanje nastavnika. Neka od pitanja kojima se bavi Komplet su: Od čega treba da se sastoji obrazovanje za medije? Ko treba da ga realizira? Kako da se ono ugradi u nastavni program? Osim škole, da li porodica ima nešto da kaže o ovoj temi? Da li treba angažirati stručnjake i na koji način? Kako javnost treba da se odnosi prema dobrobitima od medija i njihovim ograničenjima? Komplet sadrži Predlog za modularni nastavni program, Priručnik za nastavnike, Priručnik za učenike, Priručnik za roditelje, Priručnik za etičke odnose sa stručnjacima i Priručnik za internetsku pismenost.

Može se preuzeti na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001492/149278e.pdf> (Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

5. Standardi IKT kompetencija za nastavnike

Uviđajući potrebu da ponudi standarde pomoću kojih nacionalni obrazovni sistemi mogu da ujednače IKT vještine, UNESCO se udružio s kompanijama Cisco, Intel i Microsoft, s Međunarodnim društvom za tehnologiju u obrazovanju (International Society for Technology in Education – ISTE) i Politehničkim institutom i Državnim univerzitetom Virdžinije (Virginia Polytechnic Institute and State University, Virginia Tech), da pokrene projekat ‘Standardi IKT kompetencija za nastavnike’. Cilj projekta je da se ponude smjernice za poboljšanje nastavne prakse uz pomoć IKT i da se nastavničkim vještinama doda nova dimenzija, bez obzira na to gdje se nalazi učionica – što će rezultirati boljim obrazovanjem i dobro obučanim učenicima.

Izdanje „Standardi IKT kompetencija za nastavnike“ sastoji se od tri knjižice:

- Programski okvir, u kom se daje obrazloženje, predstavlja struktura i pristup autora projekta;
- Struktura modula standarda kompetencija, gdje se kombinuju komponente obrazovne reforme i različitih programskih pristupa, da bi se došlo do oglednog skupa vještina potrebnih nastavnicima; i
- Smjernica za primjenu, koje sadrže detaljni nastavni plan za pojedinačne vještine kojima nastavnici treba da ovladaju u okviru svakog skupa/modula.

Publikacije na engleskom jeziku se mogu preuzeti na adresama:

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001562/156207e.pdf> ;

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001562/156209E.pdf> ;

<http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001562/156210E.pdf>

(sve preuzeto 5. 1. 2021.)

6. Medijska i informacijska pismenost za ciljeve održivog razvoja

Saradnja između UNESCO-a, UNITWIN-ovog Programa saradnje na polju medijske i informacijske pismenosti i interkulturalnog dijaloga i Međunarodnog centra za djecu, mlade i medije pri NORDICOM-u, rezultirala je nastankom MILID Godišnjaka „Medijska i informacijska pismenost za ciljeve održivog razvoja“, 2015. godine.

Sadržaj godišnjaka organiziran je u pet cjelina sa 31 pažljivo odabranim i uređenim člankom o obrazovanju, održivom razvoju i slobodi izražavanja, međuvjerskom i međukulturnom dijalogu, medijima i drugim pružateljima informacija, rodnoj ravnopravnosti, osobama s invaliditetom, jezičnoj raznolikosti, okolišu, zdravlju i poljoprivredi. Ovaj godišnjak UNESCO vidi kao referencu za sve koji su zainteresirani za promicanje medijske i informacijske pismenosti preko granica kao alata za otvoren i uključiv razvoj.

Može se preuzeti na adresi: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000234657?posInSet=2&queryId=f982f9d1-2024-4162-b33d-cble7281478a> (Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

7. Medijska i informacijska pismenost: jačanje ljudskih prava, suzbijanje radikalizacije i ekstremizma

Saradnja između UNESCO-a, UNITWIN-ovog Programa saradnje na polju medijske i informacijske pismenosti i interkulturalnog dijaloga i Međunarodnog centra za djecu, mlade i medije pri NORDICOM-u, rezultirala je nastankom MILID Godišnjaka „Medijska i informacijska pismenost: jačanje ljudskih prava, suzbijanje radikalizacije i ekstremizma“, 2016. godine.

Ova publikacija relevantna je referentna tačka za pokretanje rasprave i pružanje perspektive svima koji žele primijeniti MIP kao sredstvo za borbu protiv nasilnog ekstremizma. Evidentna je potreba za istraživanjem, procjenom i ocjenjivanjem zasnovanim na dokazima koje mogu pružiti uvid u utjecaj medijske i informacijske pismenosti na društva. UNESCO vjeruje da će ova publikacija doprinijeti kontinuiranom stipendiranju i raspravi o ovim ključnim temama. Da bi mediji i drugi pružatelji informacija služili svojoj svrsi, trebaju nam kritički umovi u javnosti, što znači razviti MIP programe na državnom, regionalnim i međunarodnom nivou.

Može se preuzeti na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246371?posInSet=25&queryId=1aeb89e5-0048-458a-b27a-9c4b4d49519e> (Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

8. Upoznavanje informacijske pismenosti: bukvar

U ovoj publikaciji, Program Informacije za sve (Information for All Programme – IFAP) UNESCO-a definira medijsku pismenost na jednostavan i ne izrazito tehnički način. Knjiga se obraća raznovrsnoj publici, od državnih službenika, međuvladinih javnih službenika, informacijskih stručnjaka i nastavnika, do onih koji upravljaju zaposlenima u profitnim i neprofitnim organizacijama. Evo odlomka: „Što više učite tokom života više znate, ali, posebno, što prije ovladate i pouzdano usvojite vještine, navike i odnos prema učenju – znanje o tome kako, odakle, od koga i kada da tražite i pronalazite informacije koje treba da znate [...] – postajete informacijski pismeniji. Vaša kompetentnost u primjeni i korištenju tih vještina, navika i stavova omogućit će vam da donosite bolje zasnovane i pravovremene odluke koje služe da se nosite sa izazovima svog ličnog i porodičnog zdravlja i blagostanja, obrazovanja, posla i građanstva.“

Knjiga na engleskom jeziku se može preuzeti na adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001570/157020e.pdf> (Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

9. Ka pokazateljima informacijske pismenosti

Ovaj rad izlaže osnovni skup pojmova za mjerenje informacijske pismenosti. Knjiga sadrži definiciju informacijske pismenosti; model koji povezuje informacijsku pismenost s drugim kompetencijama odraslih, kao što su IKT vještine; kao i opis standarda informacijske pismenosti u obrazovanju. Informacijska pismenost je dio integralnog skupa vještina kojima odrasli ljudi treba da ovladaju da bi bili djelotvorni u svim aspektima svog života.

Kako slijedi iz Aleksandrijske deklaracije iz 2005, Informacijska pismenost je sposobnost ljudi da:

- prepoznaju svoje informacijske potrebe;
- pronađu informacije i vrednuju njihov kvalitet;
- pohrane i pretražuju informacije;
- efikasno i etički koriste informacije; i
- primjenjuju informacije da bi stvorili i prenosili znanje.

Definiranje pokazatelja informacijske pismenosti preko kojih se mogu sagledati postignuća i bolje usmjeriti budući napori, jeste prioritet, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Na informacijsku pismenost se naslanjaju mnogi Milenijumski ciljevi razvoja, na primjer, borba protiv bolesti i povećanje mogućnosti zapošljavanja. Pokazatelji informacijske pismenosti mogu pomoći državama da ustanove efekte svojih politika i da poboljšaju razvoj informacijske pismenosti, te da saznaju do kog stupnja su njihovi građani sposobni da učestvuju u društvu znanja.

Priručnik na engleskom jeziku se može preuzeti na adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001587/158723e.pdf> (Pristupljeno 5. 1. 2021.)

10. Istraživanje o privatnosti u medijima i informacijskoj pismenosti s perspektivama mladih

Autori Sherri Hope Culver i Alton Grizzle pružili su ovim istraživanjem neprocjenjivu uslugu svima koji vjeruju u kreiranje politike zasnovane na dokazima. U ovom su svesku objedinili dvije izuzetno korisne empirijske studije: 1) Perspektive mladih o privatnosti i sigurnosti na mreži i 2) Privatnost u MIP-u. U istraživanju je učestvovalo 1.735 mladih u dobi od 14 do 25 godina, u 100 zemalja. Ova studija objavljena je 2017. godine te, kako navode recenzenti, omogućava regionalnu analizu i različite perspektive privatnosti, koje mogu stvoriti drugi faktori poput klase, starosti, kulture, etničke pripadnosti, nacionalnosti itd. Ova poboljšana razina detalja pomogla bi kreatorima politika da izbjegnu bilo kakve greške svojstvene tendenciji ka „jednoznačnom pristupu“ prilikom formuliranja politika.

Može se preuzeti na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000258993?posInSet=22&queryId=laeb89e5-0048-458a-b27a-9c4b4d49519e> (Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

11. UNESCO pokazatelji medijske razvijenosti:

Ovo je skup međunarodno dogovorenih pokazatelja, preveden na mnoge jezike. Služi za procjenu uvjeta koji su neophodni da bi medijski i

informacijski servisi obavljali svoje funkcije. Pokazatelji treba da pomognu ispitivanje sljedećih pet međusobno povezanih kategorija uvjeta: sistem propisa, pluralitet i raznovrsnost medija, mediji kao platforma za demokratski diskurs, izgradnja stručnih kapaciteta i infrastrukturni kapaciteti.

Može se preuzeti na adresi: <http://unesdoc.unesco.org/images/0016/001631/163102e.pdf> (Pristupljeno 5. 1. 2021.)

12. Međunarodni skup o obrazovanju za medije – napredak, prepreke, novi trendovi od Grinvalda: ka novim kriterijima procjene?

Ovaj međunarodni skup organizirala je u Parizu (juni 2007) Francuska komisija za UNESCO, u saradnji sa UNESCO-m i uz podršku francuskog Ministarstva za obrazovanje i Vijeća Evrope.

Sažetak na engleskom jeziku može se preuzeti na adresi:

http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/Synthesis_en.pdf (Pristupljeno 5. 1. 2021.)

13. Osnaživanje kroz obrazovanje za medije

Ovu publikaciju na engleskom jeziku objavila je NORDICOM-ova Međunarodna klirinška kuća za djecu, omladinu i medije Univerziteta u Geteborgu, uz podršku UNESCO-a. Knjiga je zasnovana na Prvoj međunarodnoj konferenciji o obrazovanju za medije, održanoj u Rijadu u martu 2007. (također uz podršku UNESCO-a) i na Međunarodnom skupu o obrazovanju za medije – napredak, prepreke, novi trendovi od Grinvalda: ka novim kriterijima procjene? održanom u Parizu, u junu 2007. Kad razgovaramo o temama u vezi s demokratijom i razvojem, često zaboravljamo da su preduvjet za to medijski pismeni građani. Važan preduvjet za osnaživanje građana je usklađeni napor da se poboljša medijska i informacijska pismenost – vještine koje pomažu uvećanje neophodnih sposobnosti i vještina komunikacije, onih koje omogućavaju pojedincu da koristi medije i komunikaciju kao sredstva i kao način za oblikovanje procesa razvoja i društvene promjene, unapređujući svakodnevni život ljudi i jačajući njihove sposobnosti da utječu na sopstvene živote. MIP je potreban svim građanima i

od presudne je važnosti za mlađe generacije – kao građane i kao članove društva, za njihovo učenje, kulturnu ekspresiju i lično ispunjenje. Osnovni element napora da se ostvari medijski i informacijski pismeno društvo jeste obrazovanje za medije. No, kada se o ovim temama razgovara, prečesto se kao referentni okvir uzima zapadni svijet. Hitno je potrebno da se program aktivnosti otvori mnogo više nego do sada za nezapadne zamisli i međukulturne pristupe. Internacionalizacija podjednako obogaćuje i predstavlja neophodnost, s obzirom na to da svi dijelimo zajednički interes u širim, sveobuhvatnim paradigmatama.

Informacije o knjizi su na adresi: <http://www.nordicom.gu.se/sv/publikationer/empowerment-through-media-education> (Pristupljeno 5. 1. 2021.)

14. Vodič za učitelje o prevenciji nasilnog ekstremizma kroz obrazovanje

Ovo je prvi Vodič za učitelje o prevenciji nasilnog ekstremizma kroz obrazovanje UNESCO-a. Ovaj je dokument razvijen direktno kao odgovor na potrebe država članica UNESCO-a, kako je izraženo u Odluci 46 koju je izvršni odbor UNESCO-a donio u oktobru 2015. godine, a koja poziva Organizaciju da ojača svoj kapacitet pružanja pomoći zemljama dok rade na jačanju odgovora u svom obrazovnom sektoru na nasilni ekstremizam, uključujući programe za globalno obrazovanje o građanstvu (GCED) koji se temelje na ljudskim pravima, imajući u vidu nacionalni kontekst.

Kao takav, ovaj Vodič također predstavlja prvi doprinos UNESCO-a provedbi Akcijskog plana UN-a za sprječavanje nasilnih ekstremizamam², koji se odnosi na sektor obrazovanja.

Može se preuzeti na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676/PDF/244676eng.pdf.multi> (Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

15. Učiti živjeti zajedno

Učiti živjeti zajedno međuvjerski je i međukulturni program za etičko obrazovanje koji doprinosi njegovanju etičkih vrijednosti kod djece i mladih.

Program je razvilo Međuvjersko vijeće za etičko obrazovanje za djecu u uskoj saradnji s UNESCO-om i UNICEF-om i testiralo ga je putem Globalne mreže religija za djecu kako bi doprinijelo ostvarivanju prava djeteta na puni i zdravi tjelesni, mentalni, duhovni, moralni i socijalni razvoj te na obrazovanje kako je utvrđeno u Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima djeteta (CRC), u članku 26.1 Opće deklaracije o ljudskim pravima (UDHR), u Svjetskoj deklaraciji o obrazovanju za sve i u Milenijskim razvojnim ciljevima.

Može se preuzeti na: https://issuu.com/unicefbih/docs/uciti_zivjeti_zajedno_bh_web1 (Pristupljeno: 5. 1. 2021.)

16. Priručnik za sve one koji žele širiti mir i graditi društvo saradnje, poštovanja i tolerancije

Ovaj priručnik objavljen je 2018. godine, a upućen je učiteljima i nastavnicima, jer njihovo znanje, briga i predanost ostavljaju dubok trag na životima hiljada djece. Oni najbolje poznaju dječiji svijet i prepoznaju ga kao prostor neslučenih mogućnosti, ali i kao prostor koji suviše zavisi od nas odraslih. To nas zapravo sve obavezuje da naučimo djecu kako da uđu u svijet sreće, kvaliteta, prijateljstva, zabave, uspjeha i slobode. Kako da uđu u svijet odgovornosti za tuđe i svoje živote. To nas obavezuje da naučimo djecu kako da uđu u svijet budućnosti, ma koliko ona nepoznata bila. U suštini, odgovorni smo da naučimo djecu socijalnim vještinama koje pomažu u stvaranju socijalnih interakcija i kvalitetnih odnosa. Socijalne vještine doprinose integraciji u vršnjačkim grupama i uspješnom nošenju sa zahtjevima i izazovima koje pred nas stavlja okolina. To, također, podrazumijeva: vještine komunikacije, konstruktivno rješavanje problema, hrabrost za donošenje odluka, kreativno i kritičko mišljenje i upravljanje sobom, svojim emocijama i ponašanjem, kao i razumijevanje svijeta oko sebe i doživljavanje svega ovoga kao skupa različitosti. Odgovorni smo i da ih naučimo da različitosti pružaju šanse, otvaraju nove perspektive i predstavljaju bogatstvo, jer nam pružaju mogućnost izbora, poređenja i vrednovanja, navodi se u priručniku.

Može se preuzeti na:

<https://www.unicef.org/bih/izvje%C5%Altaji/priru%C4%8Dnik-za-sve-one-koji-%C5%BEEle-%C5%Aliriti-mir-i-graditi-dru%C5%Altvo-suradnje-po%C5%Altovanja-i> (Pristup: 5. 1. 2021.)

17. Promijenimo naš svijet: Agenda 2030. za održivi razvoj

Na Samitu o održivom razvoju, koji se održao 25. septembra 2015. godine, države članice Ujedinjenih nacija usvojile su Program održivog razvoja do 2030. godine, koji sadrži 17 Ciljeva održivog razvoja sa ciljem iskorjenjivanja siromaštva, borbe protiv neravnopravnosti i nepravde i rješavanje pitanja klimatskih promjena do 2030. godine.

Ciljevi održivog razvoja, koji se nazivaju i Globalnim ciljevima, predstavljaju nadgradnju Milenijumskih razvojnih ciljeva (MDGs) - osam ciljeva borbe protiv siromaštva koje se svijet obavezao da će postići do 2015. godine. Milenijumski ciljevi, usvojeni 2000. godine, obuhvataju veliki broj pitanja, uključujući borbu protiv siromaštva, gladi, bolesti, neravnopravnosti polova i obezbjeđivanje vode i sanitarnih uslova života. Na postizanju milenijumskih ciljeva ostvaren je ogroman uspjeh, što ukazuje na značaj postojanja objedinjujućeg programa koji počiva na ciljevima i rezultatima. Uprkos uspjehu, siromaštvo nije u potpunosti iskorijenjeno.

Dostupno na: https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/post-2015/sdg-overview.html (Pristup: 10. 3. 2021.)

18. SDG Digital Inclusion Framework Advancing UN Global Goals through Equitable Digital Access (Okvir za digitalno uključivanje SDG-a Unaprjeđivanje globalnih ciljeva UN-a kroz ravnopravan digitalni pristup)

Ovaj okvir pruža komentare i preporuke o tome kako se inicijative za digitalno uključivanje i digitalnu jednakost mogu prilagoditi i pomoći u ubrzanju napretka prema UN-ovim ciljevima održivog razvoja (SDG). Univerzalan po svom opsegu i koji ima koristi od koordiniranih napora u svim sektorima, okvir potiče pristup digitalne inkluzije ciljevima UN-ovog održivog razvoja s ciljem: doprinosa postojećim naporima za unapređenje i integriranje strategija digitalnog uključivanja u ciljeve održivog razvoja kako bi se postigla cjelovitija i sustavnija perspektiva i pružile praktične smjernice za daljnje ilustriranje kako pravedan digitalni pristup može ubrzati napredak ka postizanju ciljeva održivog razvoja.

Dostupno na: <http://mediaethics.ca/sdg-digital-inclusion-framework/> (Pristup: 10. 3. 2021. godine)

19. Novinarstvo, lažne vijesti i dezinformacije: priručnik za obrazovanje i obuku novinara

UNESCO radi na jačanju obrazovanja novinara i ova publikacija je jedna u nizu vrhunskih resursa za učenje. Publikacija je dio „Globalne inicijative za izvrsnost u novinarskom obrazovanju“, koja je u fokusu UNESCO-vog Međunarodnog programa za razvoj komunikacija (IPDC). Cilj Inicijative je da učestvuje u obrazovanju, praksi i istraživanjima u oblasti novinarstva iz globalne perspektive, uključujući dijeljenje međunarodnih dobrih praksi. U skladu s tim, ovaj priručnik treba da služi kao međunarodno relevantan model nastavnog plana i programa koji se može usvojiti kakav jeste ili prilagoditi i koji predstavlja odgovor na rastući svjetski problem dezinformiranja, s kojim se suočavaju društva generalno, a posebno novinarstvo.

Dostupno na: <https://www.docdroid.net/D4f75Go/novinarstvo-lazne-vijesti-i-dezinformacije-unesco-pdf> (Pristup: 2. 1. 2021. godine)

20. Pedagogija medijske i informacijske pismenosti

Institut za informacijske tehnologije u obrazovanju UNESCO-a naručio je od finskog Društva za medijsko obrazovanje ovaj Priručnik, čiji je cilj postati korisno sredstvo koje će opremiti ustanove za osposobljavanje učitelja i olakšati podučavanje medijske i informacijske pismenosti u obrazovanju učitelja. Ovaj priručnik trebao bi pomoći učiteljima da poboljšaju medijsku i informacijsku pismenost i potaknuti ih na medijsko obrazovanje u učionici. Glavna ciljna grupas su nastavnici srednjih škola koji su ili na obuci ili u službi. Priručnik pruža učiteljima osnovno znanje o medijskoj i informacijskoj pismenosti i načinu na koji se te vještine mogu podučavati.

Dostupno na: <https://iite.unesco.org/publications/3214705/> (Pristup: 10. 3. 2021. godine)

21. Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj

Cilj ove knjige je predstaviti osnovne rezultate istraživanja i razvoja medijske i informacijske pismenosti za bolje razumijevanje kompleksnosti integralnog koncepta i holističkog pristupa. U prvom poglavlju objašnjen je strateški pristup razvoju medijske i informacijske pismenosti, vodeći se njenim krovnim određenjima i definicijama. U drugom poglavlju opisana je primjena kritičkog pristupa medijskoj i informacijskoj pismenosti u Bosni i Hercegovini uz međudjelovanje bibliotekara, nastavnika i učenika u školskoj biblioteci. Treće poglavlje pojašnjava posmatranje informacijske i medijske pismenosti kao cjeloživotnog procesa odgajanja mislećih građana koji su demokratski orijentirani, sposobni i odgovorni, a čija se zainteresiranost za društvenu participaciju potpuno ostvaruje uz pomoć kompetencija medijske i informacijske pismenosti (MIP). Četvrto poglavlje ispituje ulogu medija u promicanju medijske i informacijske pismenosti, a peto poglavlje predstavlja skup istraživanja koje je Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu radio na osnovu i za potrebe strateškog razvoja medijske i informacijske pismenosti (MIP) u Bosni i Hercegovini.

Dostupno na: https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2021/03/Vajzovic-Emir-ur.-Medijska-i-informacijska-pismenost-istrazivanje-i-razvoj-2020_predCIP.pdf (pristup: 10. 2. 2021. godine)

22. Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini

Deklaraciju je usvojila Savjetodavna grupa za Medijsku i informacijsku pismenost u Bosni i Hercegovini u Sarajevu, 28. 1. 2019. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu na inicijativu Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

Tekst Deklaracije dostupan na: <https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2020/12/Deklaracija-MIP-BIH-2019.pdf> (Pristup: 5. 1. 2021. godine)

23. Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2020)

Preglednu studiju o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti (MIP) u Bosni i Hercegovini (BiH) izradio je multidisciplinarni tim stručnjaka uz učešće aktera iz različitih sektora. Njena svrha je da posluži kao temelj za rasprave i diskusije u procesu konsultacija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u BiH, kao i da ponudi konkretne preporuke o uključivanju medijske i informacijske pismenosti u formalno i neformalno obrazovanje, u različite vladine sektore i u bosanskohercegovačko društvo. U ovoj studiji o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u BiH koristi se složeni koncept medijske i informacijske pismenosti UNESCO-a. Za UNESCO, MIP uključuje kombinaciju znanja, stavova, vještina i praksi potrebnih za traženje, pristupanje, analiziranje, ocjenjivanje, korištenje, doprinošenje, proizvodnju i komuniciranje informacijama i znanjem na kreativne, zakonite i etičke načine, razumijevajući online i offline prava, i angažiranje s informacijama, medijima i tehnologijama za održivi razvoj.

Vajzović, Emir, Mario Hibert, Sanel Huskić i Jasmin Hasanović. 2020. *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini : Ver 2.0*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Dostupno na: https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2021/04/00-PreglednaStudija_MIP_BiH_FINAL2020.pdf. (Pristup: 10. 2. 2021. godine).

24. Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2020a)

Svrha ove publikacije je dopuna „Pozicijske studije o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini“, koju je pripremio Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu 2018. godine. U ovoj dopuni (2020) predstavljeni su ključni naporu za unapređenje medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, te pomaci koji su napravljeni u realizaciji preporuka u odnosu na period koji je pokrivala prethodna Pozicijska studija. U Pozicijskoj studiji iz 2018. godine je jasno obrazloženo zašto je medijska i informacijska pismenost važna, te koji bi strateški pristup bio optimalan za unapređenje nivoa medijske i informacijske pismenosti

u Bosni i Hercegovini. U smislu konkretizacije strateških odrednica pozicijske studije iz 2018. godine, nastavljeni su napor na razvoju modela horizontalne i vertikalne integracije medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, na održiv i izvodiv način.

Dostupno na: https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2020/12/PozicijskaStudija_MIP_BiH_181120.pdf (Pristup: 10. 2. 2021. godine)

25. Pozicijska studija - Uloga organizacija civilnog društva u provođenju strategija i politika medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini (2020b)

Svrha dokumenta je potaknuti raspravu o ulozi organizacija civilnog društva u procesu integracije i unapređenja medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina još nema strategiju i politike o integraciji i unapređenju medijske i informacijske pismenosti te se trenutno nalazi u fazi razvoja strateških principa koji će modelirati buduća promišljanja o medijskoj i informacijskoj pismenosti. Uprkos iscrpnom angažmanu aktera civilnog društva, te preporuka Evropske unije, javne institucije još nisu prepoznale sektor civilnog društva kao istinskog partnera u ovom procesu. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu je razvio model horizontalne i vertikalne integracije medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, koji se nudi kao platforma za zagovaranje koja u konačnici garantira održivost i izvodivost budućih intervencija uz podršku i angažman aktera civilnog društva.

Dostupno na: https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2020/12/PozicijskaStudija_MIP_BiH_301120.pdf (Pristup: 10. 2. 2021. godine)

26. Pozicijska studija – Medijska i informacijska pismenost u sistemima obrazovanja u Bosni i Hercegovini: Hibridni model višekomponentne integracije (2020c)

Bosna i Hercegovina (BiH) nema jasnu strategiju niti politike za unapređenje medijske i informacijske pismenosti (MIP) i trenutno je daleko od prosjeka ove vrste pismenosti koju bilježi Evropska unija. Napredak učinjen u proteklom periodu rezultat je napora međunarodne zajednice koja je putem različitih

donacija, te nekoliko programa i inicijativa omogućila civilnom sektoru i nekolicini proaktivnih javnih institucija da naprave pomake u MIP-u u BiH. Ususret tome, neophodno je strateški osmisлити i optimalan model za uvođenje MIP-a u sisteme obrazovanja. Naglašava se bitnost strateškog promišljanja kroz kratak osvrt na strateške odrednice nekoliko modela integracije MIP-a u sisteme obrazovanja. Iznosi se također i optimalan model koji osigurava održivost intervencije kroz hibridni model višekomponentne integracije.

Dostupno na: https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2021/03/02-PozicijskaStudija_MIP_BiH_260221.pdf (Pristup: 10. 2. 2021. godine)

DODATNI IZVORI - SPECIFIČNI ZA BiH:

- Car, Viktorija, Lejla Turčilo, i Marijana Matović. 2015. „Medijska pismenost - preduvjet za odgovorne medije: zbornik radova s 5. regionalne znanstvene konferencije Vjerodostojnost medija.“ Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Čengić, Lea. 2019. *Medijsko opismenjavanje u porodici i preporuke za implementaciju projekata unapređenja medijske pismenosti u okviru porodice u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Mediacentar. Pristupljeno 1.12.2020. https://www.media.ba/sites/default/files/medijsko_opismenjavanje_u_porodici_1.pdf.
- Dedić Bukvić, Emina i Lejla Hajdarpašić. 2013. „Informacijska pismenost: sadržaj programa obrazovanja nastavnika/ca.“ *Obrazovanje odraslih: časopis za obrazovanje odraslih i kulturu* 13 (1): 79-89. Pristupljeno 1. 27. 2021. <http://www.dvv-soe.org/images/dvv/Bosnia/Publications/casopis%201-2013.pdf>.
- Dedić Bukvić, Emina i Lejla Hajdarpašić. 2014. „Informacijska pismenost: imperativ društva znanja.“ *Pedagogija, obrazovanje i nastava: zbornik radova 2. Međunarodne znanstvene konferencije Mostar, 21.-23. ožujka 2013*. Mostar: Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti. 211-217.
- *Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u BiH*. 28. 1. 2019. Pristupljeno 12. 4. 2020. http://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2019/06/Deklaracija-o-znacaju-MIP-u-BiH_final_310119.pdf
- Dizdar, Senada i Azra Hamulić. 2016. „Informacijska pismenost i profesionalna orijentacija.“ Uredio Ratko Knežević. *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije „Informacijska pismenost na Zapadnom Balkanu“: Informacijska*

- pismenost u digitalnom svijetu: 8-11. juni 2016.* Limerick: Limerick Institute of Technology. 103-108.
- Dizdar, Senada i Lejla Hajdarpašić. 2015. „Information Literacy Initiatives at the Faculty of Philosophy in Sarajevo.“ U *Media and information literacy for the sustainable development goals.*, Uredio Jagtar Singh, 97-103. Göteborg: International Clearinghouse on Children: Youth and Media: Nordicom, University of Gothenburg. Pristupljeno 12. 20. 2020.
https://www.nordicom.gu.se/sv/system/tdf/publikationer-helapdf/milid_yearbook_2015.pdf?file=1&type=node&id=36183&force=0.
 - Dizdar, Senada, Džejlja Khattab i Nadina Grebović-Lendo. 2016 „Understanding the Role of Libraries and Librarians in Information Literacy Implementation: Based on the Example of Students of the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo“ U Knežević, Ratko et al., ur. *Proceedings: International Scientific Conference* „Western Balkan Information Literacy - Information Literacy in the Digital World, 8-11 June 2016. (173-178). Bihać; Limerick: Limerick Institute of Technology.
 - Dizdar, Senada, Džejlja, Khattab, Nadina, Grebović-Lendo. 2016. „Understanding the Role of Libraries and Librarians in Information Literacy Implementation : Based on the Example of Students of the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo.“ Uredio Ratko Knežević. *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije „Informacijska pismenost na Zapadnom Balkanu“ : Informacijska pismenost u digitalnom svijetu : 8-11. juni 2016 godine.* Limerick: Limerick Institute of Technology. 173-178.
 - Dizdar, Senada, i Lejla Hajdarpašić. 2014. „Razvoj informacijske pismenosti na Univerzitetu u Sarajevu.“ *Čitalište: naučni časopis za teoriju i praksu bibliotekarstva* 24 (maj 2014): 25-31. Pristupljeno 12.6.2021.
http://citaliste.rs/casopis/br24/dizdar_senada.pdf.
 - Dizdar, Senada, i Lejla Hajdarpašić. 2014. „Razvoj informacijske pismenosti na Univerzitetu u Sarajevu.“ *Čitalište: naučni časopis za teoriju i praksu bibliotekarstva* 24. (maj 2014): 25-31. Dostupno na:
http://citaliste.rs/casopis/br24/dizdar_senada.pdf.
 - Dizdar, Senada, Lejla Hajdarpašić, Lejla Turčilo, i Ešrefa Beba Rašidović. 2012. *Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula.* Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
 - Dizdar, Senada. 2012. „Informacijska pismenost u kontekstu dostizanja bolonjskih kompetencija.“ *Kontinuitet reforme visokog obrazovanja: zbornik radova.* Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 45-56.
 - Hajdarpašić, Lejla i Džejlja Khattab. 2019. „Information Literacy of Library Science Students at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo.“ *Revista*

română de biblioteconomie și știința informării: revistă trimestrală editată de Asociația bibliotecarilor din învățământ - România 15 (1): 8-15. Pristupljeno 12. 20. 2020. <http://www.rrbsi.ro/index.php/rrbsi/article/view/71/29>.

- Hajdarpašić, Lejla, Senada Dizdar i Alma Mešić. 2014. „Overview of Information Literacy Initiatives in the Sarajevo Canton.“ *Juni na uni: informacijska pismenost - cjeloživotno učenje*. 187-192.
- Hajdarpašić, Lejla. 2013. „Programi informacijske pismenosti u visokoškolskim ustanovama.“ Uredio Knežević Ratko. *Zbornik radova X međunarodne konferencije bibliotekara „Informacijska pismenost“*. Kantonalna i univerzitetska biblioteka Bihać. 7-12.
- Halilović Mehmed, i Amer Džihana, ur. 2012. *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews. Pristupljeno 12. 6. 2020. https://issuu.com/internewsbih/docs/medijsko_pravo_u_bih_bos
- Halilović, Kanita, Hafiz Korac i Radenko Udovičić. 2017. *Media Literacy and Education needs of journalists and the public in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Media Initiatives. Pristupljeno 23.11.2020. http://seemediapartnership.cji.ro/wpcontent/uploads/2017/02/BiH_FINAL.pdf.
- Hibert, Mario. 2008. „Informacijska etika u suvremenom informacijskom okruženju i bibliotečkim kurikulumima.“ *II Savjetovanje Reforma visokog obrazovanja - primjena Bolonjskih principa na Univerzitetu u Sarajevu, 11-12. aprila 2008: zbornik radova*. 279-289. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Hibert, Mario. 2014. „Critical Literacy – Open Values, Imaginary Rationalities.“ *Colloquia Humanistica 3. Multiple Biographies, Transcultural Experience*. Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences. 165- 181.
- Hibert, Mario. 2014. „Kritička (informacijska) pismenost: ka pedagogiji jaza.“ u: Lasić-Lazić, Jadranka, ur. *Informacijska tehnologija u obrazovanju: znanstvena monografija*. 191-222. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Hodžić, Sanela, Brankica Petković i Sandra Bašić-Hrvatini. 2019. *Medijska i informacijska pismenost u Bosni i Hercegovini: brojne inicijative civilnog sektora i nedostatak javnih politika*. Sarajevo: Fondacija za razvoj medija i civilnog društva Mediacentar. Pristupljeno 25.10.2020. https://www.media.ba/sites/default/files/medijska_i_informacijska_pismenost_u_bosni_i_hercegovini_final.pdf.
- Ibrahimbegović-Tihak, Vanja, ur. 2015. „Medijska pismenost u digitalnom dobu.“ Sarajevo: Internews u Bosni i Hercegovini. Pristupljeno 10. 20. 2020. https://issuu.com/internewsbih/docs/zbornik-a5_final.
- Mavrak, Mirjana i Lejla Hajdarpašić. 2012. „Informacijska pismenost i pedagoško obrazovanje nastavnika.“ *Zbornik radova VI savjetovanje o reformi*

visokog obrazovanja: Kontinuitet reforme visokog obrazovanja. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. 165-177.

- n.d. *Igre medija, igre informacija: Povećanje medijske pismenosti kroz upotrebu kreativnih alata – online igara i igara na ploči*. Humanity in Action Bosna i Hercegovina. Pristupljeno 1. 27. 2021. <https://www.humanityinaction.org/igre-medija-igre-informacija/?lang=bs>.
- Rašidović, Beba Ešrefa. 2015. „Upravljanje znanjem i informacijska pismenost – metakompetencije za nove načine učenja i izgradnju znanja.“ doktorska disertacija, Sarajevo, 410.
- Rašidović, Beba Ešrefa. 2016. „Model prožimanja komponenti u kurikulumu fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije univerziteta u Sarajevu.“ *Zbornik radova Odsjeka za pedagogiju* 1(1): 249-257.
- Rašidović, Beba Ešrefa. 2019. „Kurikulum za predmet informacijska pismenost.“ *Bosniaca: časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine* 24 (24): 39-47. Pristupljeno 12. 20. 2020
- Rašidović, Beba Ešrefa. 2019. „Medijska i informacijska pismenost (MIL), biblioteke i savremeni obrazovni sistemi.“ *Međunarodna konferencija Evropske smjernice za saradnju biblioteka, arhiva i muzeja: BAM*. 57-67. Pristupljeno 12. 20. 2020.
http://www.bam.ba/images/stories/2019/20191224_zbornik_bam_2018_online_korigovano_compressed.pdf.
- Rašidović, Ešefa Beba. 2016. „Izborni predmet informacijske pismenosti 'Bibliotečko-informacijske baze' u kurikulumu Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu.“ *Pregled* 57(2): 35-53.
- Rašidović, Ešrefa Beba. 2014. „Model prožimanja komponenti u kurikulumu Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu.“ *Juni na Uni*: 54-63.
- Rašidović, Ešrefa Beba. 2016. „Model prožimanja komponenti u kurikulumu fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije univerziteta u Sarajevu.“ *Zbornik radova Odsjeka za pedagogiju* 1(1): 249-257.
- Rotar Zgrabljic, Nada, ur. 2005. *Medijska pismenost i civilno društvo*. Sarajevo: Media Centar. Pristupljeno 24.10.2020.
https://www.media.ba/sites/default/files/media_literacy.pdf
- Senada Dizdar, Beba-Ešrefa Rašidović. 2012. „Informacijska pismenost.“ U *Informacijska pismenost: smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*, napisale Lejla Hajdarpašić, Lejla Turčilo, Beba-Ešrefa Rašidović Senada Dizdar, 5-23. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Silajdžić, Lamija, Dudić, Anida. 2020. „Mladi i ovisnost o informacijsko-komunikacijskim tehnologijama: internet, društvene mreže i mobilni telefoni.“

CM: Communication and Media. (Beograd: Fakultet političkih nauka/Novi Sad: Institut za usmeravanje komunikacija) XV (47): 57-84.

- Silajdžić, Lamija. 2019. „(Na)učiti roditelje medijskoj pismenosti: Prikaz knjige ‘Medijsko opismenjavanje u porodici i preporuke za implementaciju projekata unapređenja medijske pismenosti u okviru porodice u Bosni i Hercegovini’, autorice Lee Čengić „ *Obrazovanje odraslih* (Bosanski kulturni centar Kantona Sarajevo) XIX (2): 129-132.
- Silajdžić, Lamija. 2020a. „Medijske navike i medijska i informacijska pismenost studenata komunikologije.“ *SaZnanje* (Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici) (2): 322-332.
- Tajić, Lea. 2013. *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Internews u Bosni i Hercegovini. Pristupljeno 1. 11. 2020.
https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/medijska_pismenost_u_bih.pdf
- The Western Balkan Online Library Platform. Dostupno na: <https://inss-bosnia-herzegovina.libguides.com/?b=g&d=a>
- Turčilo, Lejla i Belma Buljubašić. 2020. *Medijska stvarnost: eseji o savremenom korišćenju medija*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Turčilo, Lejla, Amer Osmić i Jusuf Žiga. 2017. *Mladi, politika i mediji: priručnik za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih*. Sarajevo: Friedrich-EbertStiftung. Pristupljeno 03.11.2020.
<https://library.fes.de/pdffiles/bueros/sarajevo/14153.pdf>.
- Turčilo, Lejla. 2017. *(P)ogledi o medijima i društvu: članci, eseji, istraživanja*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Vajzović, Emir, Amer Džihana, Mario Hibert, Vanja Ibrahimbegović-Tihak, Feđa Kulenović, i Sarina Bakić. 2018. *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. Pristupljeno 29.11.2020.
https://fpn.unsa.ba/b/wpcontent/uploads/2018/05/PreglednaStudija_MIP_BHS.pdf.
- Vajzović, Emir, Lejla Turčilo, Haris Cerić, Amer Osmić, i Lamija Silajdžić. 2019. „Uvođenje medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem - procjena kompetencija nastavnika za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u Kantonu Sarajevo.“ *Sarajevski žurnal za društvena pitanja* (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) (VIII): 131-163.
- Vajzović, Emir. 2017. „Informacijsko društvo i demokratija: građanska pismenost za digitalno doba.“ *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* 7. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsjek za medijske studije. 268-278.

- Vajzović, Emir. 2019. „Medijska i informacijska pismenost u sistemu cyber sigurnosti.“ *Kriminalističke teme* 19(5): 529-542.
- Vajzović, Emir, ur. 2020. *Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Pristupljeno 05.01.2021.
<https://bit.ly/3n07zoV>
- Vajzović, Emir. 2020. „Digitalna transformacija sigurnosti i algoritamska demokratija.“ *Sarajevo Social Science Review* 9(2).
- Vučetić, Vuk, 2019. „Medijska pismenosti kao ključna kompetencija 21. stoljeća.“ *South Eastern European Journal of Communication* 1 (2): 37-46.

INDEX RERUM ET NOMINORUM

A

Agenda 2030 (**Program Ujedinjenih naroda o održivom razvoju do 2030. godine**), 21, 24, 30
Agrarno društvo, 119
Aleksandrijska deklaracija, 12
Alexa (Amazon), 237
Algoritamska demokratija, 131, 246
Algoritmi, 109, 131, 210, 236, 246, 249
 cenzure, 224
Algoritmizacija, 9
Alogritamska kontrola, 115
Amazon (kompanija), 8, 106
Američka biblioteka asocijacija, 83
Apple (kompanija), 8
Arhitektura inovacije, 198-200

B

Bakhtin, Mikhail, 90
Berger, Guy, 32
Biblioteka pismenost, 60
Biblioteke, uloga, 145-146
BIG 6 (Eisenberg-Berkowitz Model), 139
Big Data, 9, 30, 253
Biodigitalna paradigma, 9
Bioinformacijski kapitalizam, 9
Bitcoin, 214
Blockchain tehnologije, 214
Bosančić, Boris, 105, 234
Bot (softver), 212
Bridle, James, 222
Burgin, Mark, 119

C

Capurro, Rafael, 148, 233, 239
Castells, Manuel, 121-122, 204, 223
Cortana (Microsoft), 237
Creative Commons, 207
Curriculum, razvojni pristup, 93

D

Deep fake sadržaji, 166
Deklaracija o značaju medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, 14, 16, 32, 37, 70
Demokratsko društvo, 129
Dezinformacije, 115
Digitalna ekologija, 218-230
Digitalna
 nejednakost, 23
 pismenost, 61, 115, 137
 revolucija, 7
 transformacija, 8, 119, 240
Digitalne
 kompetencije, opće, 92
 tehnologije, 74
Digitalni
 ekosistem, 221, 230
 jaz, 65, 121, 122
 otisak, 237-238, 246
 repozitoriji, 73
Digitalno
 odrastanje, 11
 postojanje, dinamizam, 239
 stanje, 85, 245
 uključivanje, 23
Dijck, Jose van, 28
DIKW hijerarhija, 105-106, 234

Dinamični digitalni objekti učenja, 33,
71, 72
Disruptivna inovacija, 7
Disruptivne tehnologije, 226
Dizajn učenja, 8
Dizdar, Senada, 48

E

Eho-komora, 210
Eisenberg-Berkowitz Model, vidi BIG 6
Ekomedijska pismenost, 222
Ekonomija dijeljenja, 7
Emocionalna manipulacija, 115
Etika, informacijska, vidi Informacijska
etika
Evropska konvencija o ljudskim
pravima i osnovnim slobodama, 61, 66,
126

F

Facebook (kompanija), 8
Filmska pismenost, 60
Forum o upravljanju internetom (IGF -
Internet Governance Forum), 31, 202

G

Galloway, Alexander R., 201
Generacija Z, 51
Global Alliance for Partnerships on
Media and Information Literacy, 24
Global Futures Literacy Design Forum,
271
Global Media and Information Literacy
Assessment Framework: County
Readiness and Competencies, 21
Globalni okvir za procjenu medijske i
informacijske pismenosti, 13
Google (kompanija), 8, 106

Google Asistent, 237
Googleizacija svega, 10
Građanske kompetencije, 49
Građansko novinarstvo vidi
Novinarstvo, građansko
Grinvaldska deklaracija, 12

H

Habermas, Jürgen, 189
Hakerski etos, 206
Harari, Yuval Noah, 10
Hegarty, Bronwyn, 82
Hibridni model višekomponentne
integracije medijske i informacijske
pismenosti, 17, 34, 76
 integracija u obrazovni sistem BiH,
 68-78
 dugoročno održavanje, 78
 vertikalna integracija 71
 horizontalna integracija, 71
Hobbs, Renee, 91
Hofkirchner, Wolfgang, 119, 124-125

I

Industrijsko društvo, 119
Infodemija, 9
Informacije,
 definicija, 105, 144
 etičko korištenje, 53, 55, 107
 kreiranje, 141
 kritičko korištenje, 49
 model procesa traženja, 87-89
 pretraživanje, 143
 pristupanje i prikupljanje, 53, 55,
 107, 140
 procjena (evaluacija), 53, 107, 135,
 140
 strukturna uloga za razvoj društva
 znanja, 131

transformacija u znanje, 54

Informacijska
 autocesta, 203
 etika, 147-148

Informacijska i medijska pismenost,
 razgraničenje pojmova, 49

Informacijska pismenost,
 definicija, 48
 elementi, 139
 i etika, 135-150
 kao sociotehnički fenomen, 147

Informacijska
 potreba, 138
 potreba, definiranje, 53, 139
 prezasićenost, 110-111
 revolucija, 226

Informacijski
 izvori, 139-140
 kapitalizam, 122
 nered, 7, 245

Informacijsko društvo, 119

Informacionalizam, 223

Information for All Programme
 (UNESCO), 121, 139

Infotainment, 183

Internet društvo (ISOC - Internet
 Society), 202

Internet korporacija za dodijeljena
 imena i brojeve (ICANN Internet
 Corporation for Assigned Names and
 Numbers), 202

Internet stvari (IoT), 239

Internetska pismenost, 60

Internetski tehnički savjetodavni odbor
 (ITAC - Internet Technical Advisory
 Committee) pri OECD-u
 (Organisation for Economic Co-
 operation and Development), 202

J

Javni emiteri, 182, 228

Javno mnijenje, definicija, 189

Javnost, definicija, 188

K

Kapitalizam, bioinformacijski vidi
 Bioinformacijski kapitalizam

Kapitalizam, informacijski vidi
 Informacijski kapitalizam

Kapitalizam, komunikacijski, vidi
 Komunikacijski kapitalizam

Kelner, Daglas, 49

Kibernetička mašina, 224,

Kompetencije nastavnika, 284

Komunikacijski
 kapitalizam, 241
 krug (teorija medija), 152-153

Kreativne industrije, 205

Kritičko mišljenje, 7, 65, 97, 136
 definicija, 260-265

Kultiviranje kompetencija, 97

Kultura dozvola, 206

Kultura
 otkazivanja, 213
 participatorna, vidi Participatorna
 kultura
 spektakla, 169
 učenja, 278

Kulturalno kašnjenje, 14

L

Laboratoriji pismenosti budućnosti
 (Futures Literacy Laboratories – FLL),
 273

Lessig, Lawrence, 199

Liminalni prostor, 7

Lipman, Valter, 168

Lynch, Michael, 227

LJ

Ljudska prava, 125-128, 244

M

Mackey, Thomas, 83

Mansell, Robin, 123

Masa, definicija, 188

Maslowljeva teorija hijerarhije potreba, 248

Mašinsko učenje, 236

Matematički principi – apstraktni, primjena (algoritam), 236

McLuhan, Marshall, 109, 113, 114, 218

Media and Information Literacy Policy and Strategy Guidelines (UNESCO), 21

Medijatizirana interaktivnost, 9, 10

Mediji,

- afektivni učinci, 160-161

- analiza sadržaja, 111

- bihejvioraklni učinci, 161

- dominantni, 229

- društvena uloga, 152-161

- etika, 179-181

- funkcije, 158-159

- kao društvene institucije, 154

- kao *savremeni tehnološki uređaji*, 154

- kognitivni učinci, 159-160

- komunikološke teorije, 107

- konvergencija, 178-179

- kreiranje sadržaja, 112-113

- masovni, 153

- predstavljanje ugroženih skupina, 170-171

- pristupanje, 54

- razlike između profesionalnih i neprofesionalnih m., 167

Medijska i informacijska pismenost, etička dimenzija, 130

kao transformacija učenja, 52

kroskurikularna

metakompetencija, 52

modularni koncept programa, 102-103

program obuke nastavnika, 69-70

program obuke za digitalno doba, 95-101

razumijevanje, 104-117

Smjernice za politiku i strategiju, 13

suštinska integracija u obrazovni proces, 75

tehnokratska vizura, 51

UNESCO – holistički pristup, 97-98

zablude, 47-52

Medijski sadržaji,

- analiza i evaluacija, 56

- kritička analiza, 92

- produkcija, 56

- tehnike oblikovanja, 163-164

Medijsko-ekološka pismenost, 113

Međunarodna telekomunikacijska unija (ITU - International

Telecommunication Union), 202

Međunarodna federacija bibliotečkih asocijacija (IFLA), 147

Metapismeost, 50, 83-84, 114, 279

Microsoft (kompanija), 8

Mimovi (Memes), 212

Mišljenje, kritičko vidi kritičko mišljenje

MOOC (*Massive Open Online Courses*), 15, 16, 74

Morozov, Evgeny, 123

N

Nacionalni forum za informacijsku pismenost (NFIL), 147
 Nadziranje, infrastrukturno, 240
 Nastava, integracija tehnologije u, 92
 Negativni efekti slobodnih tehnologija, 192
 Novinarska priča, karakteristike, 157
 Novinarstvo,
 budućnost, 196
 građansko, 196-197
 profesionalno, značaj u društvu, 152

O

Obrazovanje, transformativni pristup, 91
 Obrazovna paradigma, neodrživost zastarjele o.p., 15
 Odlučivanje, informirano, 9
 Odluke, donošenje, 7
 Oglašavanje, 172-175
 Onlife, 80
 Online kursevi, prednost, 74
 OSCE, 68
 Otvoreni obrazovni resursi, 34, 72, 82, 278
 Otvoreni pristup, 72, 73, 205

P

Pandemija koronavirusa, 10
 Participatorna kultura, 7, 91, 144, 192
 Pažnja, 195
 Pedagogija, transformativna, 91
 Peters, Michael, 220
 Piketty, Thomas, 220
 Pismenost
 definicija, 135

semiotički pristup, 114
 za računarske igrice, 61
 za slobodu izražavanja i
 informacija, 60
 Platforme ekonomije dijeljenja, 226
 Platformska revolucija, 27
 Platformski
 ekosistem, 25-26
 kapitalizam, 225, 241
 Platformsko društvo, 10, 27, 99
 Podatkovna nauka, 225
 Podatkovno društvo, 119
 Poell, Thomas, 28
 Pohle, Julia, 123
 Pokret za slobodan softver i softver otvorenog koda (Free and Open Source Software, FOSS), 206
 Polemologija, 252
 Politika razvoja informacijskog društva Bosne i Hercegovine, 41
 Postindustrijsko društvo, 119
 Postman, Neil, 8
 Povelja Organizacije Ujedinjenih naroda, 22, 126
 Pozicijska studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, 35
 Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini, 35, 40
 Prevencija nasilnog ekstremizma, 30
 Problemsko učenje, 282
 Program obuke nastavnika za medijsku i informacijsku pismenost UNESCO, dimenzije nastavnog programa, 63-64
 Prosumeri, 188, 191
 Pseudostvarnost, 168
 Publika,
 aktivna 190-191
 definicija, 189

pasivna, 190
Računarska pismenost, 60
Radnici,
 duhovi, 221
 tehnološki, 221
 utovarni, 221
Regulatorna agencija za komunikacije
(RAK), 42
Reklamna pismenost, 61
Revolucija, digitalna vidi digitalna
revolucija
Rheingold, Howard, 92
Rudarenje podataka, 226

S

Savjetodavna grupa za medijsku i
informacijsku pismenost u BiH, 37
Saznavanje, potreba za, 138
SDG Digital Inclusion Framework
Advancing UN Global Goals through
Equitable Digital Access, 23
Sigurnosna kultura, 245
Sigurnost,
 definicija, 247
 digitalna transformacija, 246, 249
 državocentrična, 248
Siri (Apple), 237
Sloboda izražavanja, 30, 126-128
Sloboda u demokratskom društvu, 129
Smjernice za strateški okvir cyber
sigurnosti u Bosni i Hercegovini, 251
Snowden, Edward, 249
Specijalne operacije, 252
Stalder, Felix, 15
Sun Tzu, 252
Svjetski samit o informacijskom
društvu (WSIS), 17, 30, 31, 202

T

TCP/IP protokol, 199-202

Tehnički progres, 8
Tehničko-tehnološke inovacije, 25
Tehnološki determinizam, 14
Tehnopool (koncept društva), 8
Televizijska pismenost, 61
Teorija
 agenda setting, 168
 hipodermičke igle, 190
 koristi i zadovoljstva, 193-194
 sistema anticipacije, 271
Teorijski koncept simboličkog
interakcionizma, 194
Tranformativna pedagogija, 91
Transformacija, digitalna vidi Digitalna
transformacija
Trol (osobe), 212
Tržište, online, 7
Twitter, 106

U

Učenje za digitalno doba, 144
Učenje, teorije o, 80, 81, 277
Umjetna inteligencija vidi Vještačka
inteligencija
Umreženo društvo, 119
UNESCO, 11, 17, 25
Univerzalna deklaracija o ljudskim
pravima, 22, 61, 66, 97, 126, 148
UNSECO Paris Agenda, 12
Upravljanje digitalnim pravima (Digital
Rights Managemet - DRM), 205

V

Vaidhyanathan, Siva, 10, 109, 192, 210
Veliki podaci vidi *Big Data*
Vijeće Evrope, 126
Vijeće za štampu i online medije (VZS),
42, 182
Vizuelna kultura, 169

Vještačka inteligencija, 233-234, 249
diferencijacija, 235
Vlasništvo, horizontalna koncentracija,
229
Vođeno istraživačko učenje, 73, 80-93
Vygotsky, Lev, 90

W

Waal, Martijn de, 28
Web 2.0, 82, 208, 209, 228, 278
Web 3.0, 209
Welles, Orson, 190
Wikipedija, 112
World Wide Web, 208

Y

YouTube, 106, 191

Z

Zakon o ravnopravnosti spolova u
Bosni i Hercegovini, 41
Zakoni medijske i informacijske
pismenosti (UNESCO), 29
Zurkowski, Paul, 136

Ž

Žurnalistička pismenost, 60

POPIS TABELA, GRAFIKONA I ILUSTRACIJA

Ilustracija 1: Ciljevi održivog razvoja	24
Ilustracija 2: Ekosistem platforme	26
Ilustracija 3: Shematski prikaz aktera tržišta, države i civilnog društva koji oblikuju platformsko društvo: privatni i javni akteri ne mogu se uvijek jasno razgraničiti i djelimično se preklapaju	27
Ilustracija 4: Pet zakona MIP-a	28
Ilustracija 5: Grafički prikaz strateškog razvoja medijske i informacijske pismenosti	33
Ilustracija 6: Zablude u kontekstu informacijske pismenosti	54
Ilustracija 7: Zablude u kontekstu medijske pismenosti	55
Ilustracija 8: Glavni ishodi/elementi medijske i informacijske pismenosti	60
Ilustracija 9: Okvir nastavnog programa MIP-a	63-64
Ilustracija 10: Važnost MIP-a	75
Ilustracija 11: Okvir nastavnog programa MIP-a	76
Ilustracija 12. Složeni koncept medijske i informacijske pismenosti	96
Ilustracija 13: Piramida podatak-informacija-znanje-mudrost	106
Ilustracija 14: Komunikacijski krug	152
Ilustracija 15: Naslovnica <i>Newsweek</i> i <i>Time</i> magazina	164
Ilustracija 16: Dekontekstualizovana fotografija	165
Ilustracija 17: Razlika između novinarstva i antinovinarstva	167
Ilustracija 18: Pismenost budućnosti	273
Ilustracija 19: Opće MIP komponente povezane s MIP temama	280
Ilustracija 20: MIP komponente i njihovi elementi povezani s MIP temama	281
Ilustracija 21: Model MIP radionica za nastavno osoblje	295

BIOGRAFIJE

Emir Vajzović je docent na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Rođen je 1977. godine u Sarajevu. Studirao je u Francuskoj i SAD-u. Diplomirao je na Odsjeku žurnalistike/komunikologije Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, te stekao zvanje diplomiranog kriminaliste na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu. Magistrirao na Evropskom regionalnom programu iz ljudskih prava i demokratije pri Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta u Bologni. Doktorirao je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu iz oblasti političkih nauka. Izabran je u zvanje docenta na naučnoj oblasti sigurnosnih i mirovnih studija. Organizator je i učesnik u brojnim domaćim i međunarodnim konferencijama iz oblasti Medijska i informacijska pismenost, informacijska i cyber sigurnost, sloboda medija i sloboda izražavanja; demokratija, mediji i ljudska prava; prava djeteta; strategija i uvođenje digitalne televizije; regulacija sektora komunikacija; međunarodna zajednica i euroatlantske integracije; nacionalna sigurnost i demokratski nadzor sektora sigurnosti; mirovne studije. Kao voditelj projekata i/ili glavni istraživač ima više od 20 projektnih godina iskustva u međunarodnim i domaćim naučnoistraživačkim projektima. U svom naučnoistraživačkom i akademskom radu, primijenjuje multidisciplinarni pristup razumijevanju kompleksnosti digitalne transformacije društva, obrazovanja, medija, politike i sigurnosti. Rukovodilac je Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu i voditelj projekata iz oblasti medijske i informacijske pismenosti (2017-2021, UNESCO, UNICEF, EU).

Mario Hibert, rođen 1975. godine, vanredni profesor na Odsjeku za komparativnu književnost i informacijske nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Doktorirao s temom kritičkog bibliotekarstva na Sveučilištu u Zagrebu, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti 2012. godine pod mentorstvom prof. dr. Aleksandre Horvat, a magistrirao 2005. godine na Evropskom regionalnom programu iz ljudskih prava i demokratije pri Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta u Bologni. Diplomirao 2004. godine na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu. Objavio je niz radova iz domena kritičkih informacijskih studija i bibliotekarstva, na bosanskom i

engleskom jeziku. Glavni urednik časopisa Open Information Science (De Gruyter). Saradnik na projektu EU/UNESCO „Izgradnja povjerenja u medije u Jugoistočnoj Europi i Turskoj“, te ostalih projektnih aktivnosti iz područja medijske i informacijske pismenosti Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka. Član je i Ekspertnog tima u okviru projekta Univerziteta u Sarajevu za izradu Elaborata za Univerzitetsku biblioteku, te je imenovan voditeljem Radne grupe za obrazovanje. Suosnivač je Festivala dokumentarnog filma o ljudskim pravima „Pravo ljudski“, član Organizacionog odbora Međunarodnih susreta bibliotekara slavista, član Upravnog odbora Centra za društvena istraživanja Analitika, autor dokumentarnog filma „Čovjek XX vijeka“, te zbirke poezije „Judine igračke“. U septembru 2018. objavio je knjigu „Digitalni odrast i postdigitalna dobra: kritičko bibliotekarstvo, disruptivni mediji i taktičko obrazovanje“ u saradnji s Multimedijalnim institutom i Institutom za političku ekologiju u Zagrebu. Područja interesa: informacijska etika i politika, digitalna kultura, medijska pismenost, epistemologija informacijskih znanosti, politička ekologija. Dobitnik je Povelje počasnog člana Zagrebačkog knjižničarskog društva.

Lejla Turčilo redovna je profesorica na Odsjeku Komunikologija/Žurnalistika Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, gdje predaje predmete: Teorija medija, TV novinarstvo, Online novinarstvo i Mediji i politika na dodiplomskom i master studiju i predmet Oblikovanje novih javnosti i PR na doktorskom studiju. Objavila je tri autorske knjige, tri koautorske knjige, kao i jedan priručnik i pet istraživačkih publikacija. Objavila je više od četrdeset naučnih i stručnih radova u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Francuskoj, Belgiji, Njemačkoj, SAD i Kolumbiji. Učestvovala je u više naučnih i stručnih konferencija, simpozija i kongresa u Bosni i Hercegovini i inozemstvu. Rukovoditeljica je Centra za cjeloživotno učenje Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu i šefica Odsjeka Komunikologija/Žurnalistika. Polje interesiranja joj je online komunikacija, interkulturalna komunikacija, medijska pismenost, te medijske slobode.

Vuk Vučetić rođen je u Sarajevu 1987. godine. Docent je na Katedri za novinarstvo i politikologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Diplomom doktora komunikoloških nauka stekao je 2018. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Master studije komunikologije završio je 2013. godine na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, a diplomirao 2010. godine na

Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu na Katedri za novinarstvo. Od 2019. godine je na funkciji rukovodioca Katedre za novinarstvo i politikologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu. U periodu 2012. - 2013. godine bio je na funkciji sekretara uredništva u časopisu „Diskursi: društvo, religija, kultura“. Od 2019. godine aktivni je član Savjetodavne grupe za promociju i unaprjeđenje Medijske i informacione pismenosti u BiH. Tokom 2010. godine radio je kao novinar u Novinskoj agenciji Srna. Od 2007 do 2009. godine radio je na Radio televiziji Istočno Sarajevu, na poziciji novinara saradnika. Od 2006 do 2007. godine, bio je glavni i odgovorni urednik studentskog lista „FF Pres“ čiji je izdavač bio Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Objavio je više radova iz oblasti komunikologije, medijske pismenosti, političke komunikacije. Učestvovao je na više naučnih konferencija u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini. Njegova sfera interesovanja su: masovno komuniciranje, politička komunikacija, javno mnijenje, novi mediji, medijska pismenost.

Lamija Silajdžić MA, viša je asistentica na Odsjeku za komunikologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Dobitnica je dva priznanja Zlatna značka Univerziteta u Sarajevu kao najbolji student Fakulteta političkih nauka na prvom i drugom ciklusu studija. Objavila je nekoliko naučnih i stručnih radova i prikaza knjiga u domaćim i međunarodnim časopisima. Učestvovala je u više stručnih i naučnih konferencija, okruglih stolova i seminara, te je bila istraživač i projektni asistent u nekoliko domaćih i međunarodnih naučnoistraživačkih projekata. Uređuje blog studenata Odsjeka za komunikologiju „Studenti o mladima“, te je angažirana kao koordinatorica Radne grupe PR&Event tim Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka. Prije izbora u zvanje asistenta, radila je kao novinarka u Informativnom programu Radio-televizije Bosne i Hercegovine.

O INSTITUTU

Institut za društvena istraživanja je organizaciona jedinica Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, člana Univerziteta u Sarajevu. Institut podržava naučno-istraživački rad kao ključni faktor za razvoj nauke i obrazovanja, za shvatanja društveno-političkih procesa u Bosni i Hercegovini i okruženju, te za stvaranje društva utemeljenog na znanju. Institut za društvena istraživanja je u prijeratnom periodu (od 1961. do 1992) predstavljao važan segment Fakulteta irespektabilnu naučnoistraživačku jedinicu na prostorima bivše Jugoslavije. Danas, Institut se razvija na istim osnovama, te je organiziran na moderan način koji odgovara strukturi i oblastima naučnog i istraživačkog djelovanja Fakulteta, ali i potrebama bh. društva. Fakultet političkih nauka Sarajevo ima 68 stalno zaposlenih nastavnika i saradnika, kao i značajan broj vanjskih saradnika iz naučnih oblasti politologije, sociologije, komunikologije, socijalnog rada i sigurnosnih i mirovnih studija koji su aktivno uključeni u domaće i međunarodne naučnoistraživačke projekte. Institut je nadležan za razvijanje i unapređivanje naučnoistraživačkog rada iz naučnih oblasti koje se izučavaju u okviru matičnih odsjeka Fakulteta, kao i institucionalna podrška svim ostalim aktivnostima Fakulteta; unapređivanje oblika i metoda prenošenja istjecanja znanja radi podizanja efikasnostistudiranja; stručno i istraživačko osposobljavanje izrazito vrijednih i talentiranih studenata i mlađih istraživača; organiziranje i realiziranje naučnoistraživačkog i stručnog rada, prema potrebi i za druga pravna lica; publiciranje rezultata naučno-istraživačkog istručnog rada iz oblasti djelovanja Instituta; formiranje ekspertnih timova za rješavanje kompleksnih zadataka iz domena djelovanja Instituta i Fakulteta; saradnja s naučnoistraživačkim i drugim organizacionim jedinicama Univerziteta i drugim visokoškolskim ustanovama u zemlji i inozemstvu iz svoje i srodnih oblasti djelovanja. U okviru Instituta formiraju se centri za pojedine oblasti naučnoistraživačkog rada, projektni timovi i radne grupe. Imajući u vidu našu društvenu obavezu i naučnoistraživački rad kao temelj demokratskog društva utemeljenog na znanju, otvoreni smo za saradnju sa svim pojedincima i organizacijama u Bosni i Hercegovini i inozemstvu koje dijele našu viziju i visoke profesionalne standarde.

Ostali naslovi iz edicije
Medijska i informacijska pismenost

Emir Vajzović, ur.
**Medijska i informacijska pismenost:
Istraživanje i razvoj**

2020.

Emir Vajzović, Ana Milojević i Nataša Ružić, ur.
**Regionalni osvrt na razvoj i integraciju
medijske i informacijske pismenosti**

2021.

Emir Vajzović i Mario Hibert
**Odrastanje učenja:
Društvo, kultura, religija u digitalnom dobu**

2021.

Potražite online na: <https://fnp.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>

UPUTE ZA CITIRANJE

(za elektronsko izdanje)

CHICAGO (16):

Vajzović, Emir, Mario Hibert, Lejla Turčilo, Vuk Vučetić, i Lamija Silajdžić. 2021. *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Pristupljeno: [dan.mjesec.godina]
<https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>.

APA (6):

Vajzović, E., Hibert, M., Turčilo, L., Vučetić, V., i Silajdžić, L. (2021). *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Pristupljeno: [dan.mjesec.godina], sa:
<https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>

MLA (7):

Vajzović, Emir, et al. *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2021. [dan.mjesec.godina]
<<https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>>.

HARVARD (2008):

Vajzović, E. et al., 2021. *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
<https://fpn.unsa.ba/b/medijska-i-informacijska-pismenost/>. Pristupljeno:
[dan.mjesec.godina]

(za štampano izdanje)

CHICAGO (16):

Vajzović, Emir, Mario Hibert, Lejla Turčilo, Vuk Vučetić, i Lamija Silajdžić. 2021. *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

APA (6):

Vajzović, E., Hibert, M., Turčilo, L., Vučetić, V., i Silajdžić, L. (2021). *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

MLA (7):

Vajzović, Emir, et al. *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2021.

HARVARD (2008):

Vajzović, E. et al., 2021. *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.774:37(497.6)
001.102:37(497.6)

MEDIJSKA i informacijska pismenost [Elektronski izvor] : dizajn učenja
za digitalno doba / Emir Vajzović ... [et al.]. - El. knjiga. - Sarajevo :
Fakultet političkih nauka Univerziteta, 2021. - (Biblioteka Društvena i
humanistička istraživanja. Medijska i informacijska pismenost ; 2)

Način pristupa (URL): <https://fpn.unsa.ba/b/e-knjige/>. - Nasl. sa nasl.
ekrana. - Opis izvora dana 26. 4. 2021.

ISBN 978-9926-475-08-6

1. Vajzović, Emir

COBISS.BH-ID 43839750

Knjiga holistički pokriva teoriju i obrazovnu praksu medijske i informacijske pismenosti. S obzirom na svoju svrhu, rukopis je poučan, provokativan i zanimljiv i smatram da će čitateljima otvoriti nove perspektive o učenju i podučavanju medijske i informacijske pismenosti u eri tehnološkog razuma, ali ih također potaknuti na kritičko razmišljanje kroz neminovno povezivanje problema obrađenih u knjizi s društvenim, gospodarskim i političkim pitanjima vremena u kojem žive. (...) Knjiga će biti korisna širokom spektru čitatelja, a posebice onima koji rade na reformi obrazovanja, jer iskustva opisana u njoj mogu poslužiti kao smjernica u razvoju obrazovnih politika u nacionalnom kontekstu. Upravo je zbog toga važno i opravdano objaviti ovo djelo.

- dr.sc. Petar Jandrić, redovni profesor

Tehničko veleučilište u Zagrebu; gostujući profesor na Univerzitetu u Wolverhamptonu, UK; gostujući profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu

Modularnost pristupa ostavlja dovoljno mogućnosti za prilagođavanje i preoblikovanje kurikulumu MIP u skladu sa brzim promenama u digitalnom svetu i iznenadnim izazovima kakva je pandemija izazvana korona virusom. (...) program obuke prepoznaje potrebu za smenom paradigme u obrazovanju i umesto tradicionalnih teorija bihejvorizma i kognitivizma, predlaže primenu pedagoške metode konektivizma (...) jer počiva na principima učenja kroz saradnju i izgradnju (korisničkih) zajednica. (...) smatram da je rukopis odličan resurs za sve čitaoce kojima je namenjen, donosiocima odluka u sferi obrazovanja, kreatorima medijskih i informacijskih politika, profesionalnim zajednicama nastavnika, bibliotekara, medijskim radnicima i istraživačima, akademskoj zajednici kao i svim zainteresovanim pojedincima, roditeljima i drugima koji „shvataju stanje svoje (građanske) potrebe za razvoj kompetencija medijske i informacijske pismenosti“.

- dr.sc. Ana Milojević, docentica

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Odsjek za novinarstvo i komunikologiju

Ovu knjigu treba prihvatiti kao multifunkcionalno štivo, jer nudi neke osnovne definicije u izučavanju i razumijevanju medijske i informacijske pismenosti i predstavlja najznačajnije ishodište za njeno razumijevanje, ali i praktične primjene medijske i informacijske pismenosti za obrazovni, znanstveni i akademski rad (obuka nastavnika je ključ njihove sprovedbe) u promijenjenom okruženju. Zato se knjiga Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba (...) ima prepoznati kao značajan i koristan korpus najaktuelnijih saznanja u vezi s konceptima medijske i informacijske pismenosti, važnih za analizu, razvoj i apsorpciju medijske i informacijske pismenosti: 1. na makro nivou – donosiocima odluka i javnih politika; 2. na mezo nivou – institucije zadužene za obrazovno planiranje i realiziranje obrazovanja nastavnika; 3. na mikro nivou – pojedinačni nastavnici i svi ostali građani.

- dr.sc. Senada Dizdar, redovna profesorica

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Odsjek za komparativnu književnost i informacijske nauke

